

Р. МУСУЛМОН ИЁН

НАЗАРИЯИ АДАБИЁТ

**РАҲИМИ
МУСУЛМОНИЁН**

НАЗАРИЯИ АДАБИЁТ

КИТОБИ ДАРСӢ

**БАРОИ СОЛӢОИ ОХИРИ ФАКУЛТАӢОИ
ФИЛОЛОГИЯИ МАКТАБӢОИ ОЛӢ**

**ДУШАНБЕ
«МАОРИФ»
1990**

ББК 83.3 Тоҷик
М 87

Мухаррир Ҳ. Имоҷӣ

Мусулмониён Р.
Назариёи адабиёт.—Душанбе: Маориф, 1990.—...
с. ... т., барориши.....
М 87 ISBN 5—670—00229—6

Китоби дарсӣ тибқи барномаи донишгоҳ бо назардошти талаботи мактабҳои олии педагогӣ таълиф шудааст.

Мусулмониён Р.
Теория литературы

ББК 83.3 Тоҷик

М—430900 0000—386—83—90
504(12)—90

© Мусулмониён Р., 1990.
ISBN 5—670—00229—6

Дар факультетҳои филологии мактабҳои олӣ дар қатори забоншиносон, фольклоршиносон ва журналистон адабиётшиносро низ ба камол мерасонанд. Бо нияти тарбияи дурусту ҷаматарафаи мутахассисони адабиёти бадеӣ фанҳои «Мадҳали адабиётшиносӣ», «Шеършиносӣ», «Таърихи нақди адабӣ» таълим дода мешаванд, ки бо назариёти адабӣ вобастаанд. Азбаски назарияи адабиёт дар системаи илмҳои филологӣ мақоми намоёнро ишғол менамояд ва бинобар он ки дониши мустаҳками назарӣ нишони камолоти суҳаншинос ҳисоб меёбад, ин илм боре чун предмети алоҳидаи планӣ дар синфҳои боло омӯхта мешавад.

Дар Университети давлатии ба номи В. И. Ленини Тоҷикистон илми мазкурро тақрибан сӣ сол яке аз адабиётшиносони фаъоли республика, узви вобастаи Академияи илмҳои РСС Тоҷикистон Соҳиб Табаров сабақ додааст. Камобеш даҳ сол инчониб ин кор бар ӯҳдаи муаллифи ин сатрҳост. Эҳтиёҷоти шогирдон тақозо намуд, ки програмаи тадриси илми назарияи адабиёт таҳия шавад. (Онро соли 1985 Университет ба таъъ расонид). Инак, дар асоси он программа ин китоби дарсӣ сохта шуд.

Дар таълифи ин китоб рисолаҳои адабиётшиносони советии тоҷик Муҳаммадҷон Шукӯров, Соҳиб Табаров, Холиқ Мирзозода, Субҳон Давронов, Валӣ Самад, Ҳамроқул Шодиқӯлов, Садрӣ Саъдиев, Юсуф Акбаров, Атахон Сайфуллоев ва дигарон, ки зери унвони умумии «Китобхонаи назарияи адабиёт» (Ирфон, 1974—76) ба таъъ расида буданд, китобҳои дарсии профессорон Геннадий Поспелов ва Леонид Тимофеев, ҳамчунин асарҳои тадқиқотии донишмандони дигар истифода шудаанд.

Дар таҳия ва таҳрири ин китоб донишмандону адибон ва ҳамкорони иззатманд — дорандаи Ҷоидаи ба номи Рӯдакии РСС Тоҷикистон Лоик Шералӣ, доктори илмҳои филологӣ, профессор Абдунабӣ Сатторов, доцентон Ардашер Каримов,

Асадулло Саъдуллоев, муаллимон Абдулхай Махмадаминов ва Рустам Вахҳобов лутфан кӯмак расондаанд, ки мусанниф миннатдории самимона барояшон изҳор медорад. Аз хонандагони мӯхтарам дархост ин ки андешаҳои худро чиҳати беҳбуди минбаъдаи китоб ба нигоранда (Душанбе, 734016, хиёбони Ленин, 17, УДТ) ё нашриёт (734063, Душанбе, кӯчаи Айнӣ, 126) лутфан бифиристанд ва ё тавассути матбуот маълум кунанд. Махфӣ нест, ки дар ганҷинаи халқамон гуфтаҳои пурбаҳои назарии адабӣ фаровонанду парешон. Мутаассифона, ин дурдонаҳо алҳол як ҷо фароҳам оварда, мураттабу мавзун карда нашудаанд. Табиист, ки қисме аз онҳо дар ин китоб бори аввал истифода шудаанд. Боистӣ, ки бештар истифода шаванд. Дур нест, ки чизе носавоб омада, ё нопурра тафсир дида ё дурре дур монда бошад. Ба ин маънӣ низ нигоранда ниёзманди кӯмаки устодону шогирдони азиз аст.

МУҚАДДИМА

Адабиёти бадеиро илмҳои гуногун меомӯзанд, ки маҷмӯи онҳоро илмҳои филологӣ мегӯянд. «Филология» — калимаи мураккаби юнонӣ буда, маънояш суханшиносӣ мебошад.

Илмҳои филологӣ ба ду гурӯҳи калон тақсим мешаванд: 1) адабиётшиносӣ, 2) забоншиносӣ. Тафовути ин ду шоха, пеш аз ҳама дар он аст, ки агар предмети омӯзиши илмҳои адабиётшиносӣ фақат адабиёти бадеӣ бошад, илмҳои забоншиносӣ бо тадқиқи забони адабиёти бадеӣ маҳдуд намегардад, ин гурӯҳ боз забони гуфтугӯӣ, таърихи забон, лаҳҷаҳо ва дигар ҷиҳатҳои забони халқро меомӯзад.

1. АДАБИЁТШИНОСӢ. Сухани инсон ба истиснои сухани муқаррарии гуфтугӯӣ, аз ду қисми асосӣ иборат мебошад: 1) сухани бадеӣ, 2) сухани илмӣ. Баёни хусусиятҳои сухани бадеиро ба мавриди дигар (боби 8) вогузошта, ин ҷо нишонаҳои асосии сухани илмиро хотиррасон хоҳем кард.

Сухани илмӣ се нишонаи муҳим дорад: 1) далел, 2) муҳокимаю муқоиса, 3) ҳулоса. Яъне муҳаққиқ аввал далелу ҳуҷҷатҳоро гирд меорад, пас, онҳоро муҳокима менамояд ва охиран, ба ҳулоса меояд. Бояд таъкид кард, ки сифати илмӣ асари илмӣ ба сифати ҳар яке аз се марҳалаи номбаршуда вобаста мебошад: агар далели мавзӯ ба санда бошад, агар муҳокима бекаму кост сурат гирифта бошад ва агар ҷамъбаст асоснок бошад, дараҷаи илмӣ асар баланд хоҳад буд. Ва агар не, паст.

Ҳамин тариқ, бояд дар хотир нигоҳ дошт, ки асосу устухони илм ҳуҷҷату далел ҳисоб меёбад.

Ҳамчунин, бояд донист, ки ҳар як илм ҳатман предмети омӯзиш дорад, яъне ин ё он соҳаро меомӯзад. Масалан, илми таърих таърихи кишварҳо, халқҳо, қавмҳоро меомӯзад, геология дар бораи канданиҳои ғайданок, мавқеи ҷойгиршавӣ ва таърихи пайдоишу таҳаввули онҳо баҳс мекунад. *Адабиётшиносӣ илмест, ки мавзӯи баҳси он адабиёти бадеӣ мебошад.*

Адабиётшиносӣ адабиёти бадеиро аз ҷиҳатҳо ва тарафҳои гуногун тадқиқ мекунад. Бинобар ҳамин ҳам, адабиётшиносӣ аз якҷанд илм фароҳам омадааст. Илмҳои адабиётшиносиро, бинобар мавқеъ ва истиқлолашон дар системаи илмҳои мазкур, ба ду гурӯҳ тақсим кардаанд:

- 1) илмҳои асосии адабиётшиносӣ,
- 2) илмҳои ёвари адабиётшиносӣ.

Илмҳои асосӣ ё худ мустақили адабиётшиносӣ иборатанд аз: таърихи адабиёт, танқиди адабӣ ва назарияи адабиёт. Ин илмҳо тарафҳои хеле муҳими адабиёти бадеиро меомӯзанд ва ҳар яке ба сари худ чун илми мустақил вучуд доранд.

Илмҳои ёридохандаи адабиётшиносӣ (масалан, матншиносӣ, сарчашмашиносӣ, китобшиносӣ) илмҳои мустақил нестанд, балки вазифаи онҳо ба ин ё он илми асосии адабиётшиносӣ хизмат расондан аст.

а. Илмҳои асосии адабиётшиносӣ. 1) Таърихи адабиёт. *Илме, ки ҷиғунагии пайдоиш ва процесси ташаккули инкишофи адабиёти бадеии хаттии ин ё он халқро мурабтабан меомӯзад, таърихи адабиёти ҳамон халқ номида мешавад.* Таърихи адабиёт тамоми асарҳои ҳаҷман хурду бузургро фаро мегирад, ки адибони халқ дар ҳамаи жанрҳо дар тӯли кулли давраҳои мавҷудияти халқ эҷод кардаанд:

Ҳамчунин таърихи адабиёт метавонад адабиёти халқҳои як минтақаро ҳам фаро гирад, чунончи *таърихи адабиёти халқҳои СССР, таърихи адабиёти халқҳои Шарқи хориҷӣ* ва ғ.

Таърихи адабиёт илми мушаххас аст: он ҳатман таърихи адабиёти ин ё он халқро (ё дар як давраи муайян, ё дар тамоми давраҳои) меомӯзад. Чунончи, таърихи адабиёти тоҷик се марҳалаи умдаро дарбар мегирад:

- 1) адабиёти қадим (аз ҳуди «Авасто» то асри VIII),
- 2) адабиёти асри миёна (аз асри VIII то соли 1920),

3) адабиёти давраи советӣ (аз ғалабаи Инқилоби халқии Бухоро инҷониб).

Дар таснифоти давраҳои таърихи адабиёт ду ҷиз ҳамчун меъёр хизмат карда метавонад: 1) қонуниятҳои сохти иҷтимоии халқ, 2) хусусиятҳои умумии марҳалавии ҳуди адабиёти бадеӣ.

Дар натиҷаи ҷиғунагии сохти иҷтимоии социалистӣ ва ваҳдати марому мақсади халқҳои советӣ адабиёти миллии ҳар як халқи советӣ, хусусиятҳои нави муштарак пайдо кард. Бесабаб нест, ки ба туфайли тадқиқи якҷояи муаррихони адабиёти ҳамаи халқҳои бародар асари мукаммали «Таърихи адабиёти сермиллати советӣ» таълиф ва интишор ёфт, ки аз 6 ҷилд иборат мебошад.¹

Барои илми таърихи адабиёт ду хусусият хос мебошад: *яке* — мушаххасии (конкретияти) предмети омӯзиш, *дигаре* — вусъати доираи он предмет.

¹ История советской многонациональной литературы. — М.: Наука.

2) **Нақди адабӣ.** Илме, ки асари бадеӣ ва ё силсилаи асарҳоро дар гармогармиаш таҳлил карда, арзиши аслии онро муайян менамояд, нақди адабӣ номида мешавад. Ин илмро, ки ҳоло аксаран танқиди адабӣ гуфта мешавад, дар адабиётшиносии классикии тоҷику форс нақди адабӣ ва нақди шеър меномиданд.

Ба доираи мавзӯи баҳси илми нақди адабӣ инҳо кашида мешаванд:

- 1) як асари навакак таълифшуда,
- 2) силсилаи асарҳои тозаи адибе,
- 3) марҳалаи ҷории эҷодиёти як адиб,
- 4) хусусиятҳои муҳимтарини мундариҷавию ғоявӣ, тематикиву услубӣ ва ҷанбаҳои дигари мушаххаси адабиёт дар 4—5 соли охир.

Муҳимтарин нишонаи илми нақди адабӣ **фаврият** аст. Мунаққиди адабӣ, ки ўро дар адабиётшиносии гузашта *ноқиди сухан* ва ё *суханшинос* мегуфтанд, вазифадор аст, ки асари бадеӣ ё силсилаи асарҳои ин ё он нависандаро **ф а в р а н** таҳлил карда, хусну қубҳи онро ошкор намояд.

Хусусияти дигари нақди адабӣ — ниҳоят **конкрет** ва **равшан** танг будани ҳудуди предмети омӯзиш мебошад. Мунаққид ҳамагӣ якчанд ва ё як асарро меомӯзад.

Мақсади нақди адабӣ ду ҷиҳат дорад: 1) пеш бурдани адабиёти бадеӣ, 2) баланд бардоштани мафкура ва заъқи эстетикӣ аҳли ҷомеа. Гап сари ин аст, ки дар сурати аз тарафи мунаққид ошкор шудани хусну қубҳи асар ҳам нависанда ба бурду боҳти эҷодии худ мутаваҷҷеҳ мешавад, ҳам ҳонанда ба марому матлаби аслии муаллиф эътибор медиҳад.

3) **Назарияи адабиёт.** Ин илм хусусиятҳои умумии дохилии адабиёти бадеӣ, қонунияти инкишоф ва вазифаҳои иҷтимоии онро меомӯзад. Ба доираи баҳси назарияи адабиёт масъалаҳои муҳими эҷоди бадеӣ — ҳамчун **т а с в и р** (образу образнокӣ), ваҳдати **м у н д а р и ҷ а ю ш а к л**, масъалаҳои **с у ж е т у к о м п о з и ц и я**, аломатҳои ҷинсию жанрии асарҳои бадеӣ, услуб, метод ва амсоли онҳо дохил мешаванд.

Нишонаи марказии илми назарияи адабиёт — умумият (ё худ муштаракият) мебошад, яъне ин ҷо ҳодисаю ҳолат ва ё ҷизҳои ҷудогона ва мушаххасу фардӣ не, балки ҳодисаю ҳолат ва дигар ҷизҳои умумию муштарак ба ҳисоб гирифта мешаванд.

Ин илми адабиётшиносӣ аз таърихи адабиёт ва танқиди адабӣ фарқи катъӣ дорад, зеро ин ҷо он ҷаҳор хусусияти хос, яъне: вусъати предмети омӯзиш ва мушаххасии он, маҳдудияти предмет ва фаврияти омӯзиш дар мақоми аввал намеистанд. Дар назарияи адабиёт мавқеи муҳимро тадқиқи хусусият ва қонунияти муштаракӣ умумии тамоми адабиёт ишғол менамояд. Агар доираи фаъолияти муаррихи адабиёт ва нақди адабӣ бо омӯзиши як асар ва ё эҷодиёти як адиб

маҳдуд шуда тавонад, чунин доира барои фаъолияти назариячии адабиёт кифоя намекунад.

Назарияи адабиёт дар масъалаи предмети омӯзиши худ аз нақди адабӣ ва таърихи адабиёт фарқи равшан дорад: ин ҷо на асарҳои алоҳида, балки нишонаҳои хусусиятҳои умумӣ омӯхта мешаванд. Бинобар ҳамин, назарияи адабиёт дар назари аввал нисбат ба илмҳои дигари адабиётшиносӣ илми мавҳуму мучаррад (абстракт) метобад. Вай мисли асал аст, ки зарра-зарра аз ҳар як асари бадеиву ҳодисаи адабӣ ҷамъ меояд.

Назарияи адабиёт дар ҳаёти ҷомеа аҳамияти калонеро молиқ мебошад, зеро дар сурати сари вақт кашф шудани хусусиятҳои назарии адабиёт, аз як тараф, муҳити адабӣ раванқ ёбад, аз тарафи дигар, доираи назари худшиносии аҳли ҷомеа васеъ мегардад. Бесабаб нест, ки раванқи назарияи адабиёту санъат ба сатҳи болоравии умуман маданияти халқ саҳт вобаста мебошад ва яке хоҳу ноҳаҷ омили дигаре мешавад.

б) Илмҳои ёвари адабиётшиносӣ. 1) **Матншиносӣ.** Асоси адабиёти бадеӣ дар ҳамаи давраҳо ва дар ҳама гуна ҳолатҳо матни асари бадеист. Матни асари бадеӣ ҳамеша дар як ҳолат боқӣ намонда, балки тағйир меёбад. Тағйироти матни асари бадеӣ бо ду роҳ сурат мегирад: 1) аз ҷониби ҳуди муаллиф, 2) бо қалами бегонагон — ҳамчун котиб, муҳаррир, мусахҳах, муҳаққиқ, хайрхоҳ, бадхоҳ, хонандаи бетараф ва амсоли инҳо.

Табиист, ки нависанда асари худро таҳрир карда метавонад: аз ягон ҷиҳат онро такмил медиҳад, тасҳеҳу ихтисор мекунад ва ғ. Баъзе нависандагони бузург тамоми умр ба матни асарашон қалам мезананд. Муроди онҳо ин аст, ки асари бадеӣ то ҳадди имкону тавоноӣ мазмунан пурраву мӯъҷаз, аз ҷиҳати ғоя равшану бурро, аз нуқтаи назари бадеиёт баландтару пуртаъсиртар сурат гирад.

Ин ҳодиса, яъне матни асари худро тақмилу тасҳеҳ кардани адиб ҳодисаи муҳарририи айнист (объективист). Аз ин роҳ матни асар дар аксари мутлақи мавридҳо сифатан бурд мекунад, комол меёбад.

Асари бадеӣ баъди таълиф ёфтаниш дастраси умум мегардад, метавон гуфт, он ба мероси маънавии халқ табдил меёбад. Ба тарзи дигар гӯем, асар аз ихтиёри муаллиф то андозае берун рафта, моли умум мешавад. Ана дар натиҷаи ҳамин навъ вазъият имконияте фароҳам меояд, ки одамони бегона ба матни асар даст расонанд: муҳаррир ҳангоми ба нашр омода намудани матни асар онро таҳрир мекунад, котиб калимаҳои ибораи душворхонро ё номаъқулро ба дилхоҳи худ табдил медиҳад, хонанда мувофиқи завқу фаҳмиши худ ҷазоеро илова ё ихтисор менамояд, шахси бадхоҳ ҷизии номатлуберо қасдан мегузорад ва ғайраҳои ҷоказо.

Ин роҳи тағйироти матни асар, ба истисноии тасҳеҳоти муҳаррир, ки аз назари муаллиф гузашта бошад, нописандида

мебошад, зеро чунин тасарруф ва даҳолатҳо ба матни асари адиб зеҳнӣ (субъективона), яъне аз зери қалами одамони бе-гона содир мешаванд. Аммо бояд донист, ки он маслиҳатҳое, ки муҳаррир ва ё шахси дигари беғараз ба соҳиби асар до-даасту ӯ писандидааст, ба ҷумлаи тасарруфоти нораво дохил намешаванд. Адиб дар роҳи беҳбудии асари худ аз эроду маслиҳатҳои дигарон ҳам фоида мебарад ва ин хели тасхе-хот иродаи худӣ муаллиф ҳисоб меёбад.

Он соҳаи адабиётшиносие, ки бо тадқиқи тағйироти мат-ни асари бадеӣ машғул аст, матншиносӣ ном дорад.

Вазифаи матншиносӣ омӯхтани матни асар аст. Мақсади ин илм — муайян кардани матни аслие, ки муаллиф офарида-аст ва он тасарруфоте, ки дигарон содир кардаанд.

Аҳамияти матншиносӣ зиёд аст, чунончи ба тавассути он раванди (процесси) тақомулоти ҷаҳонбинӣ, завқ ва маҳора-ти нависанда равшан мешавад, арзиши аслии асари бадеӣ муайян мегардад, матни аслии асар, ки иродаи муаллиф бо-шад (ва ё матни нисбатан саҳеҳтари он) ба майдон меояд.

Азбаски асоси адабиёти бадеӣ матн мебошад, пойдевори илм-ҳои адабиётшиносиро низ матншиносӣ ташкил медиҳад. Агар матни саҳеҳи асари бадеӣ таҳия нашуда бошад, таҳлили он асари бадеӣ номӯътамад хоҳад шуд.

Дар таърихи тамаддуни тоҷик амали матншиносӣ ривоче дошт. Чунончи, дар натиҷаи даҳолати котибону хонандагон матни «Шоҳнома» дар асри XV ба тағйироти зиёди нохуш ду-чор омад. Донишмандони Ҳирот бо супориши Бойсанғур Мирзо матни асари безаволи Фирдавсро тасхеҳ карданд. Мисоли ди-гар. Хоҷа Абдуллатиф ал-Аббосӣ дар нимаи аввали асри XVII матни интиқодии «Ҳадойик-ул-ҳақойик» (ё «Илоҳинома») и Ҳаким Саноиро таҳия кардааст. Вай қадимтарин нусхаи асар-ро ба асос мегирад: тартиби байтҳоро мувофиқи он меғузо-рад, ҳамаи фарқу бадалҳоро тибқи нусхаҳои дигар барқарор мекунад. Барои осон шудани хониш вай ҳатто навъҳои ҳарфи *йо*-ро ишора мекунад (*йо*-и ваҳдат, *йо*-и феълӣ, *йо*-и номаълум), аломати *коф*-у *гоф*-ро ҳам меғузорад. Ин суҳаншинос аломат-ҳои *ҳаракат*-у *сукунат*-и тамоми калимаҳои кӯхнашударо (му-тобиқи фарҳангу луғатҳо) ишора менамояд, то хонанда ба ға-лат роҳ надихад. Абуллатиф тафсири худро «Латоиф-ул-ҳадойик мин нафоис-ул дақойик» меномад. Ба ин меҳнати Абдуллатиф, ки баҳори соли 1038—1629 анҷом ёфта буд, баъзе муосиронаш таъна мезананд, ки ӯ дар ҳаққи достони Саной беҳурматӣ кардааст. Аз ин рӯ, муҳаққиқи матншинос муқаддимаеро во-ҷиб медонад ва соли 1042/1632—33 онро навишта, аз ҷумла меғӯяд, ки агар ба қадри кори ӯ ҳоло нарасанд, баъд хоҳанд расид. Чун далели дурустии кори худ Абдуллатиф суҳанони худӣ Саноиро меорад:

Ҳарза н-овардаам ман ин тасниф,
Чону дил кардаам дар он таълиф.

Ресмон кардаам тану чонро,
То ба сӯзан бикандаам конро.

Матншиносӣ мазкур Муқаддимаи мансури Саноиро ҳам тасхеҳ кардааст.

2. САРЧАШМАШИНОСӢ. Адабиётшиносӣ сарчашмае дорад, ки бидуни он вучуд дошта наметавонад. Ин сарчашма асарҳои бадеӣ мебошанд, ки дар давраҳои гуногун фарзандони халқ эҷод кардаанд. *Сарчашмашиносӣ — чунон илми адабиётшиносӣ, ки тамоми манбаъҳои адабии бадеии мавҷудаи ҳамаи давраҳои адабиёти ин ё он халқро мураббӣ менамояд ва меомӯзад.* Масалан, сарчашмаҳои адабиёти тоинқилобии тоҷикро ба тариқи зайл тасниф кардан мумкин аст:

1) Асарҳои умдаи адибон, ки дар шакли китобҳои ҷудогона, девонҳо, қуллӣёту ҳамсаҳо ва амсоли инҳо арзи вучуд мекунаанд;

2) тазкираҳо, баёзҳо, ҷунгҳо, маҷмӯаҳо;

3) луғатҳо, фарҳангҳо, қомусҳо;

4) асарҳои илмӣ махсуси адабиётшиносӣ;

5) асарҳои таърихшиносӣ, ҷуғрофӣ, илмӣ, таълимӣ;

6) маноқибҳо, дигар китобҳои динӣ;

7) катебаҳо.

Ҳар як муаррихи адабиёт пеш аз омӯзиши таърихи адабиёти ин ё он давра аввалан сарчашмаҳои адабии он давраро муайян ва танзим мекунад. Агар сарчашмаҳо нопурра фаро гирифта ва ё ноқис омӯхта шуда бошанд, асари илмӣ ҳам ҳатман нопурра ва ноқис хоҳад шуд.

Ҷолиб аст, ки солҳои зиёде дар бораи мавҷудияти адабиётшиносии тоинқилобии тоҷикӣ форс фикри устуворе гуфта намешуд. Сабаби ин ҳолат дар он буд, ки аз як тараф, муҳимтарин сарчашмаҳои афкори назарии адабиётшиносӣ ҳамчун асарҳои Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ ва Ҳусайн Воизи Кошифӣ маълум набуданд, аз тарафи дигар, таълифоти Родуёнӣ, Рашиди Ватвот, Шамси Қайси Розӣ ва дигар донишмандони адабиёт маълум бошанд ҳам, дуруст омӯхта нашуда буданд.

3. КИТОБШИНОСӢ. Он соҳаи адабиётшиносии, ки бо тартибу танзими адабиёти бадеӣ ва адабиёти илмӣ доир ба соҳаи мушаххаси он машғул мебошад, китобшиносӣ ном дорад.

Шакли кори китобшиносӣ гуногун аст:

1) он метавонад феҳрасти осори адибони ҷудогонро (ҳатто як давраи онро) бунёд созад;

2) метавонад феҳрасти тематикӣ созад (масалан, инъикоси ҷанги граждани дар адабиёти советии тоҷик ва ё адабиёт роҷеъ ба ҷараёни ҷадидия);

3) феҳрасти адабиёти ин ё он марҳаларо тартиб медиҳад (чунончи, адабиёти советии тоҷик дар замони ҷанги Бузурги Ватанӣ);

4) феҳрасти ҷомеи адабиётро месозад (ба мисли «Ал-феҳ-

раст»-и Ибн ан-Надим, «Қомус-ул-аълум»-и Шамсиддини Сомӣ), ки хусусияти энциклопедӣ доранд.

АЛОҚАИ АДАБИЁТШИНОСӢ БО ИЛМҲОИ ДИГАР

Адабиётшиносӣ бинобар предмети омӯзиши худ (ки адабиёти бадеисту он тарафҳои гуногуни ҳаёти ҷомеаро акс менамояд) бо як қатор илмҳои дигар алоқаманд мебошад. Аммо алоқаи адабиётшиносӣ бо илмҳои дигар яксонӣ баробар набуда, балки гуногун аст ва дараҷаҳо дорад. Ин гуногунӣ ва нобаробарии вобастагӣ ба доираву моҳияти предмети омӯзиши ҳар илме марбут мебошад.

Баъзе илмҳоро, мувофиқи дараҷаи робиташон бо адабиётшиносӣ, иҷмолан зикр хоҳем кард.

1. ЗАБОНШИНОСӢ. Чунон, ки ишора шуда буд, агар адабиётшиносӣ пурра ба адабиёти бадеӣ бахшида шуда бошад, забоншиносӣ ба он қисман тақвия мекунад. Чунончи, яке аз вазифаҳои марказии забоншиносии ин ё он халқ — муайян намудани норми забони адабии миллӣ мебошад ва дар ин масъала роли асосиро ҳамчун манбаи нофеъ ва қотеъ адабиёт бадеӣ мебошад. Азбаски мавзӯи омӯзиши ҳам адабиётшиносӣ, ҳам забоншиносӣ (пурра не, балки умда) адабиёти бадеӣ мебошад, миёни илмҳои мазкур робитаи узвӣ мавҷуд аст.

Адабиёти бадеӣ «санъати сухан» аст, яъне он чунон навъи санъатест, ки ба воситаи забон шакли моддӣ мегирад. Маҳз барои ҳамин адабиётшинос дар айни замон забоншинос ҳам бояд бошад, зеро агар ӯ забони асари бадеиро хуб нашиносад, сараро аз сақат ҷудо карда наметавонад, аз ӯҳдаи он асарро объективона таҳлил карда ва ба он баҳои сазовор додан асло намебарояд.

Ҳамчун мисоли ин ҳолат он ҳодиса хизмат карда метавонад, ки Саид Нафисӣ, Маликушшуаро Баҳор, Бадеуззамони Фурӯзонфар барин донишмандони мумтози эронӣ дар шарҳи тафсири хеле калимаҳои таъбирҳои адабиёти асрҳои X—XII очизӣ кашида ба хатоҳо роҳ додаанд ва ин хатоҳоро донишманди дигари эронӣ — Аҳмадали Раҷоӣ ошкор кардааст¹. Гап дар ин аст, ки забони форсии дарӣ аввалан дар Мовароуннаҳр Хуросон ташаккул ёфта, пас дар мавзӯҳои дигар — ҳамчун Эрон, Ҳиндустон ва ғ. паҳн шудааст. Аҳмадали Раҷоӣ бошад, назокати забони тоҷикиро аз модараш омӯхтааст, ки ӯ аслан бухороӣ буд. Мисоли дигар —ро «ғазалфурӯш» хондани донишманди маъруф Е. Э. Бертельс мебошад, ҳол он ки ифодаи мазкурро *ғазлифурӯш* хондан лозим буд, ки он навъи матоъ мебошад. Дар натиҷаи ғалат фаҳмидани ибора хулосаи нодуруст ҳам ба миён омадааст, ки гӯё дар Ҳироти асри XV одамоне будаанд, ки ғазалҳоро дар қоғазҳо китобат карда, дар дӯконҳо мефурӯхтаанд. Ё

¹ Ниг: Аҳмадали Раҷоӣ. Лаҳҷаи бухороӣ. Машҳад, 1342.

худ, Армануш Козмоян ифодаи устод Рӯдакӣ **харпадарат**-ро, ки «падаркалон», «бобо» гуфтан аст ба русӣ «осёл твой отец» тарҷума кардааст. Ё ки олимони озарбойҷонӣ калимаи мураккаби Шайх Низомӣ «бедортарак»-ро чун бедортурк хонда ва тарҷума карда, ба хатоҳои дурушти ҷиддӣ ва хулосаҳои ғайриилмӣ роҳ додаанд.

Робитаи ногустании адабиётшиносӣ ва забоншиносӣ ҳамин чизро равшан собит менамояд, ки якero хуб надониста, дар соҳаи дигар муваффақият ба даст овардан имкон надорад. Дарачаҳои нобаробари комёбиҳои адабиётшиносон ва забоншиносони советии тоҷик фикри мазкурро котеъ тасдиқ менамояд.

2. Илмҳои санъатшиносӣ. Адабиёти бадеӣ, он сон ки дар мавридаш муфасссалтар баён хоҳад шуд, ба мисли мусиқӣ, рассомӣ, ҳайкалтарошӣ, кино, театр ва амсоли инҳо навъи алоҳида ва махсуси санъат ба шумор меравад. Аз ин рӯ, табиист, ки илми омӯзандаи адабиёти бадеӣ бо илмҳои дигари санъатшиносӣ алоқамандию ҳамбастагии мустаҳкам дорад.

Илмҳои гуногуни санъатшиносӣ ғайр аз қонуниятҳои дохилию махсуси предмети омӯзиши худ боз мақсад ва ҳадафҳои муштарак ҳам доранд, ки ба ин масъалаи инъикоси ҳақиқат, тимсоли инсон ва муҳити ӯ, маърифати ҳусн ва ғ. дохил мешаванд. Мақсади олии тамоми навъҳои санъат, аз ҷумла, адабиёти бадеӣ, офариниши сурати одами баркамол ва ба ин восита парвариши завқи шоистаи аҳли ҷомеа мебошад.

Азбаски навъҳои санъат вазифаи умумию муштарак доранд, баъзе қонуниятҳои дохилиашон, аз қабилҳои тасвиру муҳокот, таносубу гармония мушобех мебошанд, илмҳои онҳо низ узван вобастаи ҳамдигаранд. Аз тарафи дигар, асари бадеӣ бинобар зиндагиро ҳаматарафа дар бар карданад, чун заминаи ҳунарҳои махсуси театру кино, рассомию мусиқӣ ва ғ. хидмат менамояд. Аз ин рӯ, агар муҳаққиқи адабиёти бадеӣ илмҳои дигари санъатшиносиро ба андозаи кофӣ нашиносад, таҳлили адабии ӯ ба талабот ҷавоби пурра нахоҳад дод.

Дар навъҳои гуногуни санъат гоҳе мавзӯҳо, ҳатто сюжету образҳои муштаракро вохӯрдан мумкин аст. Масалан, дар асоси «Марги судхӯр»-и устод С. Айнӣ балет, асарҳои рассомиву ҳайкалтарошӣ бунёд ёфтаанд. Ё худ, дар асоси қоннома ва шахсияти Восеъ романи Сотим Улуғзода, либреттони устод М. Турсунзода ва А. Дехотӣ, асари мустақили ҳайкалтарошӣ, расмҳое ба вуҷуд омадаанд. Адабиётшиносии ҳақиқӣ ногузир бояд аз қонуният ва осори муҳимтарини навъҳои дигари санъат бохабар бошад.

3. Илмҳои ҷамъиятшиносӣ. Адабиётшиносӣ бо таърихшиносӣ, иқтисодиёт, ҳуқуқшиносӣ барин илмҳо, ки ҷамъияти инсониро аз ин ё он ҷиҳати мушаххас меомӯзанд, қаробате дорад. Нуктаи ин аст, ки асоси ҷамъиятро ҳамеша инсон ташкил медиҳад ва ҳуди ҳамин инсон (албатта, бо муҳиташ) дар

маркази тасвири адабиёти бадеӣ карор гирифтааст.

Илми таърих ба воситаи санаду ҳуччатҳо вазъияти пайдоиш ва инкишофи ин ё он халқе, таҳаввули синфҳо ва муборизаи онҳо, хусусиятҳои ому хоси сохти ҷомеа, ҷигунагии мафкураи ҷамъиятӣ ва дигар ҷиҳатҳои муҳити ҳаёти онро таҳқиқ менамояд. Айни ҳамин масъалаҳо дар адабиёти бадеӣ, махсусан дар асарҳои бадеии таърихӣ низ инъикос ёфта метавонанд. Аммо нависанда он масъала ва ҳодисаҳои таърихро ба воситаи тасвир, дар шакли ҷамъбасти типӣ ҷилвагар менамояд. Масалан, муборизаи халқи тоҷик ба муқобили арабҳои истилогар ҳам дар таълифоти ҷилмии академик Бобоҷон Ғафуров нишон дода шудааст ҳам дар қиссаи бадеии Сотим Улуғзода «Ривояти суғдӣ» инъикос ёфтааст. Олим ҳодисаи пурқулфати таърихро ба воситаи фактҳо равшан карда бошад, нависанда онро ба туфайли силсилаи образҳо ва сужети пухтаи бадеӣ намоиш додааст.

Интишори образи турк, ки рамзи бемехрӣ ва зулми маҳбуб (маҳбуба) мебошад, аз робитаи қавии адабиёт ба ҳаёти таърихӣ халқ равшан гувоҳӣ медиҳад.

Илми *иқтисод* — ҳаёти моддии аҳли ҷомеа, тарзи истеҳсолот ва манбаи даромад, роҳҳои хароҷот ва амсоли онҳоро меомӯзад. Табиист, ки адиби пешқадам низ ба чунин масъалаҳои ҳаётан муҳим эътибор надода наметавонад. Ба ёд овардани повести «Марги судхӯр»-и устод Айни, ки роҳу усулҳои даромади муфт рӯёндани судхӯрони ҷамъияти таназзулкардаи феодалиро мудакқикона тасвир кардааст, кофист.

Одамон мувофиқи моҳияту табиати сохти ҷомеа ва синфи иҷтимоии худ соҳиби ҳаққу ҳуқуқи муайяне мебошанд ва ё аз онҳо маҳруманд. Бо омӯзиши ҳамин ҳуқуқҳо ва умуман низомии ҷамъиятию давлатӣ илми ҳуқуқшиносӣ машғул мебошад. Агар шикоятҳои дардомез ва ҳаҷвҳои тунду тези Рӯдакию Ибни Сино, Фирдавсию Носири Хисрав, Низомии Арӯзию Масъуди Саъди Салмон ва даҳҳо дигаронро ба хотир орем, равшан мегардад, ки дар адабиёти халқӣ адибон садои омаи халқро аз беҳуқуқӣ, бедодӣ, нобаробарӣ ва зулму таади замони антагонистӣ ифода кардаанд; як байти ҳаким Носири Хисравро ба ин маънӣ мисол овардан кофист:

Чарост неъматӣ мунъим кишти-кишти?

Чарост меҳнати муздур дарё-дарё?

4. Этнография, психология, антропология, физиология бари баъзе илмҳои дигар ҳам хастанд, ки инсонро меомӯзанд. Аммо бояд донист, ки ин илмҳо одам ё худ одамони ҷудогонаро аз ин ё он ҷиҳати мушаххас меомӯзад. Масалан, этнография (русумшиносӣ) урфу одат, ҳислат, маърака, тарзи либоспӯшӣ ва дигар ҷиҳатҳои хоси халқе ва ё қавми алоҳидаеро дар давраи муайяни таърихӣ омӯзад; психология ҳолатҳои рӯҳии одамро муайян мекунад; антропология бо таҳқиқи сурату қиёфаи одамон ё халқи алоҳидае машғул бошад, фи-

зиология тартиб ва сохти физиологии бадани одамро тадқиқ менамояд.

Таърихи адабиёти халқҳо ба тариқи фаровон нишон медиҳад, ки расму оинҳо, ҳолатҳои рӯҳӣ, қиёфа ва узвҳои бадан дар адабиёти бадеӣ низ инъикос меёбанд, аммо ин инъикос — инъикоси бадеист, он ба воситаи образи бадеӣ сурат мегирад.

Ба ҳамин тариқ, бояд таъкид кард, ки адабиётшиносӣ бо бисёр илмҳои омӯзандаи одам марбут мебошад.

5. Нучум (ситорашиносӣ), **табиатшиносӣ** барин илмҳо ҳам ҳастанд, ки дар борҳои муҳити инсон баҳс мекунанд. Дар системаи образҳои адабиёти халқҳои олам, аз ҷумла, адабиёти классикии тоҷику форс ҷирмҳои осмонӣ ва наботот ҷой махсусро ишғол менамоянд. Масалан, аз шоирони асрҳои X—XII касро ёфтан душвор аст, ки чизро аз наботот ба силки ташбеҳу тавсиф нақшаида бошад. Бинобар ин, нучумро надонида, аз наботот боҳабар набуда, адабиёти классикиро дуруст сарфаҳм рафтан, масалан, осори Анварию Хайёмро беҳато тафсир кардан мумкин нест.

6. Баъзе илмҳои дигар — *ҳамчун ҳисоб, ҳандаса, тиб, топономика* ҳастанд, ки предмети омӯзишашон бевосита инсон нест. Аммо адабиётшиносӣ бинобар метод ва системаҳои илмӣ онҳо бо ин илмҳо робита дорад. Нукта ин ҷост, ки дар адабиёти бадеӣ симметрия, гармонияву таносуб чун қонун амал мекунанд ва барои пурра зоҳир кардани ҳақиқати ин масъалаҳо адабиётшинос ба илмҳои ҳисобу ҳандаса эҳтиёҷ пайдо мекунад.

Дар адабиёти тоҷикилобии тоҷику форс (гоҳе дар адабиёти советӣ низ) муаммо, луғз, абҷад, таърих барин санъат ва усулҳо мавҷуданд, ки бе ёрии ҳисоб, ҳандаса, математика ва ғ. ҳал кардани онҳо қатъиян мумкин нест.

Дар адабиётшиносии муосир усули математикии таҳлили асари бадеӣ раванқ дорад. Ҳоло дар ҳама кардани дақиқии вазн, ҳисоби андомади¹ қофияҳо, калимаҳо, овозҳо, санъатҳо ва ғ. аз дастгоҳҳои махсуси техникии ҳам истифода менамоянд. Дар омади суҳан бояд таъкид кард, ки дар адабиётшиносии тоҷик истифодаи ин ҳама ҳоло бояду шояд суръат нагирифтааст.

Ба ҳамин тариқ бояд гуфт, ки адабиётшинос бо бисёр илмҳо робитаи бевосита ё бавосита дорад. Сифати асари илмӣ дар ҳамон сурат баланд мегардад, ки агар асари бадеӣ (ё асарҳои бадеӣ) аз маҷмӯи ҷонибҳо, яъне мукаммалу ҳаматарафа таҳлил шуда бошад. Адабиётшиносии комил аз илмҳои забоншиносӣ, санъатшиносӣ, таърих, иқтисодиёт, ҳуқуқ, этнография, ҳисоб ва ғ. бояд баҳраманд бошад.

¹ Ин маъниро, одатан, «чандомад» ва «басомад» мегӯянд, аммо дар назари мо, андомад созгортар аст, зеро он адади номаълумро бетараф ифода менамояд. (Ба хотир оред, ифодаҳои машҳури «сиву анд»-ро аз китоби Рашиди Ваҷвот ва «ҳазору сесаду анд»-ро аз ривояти мардумӣ).

Мақоми назарияи адабиёт дар системаи илмҳои адабиётшиносӣ. Назарияи адабиёт дар системаи илмҳои адабиётшиносӣ мақоми махсус ва калонеро ишғол менамояд. Мақому мартабаи вайро ҳолатҳои зерин муайян мекунанд.

1. Ҳамон навъе ки дар боло ишора шуда буд, ҳар як илми дигари адабиётшиносӣ предмети муайяни худро доро мебошад, яъне ҳам дар таърихи адабиёт, ҳам дар нақди адабӣ, ҳам дар матншиносӣ ва ғ. пешакӣ муайян мегардад, ки *кадом* асар ё эҷодиёти *кадом* нависанда, ё худ адабиёти *кадом* марҳалаи таърих тадқиқ мешавад. Аммо илми назариёти адабӣ бо омӯзиши фактҳои адабии як асар, ё эҷодиёти як нависанда, ҳатто асарҳои як давраи муайяни таърих маҳдуд шуда наметавонад: назариётшинос ҳатман бо дарёфти ин ё он хусусият ва ё қонунияти *умумӣ* ва *муштаракӣ* давраҳои гуногуни адабиёт бояд машғул бошад.

2. Доираи омӯзиши илмҳои дигари адабиётшиносӣ ҳатман *равшан* ва ҳатман *маҳдуд* мебошад, аммо доираи тадқиқи назариёти адабӣ дар ҳар сурат *фарох* аст. Барои мисол ба таълифоти академик Абдулғанӣ Мирзоев муроҷиат мекунем. Доираи хронологии тадқиқи ӯ дар монографияи ҷомеи «Биной» (1956) камтар аз сад сол (нимаи дуҷуми асри XV ва ибтидои садаи XVI)-ро ташкил додааст. Аммо ҳуди ҳамин муаллиф барои равшан кардани назариёти ғазали тоҷикӣ форс дар рисолаи ҳаҷман хеле хурди «Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X—XV» (1958) тамоми эҷодиёти ғазалсароёни шаш асри мазкурро аз назар гузаронидааст.

Назариётшинос ҳатман ба таҷрибаҳои адабии *тамоми* давраҳои гузашта таъия менамояд. Ба тарзи дигар, агар предмети таҳқиқи дигар илмҳои адабиётшиносӣ *мушаххас* бошад, мавзӯи баҳси назариёти адабӣ *кулли ом* аст.

3. Чунон ки дар боло гуфта шуд, ҳар як илми адабиётшиносӣ бо илмҳои дигар алоқамандие дорад. Аммо ин навъ ҳамбастагиро назарияи адабиёт бештар доро мебошад. Вобастагии назарияи адабиёт бо илмҳои дигар на танҳо бештар, балки қавитар ҳам ҳаст. Масалан, моҳияти жанрҳои адабӣ, вазни шеър, қофия, радиф ва амсоли инҳоро магар бидуни доништани табиати забони тоҷикӣ, қонунияти сарфу наҳви он, завқу таъъ ва этнографияи халқи тоҷик кушодан мумкин аст? Ҳаргиз. Оё системаи тасвирҳои адабиёти классикии тоҷикӣ форсро бе вуқуфи комил аз таърихи халқи тоҷик ва фалсафаи вай сарфаҳм рафтан мумкин аст? Не.

4. Таърихи адабиёт, нақди адабӣ ва дигар илмҳои адабиётшиносӣ низ, бешубҳа, бо адабиёту маданияти халқҳои дигари мутамаддин алоқамандӣ доранд. Аммо боз ҳам тақрор кардан лозим меояд, ки ин навъ алоқамандиро назарияи адабиёт бештар соҳиб мебошад.

Бинобар сабаби мазкур муҳаққиқи назарияи адабиёт барои дурусту беҳато муайян намудан аз хусусиятҳои назарии адабиёти халқи қобили таъсир бояд бохабар бошад. Муваф-

фақиятҳои назариётчиёни бузург — ҳамчун Халил ибни Аҳмад, Абӯалӣ ибни Сино, Гегель ва дигарон мисоли равшани фикри мазкур мебошанд. Мувофиқи шаҳодати олимони, Халил ибни Аҳмад ҳангоми кашфи назариёти вазни арӯз баъзе китобиҳои санскрит ва паҳлавӣ, аз ҷумла «Қитоби қорванд»-ро зери даст доштааст. Ӯ худ, Форобӣ, Ибни Сино ва Насириддини Тӯсӣ, ки ҳар яке дар ошкор кардани қонуниятҳои адабиёти бадеӣ ноғибаанд, аз мероси маънавии Юнони қадим, махсусан осори Арасту нағз бохабар будаанд. Ниҳоят, файласуфи бузурги немис Гегельро хотиррасон кардан зарур аст, ки ба туфайли хуб донистани мероси адабӣ, таърих ва афкори фалсафавӣ халқҳои олам (аз ҷумла адабиёти классикӣ то ҳақиқӣ) дар таълиф ва танзими эстетикаи худ ба бозёфтҳои ҳайратовар соҳиб гардидааст. Бозёфтиҳо, ки алҳол ҳам кӯҳна нашудаанд. Кӯҳна ҳам нахоҳанд шуд.

ТАЪРИХЧАН АФКОРИ НАЗАРИ

Пеш аз шурӯъ кардан ба масъалаҳои бевоситаи назарияи адабиёт ба сайри таърихӣ предмети мазкур назаре андохтан айнӣ муддаост.

Ҳангоме ки навҳои санъат, аз ҷумла адабиёти бадеӣ, пайдо мешаванд инкишоф меёбанд, қонуниятҳои назарияи онҳо низ якбора ҳуди ҳамоно замон пайдо мешаванд ва минбаъд инкишоф меёбанд. Ба ин маънӣ, дар таърихи тамаддуни умуминсонӣ адабиёти бадеӣ азбаски таърихи хеле қадима дорад, назарияи он низ қадимист, решаи он ба қари ҳазорсолаҳо рафта мерасад.

ЮНОН ВА РИМИ ҚАДИМ

Тамоми навҳои асосии санъат, ҳамчун ҳайкалтарошию расомӣ, меъморию наҷорӣ, мусиқию театр, суҳани бадеӣ ва ғ. ба дараҷаи баланди тараққиёти худ расида буданд. Донишмандоне ҳам ба миён омаданд, ки барои ошкор сохтани қонуниятҳои умумии назарияи анвои санъат камар бастанд. Муваффақиятҳои Афлотун, ки асоси эстетикаи идеалистиро гузоштааст ва махсусан Арасту, ки «Поэтика»-и оламшумули худро эҷод кардааст, бузург мебошад.

Арасту Стагирӣ (384—322) таҷрибаи эҷодии ҷандинасраи шоирону нависандагон ва драматургҳои юнониро бо қамол диққат ва ҳушёрӣ омӯхта, як қисми қонунҳои эҷоди бадеиро кашф намуд. Ба қавли Н. Г. Чернышевский, «Арасту нахустин шахсест, ки мафҳумҳои эстетикаро дар системаи мустақил баён намудааст¹». Ақидаҳои адабӣ эстетикӣ Арасту дар таълифоти ӯ «Поэтика», «Риторика», ки аз нуқтаи назари илмӣ мо хеле қам омӯхта шудаанд, дарҷ ёфтаанд.

¹ Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. 2 — соч., 1949, с 267

Чои асосиро на танҳо дар омӯзиши назариёти Арасту, балки умуман дар таърихи афкори адабию эстетикӣ, бешубҳа, «Поэтика» ишғол менамояд. Ин асар, мувофиқи феҳрастҳои атика, аз ду китоб иборат будааст: яке масъалаҳои умумӣ, таҳлили муфассали фоҷиа ва мухтасари ҳамосаро дар бар мегирад, ки ҳоло дастрас мебошад, дигаре, ки дастрас нест, тахминан таҳлили муфассали мазҳака ва мухтасари ямб (ё: лирикаӣ ҳаҷвӣ)-ро фаро мегирифтааст. Дар ҳамин қисмати боқимондаи «Поэтика» ҳам тасарруфот, махсусан дар сохти асар, ҳис карда мешавад.

Баъзе кашфиёти Арастуро аз назар гузаронидан воҷиб аст.

Қонуниятҳои тасвирий (образнокӣ)-и **адабиёти бадеӣ** (**мимесис**). Мувофиқи ақидаи ин донишманди беҳамтои юнонӣ, адабиёт—муҳокоти зиндагист, яъне нависанда ҳақиқати воқеиро инъикос менамояд. Дар боби IX ӯ мегӯяд, ки «шеър назар ба таърих ҳам фалсафитар асту ҳам ҷиддитар», зеро таърих дар бораи «чизи ҳақиқатан содиршуда» мегӯяду шеър — «дар бораи он чизе, ки рӯй доданаҷ мумкин буд», «хоҳ бинобар эҳтимол, хоҳ бинобар зарурат» (Поэтика, IX). «Муаррих ва шоир,— мегӯяд мутафаккири номбурда — аз ҳамдигар на барои он фарқ мекунад, ки яке бо назм сухан мегӯяду дигаре — ҳамвор. Охир, асари Геродотро ҳам бо назм навиштан мумкин буд, дар ҳар сурат — хоҳ манзуму хоҳ мансур — ин асари таърих хоҳад буд». Доир ба зарурати илм, предмети баҳси он, табиати ин предмети баҳс Арасту фикрҳои ҷолиб баён намудааст. Аз ҷумла, вай навиштааст: «Ҳамаи мо ҷунон мепиндорем, ки чизи шинохтаамон дигар ҳел буда ҳам наметавонад; баръакс, дар бораи он ки дигар ҳел буда метавонад, мо наметавонем (. . .) Ҳамин тавр, предмети илм — зарурат аст; вай, бинобар ҳамин, адабиёт, зеро ҳамаи он чизе ки ҳатман аз рӯи зарурат вуҷуд дорад, адабӣ мебошад; чизи адабӣ бошад, сохта нест ва коста ҳам наметавонад» (VI, 3).

Муҳокот ҳамон навъе Арасту дар боби 2-юми «Поэтика» мегӯяд, се навъ мешавад: муҳокоти хуб, муҳокоти бад, муҳокоти миёна. «Азбаски ҳамаи муҳокоткунандагон,— мегӯяд муаллифи «Поэтика» — ба одамони амалкунанда муҳокот мекунад, амалкунандагон бошанд, ногузир ё хубанд ва ё бад (зеро ҳуққ тақрибан ҳамеша аз ҳамдигар (махз) бо олиҳимматӣ ва ё дунҳимматӣ фарқ карда, махз бо ҳамин муайян мегардад), ё беҳтар аз мо, ё бадтар ва ё ҳамчун мо (дар рассомон низ ҷунин аст: Полигнот беҳтаринҳоро тасвир мекунад, Павсон бадтаринҳоро, аммо Дионисей — мо баринҳоро) (...» (Аристотель. Сочинения, т. 4, с. 647). Поёнтар хоҳем دید, ки ин назарияи Арастуро дертар Хоҷа Насириддини Тӯсӣ тасҳеҳу тақмил кардааст.

Таъсири қалби асари бадеӣ (катарсис). Назар ба қавли Арасту, аз шиносӣ бо асари фоҷиавӣ дар қалби хонандаю тамошобин покшавие ҳосил мегардад. Ҳар як асари барҷас-

таи бадеӣ, сарфи назар аз чинсу жанр, методу услуб ва давру замони таълифи худ, дар дилу акли одам дигаргунӣ ба амал меорад, дар нияту омили минбаъдаи кас таъбироте (бештар ва ё камтар) ҳатман рӯй медиҳад.

Тарзи тасвир. Мувофиқи гуфтаи Арасту, шоир «ашъёро бояд ончунон тасвир кунад, ки онҳо буданд ва ё ҳастанд, ё ончунон ки онҳо бояд бошанд». Мувофиқати ду навъи тарзи тасвири бадеиро Арасту дар мисоли эҷодиёти Софокль ва Еврипид кӯтоҳакак ва фаҳмо ифода кардааст. Софокль одамонро «ончунон ки бояд бошанд» тасвир мекунад, аммо Еврипид — «ончунон ки ҳастанд» (Поэтика, б. 25).

Мавқеи таҷриба дар санъат ва илм аз ҷониби Арасту ҳеҷ хуб таъкид ёфтааст. «Аммо илм ва санъатро,— мегӯяд ӯ,— инсон ба туфайли таҷриба ҳосил мекунад. Зеро таҷриба санъатро офаридааст, чунон ки Пол (суфастой, шогирди Горгий — Р. М.) мегӯяду дуруст мегӯяд, аммо бетаҷрибагӣ — ҳодисаро». Арасту моҳият ва таносуби ҷузъу кулро пай бурда, изҳори ақида мекунад, ки «таҷриба — маърифати ҷизҳои фардист, аммо санъат — маърифати умумӣ». «Санъат,— аз рӯи фаҳмиши мутафаккир,— гоҳе пайдо мешавад, ки дар натиҷаи як қатор таҷрибаҳо роҷеъ ба ҷизҳои монанд як назари умумӣ муқаррар гашта бошад».

Арасту ба масъалаи **табиати предмети тасвири шеър** дахл карда, гуфтааст, ки «Барои шеър афзалтар чизи номумкини боварибахш аст, назар ба чизи мумкини ғайри боварибахш» (боби 25).

Роҷеъ ба **фазилати шеър** аз наср донишманди номбурда менависад, ки «Ҳама шеърро, назар ба наср, беҳтар дар хотир нигоҳ медоранд, зеро назм дорои шумора мебошад, ки чен карда мешавад» (Риторика, III, 9).

Дар бораи **услуб** муаллиф мегӯяд, ки фазилати он дар фаҳмо ва равшан будани он аст. Ӯ воситаҳои услуби гармро баён карда, мақоми баланди ташбеҳу кинояро таъкид менамояд.

Оид ба бисёр масъалаҳои дигари эҷоди бадеӣ — ҳамчун забон, характер, тафриқаи вазн, қонуниятҳои фоҷиа ва ҳамоса, сохти устухонбандии фоҷиа, ягонагии якҷастии асар ва ғ. Арасту фикрҳои пурқиммат баён кардааст, ки баъд аз вай дастгирӣ ва такмил ёфтаанд.

Шӯҳрати таълифоти Арасту, махсусан «Поэтика»-и вай бемисол аст. Ин асар аввал ба сурёни, баъд аз он ба арабӣ тарҷума шуд. Аз тарҷумаи арабӣ «Поэтика» дар асри XIII ба латинӣ гардонда шуд, ки он соли 1481 ба табъ расид. Асарро Г. Валла аз асли юнониаш аз нав тарҷима кард ва он соли 1498 чоп шуд. «Поэтика» ба забони русӣ дар зарфи тақрибан сад сол панҷ дафъа, бо заҳмати Б. И. Ордынский (1854), В. И. Захаров (1885), В. Г. Апелърот (1893), Н. И. Новосадский (1927) ва М. Л. Гаспаров (1978) тарҷима ва нашр

гардидааст. «Поэтика» барои тамоми давраҳои баъдина, аз ҷумла барои замони мо ҳам арзиши баланди худро нигоҳ доштааст. Суханони Н. Г. Чернышевский: «барои назарияи ҳо-зира ҳам боз қимати бисёри зинда дорад»¹ ҳоло ҳам кӯҳна нашудаанд.

Ақидаҳои назарияи адабии Арасту аз ҷониби донишмандони Рим, бештар аз ҳама, Гораций, тарафдорӣ ва такмили-ти шоиста дидааст.

Квинт Гораций Флакк (65—8 то мелод)—шоири касидаса-ро ва маддоҳи Август буд. Ӯ бо суханшиносӣ ҳам машғул шуд ва «Илми шеър» ном рисолае ба ёдгор гузошт, ки то за-мони мо расидааст. Шеърӣ машҳури «Кохи ёдгор» аз ҳамин муаллиф мебошад. «Илми шеър», аслан, «Нома ба Пизонҳо» ном дорад. Дар китоби дарсии Гуляев, Богданов ва Юдкевич «Теория литературы в связи с проблемами эстетики» (М. 1970, с. 10) рисола «Ҳунари шеър» («Искусство поэзии») номида шудааст. «Илми шеър» бо назм иншо ёфтааст.

Гораций аҳамияти маданияро ҷамъиятии шеърро таъкид ме-кунад.

Махсусан масъалаҳои содагии драма, қисмҳои он диқ-қати муаллифро бештар ҷалб намудаанд. Мувофиқи фикри Гораций, драма аз панҷ қисм (акт) бояд иборат бошад, ки ин чиз рӯи нормативиро тақозо менамуд. Як таънаи Гора-ций мароқангез аст, ки ба адибони муҳолифгӯ дахл дорад. Ӯ қатъиян муқобили чунин тамоили муҳолиғапардозист, ки масалан, дулфинро дар ҷангал ва гурозро дар мавҷи дарё тасвир кунанд. Муаллифи «Илми шеър» ба адибон чунин мас-лиҳат медиҳад: «Агар ту аз қудрати эҷоди худ тавонӣ, ки симои пеш аз ин номаълумро биофарӣ, бикӯш, то онро ҳа-мон тавре нигоҳ дорӣ, ки дар аввал, мувофиқи табиӣ дил қарор дода будӣ».

ШАРҚИ АСРҲОИ МИЕНА

Истилои араб, ки ба ҳаёти моддию маънавии як қатор халқҳо харобиҳои вазнин овардааст, ба равиш ва доираи та-факкури мардум таъсири ҷиддӣ расонд. Дар натиҷаи ин исти-ло, ки дар Хуросу Мовароуннаҳр ва баъзе кишварҳои ди-гар бо ташаккул ва тарвиҷи соҳти феодали иттифок афтада-аст, забони арабӣ тарғиб ва дини ислом паҳн карда меша-вад. Адибону донишмандони халқҳои истилошуда бо мероси маънавии баъзе халқҳо, чунончи Юнони қадим, шинос шу-данд.

Таълифоти донишмандони Юнон ва Рими қадим, аз ҷум-ла «Поэтика»-и Арасту, ба воситаи тарҷумаҳои сурёнию ара-

¹ Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. 11, с. 284.

бӣ мавриди мутолиа ва ҳусни таваҷҷӯҳи олимони тоҷику форс қарор гирифтанд. Баъзе муаллифон, масалан Абӯнаصري Форобӣ, Ибни Сино, Насириддини Тӯсӣ бар асари шиносӣ бо афкори Арасту ақидаҳое гуфтаанд, ки онҳоро давом ва инкишофи назариёти адабии мутафаккири бузурги Юнони қадим шумурдан мумкин аст. Азбаски афкори адабию эстетикӣ гузаштагонӣ мо пурраю ҳаматарафа омӯхта нашудааст, дар асоси мушоҳидаҳои пешакӣ баъзе мулоҳизаҳо ин ҷо баён хоҳанд шуд.

Афкори назарии адабӣ дар асрҳои миёна дар ду равию сурат пазируфтааст, ки шартан равию *адабии эстетикӣ* ва равию *хоси назарӣ* номидаем.

1. **Равию адабии эстетикӣ**, ки дар асрҳои IX—XIII, дар осори мутафаккирон арзи вучуд кардааст, бо афкори даврҳои қадим, равшантар аз ҳама бо ақидаҳои юнониён, саҳт вобаста аст. Фикрҳои, ки Абӯнаصري Форобӣ, Абӯалӣ ибни Сино, Ибни Рушд, Насириддини Тӯсӣ дар рисола ё фаслу бобҳои чудогонии асарҳои худ доир ба масъалаҳои эҷодӣ гуфтаанд, муҳимтарин ҷиҳатҳои назарии адабиёти бадеиро дар бар мегиранд. Чунончи, ин файласуфҳо ба табиати тасвиркорӣ (образнокӣ)-и шеър ва роли таҳайюл дар он, ду тарзи тасвир (ки дар адабиётшиносии имрӯза онҳоро «метод» ё худ «типӣ инъикос» мегӯянд), фарқи ҳунари сухан аз баъзе навъҳои дигари санъат, ҷигунагии забони адабиёти бадеӣ, робитаи узви адабиёт бо талаботи муҳити иҷтимоии замон ва завқи эстетикӣ халқ ва ғ. ғоҳе равшану муфасссал ва ғоҳе иҷмолаш дахл кардаанд.

Фарқи қатъии ин равию эътирофи он аст, ки ҷавҳари адабиёти бадеиро **таҳайюл** ташкил медиҳад. Таҳайюл бошад, чунон ки маълум хоҳад шуд, воситаи тасвир (офариниши образ) мебошад.

Аммо ин равию дар асри XIII қатъ мегардад. Он баъд аз сари Насириддини Тӯсӣ на танҳо аз инкишоф мегардад, балки идома ҳам намеёбад. Зияда аз ин, нуктаҳои асосии ин равию ва муаллифони он ба маломати Ҷомӣ барин суханвару сухандони бузург ҳам дучор мешавад. Сабаби ин ҳолат, аз афташ, ба «бегона» (юнонӣ) будани рукни равию номбурда беалоқа намебошад. Феодализм, ки ҳангоми пайдоиши худ баъзе пешқадамиҳо дошт, чунончи барои омӯзиши мероси маънавии халқҳои дигар ба донишмандон имконияте дод, минбаъд, баробари тараккиёти худ тамоми ҷиҳатҳои мусбати худро аз миён бурд. Аз тарафи дигар, равию мутафаккирон, ки таҳайюл ва андешаю мулоҳизаро мепарварид, яъне ба категорияи **мундариҷа** бевосита алоқаманд буд, ба табиати схоластикии феодализми Шарқ муҳолиф омад.

Баъзе масъалаҳои назарии адабиро, ки мавриди диққати донишмандони гузашта қарор гирифтаанд, аз назар хоҳем гузаронд.

Таърифи шеър (умуман ба маънии имрӯзаи «адабиёти бадеӣ») дар маркази равияи мазкур меистад. Шайхурраис дар китоби «Шифо» мегӯяд: «Шеър сухане аст хаёлангез, ки аз суханоне мавзуну баробар сохта шуда; ва назди арабҳо дорои қофия ҳам бошад»¹. Муаллиф дар маркази таърифи мазкур ифодаи *хаёлангез*-ро гузоштааст, ки он аз чандин маънӣ холи намебошад: аввал ин ки сухани шеър сухани муқаррарӣ набуда, балки сухани *мухайял* мебошад (ба истилоҳи имрӯза. гӯем, сухани *образдор* аст.) дигар ин ки сухани шеър аз қудрати тахайюли гӯянда бунёд ёфтааст, сеюм ин ки шеър хонандаро ҳам ба хаёл меорад, фикри вайро ба таҳрик илқо менамояд. Абуалӣ ибни Сино дар таърифи боло сифатҳои *мавзуну баробарӣ*-ро ҳам зикр кардааст, ки ифодаи аввалӣ аз рӯи ҳичову тактеъ мураттаб омадани мисраъҳои шеърро фаҳмонад, ифодаи дуюм мувофиқи як вазне баробар будани кулли мисраю байтҳои як шеърро нишон медиҳад. Зарура-ти қофияро бошад, Шайхурраис дар асоси таълимоти сухан-шиносони арабизабон ишора кардааст. Аз ин ишораи Шайхурраис чанд натиҷа гирифта ва ё ба тахмин омадан мумкин аст, чунончи: 1) «шеър» фақат аз назм иборат нест (балки он ба маънии васеъаш, метавонад насри бадеиро ҳам фаро гирад), 2) дар шеъри қадими тоҷику форс қофия чун тариқи қатъӣ (система) истифода намешуд; 3) қофия дар шеъри Юнони қадим ҳам лузуми шеър ҳисоб намеёфт. Ин алломаи асримиёнагии тоҷик дар ҷои дигар равшан гуфтааст, ки «гоҳе суханони мансур мухайял аст, вале вазни шӯре надорад, зеро ки содда ва бидуни гуфтор аст» (Фанни шеър, с. 82).

Шайхурраис беҳуда *хаёлангези*-ро дар оғози таърифи боло нагузоштааст. Ӯ таъкид мекунад, ки «мантиқиро ба ҳеҷ як аз вазну баробарӣ ва қофия назар нест, магар бубинад, ки чӣ гуна сухан хаёлангезу шӯронанда мешавад» (Фанни шеър, с. 72). Агар бо таъбирҳои имрӯза гӯем, дар маркази санъати сухан тасвир ва воситаи офариниши образ қарор гирифтааст. Ин маъниро мутафаккири бузург бори дигар муфасссалтару равшантар таъкид кардааст: «Мантиқӣ ба шеър аз он рӯй менигарад, ки хаёло барангезад ва бишӯронад. Ва мухайялу шӯрангез—сухане аст, ки нафс ба он мутеъ шавад ва бе ҳеҷ гуна тааммулу андеша ва ихтиёр аз умуре шоду хурсанд шавад ва аз умуре дигар гирифтаву андӯхгин гардад.» (Фанни шеър, с. 73).

Ба масъалаи қонуниятҳои образнокии адабиёти бадеӣ ҳанӯз Абӯнасли Форобӣ нозук ишорае карда, аз ҷумла гуфта буд: «Тамсил бештар истеъмоли мешавад ва истеъмоли он дар шеър аст. Пас, маълум шуд, ки қавли шеърӣ тамсил аст» (Фанни шеър, с. 63).

¹ Фанни шеър. — Душанбе: Ирфон, 1985, с. 72.

Насириддини Тӯсӣ се таърифи шеърро дарҷ намудааст:

1) *таърифи қудамо* (ё назари мантиқӣ): «Ва аммо кудамо шеър — каломии мухайялро гуфтаанд; ва агарчи мавзунӣ ҳақиқӣ набудааст» (Фанни шеър, с. 152). Боз: «Назари мантиқӣ хос аст ба тахайил; ва вазро аз он ҷиҳат эътибор кунад, ки ба вачҳе иктизозӣ тахайил кунад. Пас, шеър, дар урфи мантиқӣ — каломии мухайял аст»;

2) *таърифи мутааххирон*: «ва дар урфи мутааххирон каломии мавзунӣ мукаффо; чи ба ҳасаби ин урф — ҳар суҳанро, ки вазне ва қофияте бошад, хоҳ он суҳан козиб ва агар ҳама ба мисли тавҳиди холис, ё ҳазъёноти маҳз бошад, онро «шеър» хонанд. Ва агар аз вазну қофия холиӣ бувад ва агарчи мухайял бувад, онро шеър нахонанд». (Фанни шеър, с. 151—152); 3) *таърифи муҳаққиқони мутааххирон* (ё худ *таърифи ҷомеъ*): «Ва муҳаққиқони мутааххирон шеърро ҳақде гуфтаанд: ҷомеи ҳар ду маънӣ, бар вачҳи атамм. Ва он ин аст, ки гӯянд: шеър — каломест мухайял муаллаф аз ақволе мавзунӣ мутасовии мукаффо» (Фанни шеър, с. 150—151).

Таърифи аввал, ки тибқи он танҳо тахайюл ба эътибор гирифта мешавад, ба мутафаккирон тааллуқ дорад, таърифи дуюм, ки фақат вазну қофияро эътироф менамояд, азони суҳаншиносони касбист; ва таърифи сеюм, ки ҷомеъ мебошад ҳам мухайяли ва ҳам мавзунӣ мукаффоиро дар назар дорад, яқинан ба ҳуди Насириддини Тӯсӣ мансуб мебошад. Ба ихтилофи назарҳо дар масъалаи мазкур ранги мутлақ додан раво нест, зеро ин ихтилоф на аз тангии назар, балки аз гуногунии *меъёри* таъриф рӯй додааст, яъне агар суҳаншиносон ба *шеър* чун як *навъи суҳан* нигоҳ карда бошанд, мутафаккирон ба он чун як *навъи мустақили санъат* баҳо додаанд, зеро «назм» аз «наسر» бо вазну қофияаш фарқ мекунад ва барои шеър (ба маънии *адабиёти бадеӣ*) муҳокот (образнокӣ) ҳатмист.

Абдурахмони Ҷомӣ дар равзаи 7-уми «Баҳористон» хулосаи ҳамаи таърифҳои болоро зикр карда, дар охир тарзе суҳан меронад, ки майли ўро ба ҷониби ақидаи суҳаншиносон пай бурдан душвор нест: «Шеър, дар урфи қудамонӣ ҳукамо — каломест муаллаф аз муқаддамоти мухайяла, яъне аз шаъни он бошад, ки дар ҳаёли сомеъ андозад маониро, ки мӯҷиби иқбол бошад бар чизе ё эъроз аз чизе, хоҳ ғи нафсиҳи содиқ бошад хоҳ не; ва хоҳ сомеъ эътиқоди сидқи он дошта бошад, ё не — чунон ки гӯянд: ҳамр — лаълест музоб, ё қутест сиёл; ё: асал — чизест талх ё шӯр — кайкардаи занбӯр.

Ва мутаохирони ҳукамо ба он вазну қофияро эътибор карданд. Фа-аммо дар урфи ҷумҳур ҷуз вазну қофия дар он мӯътабар нест. Пас, шеър — каломе бошад мавзуну мукаффо. Ва тахайюл ва адами тахайюл ва сидку адами сидкро

дар он ҳақиқат эътибор не». (Баҳористон. — Душанбе: Дониш, 1972, с. 93).

Тафсири мухайял дар осори мутафаккирон ҷои муҳимро ишғол менамояд. Ибни Сино дар «Донишнома» гуфтааст: «...мухайлот он муқаддимотест, ки нафсро бичунбонанд, то бар чизе хирс орад, ё чизе нафрат гирад ва бояд, ки нафс донад, ки дурӯғанд. Чунон ки касе гӯяд касеро, ки ин чиз, ки ту ҳамехӯрӣ, сафрое баровардааст ва он чиз ангубин бувад. Харчанд донад, ки дурӯғ аст, табъ нафрат гирад ва нахоҳад. Пас, ҳақ ва машхур низ мухайял бувад, валекин мухайяли сирф ин чунин бувад» (Фанни шеър, с. 71).

Муаллифи «Донишнома» боз мегӯяд, ки «агар муқаддимо-ти рост андар шеър афтад, ё машхур, на аз баҳри ростиро ба қор омада бошад, ки аз баҳри мутахайлиро» (Фанни шеър, с. 72). Яъне дар асари бадеӣ чизи росту машхур на барои тасдиқу исботи ҳамон чиз, балки (агар бо таъбири имрӯза гӯем,) барои офариниши образ нақл мешавад.

Ақидан Шайхурраисро дар бораи ҷигунагии тахайюл ва таъсири он ба нафси хонанда Насириддини Тӯсӣ давом ва инкишоф додааст. Вай навиштааст: «Мухайял — каломе бувад, ки иқтизои инфиоле кунад дар нафс, ба баст ё қабз, ё ғайри он, бе иродат ва равият, хоҳ он калом муқтазои тасдиқе бошад ва хоҳ набошад, чи иқтизои тасдиқ ғайри иқтизои тахайил бувад. Ва бошад, ки як сухан бар ваҷҳе иқтизои тасдиқи танҳо кунад ва бар ваҷҳе дигар иқтизои тахайюли танҳо» (Фанни шеър, с. 152).

Мувофиқи ақидан Хоҷаи Тӯсӣ, миёни чизи ғарибу номатлум ва мухайялӣ таносуби роста мавҷуд мебошад, зеро баландии дараҷаи аввалӣ боиси афзунии дараҷаи сонӣ мешавад. Ӯ навиштааст: «аммо тахайлот, ба сабаби он ки ғайримашхур бувад, махсус натавонад бувад, чи ҳарчи ғарибтару мустабдаътару лазизтар — мухайялтар». Маҳз аз ҳамин сабаб асарҳои ҳаҷвию мазҳакавӣ шавқу рағбати зиёди хонандаро бедор мекунад. Муаллиф фикри худро давом дода навиштааст: «Ва ба ин сабаб бувад, ки музоҳик ва наводир аввал бор, ки истимоъ афтад (шунда шавад), лазизтар бошад. Ва бошад, ки батақдор — иқтизои нафрати нафс кунад аз он» (Фанни шеър, с. 155).

Харчанд ки истеъмоли тахайил роҳҳои зиёд дорад, он дар назари донишмандон мӯътабар мебошад. «Ва асли тахайил, ки мантиқиро назар бар он аст, — менависад Насириддини Тӯсӣ, — ҳамеша мӯътабар бошад ва агарчи тӯруки истеъмол бигардад» (Фанни шеър, с. 152).

Муҳокот, ки тавассути тахайил сурат мебандад, дар маркази таълимоти мутафаккирон меистад ва қонуни асосии умуман эҷоди бадеиро ташкил медиҳад. «Муҳокот» дар таълифоти донишмандони гузаштаи мо чун истилоҳи устувори адабии эстетикӣ қарор гирифтааст, ки маъниҳои на-

мәшиш, тасвир, акс, инъикос, таҷассум, сурати бадеӣ ва ни-
 ят, ба таъбири имрӯза, образ-ро дарбар кардааст. Хуло-
 сси мазкур аз гуфтаҳои Абӯалӣ ибни Сино, Насириддини
 Тӯсӣ ва дигар муаллифони пешин бармеояд. Масалан, Шай-
 хурраис гуфтааст: «Намоишу муҳокот аҷобате дорад, ки
 ростгӯӣ надорад, чунки рости машҳур гӯё дастраси ҳама
 аст ва тозагӣ надорад; ва ростеро, ки надонандаш, ба
 он таваҷҷӯҳе нахоҳанд кард. Агар гуфтори ростеро аз шак-
 ли маъмӯли дур кунанд ва ба он чизе бияфзоянд, ки нафс
 бо он унс гирад, он гоҳ ҳам муфиди тасдиқ мегардад ва
 ҳам ҳаёдро бармеангезад. Бисёр вақт мешавад, ки ҷанбаи
 ҳаёли ва шӯронандагии он аз бовар карданаш боз дорад
 ва нагузорад, ки таваҷҷӯҳе бад-он шавад» (Фанни шеър,
 с. 73—74).

Моҳияти муҳокотро Насириддини Тӯсӣ хеле равшан баён
 кардааст, муҳокот — тасвири чизест, ки он чизи тасвир-
 шуда бо асли (воқеи) худ айнан як хел намебошад. «Му-
 ҳокот, — мегӯяд Ҳоҷаи Тӯсӣ, — эроди мисли чизе бувад, ба
 шарти он ки ҳувва-ҳувва (вай-вай) набошад, монанди ҳай-
 вони мусаввар табииро» (Фанни шеър, с. 156).

Асари бадеӣ, ҳамон навъе ки мутафаккирон мегӯянд, бино-
 бар муҳокотӣ будан ба бахшидани лаззат қодир мебошад. Саба-
 би лаззатбахштар будани асарҳои ҳаҷвию мазҳакавӣ дар ҳа-
 мин аст. «Муҳокот, — мегӯяд Насириддини Тӯсӣ, — лазиз бу-
 вад аз ҷиҳати таваҳҳуми иқтидор бар эҷоди чизе ва аз ҷиҳати
 таҳайили амре ғариб. Ва ба ин сабаб муҳокоти суварӣ қабҳ ва
 мустақраҳ ҳам лазиз бувад» (Фанни шеър, с. 157).

Муҳокот, ҳамон навъе ки Арасту ҳам гуфта буд, се
 навъ мешавад: ё ба некӣ нигаронида мешавад, ё ба бадӣ,
 ё ба миёна. «Ғараз аз муҳокот, — менависад Насириддини
 Тӯсӣ, — мутобиқат бувад бар яке аз се чиз: ё муҷаррад, ё
 муқорини таҳсин, ё муқорини тақбҳ. Ва мутобиқати му-
 ҷаррад монанди муҳокоти наққош бувад сурате махсусро
 (ҳисшавандаро); ва ба таҳсин — монанди муҳокоти ӯ сура-
 ти фариштаро; ва ба тақбҳ — монанди муҳокоти ӯ бувад
 девро» (Фанни шеър, с. 158). Аз ин се навъи муҳокот ду
 навъаш — батаҳсину батақбҳ, бинобар ғайривоқеӣ будани
 худ, бештар лазиз мебошанд, ки инро ҳам Ҳоҷа Насирид-
 дини Тӯсӣ таъкид кардааст: «Муҳокоти шеърӣ батаҳсину
 тақбҳ лазизтар ояд, чунон ки дар мадҳу ҳаҷв афтад»
 (Фанни шеър, с. 158).

Насириддини Тӯсӣ ҳам, ба мисли Гораций дар муҳокот
 аз ҳақиқати воқеӣ дур нарафтани шоирро талаб намуда-
 аст. «Ғалати шоир, — мегӯяд ӯ, — сӯъи муҳокот бувад монан-
 ди ғалати мусаввир, ки аспро, масалан, панча кунаду шер-
 ро сум» (Фанни шеър, с. 160).

Табиати хосси санъатро дар масъалаи таносуби ҷузъ ва

кулл, бо таъбири имрӯза гӯем, тасвиrotи типиро, Ибни Рушд нишонрас ифода кардааст: «Дар як чиз чизи бисъёре нишон дода мешавад» (Фанни шеър, с. 108).

Масъалаи *тарзи тасвир* аз ҷумлаи масъалаҳои муҳимтарини эҷоди бадеӣ ба шумор меравад, аз ин рӯ, ба он до-нишмандони замони гузашта эътибори ҷиддӣ додаанд. Ҳанӯз Абӯнасли Форобӣ хусусиятҳои хоси навиҳои суханро баён карда, *кизб*-ро чун ҷавҳари хоси шеър ба қалам додааст. Ӯ менависад: «Қавлҳо ночор ё бақуллӣ содиқанд, ё козиб; ё баръакс, дар тасдиқу тақзиб баробаранд. Пас, қавли бақуллӣ содиқ ногузир қавли бурҳонӣ аст. Қавли ҷадалӣ (диалектикӣ) аст. Қавли содиқи билмусовот — қавли хитобӣ, қавли дар камтарин маврид содиқ — қавли суфистӣ аст. *Қавли бақуллӣ козиб ночор қавли шеърӣ аст*». Пас, аз ин тақсирот маълум мегардад, ки қавли шеърӣ он аст, ки ба бурҳонӣ ва ба ҷадалӣ ва ба хитобӣ ва ба муғолитавӣ тааллуқ надорад» (Фанни шеър, с. 63—64).

Мувофиқи ақидаи мутафаккирони асримиёнагӣ дар адабиёти бадеӣ хоҳу нохоҳ тахайюл истифода мешавад, аммо дар баъзе асарҳо роли вай маҳдуд мегардад, ки дар натиҷа чизи тасвиршуда аз асли воқеии худ ҷандон дур намеравад, вале дар гурӯҳи дигар ҳаёл зиёд кор фармуда шуда, муҳокот аз асли худ то ба дараҷаи ғайрибоварибахш дур меафтад.

Доир ба ин чиз Шайхурраис гуфтааст: «Чун намоиши дурӯғи чизе ва ҳикоят аз он, чи хеле ки ҳаст, сабаби ҷунбиши нафс ва шӯрондани он мегардад; бо ин ки ба дурӯғ вонамуд шудааст, тааҷҷубовар нест, ки тавсифи он дар шакле ки воқеан ҳаст ё ин ки ба ростӣ намоиш дода шудааст, боз ҳаракате дар нафс эҷод кунад. Балки намоиши рост мебоист бештар ҳаяҷоновар бошад, магар ин ки мардум ба ангишти ҳаёл нисбат ба тасдиқу бовар кардан мутеътаранд. Ва аксари онҳо, агар (чизҳои) шоистаи боварио бишнаванд, инкор кунанд ва аз онҳо бигрезанд» (Фанни шеър, с. 73).

Асаре, ки дар вай роли тахайюл маҳдуд асту муҳокот бо асли воқеии худ дар ҳаҷму ҳудуд ва сифату моҳият мувофиқ мебошад, асари рост ё худ *сидқист*; аммо асаре, ки баръакс, дар натиҷаи истиқлолу қасрати тахайюл ҳақиқати бадеӣ аз ҳақиқати воқеӣ хеле дур бурда шудааст, асари *кизбӣ* мебошад. Ҳар яке аз ин навиҳо дорои афзалияту маҳдудият аст, ҷунончи аввали қобили эътимод асту муассир нест, аммо дуюмӣ муассир асту қобили эътимод намебошад. Дар ин бора Насириддини Тӯсӣ мегӯяд: «Ва нуфуси аксари мардум тахайюлро мутеътар аз тасдиқ бошад. Ва бисъёр қасон бошад, ки чун сухане муқтазои тасдиқ танҳо шунаванд, аз он мутанаффир шаванд. Ва сабаб он аст, ки тааҷҷуби нафс аз муҳокот бештар аз он бувад, ки аз сидқ, чи муҳокот лазиз бувад. Ва аммо сидқ агар маш-

хур бувад, монанди чизе бошад, муқаррар ва мансух аз чихати зухур. Ва агар ғайри машхур бувад, дар маърази талаби илтизоз ба он илтифоте набошад. Ва бошад, ки содики ғайри лазиз ба тахрифе муқтазои тахайил лазиз шавад. Ва низ бошад, ки илтифот ба тахайил нафсро аз илтифоти тасдиқ боз дорад» (Фанни шеър, с. 152—153).

Оид ба *умумияти адабиёти бадеӣ* дар доираи анвои дигари хунари ва *махсусияти* ҳар яке аз онҳо донишмандони асримиёнагии мо ишораҳои пурқимат кардаанд. Чунончи, Абӯнасли Форобӣ гуфтааст: «миёни соҳибони ин хунари (шеър — Р.М.) ва рассомон алоқаи маълуме мавҷуд мебошад: метавон гуфт, ки моддаи хунари онҳо гуногун бошад ҳам, сурати эҷоду афъолашон ва ғаразашон якест, ё лоақал шабеҳи ҳамдигар. Хунари шеър бо муҳокима арзи вучуд мекунад, хунари рассомӣ — бо ранг; дар ҳамин аст тафриқаи онҳо; аммо дар амал ҳарду ҳам як чизро эҷод мекунад ва ҳарду ҳам як ғараз дорад, то дар ҳаёлу эҳсосодами муҳокотшаванда тасаввур шавад» (Трактат о қаноатҳои искуства поэзии, с. 542).

Фарқи адабиёти бадеиро аз соҳаҳои дигари маданияти маънавӣ, масалан, хитоба, Хоҷа Насириддини Тӯсӣ хеле равшан гуфтааст. «Ҳарчанд хитобат, — мегӯяд ӯ, — шарикӣ шеър бошад дар ин манфиат, аммо хитобат нафъ ба тасдиқ кунад ва шеър ба тахайил» (Фанни шеър, с. 154). Яъне мурод аз хитоба бовар қуноидани мардум аз мавзӯи сӯхбат бошад, мурод аз шеър — барангехтани ҳаёл мебошад.

Масъалаи *арзиши тарбиявии шеър ва вобастагии он ба қаноатҳои конкрет* низ аз назари донишмандони пешин дур намондааст. Шайхурраис гуфта буд, ки «шеърро гоҳе барои таъҷуби танҳо месароянд ва гоҳе барои ғаразҳои иҷтимоӣ шеър мегӯянд». Ҳодисаи дар қомеаи инсонӣ мақоми бузург доштани шоирро Хоҷа Насири Тӯсӣ дуруст таъкид кардааст: «Ва аз чихати қудрат, — мегӯяд ӯ, — баъзе қуддаҳои шуароро бар тасарруфи том дар нуфуси авом, эшон шоирро бо анбиё дар силки мушобихат меовардаанд». «Ва дар ин рӯзгор низ, — давом медиҳад Насириддини Тӯсӣ, — ашъори нек аз хатаб (хитобаҳо) дар баъзе мановеъ муассиртар аст» (Фанни шеър, с. 155). Яке аз шоирони бузурги қаноатҳои нав Иқбол ба ҳамин маънӣ фармудааст:

Шеърро мақсад агар одамгарист,
Шоирӣ ҳам вориси пайғамбарист!

Ҳар як санъаткор фарзанди қаноатҳои худ мебошад, вай мувофиқи бардошти қаноатбинияш ба масъалаҳои қаноатҳои худ ҷавоб мегӯяд ва табиист, ки як қисми муҳими ин қаноатҳои масъалаҳо дар қаноатҳои дигар ва ё пешӣ ҳалқи дигар ё умуман вучуд надоранд ва ё ҷавоби бадеии гуфташуда дархурди манфиат намебошад. Дар ҳамин ҳусус Насирид-

дини Тӯсӣ навиштааст: «Ва бар чумла русуму одотро дар кори шеър мадхале азим аст; ва ба ин сабаб ҳарчи дар рӯзгоре ё наздики қавме мақбул аст, дар рӯзгоре дигар ва ба наздики қавме дигар мардуд (радшуда) ва мансух (бекоршуда) аст» (Фанни шеър, с. 152).

Таснифоти шеър дар афкори назарии адабии асримиёнагии тоҷику форс аз рӯи ду меъёр сурат гирифтааст: мутафаккирон шеърро аз рӯи *мавзӯ* ва *мундариҷа* ба навъҳо тақсим кардаанд, суҳаншиносон ҷунин таснифро аз рӯи қонуниятҳои *унсурҳои шакл*-и адабиёти бадеӣ ба амал овардаанд. Ҷунончи, Форобӣ мегӯяд, ки «уламои шеършиноси форсу араби замони мо дар ин маънӣ китобҳои бисёр таълиф карда, ашъорро ба навъҳои *ҳаҷв*, *мадҳ*, *муфохирот*, *луғз*, *мазҳака*, *ғазалиёт*, *васфиёт* ва ғайра тақсим кардаанд» (Фанни шеър, с. 64). Суҳаншиносоне ҳамчун Рашидаддини Ватвот, Шамси Қайси Розӣ, Ҳусайн Воизи Қошифӣ, Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ анвои зерини шеърро нишон додаанд: қасида, ғазал, рубоӣ, дубайтӣ, қитъа, маснавӣ, тарҷеот, мусаммат, мустазод, муфрадот.

Аз пораҳои боло, ҷунончи аз суҳанони Форобӣ, маълум мегардад, ки мутафаккирони гузаштаи мо ба масъалаи забон эътибор додаанд. Доир ба забон Насириддини Тӯсӣ алоҳида таваккуф ҳам кардааст: «Пас, моддаи шеър,— мегӯяд ӯ,— суҳан аст ва сураташ ба наздики мутаохирон вазну қофия ва ба наздики мантиқӣён — тахайюл» (Фанни шеър, с. 152). Қобили таваҷҷӯҳи махсусест, ки донишманди номбурда *имкониятҳои фаровон* ё худ *ғановати таркибии забони адабиёти бадеӣ*-ро таъкид кардааст. Ӯ навиштааст: «Истеъмоли шоир алфозро бар вучӯҳи махталиф мумкин бошад. Ва баъзе асомии аснофии алфози мустаъмал ин аст: *муставлӣ*, ва *луғат*, ва *зинат*, ва *нақл*, ва *мавзӯ*, ва *мунфасил*, ва *мутағайир*, ва *маънӣ*» (Фанни шеър, с. 152). Ҳамон навъе ки дар мавридаш дида хоҳад шуд, ҳодисаи рангорангии таркиби забони адабиёти бадеӣ асоси ба кулӣ мустаҳкам дорад.

Масъалаҳои зиёди дигари эҷодӣ бадеӣ ҳастанд, ки мутафаккирони пешин ба онҳо дахл намудаанд. Ҷунончи, ишораи Шайхурраис «ҳар ғаразро лаҳнест, ки аз ҷиҳати дуруштию нармӣ» (Фанни шеър, с. 81) ба қонуни ягонагии *мундариҷаю шакл* мутааллиқ мебошад. Донишманди маъруфи советӣ Б. В. Веймарн тамоман дуруст мегӯяд, ки «дар ҷавфи ҷамъияти асримиёнагии «мусулмонӣ» дар тамоми давраҳои инкишофи он ҷунон ақидаҳои эстетикӣ мавҷуданд, ки асоси тасвири бадеии санъатро тасдиқ ва исбот менамоянд».¹

¹ Б. В. Веймарн. К вопросу об эстетических основах изобразительного искусства средневекового Ирана. — Сб.: Искусство Востока и античности. — М.: Наука, 1977, с. 85.

2. **Равияи хоси назари-ро** суханшиносони касбӣ эҷод на-мудаанд ва он дар таърихи тамаддуни тоҷику форс дар асрҳои X—XI пайдо шуда, дар садаҳои XII—XIII хеле инкишоф ёфта, дар асри XV пурра ва ҳаматарафа тараққӣ кардааст. Юсуфи Арӯзӣ, Ҳасан ибни Қаттони Хуросонӣ, Муҳаммад ибни Умари Родуёнӣ, Рашидаддини Ватвот, Шамси Қайси Розӣ, Шарафиддини Ромӣ, Точ ал-Ҳаловӣ, Ваҳиди Табрезӣ, Ҳусайн Воизи Кошифӣ, Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ ва дигарон доир ба масъалаҳои гуногуни назарии адабӣ — ҳамчун вазн, қофия, анвои шеър, санъатҳои бадеӣ ва ғ. асарҳо таълиф намуда, дар ташаккул ва камолоти поэтикаи нормативӣ классикии тоҷику форс ҳар яке лоиқи ҳоли худ ҳисса гузоштаанд.

Дар пайдоиши ин равия адабиётшиносии арабу арабизабон¹ таъсири чиддӣ расондааст, зеро Юсуфи Арӯзӣ, Ҳасан ибни Қаттони Хуросонӣ, Муҳаммад ибни Умари Родуёнӣ, Рашидаддини Ватвот ва дигарон хангоми таълифу танзими назарияи вазну қофия ва баъзе санъатҳои бадеӣ аз осори Халил ибни Аҳмад, Қутайба, Ҷоҳиз ва дигар муаллифони арабизабон баҳраманд будаанд. Ин равия, ки асосан дар тадқиқи шакли адабӣ қарор дорад, моҳиятан бо табиати феодализм мутобиқ омад ва маҳз барои ҳамин баробари равнаки сохти ҷамъиятии мазкур вусъат пайдо карда, дар замони нуқтаи охирини тараққиёташ, яъне асри XV, ба авҷи аълои инкишофи худ расид. Атоулло Маҳмуди Хусайниро ҷамъбастанандаи равияи хоси назарӣ шумурдан мумкин аст, зеро ба асари «ҷомеъ ва муфиди ӯ» (таъбири Навоӣ) адабиётшиносони асрҳои минбаъда ягон чизи муҳими чиддӣ илова нанамудаанд.

Дар натиҷаи саъю кӯшиши суханварон ва суханшиносону мутафаккирони асрҳои миёна поэтикаи пурарзише ба миён омад, ки онро ҳам *поэтикаи нормативӣ* ва ҳам *поэтикаи классикӣ* номидан равоост.

Нормативӣ — барои он мешуморем, ки суханварону суханшиносон ҳақду ҳудуди асарро аз ҳайси унсурҳои шакл, яъне вазн, қофия, теъдоди мисраи байт, банд ва амсоли инҳо ба тарзи қатъӣ муайян кардаанд. Чунончи, агар байти якуми шеър рамали мусаддаси максур (яъне: *фоилотун фоилотун фоилун* — ду қарат) бошад, ҳамин принципи вазнро саросари шеър бояд нигоҳ дошт, дар ягон мисраи каму зиёд қардани ягон ҳиҷо мумкин нест; ҳамчунин, дар ягон мисраи *фоилотун*-ро бо *мафойлун* иваз қардан норавоост, ҳарчанд ки ҳар ду тақтеи мазкур аз рӯи миқдори ҳиҷоҳо баробаранд: як ҳиҷои кӯтоҳ ва се ҳиҷои дароз. Ё худ: агар байти якуми шеър аз тариқи (принципи) маснавӣ қо-

¹ Ҳар як асари ба забони арабӣ навишташуда пурраи батомом азони араб нест. Асарҳои сершуморе ҳастанд, ки муаллифашон ғайриарабанд ва материалҳо низ ба ҳаёти адабиёти араб мансуб нестанд.

фиябандӣ шуда бошад, ҳамин тарик то охири шеър бояд нигоҳ дошта шавад, ягон мисраъро аз қофия озод овардан мумкин нест. Ва ё худ: агар шеър дар шакли мусаммати мураббаъ дастабандӣ шуда бошад, тамоми бандҳои он бояд ҳатман аз ҷаҳор мисраъ иборат шавад, ҳеҷ имкон надорад, ки банде, масалан, аз се мисраъ ё панҷ мисраъ таркиб ёбад.

Поэтикаи асримиёнагии тоҷику форсро барои он лоиқи номи баланди классикӣ медонем, ки суханварону суханшиносони бузурги гузашта қолабҳои вазн, жанр, қофия, забон, оҳанг ... хулоса, ҳар як компоненти шаклро он қадар дақиқ, борик ва нозук кашф карданд ва онро бо мавзӯӣ, ғоя, мазмун вобаста намуданд, ки ин вобастагӣ узвӣ шуду аз он зиёдтарафӣ дар шароити тафаккури асримиёнагӣ имкон надошт. Агар поэтикаи вазну жанр, қофияву луғат ва дигар унсурҳои «Шоҳнома»-ро, ки ҳар яке дар мавриди худ ба дараҷаи аъло сурат гирифтааст, ба ёд орем, чигунагии поэтикаи классикӣ равшан мешавад. Созгории олии унсурҳои шаклу мундариҷа дар жанрҳои рубоӣ, ғазал, мусаммат ва ғ. низ мисоли равшани ҳамин фикр шуда метавонанд.

Поэтикаи классикӣ — бузургтарин кашфиёти маънавии халқҳои эронинажод мебошад, ки дар муддати дуру дарозии асрҳои X—XV ва давраҳои минбаъда ба амал омадааст.

Ба ин тарик, метавон хулоса кард, ки адабиётшиносии тоҷик дар асрҳои миёна ташаккул ёфта, як силсила илмҳои ҷудогонаро ҳамчун арӯз, қофия, бадеъ, нақд ва ғ. дар бар гирифтааст. Мутаассифона, баъди садаи XV афкори назарии адабии тоҷику форс аз инкишофи шоистаи худ бозмонд. Дар асрҳои XVIII, махсусан XIX ягон асари суханшиносии барҷаста ба миён наомад, ки аз пешиниён қадами ҷиддитар пеш гузошта бошад. Сабаби ин ҳолатро бегумон аз инкирози феодализм ва пасти маънавиёти манғитиён бояд ҷуст.

АВРУПО

Дар Аврупо дар давраи Эҳё, ки моҳияти марказии ин ҳодисаи азими маданият таърихӣ зинда кардани анъанаҳои адабиёту санъати қадим буд, афкори адабиётшиносии Арасту ва дигар донишмандони пешин давом ва инкишофи шоистаи худро пайдо кард. Азбаски ин ҳодиса, яъне пайдоишу раванги Эҳё бо сабабиш ва нумӯи буржуазияи навхез мувофиқ омад, натиҷаҳои баланд ҳосил шуд.

¹ Дуруст аст, ки вазни мувофиктарини ҷангнома маҳз мутақориб мебошад, аммо баҳри мазкурро танҳо дар ҷангнома маҳдуд доништан аз рӯи ҳақиқат нахоҳад буд. Чунончи, «Офариннома» (асри X), донишҳои Шайх Саъдӣ нишон медиҳанд, ки мутақориб дар баёни панду ҳикмат низ муносиб будааст.

— Ниг.: Ян Рипка. История персидско-таджикской литературы, с. 242.

Бузургоне ҳамчун Данте, Боккаччо, Петрарка, Эразми Роттердамӣ, Шекспир, Сервантес, Бэкон ҳам бо таълифоти бадеии худ, ҳам бо ақидаҳои назарии эстетикӣ дар пешрафти тамаддуни умуминсонӣ хидмати шоиста кардаанд. Масалан, Бэкон дар асари худ «Доир ба арзиш ва тақмили илмҳо» бори аввал таърихи адабиётро чун илми мустақил номбар мекунад.

Асари Буало «Хунари шеър»-ро (1674) ҷомеи кунунҳои классицизм мешуморанд. Ӯ мекушад, ки кунунҳои абадии «завқи хуб»-ро муқаррар кунад, вай ғарави инро дар асоси рационализи қатъии қонуни се ягонагӣ: макон, замон ва амал таъин менамояд.

Баъд аз Буало афкори назарии адабӣ дар асарҳои Дени Дидро «Парадокс дар бораи актёр», «Салонҳо», Лессинг «Драматургияи Гамбург», махсусан «Лаокоон» ривож меёбанд. Алоқии адабиёти бадеӣ бо ҳаёти ҷомеа, робитаи адабиёти бадеӣ бо навъҳои дигари санъат ва тафовути онҳо, процесси таълифи асари бадеӣ ва ғ. аз ҷумлаи масъалаҳои буданд, ки диққати ин донишмандонро ба худ кашидаанд. Воқеан ҳам ин муаллифон онд ба бисёр тарафҳои эҷоди бадеӣ фикрҳои гуфтаанд, ки арзиши худро ҳоло ҳам гум накардаанд.

Афкори назарии адабӣ дар Аврупо тараққиёти бисёр баланди худро дар асри XIX — мукамалтару равшантар аз ҳама дар осори Гегель соҳиб мешавад.

Ғарави муваффақиятҳои баҳснопазири ин файласуфи классики немис дар он аст, ки вай тамаддуни халқҳои оламро дар ҳамбастагии таърихӣ ҷуғрофӣ меомӯзад. Ин усул ба олим имкон медиҳад, ки қонунияти тараққиёти тамаддуни умумиҷаҳонӣ, инчунин методҳои таърихӣ адабиёту санъатро беғалат муайян кунад. Дар масъалаи ташаккули назарияи омӯзиши ҳатмии халқе аз халқи дигар хидмати ин донишманд бузург мебошад.

Аз хидматҳои Гегель, пеш аз ҳама, инро қайд кардан лозим аст, ки ӯ арзиши маърифатии адабиёту санъатро муайян кардааст, яъне *адабиёту санъат воситаи муҳимтарини маърифати ҳусн ҳисоб меёбанд*. Инсон табиатан мушоҳидакор аст, хоҳу ноҳӯ ҳусни муҳити худро, зебоии ашёву ҳодиса ва амсоли инҳоро дарк мекунад. Дар шинохтани ана ҳамин ҳусниёт санъат воситаи тавоно мебошад. Ин, албатта, дар ташаккули назарияи илмӣ эстетика муваффақияти бузурге буд. Аммо дар идомаи назарияи мазкур нуқсони ҷиддии Гегель ҳам ошкор мегардад. Гап сари ин аст, ки дар масъалаи дараҷаи ҳусн предметҳои муҳит якхела нестанд. Модоме ки ҳар як чиз дараҷаи муайяни ҳуснро дора бошад, пас, чизе ҳам оё ҳаст, ки ҳусни олии дошта бошад? Бале, мувофиқи фаҳмиши Гегель, чизи олию мутлақ худованд аст, бинобар ин, ҳусни олию мутлақ ва қусурно-

пазир чамоли илоҳӣ мебошад. Аз ин рӯ, вазифаи олии адабиёту санъат ҳам аз таҷассум ва тарғиби ана ҳамин чамоли мутлақ иборат мебошад. Ин назарияи идеалистии Гегель, ҳамон навъе ки хоҳем дид, аз ҷониби революционери демократи рус Николай Гаврилович Чернышевский ба таҳлил ва танқиди саҳт дучор меояд.

Хидмати дигари бисёр баланди ин донишманди бузурги немис дар ин аст, ки *ӯ қонуниятҳои сегонаи ҷинсии адабиёти бадеи-ро* ошкор намудааст. Гегель дар ҷилди сеюми «Эстетика»-и худ боварибахш исбот мекунад, ки асарҳои бадеӣ тибқи қонуниятҳои дохилиашон ба се гурӯҳи мустақил, яъне; ҳамоса, драма ва лирика тақсим мешаванд. Ин назарияи пурарзиши Гегельро дертар революционери демократи дигари рус Виссарион Григорьевич Белинский дар асари махсуси худ «Таксимоти шеър ба ҷинсҳо ва навъҳо» давом ва инкишоф медиҳад.

Пешрафти ҳаёти иқтисодию сиёсӣ ва равнақи муҳити адабию маданияи асри XIX-и Аврупо боиси он гаштанд, ки ҷамолшиносӣ (эстетика) ё худ назарияи санъат тараққӣ карда ба илми мустақил табдил ёфт.

РУСИЯ

Муҳаққиқон мегӯянд, ки дар Русия аввалин мулоҳизаҳо доир ба адабиёт дар асрҳои X—XI баён шудаанд.¹ Асарҳои махсуси назарии адабӣ бошанд, дар охири асри XVI, китобҳои ҷудогонаи «поэтика» ва «риторика» — боз ҳам дертар, яъне дар асри XVII ба вучуд омадаанд.²

Яке аз китобҳои аввалини нахустношири рус **Иван Федоров** (ваф. 1583) «Грамматика» буд.

Таърихи шеършиносӣ дар Русия соли 1596 аз китоби **Лаврентий Зизаний** (тав. қариби 1560—ваф. баъди 1634) «Грамматика словенская» («Грамматикаи славянӣ») шуруъ мешавад. Ин китоб ғайр аз қисмҳои асосии «Орфография», «Просодия» «Этимология» ва «Синтазис» боз фасли иловагии «О метре» («Дар бораи вазн») ҳам дошт. **Зизаний** ин ҷо оид ба панҷ тактеи шеърӣ — *дактил, спондей, трохей* (хорей), *пиррихий* ва *иамб* (ямб), инчунин се «баҳр» — *ироический, элегический* ва *иамбический* маълумот додааст.

Соли 1619 «Грамматика» ном асари **Мелетий Герасимович Смотрицкий** (тав. қариби 1572—ваф. 1630) аз ҷоп мебарояд. Азбаски китоб забони соддаю мафҳум ва матлаби равшан дошт, бештар аз сад сол чун китоби дарси хидмат кард.

Масъалаҳои шеърӣ шоирӣ дар асари Смотрицкий нисбатан бештар зиёд ва муфасссал тафсир ёфтаанд — агар Зизаний ба

¹ Ниг.: История русской критики, т. I. — М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1958, с. 25—28.

² Ниг.: Возникновение русской науки о литературе. — М.: Наука, 1975, с. 21.

шеър ҳамагӣ се саҳифа бахшида бошад, Смотрицкий онро қариб дар бист саҳифа таҳлил кардааст. Ин муаллиф аввалин шуда ба афкори назарии адабии рус мафҳуми бадеиёт, образи шоиронаро дохил намудааст. Вай доир ба синекдоха, антитеза (тазодду муқобила) ва ғ. мисолҳо овардааст, яъне тасвирҳои шоиронаро дар санъатҳои бадеӣ дидааст.

«Риторика»-и епископи вологдай **Макарий** (таълифаш солҳои 1617—1619) саҳифаи наве дар таърихи афкори адабии рус боз намуд. Ин муаллиф дар таркиби сухани китобии рус се навъи нутқ («рода глаголания»)-ро мушоҳида кардааст: 1) гуфтугӯи муқаррарӣ, 2) сухани ороштаи образдор, 3) сухани ҳуҷҷатгузорӣ, ки аз ду навъи боло фароҳам меояд.

Ақидаҳои Макарий, махсусан се навъи нутқ дар «Риторика» (1699) инкишоф дода шудаанд. Ин асар шартан ба **Михаил Иванович Усачёв** нисбат дода мешавад.

Олимони советӣ А. С. Курилов ва К. В. Пигарев доир ба манбаъҳо ва қонунияти пайдоиши аввалин ақидаҳои адабиётшиносии рус ва нахустин рисолаҳо гуфтаанд: «Китобҳои аввалини поэтика ва риторикаи рус дар масъалаи заминаҳои худ оригиналӣ набуданд, балки ба сарчашмаҳои гуногуни латинӣ бунёд ёфтаанд. Аммо пайдоиши онҳо дар Русияи онвақта таърихан амри қонунӣ ва ногузир буд»¹ (Возникновение русской науки о литературе, с. 30). Муаллифони мазкур арзиши нахустин рисолаҳои адабии назарино таҳлил карда, аз ҷумла навиштаанд, ки «Муҳокимаҳои «доир ба вазн», «оид ба вазни шеър» ва «роҷеъ ба се чинси нутқ» ҳарчанд ба таҷрибаи бадеии адабиёти рус ҷавоб намероданд ва унсурҳои поэтикаи хоссаи миллии вай набуданд, бо вуҷуди ин доираи назари хонандагону шунавандагонро васеъ карданд» (Ҳамон ҷо).

Дар охири асри XVII ва нимаи якуми асри XVIII донишманде ба майдон меояд, ки барои равнақи афкори адабиётшиносӣ дар Русия хидмати арзанда кардааст. Ин шахс **Феофан Прокопович** (1681—1736) мебошад. Вай солҳои 1705—1707 дар академияи Киеву Могилён аз суханшиносӣ дарс мегӯяд, ки ҳосили он дарсҳоро ҳамчун ду асар — «Поэтика» (иборат аз се китоб) ва «Риторика» ба забони латинӣ интишор медиҳад. Ин муаллиф дар китоби аввали «Поэтика» оид ба шеър, манфиати он, пайдоиш, табиат ва предмети шеър, маҳорати шоир ва ғ. мулоҳизаҳои дар замонаш хеле пурқимат баён кардааст. Дар китоби дуюми «Поэтика»-и Ф. Прокопович шаклҳои *ҳамосавӣ* ва *драмавӣ*-и шеър таҳлил шудаанд. Китоби сеюм бошад, аз тафсири панҷ навъи назм: «буколический», «сатирический», «элегический», «лирический» ва «эпиграмматический» иборат аст.

Як ҷиҳати пешқадами афкори Ф. Прокопович ин аст, ки вай мабдаи илоҳии шеърро тасдиқ намекунад. Чунончи, вай навиштааст, ки «эҳсоси одамӣ дар шакли муҳаббат нахустин

офаридгори шеър буд».¹ Роҷеъ ба қонуният асосии адабиёти бадеӣ ин донишманд мегӯяд: «охир, шеър хунарест, ки амалиёти одамиро тасвир мекунад ва онро барои панди зиндагӣ ба тариқи бадеӣ тафсир медиҳад» (Сочинения, с. 346). Маслиҳати ин суханшинос ба адибон, ки танҳо дар сурати «машқи муттасила» дар навиштан, рӯзе камаш як мисраъ ё як байт эҷод кардан ба «муваффақият ноил шудан мумкин аст» (с. 349), аҳамияти амалии худро ҳоло ҳам гум накардааст.

Ф. Прокопович адабиёти бадеиро ба ҳафт гурӯҳ (чинс) тақсим карда, онҳоро ба ин тарик номбар намудааст: 1) «эпическая», 2) «драматическая», 3) «буколическая», 4) «эпиграмматическая», 5) «элегическая», 6) «сатирическая», 7) «лирическая». Ҳамон навъе ки баъдтар, дар асри XIX маълум мешавад, ин навъ таснифоти чинсӣ бо ҳақиқати эҷоди бадеӣ мувофиқ намеояд ва аз рӯи гуфтаи В. Г. Белинский «онҳо фақат сетоанд, аз ин зиёд нестанд ва буда ҳам наметавонанд».²

Ф. Прокопович ҳар яке аз навъҳои мазкурро, мувофиқи фаҳмиши худ, ба гуфтаҳои донишмандони қадим такъя карда, тафсир додааст. Аз тавзеҳоти навъҳои адабӣ бештар шарҳи ашъори драмавӣ ҷолиби диққат мебошад, зеро Прокопович жанри сеюми драмаро ҳам нишон додааст.

Ф. Прокопович агар дар «Поэтика» дар бораи масъалаҳои чинсу жанрҳои адабӣ нисбатан муфасссал таваккуф карда бошад, дар рисолаи «Риторика» доир ба ҳусни сухани мансур, услубу жанрҳои насрӣ маълумот додааст. Ин муаллиф насрро услубан ба се гурӯҳ тақсим намудааст: 1) олій, 2) миёна, 3) паст.

Мутантанию мӯхташамӣ ва хушпардозӣ — нишонаҳои асосии *услуги олій* мебошанд; дар он мачозу ташхису тамсил фаровон истифода мешаванд.

Дар *услуги миёна* сухан мӯътадилу ором чараён меёбад, вай ба шунаванда ҳаловат мебахшад; ҳикоятҳои ғалабаю музаффарият, муқофот ва ҷизҳои дигари масарратбахш бештар бо ҳамин услуб сурат мебаранд.

Услуги паст — тарзи сухани оддӣ аз обуранг холӣ, ки дар нақли ҳаёти деҳот, зиндагии муқаррарӣ, масъалаҳои оилавӣ истифода мешавад.

Маҳдудияти асосии назарияи Ф. Прокопович ва умуман ҳамаи ин қабил муаллифони лотининавис иборат аз ин аст, ки онҳо ба манбаи худ — адабиёт ва афкори муаллифони Юнону Рими қадим такъя карда, онро инкишоф медоданд, аммо дар айни замон амалияи зиндаи эҷодиро, чараёни адабии халқи русро ҷалб ва таҳлил намекарданд.

Камбудии мазкур дар нимаи дуҷуми асри XVIII ҳис карда шуд. Сиёсати дурбинонаи Пётри Кабир дар соҳаҳои гуногуни маданият, аз ҷумла афкори адабии эстетикӣ, нисбатан дер-

¹ Феофан Прокопович. Сочинения. — М. Л.: 1961, с. 340.

² В. Г. Белинский. Полн. собр., соч. т. V, — М., Изд-во АН СССР, 1954, с. 62.

тар натиҷа дод. **В. К. Тредиаковский** ва **М. В. Ломоносов** ба майдон омаданд. Махсусан **М. В. Ломоносов**, ҳам мероси маънавии қадима, ҳам осори донишмандони ҳамватани худ, ҳам таҷрибаи эҷодии халқи русро суботкорона омӯхта, табиати махсуси адабиёти бадеии русро кашф намуд. Аз ҷумла, кашфиёти **М. В. Ломоносов** доир ба вазн, услуб, забон ва ғайра барои инкишофи минбаъдаи афкори назарии адабии Русия роҳи васеъ кушод.

Аммо хизмати бузургеро дар инкишофи афкори назарии адабии рус революционерҳои демократи рус анҷом додаанд, ки баъзе ақидаҳои онҳоро иҷмолан аз назар хоҳем гузаронд. Аммо дар ибтидо як ҷиҳати махсуси ин гурӯҳи донишмандони Русияро бояд қайд кард, ки онҳо олимони ҳолиси назария набудаанд, балки ақоиди эстетикӣ худро бевосита дар амалия татбиқ менамудаанд ва тавассути фаъолияти фарохдомани худ дар бедории фикрии мардуми Русия хизмати шоиста кардаанд.

Асосгузори идеологияи революционерҳои демократӣ, сардафтарии эстетикани реалистии рус **Виссарион Григорьевич Белинский** (1811—1848) пеш аз ҳама, мунаққид ва назариячии бузург ба шумор меравад. Ӯ ханӯз дар давраи студентии худ драмаи «Дмитрий Калинин»-ро менависаду зидди крепостнойдорӣ садо баланд мекунад. Дар як қатор мақолаю тақриз ва рисолаҳои, ки дар тӯли на чандон фарози фаъолияти **В. Г. Белинский** ба майдон омадаанд, хеле масъалаҳои муҳими назарияи адабӣ ё бори аввал ошкор карда ва ё тақмил дода шудаанд. Аз ҳамин нуқтаи назар махсусан «Тақсимооти шеър ба ҷинсҳо ва навъҳо» (1841), «Ғояи санъат» (1841), «Нутқ дар бораи танқид» (1842), «Мактуб ба Гоголь» (1847) аҳамияти бузургеро молиқ мебошанд.

Белинский фикри Гегельро дар бораи ба се ҷинси адабӣ тақсим шудани адабиёти бадеӣ ҳаматарафа пурқувват мекунад ва муҳимтарини нишонаҳои жанрҳои асосиро нишон медиҳад. Азбаски меъёри таснифоти адабиёти бадеӣ ба ҷинсҳо ва тафсири қонунияти ҷинсҳо ва жанрҳои адабӣ мутобиқи ҳақиқати амалияи эҷоди бадеӣ сурат баста буданд, қори **В. Г. Белинский** дар замони мо қимати худро гум накарда, балки чун дастуруламали классикӣ хизмати худро идома медиҳад.

Кашфиёти барҷастаи дигари **В. Г. Белинский** ба назарияи методӣ эҷодӣ дахл дорад, ки он низ дар мавриди худ дида хоҳад шуд.

Чизи бисёр муҳими дигар, ки аз таълифоти сершумори **В. Г. Белинский** бармеояд, ин вобастагии саҳти адабиёти бадеӣ ба ҳаёти ҷорӣ ҷомеа мебошад. Мувофиқи фаҳмиши ин донишманд, адиби пешқадам он шахсест, ки ба рӯзгори халқ фуру рафта, дар ҳалли мушкилоти воқеии вай кӯмак мерасонад.

Николай Александрович Добролюбов-ро (1836—1861) **К. Маркс**

дар паҳлӯи Лессинг ва Дидро гузоштааст. Ф. Энгелс бошад, ўро ҳамроҳи Н. Г. Чернышевский, ду Лессинги социалистӣ шумурдааст. Дар ин ташбеҳи баланд ва сазовори дохӣён мақоми бузурги Н. А. Добролюбов дар соҳаи афкори эстетикӣ ба назар гирифта шудааст. Ақидаҳои революционии демократии ин мунаққид ва публицисти рус дар бисёр таълифоти ӯ, аз ҷумла «Обломовчигӣ чист?» «Мусоҳиби дӯстдорони каломи рус», «Роҷеъ ба дараҷаи иштироки халқият дар тараққиёти адабиёти рус», «Кишвари чаҳолат», «Ҳаҷви рус дар замони Екатерина» ва амсоли инҳо дарҷ ёфтаанд.

Ду ақидаи бағоят ҷолиби диққати Н. А. Добролюбов ин ҷо шоистаи зикр мебошад. Яке — таъкидоти ӯ оид ба *назарияи халқият* аст, ки асосҳои ин принципи адабиро дар бар кардааст. Дар масъалаи ифодаи манфиатҳои халқ дар адабиёти бадеӣ то ин дараҷа муфасссалу махсус маҳз Н. А. Добролюбов таваккуф кардааст. Ташаккули принципи халқияти адабиёту санъат дар афкори ин революционерии демократи рус оғоз меёбад.

Масъалаи дигари қобили таваҷҷӯҳ — ин мавқеи *ҳақиқат* дар адабиёти бадеӣ мебошад. Н. А. Добролюбов ба мисли адибону мутафаккирони пешқадами дигар, махсусан В. Г. Белинский, вазифаи иҷтимоии адабиёту санъатро, пеш аз ҳама, дар таҷассуми ҳақиқат мебинад. Мувофиқи талабҳои исроркорунаи ин муаллиф, дар осори адибони ҳақиқӣ бояд ҳақиқати талхи зиндагии мардум, ки ба дараҷаи ғачеъ расида буд, инъикос ёбад. Меъёри баҳои ҳаққонии адиб ҳам ҳамин чиз мебошад. Бояд гуфт, ки ин назария ва боз ақидаҳои дигари Н. А. Добролюбов ҳоло ҳам кӯҳна нашудаанд.

Мақоми баландеро дар таърихи афкори мардуми Русия **Николай Гаврилович Чернышевский** ишғол менамояд. Асарҳои ғилмию танқидӣ ва публицистӣ бадеии ин намояндаи гурӯҳи революционерҳои демократ ҳам дар тақомулоти афкори назарӣ, ҳам дар пешрафти мафкураи пешқадами ҷомеаи Русия хидмати барҷаста кардаанд.

Аз ақидаҳои Н. Г. Чернышевский диққати ҳамзамонашро бештар аз ҳама *назарияи хусн-и ӯ* ҷалб намуд. Сабаб ин аст, ки дар нимаи дуюми асри XIX, на танҳо дар Аврупо, балки дар Русия ҳам, назарияи идеалистии хусни Гегель ғулагула андохта буд. Н. Г. Чернышевский назарияи Гегельро тадқиқ намуда, ҳатто идеалистии ўро ислоҳ карда, дар асари пурарзиши «Муносибати эстетикӣ санъат ба воқеият» назарияи худро пешниҳод намуд. Моҳияти асосии ин назарияи муназзам ва пешқадам аз инкори идеализми хусниёт ва исботи синфияти он иборат буд. Н. Г. Чернышевский нишон дод, ки хусн мафҳуми нисбӣ мебошад, онро ҳар кас мувофиқи баромади синфии худ, аз рӯи манфиатҳои шахсияш мефаҳмад. Аз ҳамин нуқтаи назар, мисоли овардаи Н. Г. Чернышевский эътимодбахш ва ибратангез аст, ки духтараки рангпаридан кам-

ҳаракати лоғар дар назари деҳқони деҳотӣ безеб асту дар пеши ашрофи шахрӣ зебо, аммо духтари дигар, ки суп-сур-ху фарбеҳ ва чолок асту дасту панҷаи мардона дорад, баръакс, барои деҳқони деҳотӣ зебосту барои ашрофи шахрӣ безеб. Сабаби гуногунии назарҳо дар ин аст, ки муроди яке аз ҳусни духтар меҳнати вай асту ғарази дигаре сипоҳгарии ӯ, зеро деҳқон ба сабуккунандаи корҳои рӯзгори худ мӯхтоҷ бошад, ашрофи шахрӣ ба риояи одоби меҳмондориву меҳмонравӣ эҳтиёҷ дорад.

Мабдаи ҳусн, мувофиқи таъкидҳои Н. Г. Чернышевский, муҳити дилхоҳи инсон мебошад. Вай мегӯяд: «Он муҳите мустаҳсан аст, ки зиндагиро дар вай ончуноне бубинем, ки мувофиқи фаҳмиши мо сохта шуда бошад».¹ Ин ҷо беихтиёр мисраи Хоҷа Ҳофиз ба хотир меояд:

Чарх барҳам занам, ар ғайри муродам гардад!

Чизи аз ҳама зеботарин, дар назари донишманди номбурда одам мебошад. «Чизе дар рӯи замин,— мегӯяд ӯ,— зеботар аз одам нест» (с. 17). «Дар тамоми олами ҳисшаванда,— менависад Н. Г. Чернышевский дар ҷои дигар,— одам — махлуқи олитарини вай аст, аз ин рӯ, шахсияти инсонӣ ҳусни олий дар дунёст» (с. 132). Ҳамин навъ маъниро пештар ҳам баён карда буданд. Масалан, мувофиқи таъкидҳои сершумори Носири Ҳисрав, *одам ашрафи махлуқот*-и рӯи замин мебошад. Аммо назари Н. Г. Чернышевский аз пешиниёни худ бо он фарқ мекунад, ки ӯ бузургию ҳусни одамро аз мавқеи синфи мушаххаси ҷомеаи инсонӣ таъкид намудааст.

Назарияи ҳусни Н. Г. Чернышевский ба дараҷаи фаҳмиши марксистӣ камол дошт.

Тезиси хеле муҳими ҳамбастагии узвии назарияи предмет ва таърихи он низ ба Н. Г. Чернышевский дахл дорад. Ӯ гуфтааст: «Таърихи санъат ҳамчун асоси назарияи санъат хизмат мекунад, пасон назарияи санъат барои коркарди бештар комил, бештар пурраи таърихи вай кӯмак мерасонад; коркарди бештарини таърих барои такмили баъдинаи назария хизмат менамояд, ҳамин тариқ ин ҳамбастагӣ ба нафъи ҳамдигари таърих ва назария абадан, то даме ки одамон санадхоро меомӯзанду аз онҳо хулоса мебароранд, то даме ки бо ҷадвалҳои хронологии хушк ва феҳрастҳои библиографии аз эҳтиёҷи тафаккур ва лаёқати андеша маҳрум машғул намешаванд, идома меёбад» (с. 265—266). Воқеан ҳам, ҳангоме ки чизе аз санъат, ғаразан рубоӣ, пайдо мешавад, хусусиятҳои назарии вай ҳам якбора, ҳамроҳи ҳуди ҳамон чиз, бигузор ба дараҷаи ибтидоиву инкишофнаёфта бошанд, офарида мешаванд. Вақте ки он хусусиятҳои назарӣ маърифат мешаванд, пас, он дониш боиси инкишофи минбаъдаи амалияи он чиз мегардад. Ин ҷо ҷоис-таи таъкид аст, ки Н. Г. Чернышевский чун мутафаккири бузурги материалист таърихи предмет, яъне амалияро ав-

¹ Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. II. — М.: Гослитиздат, 1949, с. 10.

вал мегузораду назарияи онро ҳосили он амалия мешуморад. Вобаста ба ҳамин ҳолат ҳикмати машҳури В. И. Ленин ба хотир мерасад, ки гуфта буд: «Аз муурокибаи зинда сӯи тафаккури абстракт ва аз он ба таҷриба — чунин аст роҳи диалектикий маърифати ҳақиқат...»

Н. Г. Чернышевский аз муҳокимаи боло хулосаи пурқимате мебарорад, ки «Бе таърихи предмет назарияи предмет вучуд надорад; аммо бе назарияи предмет дар бораи таърихи он ҳочати фикр ҳам нест, зеро дар бораи предмет, аҳамияти он ва ҳудудҳояш низ фаҳмише вучуд надорад» (ҳамон ҷо).

Аз ақидаҳои пуларзиши Н. Г. Чернышевский якеи дигарро хотиррасон бояд кард, ки ин *мақоми бузурги зиндагисози-и санъат* мебошад. Ҳикмати кӯтоҳи ӯ, ки санъатро **китоби дарсии зиндагӣ** номидааст, солҳои зиёд инҷониб вирди забонҳо гаштааст.

Е. Лосото дуруст менависад, ки В. И. Ленин пеш аз омӯзиши таълимоти К. Маркс аз Н. Г. Чернышевский «методи диалектикий маърифатро омӯхт, ба шарофати вай материализми фалсафиро азхуд кард, танқиди иқтисоди сиёсии буржуазиро бори аввал дар вай пайдо кард».¹

Революционери демократи дигари рус **Александр Иванович Герцен** (1812—1870) мебошад. Дар бораи ин нависанда, публицист ва ходими инқилобӣ В. И. Ленин навишта буд, ки «ба чунин баландие баромада тавонист, ки дар сафи бузурgtарин мутафаккирони замони худ истод».

А. И. Герцен дар *бисъёр навиштаҳои худ аҳамияти иҷтимоию таърихий адабиёти бадеи-ро таъкид менамояд. Ӯ ҳам ба мисли муосирони бузурги худ дар масъалаи пойдории адолати иҷтимоӣ ба роли адабиёту санъати пешқадам эътибори ҷиддӣ медиҳад. Мувофиқи фаҳмиши А. И. Герцен, санъат — зодаи ҳаёти ҷомеа мебошад.*

Аз ҷумлаи хидматҳои А. И. Герцен ин аст, ки ӯ ба ин ё он методу чараёнҳои адабӣ гаравидани нависандаро ба ҷаҳонбинӣ вобаста медонад. Муаллиф дар мақолаи «Дилетантҳо — романтикҳо» классицизм, романтизм ва реализмро дар ҳамин партав аз назар гузаронидааст.

А. И. Герцен *бузургии санъаткорро дар алоқамандӣ бо замон мебинад. «Санъаткори бузург,— менависад ӯ дар мақолаи «Дар бораи меъморӣ» (1838),— муосир набуда наметавонад, яъне адиб ҳар қадар ба масъалаи муҳимтарини замон дахл карда, дар ҳалли мушкилоти муосиронаш кӯмак расонад, ҳамон андоза вай бузург мебошад».*

Дар назари А. И. Герцен, адабиёт — оинаи ҳаёти иҷтимоист. «Халқе, ки аз истиқлоли иҷтимоӣ маҳрум аст,— менависад ӯ,— адабиёташ минбари ягонаи ӯст, ки аз фарози он маҷбур мекунад, то ба садои эътирозу вичдонаш гӯш бидиҳанд».

¹ Е. Лосото. Судьба Чернышевского. — Комсомольская правда, 1986, 25 сентябрь.

В. И. Ленин менависад, ки «Герцен ба материализми диалектикӣ наздик шуду дар останаи материализми таърихӣ истода монд».

Ҳам А. И. Герцен, ҳам революционерҳои демократи дигари рус дар пешрафти афкори пешқадами Русия хидмати бебаҳои часуринаро анҷом додаанд.

Аз таърихчаи афкори назарии адабии томарксистӣ пай бурдан душвор нест, ки баъзе маҳдудияти таърихӣ барояш хос мебошад, ки муҳимтаринаш дида натавонистани хусусияти синфии адабиёту санъат аст. Ин норасоиҳо аз ҷониби асосгузори назарияи коммунизми илмӣ пурра бартараф карда мешаванд.

КАРЛ МАРКС ВА ФРИДРИХ ЭНГЕЛЬС.

БАРСОХТИИ АДАБИЁТУ САНЪАТ. Пурқиматтарин кашфиёти К. Маркс ва Ф. Энгельс дар соҳаи адабиёту санъат ошкор намудани хусусиятҳои барсохтии онҳо мебошад. Адабиёту санъат ҳамчун воситаҳои таъвонои мафкураи ҷамъиятӣ дар пешравӣ ё худ таназзули он таъсири пурзӯр мерасонанд. Адабиёту санъат ба базиси ҷамъиятӣ ҳарчанд таъсири бевосита намерасонад, аммо кудрате дорад, ки равиши онро ба воситаи афкураи ҷамъиятӣ тезонад ва ё суст кунад.

Мутамоилият. Ҳамон навъе ки К. Маркс таъкид кардааст, ҳар як санъаткор дар ҳар як давраи таърихӣ ҳатман мутамоил аст, яъне ӯ ба воситаи асари худ ба тариқи ҳатмӣ маъфиятҳои синф, гурӯҳ ва ё табақаи конкретӣ ҷамъиятии замони худро ифода менамояд. Махсусан ин масъала шоистаи таъкид мебошад, ки нахустин бор К. Маркс ва Ф. Энгельс дар «Манифести партияи коммунистӣ» эълон карданд, ки «Ақоиди ҳукмронӣ ҳар як давра ҳамеша ақидаҳои танҳо синфи ҳоким буд».

Детерминизм. Маданияти ҳар як давра бо шароити таърихӣ иҷтимоӣ, бо завқи бадеӣ фаҳмиши аҳли ҷомеаи худ саҳт вобаста мебошад. К. Маркс маданияти Юнони қадимро ба кӯдакии инсоният ташбеҳ мекунад: ба мисоли рафтори кӯдак нишотангез аст, аммо тақлид ба он кароҳатовар хоҳад буд. Аз ин нуқтаи назар, ба адибони даврае тақлид кардани адиби давраи дигар қобили қабул буда наметавонад.

Таъсири адабӣ. Маданияти ҳалқе дар ҷудоиву кандагӣ аз маданияти ҳалқҳои дигар инкишофи шоиста ёфта наметавонад. Аз таълифоти дохиён бармеояд, ки тамаддуни кулли мардум бо ҳамдигар аён ноаён иртиботи ногусастанӣ дорад.

Таносуби ҷаҳонбинӣ ғоя. Ф. Энгельс ҳодисаи бағоят ҷолиби диққати эҷоди бадеӣро пай бурдааст, ки гоҳе доираи ғоявии асари бадеӣ аз ҳудуди ҷаҳонбинӣ муаллифи он васеътар сурат гирифта метавонад. Ҳамон навъе ки Ф. Энгельс қайд

кардааст, Бальзак дар ҷаҳонбинии худ легетемист, яъне тарафдори ҳокимияти мутлақаи Фаронса буд, аммо дар асарҳояш образи республикачӣ — душманони мутлақият бо ҳусни таваҷҷӯҳ офарида шудаанд. Чунон ки хоҳем дид, ин навъ ҳодисаҳо дар таърихи маданияти халқҳои дигар ҳам дучор омадан мумкин аст.

Реализм. Ф. Энгельс, ки инкишофи капитализмро хуб таҳлил карда, қонуният ва моҳияти онро ба дараҷаи аъло ошкор сохта буд, суръат гирифтани адабиёту санъатро низ пайбурд ва барои тараққиёти солими минбаъдаи он роҳҳои дурустро нишон додааст. Ӯ дар мактуби машҳури худ ба Маргарита Гаркнесс реализмро кӯтоҳу пурмазмун таъриф додааст, ки зимни мавзӯи «Метод» таҳлил хоҳад шуд.

Нишондодҳои К. Маркс ва Ф. Энгельс доир ба масъалаҳои адабиёту санъат бисёреранд. Ақидаҳои онҳоро дар шароити нави таърих В. И. Ленин давом ва такмил дод.

ВЛАДИМИР ИЛЬИЧ ЛЕНИН.

Синфӣи маданият. В. И. Ленин дар якҷанд асари худ, махсусан дар «Мулоҳизаҳои танқидӣ доир ба масъалаҳои миллӣ» (1913) назарияи пухтаеро ба майдон меорад, ки дар ҷамъияти антагонистӣ; дар таркиби ҳар як маданияти миллӣ ду маданият мавҷуд мебошад:

- 1) маданияти оммаи меҳнаткаш;
- 2) маданияти синфҳои истисморкунанда.

Вобаста ба шароити таърихӣ иҷтимоӣ гоҳе маданияти синфи меҳнаткаш инкишоф ёфта наметавонад. Аммо ин чунин маънӣ надорад, ки халқи меҳнаткаш бемаданият бошад. Халқ дорои лоақал унсурҳои инкишофнаёфтаи маданияти демократӣ мебошад.

Назарияи классикӣ ленинии синфӣи маданият имкон дод, ки маданияти пешқадами пешинаи халқҳо, аз ҷумла халқҳои маданияташон нағз тараққинакарда низ омӯхта шаванд. Яке аз натиҷаҳои амалияи ҳамин назария тақомули маданияти миллӣ халқҳои советӣ дар замони ҳозира мебошад.

Партиявӣи адабиёт. Дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX дар ҷабҳаи мафкуравии Аврупо, махсусан дар Русия, муборизаҳо бағоят тезугунд шуданд. Яке аз баҳсҳои оштинопазир дар атрофи партиявӣи адабиёту санъат ё «озод»-и он мерафт. В. И. Ленин дар ҳамин айёми пурошӯб мақолаи классикӣ «Ташкилоти партиявӣ ва адабиёти партиявӣ»-ро (1905) навишт ва равшан исбот кард, ки адабиёт ҳеҷ гоҳ бепартиявӣ набуд ва буда ҳам наметавонад; «озодии» нависанда ва адабиёт танҳо нисбати ғаразomezии буржуазист, ки мақсадаш заиф гардонидани революцияи алангагирифтаи стода мебошад.

Баҳои ленинӣ ба осори гузашта. Доҳии пролетариати ҷаҳон таълим медиҳад, ки ба ҳар як факти адабию маданияи давра

ҳои гузашта мувофиқи шароити таърихию иҷтимоии ҳамон замон баҳо додан зарур мебошад. В. И. Ленин меғӯяд, ки шахс дар ин ё он ҷомеа зиндагӣ ба сар бурда, аз доираи қонунияту имконоти он берун буда наметавонад ва хоҳу нохоҳ муҳимтарин маҳдудияти таърихӣ замонашро дар осор ва шахсияти худ ифода мекунонад. Бинобар ин, ба осору афкори шахсони таърихӣ аз рӯи он баҳо бояд дод, ки онҳо мувофиқи шароит ва талаботи замони худ чӣ наву пешқадам гуфта тавонистанд.

Назарияи классикии ленинии омӯзиши мероси гузашта имкон медиҳад, ки ба ҳар як ҳодисаи адабию маданияи гузашта объективона, мувофиқи арзишу қимати аслии худ баҳо дода шавад. Ба шарофати ҳамин назария мо осори Рӯдакию Фирдавсӣ, Носири Хисраву Умари Хайём ва даҳҳо адибону олимони асрҳои миёнаро меомӯзем, аз ҷиҳати пешқадамашон ғоида мебарем, иззату эътибори ҳудашонро азизу муқаррам нигоҳ медорем — ҳарчанде ки ҳамаи гузаштагон дар ҷаҳонбинӣ идеалист буданд ва дар ситоиши шоҳон ҳам асар гуфтаанд.

Анъанаю ворисиат. Одам бо гузаштаи худ зинда асту халқ бо мероси маънавиаш. Ҳеҷ имкон надорад, ки ҷамъият мероси маънавии худро яқбора қатъ намояду фавран маданияти ба кулӣ нав бунёд кунад, ҳарчанде ки пролеткультии ҳаминро исроркорона талаб мекарданд. В. И. Ленин ба ҳама, махсусан ба ҷавонон муроҷиат карда меғӯяд, ки бидуни омӯзиши суботкоронаи гузашта фардори бунёд кардан мумкин нест. Ин ҳикмати В. И. Ленин қори бузурги худро дар мамлақати мо ва қитъаҳои гуногуни олам иҷро кард ва қарда истодааст. В. И. Ленин соли 1920 дар лоиҳаи резолюцияи анҷумани I-уми Умумирусиягии пролеткульт навишта буд: «Марксизм музаффариятҳои пурқиматтарини давраи буржуазиро асло напартофтааст, баръакс, ҳамаи он қизи арзишдореро, ки дар тараққиёти беш аз духазорсолаи афқору тамаддуни инсонӣ буд, аз худ намуд ва аз нав қор қард». Назар ба таъкиди дохӣ саҳланғорӣ нисбати мерос асло раво нест, балки ҳамагуна осори гузаштагонро бо қамоли диққат бояд омӯхт. Ё аз қумла гуфта буд, ки: «Аз ҳамаи он маданияте, ки капитализм боқӣ гузоштааст, бояд истифода бурд ва аз он социализм бояд сохт».

Муҳолифати ҷаҳонбиниву ғоя. В. И. Ленин ақидаи Ф. Энгельсро дар бораи ихтилофи ҷаҳонбинии нависанда ва ғояи асари ӯ, ки ғоҳе иттифок меафтад, дар мисоли эҷодиёти Л. Н. Толстой муфасссал нишон дод. В. И. Ленин дар аввали мақолаи таърихӣ худ «Лев Толстой ҳамчун оинаи революцияи рус» меғӯяд, ки миёни шахсияти Толстой ва эҷодиёти ӯ зиддияти ғӯшхарош мавҷуд мебошад». Гап дар сари ин аст, ки нависандаи бузург дар ҳама ҳолат меҳодад, ки асари аз нуқтаи назари бадеиёт олий эҷод қунад ва буду шудашро дар ин мақсад сарф менамояд, ғоҳе ба идеали ҳаётӣ, иҷтимоӣ ва эстетикӣ

кии худ гузашт ҳам мекунад. Ҳамин навъ воқеа бо Бальзак рӯй дода буд. Бо Лев Толстой ҳам рӯй додааст. Ин ҳодиса аз таърихи адабиёти тоҷику форс дар эҷодиёти Низомӣ ва Ҷомӣ (дар образи Искандари идеалӣ ва тасвири сарзамини бешоҳу гадо) дучор меояд.

Таълимоти В. И. Ленин водор. менамояд, ки бо таҳлили ҷаҳонбинӣ ва шахсияти нависанда қаноат накарда, ғояи асари бадеӣ ҳаматарафа тадқиқ ва асосҳои ҳаётиву таърихӣ он дуруст муайян карда шавад.

Воқеият ва маърифати он. Ба адабиёту санъат қудрати илоҳӣ бахшидан, баъзе асарҳоро аз воқеият боло гузоштан маъмул буд. Табиист, ки ин назария зарари қалон дошт ва В. И. Ленин ба он зарба зад. Доҳӣ нишон дод, ки воқеият ҳамеша аз тасаввур фаҳмиши мо мукамалтару васеътар мебошад; тимсоле, ки санъаткор меофарад, тамоми ҷиҳатҳои асоси воқеи онро фаро гирифта наметавонад. Албатта, ин чунин маънӣ надорад, ки инсон воқеиятро дурусту пурра дарк карда наметавониста бошад. Не, инсон қудрат дорад. Аммо гап сари ин аст, ки воқеият ҳам мураккаб аст ҳамеша дар тағйирот мебошад. Дониши инсон ҳамеша хусусияти нисбӣ дорад.

Фарқи адабиёти бадеӣ аз илм ҳам диққати дохиро ба худ кашида буд. Чунончи, ӯ. менависад: «Иқтисодии сиёсӣ бо рақамҳои статистикӣ мусаллаҳ шуда, ба ақли шунавандагону хонандагони худ таъсиркунон **исбот мекунад**, ки вазъияти фалон синф дар ҷамъият хеле беҳ шудааст, ё бисёр бад шудааст ва сабаби ин ҳолат фалон-фалонҳо мебошанд».

Нависанда бо тасвири равшан ва зиндаи ҳақиқат мусаллаҳ шуда, ба ҳаёлот хонандагони худ таъсиркунон дар манзараҳои ҳақиқӣ **нишон медиҳад**, ки вазъияти фалон синфи ҷамъият хеле беҳ шудааст ва ё бадтар гаштааст ва сабабҳои фалон-фалонҳо мебошанд».¹

¹ В. И. Ленин. ПСС, т. 10.-, 1956, с. 311.

Боби I

МУТАМОИЛИЯТИ АДАБИЕТИ БАДЕЙ.

Мутамоилият — аз ҷумлаи масъалаҳои муҳим ва принципиалии эҷоди бадеӣ ба шумор меравад.

«Мутамоилият» калимаи арабӣ буда, бо *майл, майлноқӣ, тамоил, тамоилноқӣ, майлият* ҳамреша мебошад. Маънии луғавии калима — ба ҷониби чизе майл кардани чизи дигар ҷонибдорӣ чизе ва ё касеро кардани шахсеро мефаҳмонад. Маънии истилоҳии калима категорияи назарӣ буда, манфиати гурӯҳе, табақае, синфери ифода кардани санъаткорро дарбар мегирад.

Мутамоилияти санъаткор бо ҷаҳонбинӣ ӯ вобастагии узвӣ дорад. Аз ин рӯ, дар бораи он дахл мешавад.

Ҷаҳонбинӣ чист? **Ҷаҳонбинӣ** — *малакаест, ки дар ҷараёни зиндагӣ, ба тавассути меҳнат, мутолиа, мушоҳида ва амсоли инҳо ташаккул ёфта, муносибати шахсро ба ҳаёт, ҷамъият, ашъё, ҳодиса ва ғ. ифода менамояд.*

Николай Тихонов доир ба мавқеи ҷаҳонбинӣ дар ҳаёти шахсӣ эҷодии санъаткор гуфтааст: «Ҷаҳонбинӣ — соҳиби эҷодиёт, офтоби ботинии шоир мебошад. Анвори он аз ҳар як шеър эҳсос мешавад. Ҳатто интиҳоби тавсиф ҳам бе ҷаҳонбинӣ намешавад. Сабабгори бисёр камбудӣҳои ботилии ҷаҳонбинист».

Ҷаҳонбиниро аз истеъдод бояд фарқ кард. Истеъдод — лаёқат асту модарзодист ва агар бо ҷаҳонбинии пешқадам ёр нашавад, дар ҷараёни меҳнат сайқал наёбад, асло натиҷаи дилхоҳ дода наметавонад, истеъдод мемирад. Низомӣ дуруст гуфта буд, ки:

Эй басо тезтабъи коҳилкуш,
Ки шуд аз коҳилӣ сафолфурӯш.

Воқеан ҳам, зиндагӣ бисёрҳо нишон додааст, ки ёрии истеъдоду меҳнат дурр овардаасту истеъдоду коҳилӣ сафолпора фурухтааст.

Ҷаҳонбинӣ малака мебошад, аз ин рӯ, он ҳатман ҷараёни ташаккул дорад.

Чаҳонбинии санъаткорро ду гурӯҳи омилҳо: айнӣ (объективӣ) ва зеҳнӣ (субъективӣ) ташаккул медиҳанд.

Баромади иҷтимоӣ, сохти ҷомеа, муҳити табиӣ зист, ҳодисаҳои азими таърихро одам мувофиқи дилхоҳи худ якбора дигар карда наметавонад, онҳо чун омилҳои айнии мавҷуда дар ҷиғунагии чаҳонбинии кас нақши равшан мегуздоранд.

Дуруст аст, ки роли омилҳои зеҳнӣ — ҳамчун мутолиа, таҳсил, меҳнат, мушоҳида, саъю кӯшишҳои бевосита ва амсоли инҳо низ дар ташаккули чаҳонбинӣ хурд намебошад. Ҳамаи адибони классик ва мутафаккирони бузурги асримиёнагӣ ба туфайли ҳамин омилҳои субъективӣ ба қуллаҳои баланди маромҳои умуминсонӣ расидаанд.

Албатта, дар ҷиғунагии чаҳонбинии фарди башар заминаҳои айнӣ омилҳои ҳалқунанда мебошанд. Аммо дар хотир бояд дошт, ки асосҳои зеҳнӣ ҳам ночиз нестанд. Масалан, дар шароити асримиёнагии феодалии исломӣ адибони тоҷику форс дар натиҷаи мутолиаи суботкорона, мушоҳидаи дақиқназаронаи зиндагӣ ва дарки солими таърих чунон гуманизми пешқадамеро ба вучуд оварданд, ки назир надорад. В. М. Жирмунский гоҳе мутобик наомадани афкори иҷтимоии адибро бо баромади синфии вай ин тавр қайд кардааст: «Ба ҳаёти ҷомеа вобаста будани тараққиёти адабиёт, ба мисли ҳар як ҳодисаи ҷомеа, аз назари ман, худ аз худ маълум ва қобили омӯзиш мебошад; ин, албатта, чунин маънӣ надорад, ки мафкураи иҷтимоии нависанда бо баромади иҷтимоии вай як бошад»¹.

Чаҳонбиниро аз нуқтаи назари моҳияти таркиб ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст:

- 1) чаҳонбинии пешқадами илмӣ;
- 2) чаҳонбинии қафомонда, ғайриилмӣ, иртиҷоӣ.

Он чаҳонбиние, ки ба объект баҳои сазовори илми медиҳад ва ин баҳо пешрафти ҳаёти моддию маънавии ҷамъиятро тақозо менамояд, **чаҳонбинии пешқадами илмӣ** мебошад.

Он чаҳонбиние, ки доништа ва ё надоништа ба объект баҳои ғалат медиҳад ва ин баҳо ба пешрафти ҳаёти инсон ҳалал мерасонад, **чаҳонбинии қафомонда, ғайриилмӣ ва ҳатто иртиҷоӣ** шумурда мешавад.

Пояи чаҳонбинӣ дар ҳама ҳол бо вазъи ҳаёти мардумӣ вобастагӣ дорад. Як гуфтаи Добролюбов дар ҳақиқи Гоголь ба ҳамин маънӣ ҷолиби диққат мебошад: «Гоголь ба нуқтаи назари халқ хеле наздик омада буд, аммо ин наздикии ӯ бешуруна ва фақат бо фаҳмиши бадеиаш ба вучуд омада буд, аммо вақте ки ба ӯ фаҳмонданд, ки акнун боз ҳам ба пешрафтан лозим аст ва ба ҳамаи масъалаҳои зиндагӣ аз нуқтаи назари халқӣ нигоҳ карда, ҳамагуна мавҳумот ва таассубро пора кунад, дар ин ҳол худ Гоголь ҳаросид. Халқият барои ӯ ҷоҳи бетағ намуд ва аз он гурехтанро авло донист».

¹ В. М. Жирмунский. Литературные течения как явление международное. Л. — Наука, 1967, с. 16.

Чаҳонбинӣ аз рӯи дараҷаи ташаккули худ низ ду навъ мешавад: пурра ва ноқис, яъне малакаи ҷаҳоншиносии кас метавонад ҳадди камоли худро соҳиб шуда бошад ва ё ба он зина нарасида бошад.

Чаҳонбинии санъаткор ба воситаи ғояи асар ифода меёбад, ки доир ба он дар боби «Мундариҷа ва шакл» таваққуф хоҳад шуд.

Зоҳиркунандаи мушаххаси мутамоилият дар илм принципҳои адабӣ мебошанд, ки дар поён таҳлил мешаванд.

ХАЛҚИЯТИ АДАБИЁТ

Халқ дар замони хеле қадим барои худ адабиёту санъат меофарад. Ҳам адабиёт, ҳам санъат дар ибтидо хеле содда буданд (ки инро аз сурати дуҷум қиёс кардан мумкин аст), зеро одамони оддӣ ҳангоми шикор, меҳнат ва лаҳзаҳои фароғат аз суруру нишот ва ё ғаму андӯх мераксиданд, менавохтанд, месуруданд, суҳанони дилангезу хотирнишин мегуфтанд. Тадриҷан дар асоси пешрафти ҳаёт адабиёту санъат низ рушду камол меёбанд. Баробари ҳамин принципи халқияти адабиёт ҳам ба миён омада, дар муқобили адабиёти зиддихалқӣ меистад.

Суоле пеш меояд, ки адабиёти халқиро аз адабиёти зиддихалқӣ чӣ навъ бояд фарқ кард?

Барои шинохтани ин ду чиз меёри мавҷуд аст. Меёр (ченак, андоза, маҳак) инҳоянд:

1. Асари бадеӣ бояд дар бораи муҳимтарин ҳодисаю воқеаҳои таърихи халқ навишта шуда бошад, яъне санъаткор ба воситаи асари худ ба заруртарин суолу муаммои замон ҷавоб гӯяд;

2. Ба ҳодисаю воқеаи тасвиршаванда баҳои сазовори ҳолисона дода, яъне ҷамъбасти объективии тасвир ба нафъи оммаи халқ нигаронида шуда бошад. Ҳамин ҷо ба хотир овардани ақидаи Фридрих Энгелс дар бораи асари халқӣ бамаврид мебошад, ки дохӣ гуфта буд: «чунон асар халқӣ ҳисоб ёфта метавонад, ки ормонҳои неки мардумиро дар бар карда, ин ормонҳоро бузург медошта ва тарғиб мекарда бошад ва ё дар заминаи онҳо майлҳои равшани худро пеш мегузошта бошад» (К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, т. 2. — М.: Искусство, 1976, с. 5);

3. Дар заминаи тасвири ҳодисаю воқеаҳо, ҳолатҳо ва ғ. нависанда образҳои бадеии намоёндагонии халқи меҳнатиро офарида бошад; ҳонанда аз эҷодиёти адиб олами ботинии халқро дида, сурати зоҳирии ӯро пеши ҷашм оварда тавонад. Ба қавли Белинский «Ҳар гуна шеър он гоҳ ҳақиқист, ки халқӣ бошад, яъне агар шахсияти халқи худро таҷассум намуда бошад»;

4. Шакли асари бадеӣ бояд муассир ва омафаҳм буда, матлаби олиӣ ибратангез ба воситаи шакли бадеии дилпазир ифода ёфта бошад. Мазмун ҳарчанд баланд бошад ҳам, агар шакли мувофиқи худро надошта бошад, шарафи халқиятро ёфта наметавонад.

Ба ин тариқ нависандаи халқӣ он шахсест, ки ба воситаи асарҳои барҷастаи бадеии худ симову хислатҳои ибратангези типӣ офарида, дар ҳалли муаммоҳои заруртарини замонаш ҳисса мегузорад. Бояд донист, ки ҳунарманди нобиға аз ду чанба ба халқ такъя дорад: дардашро ба дил мегираду осорашро ба калла; пасон чизе менависад, ки машъали дастон хоҳад шуд. Максим Горький дуруст фармуда буд: «Даҳон фард чизе ҷомеа надодааст, ки решааш аз осори халқ набошад; ҳеҷ типӣ ҷаҳоние нест, ки пештар дар афсонаву ривояти халқӣ арзи вуҷуд накарда бошад» (О литературе.— М., 1956, с. 49).

Халқияти нависандагон гуногун мешавад. Дар як марҳила эҷодиёти гурӯҳи бештар, дар марҳалаи дигар эҷодиёти қисми ками нависандагон характери умумихалқӣ дарбар мекунад, ки сабаби ин ҳолат ба тақозои шароити таърихи даврони муайян вобаста мебошад. Чунончи, дар замони ҳукмронии қувваҳои иртиқой (масалан, давраи чингизӣ, Темури ланг) ҳудуди халқияти адабиёт танг шуд, зеро адибони пешқадам ба таъкиботи ҳаматарафа дучор омаданд. Аммо дар давраи Сомониён Рӯдакӣ, Ибни Сино, Фирдавсӣ барин фарзандони равшанфикру гениалии халқ парвариш ёфта бошанд, дар замони Чингиз, Темури ланг ва дигар шоҳони хунхор садҳо шоирон, нависандагон, олимони ҷилои ватан карда, рӯ ба кишварҳои бегона ниҳоданд ва аксарашон дар ғарибӣ ҷон доданд. Ё худ, ғарқ кардани Адиб Собир, ба Эрон фиристодани Грибоедов, кӯҳистон равон кардану ғарқ кардани Савдо, қатли ваҳшиёнаи Ҳозиқу Саҳбо ҳодисаҳои тасодуфӣ нестанд, зеро ҳам подшоҳи Русия, ҳам амири Бухоро ин шахсони адолатталабро аз муҳити тахту салтанати худ дур кардан мехостанд ва онҳо ба нияти ифлоси худ расиданд, зеро Грибоедов дар Эрон кушта шуд ва Савдоро дар Пули Сангин ғарқ карданд.

Дар адабиёти солҳои 1907—1917 рус афкори пешқадам кам шуд, ақибнишинӣ кард ва баръакс, равияҳои декадентӣ, символистӣ тараққӣ ёфтанд. М. Горький мегӯяд, ки даҳсолаи пеш аз инқилоб даврани мудҳиши адабиёти рус аст. Дар ин даврани авҷи таассуб даҳҳо нависандагони Русия ҳичрат карданд, қисман ба ҷараёнҳои худҷӯиву дунёбегорӣ дода шуданд.

Нависандагони халқӣ баъзан дар натиҷаи фишору таҳдид, сустии ирода, маҳдудияти ҷаҳонбинӣ аз ақидаи пешқадами худ даст кашида, ба тарғиби афкори зиддихалқӣ машғул мешаванд, роҳи қачро пеш мегиранд, ё дар васфи ҳукмронон асар эҷод мекунанд. Масалан, Гоголь «Порчаҳои мунтахаб аз муқотибот бо дӯстон»-ро баъд аз чандин асари барҷастаи худ таълиф намуд, ки ин қафоровии ғоявӣ буд. Ё худ Ф. М. Дос-

тоевский аввал студенти пешқадам буд, ўро ба қатл ҳукм карданд, ки дар натиҷаи бадарға дар асарҳояш рӯҳияи афтодагӣ фароҳам омаду торафт ривоч ёфт. М. Горький баъд аз мағлубияти инқилоби якуми буржуазии демократии рус аз хуруҷи реакция мутаассир шуд ва «Муноҷот» ном асареро навишт, ки қафоровии ҷиддии ғаябӣ буд. Аммо ӯ ба туфайли таъсири В. И. Ленин ва мушоҳидаи ҳақиқати ҳаёт дубора ба роҳи дурусти эҷодӣ баргашт ва дахҳо асари ҳақиқатан халқӣ таълиф намуд.

Равнаки ҳаёти моддиву сиёсии мамлакат, бешубҳа, боиси пешравии муҳити адабӣ мегардад, ки мисолашро аз замони Сомониён ва Пётри Кабир дарёёфтан мумкин аст. Аммо гоҳе имкон дорад, ки ин ду падида бо ҳамдигар мутобиқ наоянд. Ин ба он маънист, ки равнаки ҳаёти адабӣ на аз пешрафти ҳаёти ҷомеа ҳосил шудааст. Ҳамин ҳолатро Карл Маркс пай бурда, аз ҷумла гуфта буд: «дар бораи санъат маълум аст, ки баъзе марҳалаҳои тараққиёти вай бо равнаки умумии ҷамъият ҳеҷ муносибат надорад» (К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, т. 1.— М.: Искусство, 1967, с. 120).

Бояд афзуд, ки дар адабиёт «халқ» ва «мардум» чун муриди ҳамдигар дучор меоянд. Вале донишмандон ин хеле муҳим аст, ки ҳар як одам дар шумори мардум намеояд — ин ҷо меёре қатъӣ муайян кардаанд, ки аз ҳақиқату адолат иборат мебошад. Чунончи, ҳаким Носири Хисрав айни ҳақро фармудааст:

Мардумӣ варзу ҳаргиз озори озода маҷӯй.
Мардум онро дон, к-аз ӯ озодро озор нест.

ТАНОСУБИ ХАЛҚИЯТУ МИЛЛИЯТИ АДАБИЁТ.

Масъалаи халқияти адабиёт миллияти онро инкор намекунад. Инчунин халқият ва миллият ҳар ду як чиз ҳам нестанд. Чунон ки маълум аст, тасвири маҷмӯи унсурҳои миллии дар якҷоягӣ миллияти адабиётро ба вуҷуд меоварад. Масалан, тасвири характери миллии, урфу одатҳо, қиёфа, афкори эстетикӣ миллии ва ғ. дар якҷоягӣ миллияти адабиёт ҳисоб меёбанд.

Хусусиятҳои зоҳирии миллии аҳамияти камтар доранд. Гоголь гуфта буд, ки «Миллияти ҳақиқӣ на дар тасвири камзӯл (сарафан), балки дар инъикоси рӯҳияи халқ аст». Ӯ боз мегӯяд, ки «нависанда ҳатто ҳамоно вақт ҳам миллии шуда метавонад, ки ҳангоми тасвири олами тамоми бегона ба он бо чашми фитрати (стихияи) миллии худ, бо чашмони тамоми халқ нигоҳ кунад» (Полн. собр. соч., т. VIII, 1952, с. 51).

Асари ҳақиқатан халқӣ бешубҳа хусусиятҳои миллиро низ доро мебошанд. Вале ҳар як асари миллии асари халқӣ шуда наметавонад, чунки нависандаи мутаассиб низ асари миллии

эҷод карда метавонад, аммо азбаски он асар ба манфиати халқи меҳнаткаш хизмат намекунад, халқӣ ҳисоб хӯрда наметавонад. Бинобар ин, **халқияти адабиёт** дараҷаи баландтарини адабиёт мебошад.

Адабиётро халқ меофарад. Адабиёти асил ҷавҳари халқ аст. Адабиёти халқ, дар навбати худ, дар чигунагии сиришти умумии наслҳои минбаъда таъсири ҳалқунанда мерасонад. Мӯъмин Қаноат дар сӯҳбати мухбири ҳафтаномаи «Адабиёт ва санъат» ҳолати мазкурро дар мисоли адабиёти халқи тоҷик хеле дуруст пай бурдааст. Ӯ аз ҷумла мегӯяд: «Ҳангоми сафарҳоям ба хориҷ аз мамлакат, ба республикаҳои дигар аз ман суол мекунам, ки дар бисёр ҷумҳуриҳо як навъ тазоҳури миллатчиёнаи марказгурез рӯ задааст, ки ҳатто як зарра тамоили худмухторӣ ва чудо шудан аз Иттифокро дорад. Барои чӣ дар Тоҷикистон ин вазъият як навъ ҷараёни қонунӣ ва мӯътадил дорад? Ман ҷавоб меодам, ки халқи тоҷик адабиёт ва илми классикии 1200-сола дорад. Ва ҳамин адабиётро ҳар тоҷики имрӯза меҳонаду мефаҳмад. Ва дар ин адабиёт ғояи гуманизми оӣ, интернационализм пайваста тарғиб мешавад ва ҳатто ба қавл, фатво, ояти инсонӣ, адолат, башардӯстӣ табдил ёфтааст. Дар адабиёти мо ин фақат гап ё шиор нест, балки қудсияти оят, қавл, ҳадисро дорад. Ва категорияҳои маънавии мо аз ҳамин ҳақиқатҳои ҷовидона таркиб ёфта, озмуни асрҳоро гузаштаанд» (Адабиёт ва санъат, 1989, 5 январь). Дар идомаи андешаҳо, ки айни ҳақиқатанд, шоир ба хулосаи ҷиддӣ меояд: «Акнун бием сари он ки мардуми тоҷик бо ин маърифат ва заминаи маънавӣ чӣ хел метавонад имрӯз, дар замони социалистӣ, ки шиори асосиаш дӯстӣ ва баробарӣ буд, ҳилофи маънавияти худ рафтор кунад. Халқе, ки асрҳо бурдбору ботамкин, фурутан, сабрпеша буд ва санги қаноат рӯи дилаш баста буд. Инҳо меёрҳои маънавии классикӣ буданд ва чанд шикасте, ки дар тӯли таърих хӯрдем, низ бо ҳамин сабаб ба миён омада буд. Шаҳрҳои мо аз даст рафт, осори адабӣ, илмӣ, меъмории моро соҳиб шуданд. Қор ба ҷое расид, ки ҷомеаҳои бутуни моро ба миллати дигар гардонданд. Мардуми мо бошад, меғуфт: ҳақ ба ҳақдораш мерасад. Ҳамин заминае, ки вучуд дошт, ҷиҳати хубаш дар он буд, ки байни мо миллатгаравию миллатчигӣ нест. Аз тарафи дигар ин концепсия ба мо ҳалал расонд, ки бисёр чизҳоро аз даст додем. Аз ин ҷиҳат шояд ин концепсия ба интиқол ниёз дорад».

Аз тақозои таърих солҳои сиюм ҳуҷуми қаттоле ба китоб шурӯъ шуд: халқе, ки ҳазорон сол боз китоби шоирашро зери болишти тифлаш мегузошт, акнун онро месӯхт, ба об меандоخت, тағи хок мекард. Дар натиҷа, насли нав аз адабиёташ, аз мероси маънавиаш канда шуд. Хушбахтона, анҷумани XXVII партия бозсозиро оғоз ниҳод. Умед ҳаст, ки хато ислоҳ шаваду оби рафта ба ҷӯй боз ояд...

Барҷастатарин асарҳои бадеии халқӣ аз доираи халқи худ

берун баромада, аҳамияти умумихалқиву умумичаҳонӣ пайдо мекунамд. Сабаб ин аст, ки нависандаи халқӣ бо ҳодисаҳои соф миллии худ маҳдуд нашуда, балки воқеаҳои ҳаётии халқро ҳолисона инъикос менамояд. Сабаби дигари аҳамияти умумичаҳонӣ пайдо кардани асари нависандаи асили халқӣ дар он аст, ки масъалаи муҳими дар он тасвирёфта барои халқҳои дигар низ хеле муҳим ва ғоиданок ҳисоб ёфта метавонад. Чунончи, асарҳои устод Айни дар кишварҳои Шарқи хориҷӣ дар мубориза ба муқобили чаҳолат, зулму тааддӣ ва амсоли инҳо ба мардум кӯмак мерасонанд. Сабаби дар Қоҳира дар катори Лу Синь, Робиндронат Такур, Таҳа Хусайн **классики адабиётҳои Шарқ** эътироф ёфтани устод Айни ҳам дар ҳамин мебошад.

Аз андешаи номбурда бармеояд, ки интернационализми адабиёт бо халқият ва миллияти адабиёт ҳамбастагии сахт дорад.

Он нависандае, ки аз таҳти дил ба миллати худ хизмат мекунад, нависандаи миллии мебошад ва дар аини замон нависандаи халқӣ ҳам ҳисоб меёбад. Қолиби диққат аст, ки Гоголь гуфта буд: «Шоир ҳамон вақт шоири миллии мешавад, ки ӯ дунёи бегонаро тасвир намояд, аммо ба дунёи бегона ҳам бо олами миллати худ дохил шавад, ба он бо чашмҳои халқи худ нигарад. Аз ин сабаб, ҳамватанонаш гумон мекунамд, ки он шоир аз номи онҳо сухан гуфта истодааст ва эҳсосоти онҳоро баён карда истодааст». Романи «Дуроҳаи бӯронӣ»-и Чингиз Айтматов дар ҳамин мавзӯ маводи барҷастае дода метавонад, зеро нависандаи қирғиз характерҳои равшани миллии қазоқро офаридааст.

СИНФИЯТИ АДАБИЁТ

Ҳангоме ки ҷомеаи инсонӣ тадриҷан ба синфҳо тақсим мешавад, дар адабиёту санъат низ ҳамин навъ ҷудой ба амал меояд. Гап дар сари ин аст, ки ҳар як синф, табақаи ҷомеа як завқу шавқи муайян дорад, таби, ормон, орзуи худро дар адабиёт баён мекунад ва ҳар як синф мувофиқи завқи худ ба адибон супориш медиҳад. Бинобар ин, адиб мувофиқи талаботи ин ва ё он синф эҷод мекунад ва маҳз аз ҳамин рӯ, асар характери синфӣ дорад. Дар ҷамъияти инсонӣ шахсе нест, ки ифодакунандаи ақидаҳои иҷтимоии ин ё он синф набошад.

В. И. Ленин таълим медиҳад, ки дар ҳар як маданияти миллии дар ҷамъияти антагонистӣ ду маданият мавҷуд аст. «Маданияти великорусии Пуришкевичҳо, Гучковҳо ва Струвеҳо ҳаст, вале маданияти великорусие низ мавҷуд аст, ки бо номҳои Чернышевский ва Плеханов муайян мегардад. **Ҳамин навъ ду маданият дар украинҳо, дар Германия, Фаронса, Англия, дар яҳудиён ва ғайра низ мавҷуд мебошад**» (ПСС, 24, с. 129).

Ҳамин гуна мавҷуд будани ду навъи адабиётро В. И. Ле-

нин дар мақолаи таърихӣ худ «Ташкилоти партиявӣ ва адабиёти партиявӣ» равшану возеҳ нишон дода буд. Дар адабиёти ҷамъияти антагонистӣ мавҷуд будани ду чараёнро А. М. Горький ҳам қайд кардааст.

Саволи мантиқие пеш меояд: аз ин ду маданият, ки табиатан баробархуқуқ нестанд, кадоме ҳоким асту кадоме мутеъ? Ба ин масъала дар «Идеологияи немис» ҷавоби равшан мавҷуд аст: «Афкори синфи ҳоким дар ҳар як давра ҳукмрон мебошад. Ин чунин маънӣ дорад, ки он синфе, ки иқтидори моддӣ ҷомеа дар дасти вай аст, дар айни замон қувваи ҳукмрони маънавий он ҳам мебошад. Синфе, ки дар ихтиёри худ воситаҳои истеҳсолоти моддиро дорад, дар айни замон ихтиёри воситаҳои истеҳсолоти маънавиро ҳам соҳиб аст ва дар асоси ҳамин афкори онҳое, ки барои истеҳсолоти маънавӣ восита надоранд, дар ниҳояти қор мутеи синфи ҳоким қарор мегирад»¹.

В. И. Ленин таълим медиҳад, ки дар ҷамъияти антагонистӣ «дар ҳар як маданияти милли ҳеҷ набошад, **унсурҳои** инкишофнаёфтаи маданияти демократӣ ва социалистӣ мавҷуд аст, зеро дар ҳар як миллат меҳнаткашон ва оммаи истисморшаванда ҳастанд, ки шароити зиндагии онҳо ногузир мафкураи демократӣ ва социалистиро ба миён хоҳад овард».

Лекин маданияти синфҳои истисморкунанда пайдор нест, зеро худӣ сохти антагонистӣ, ки дар асоси нобаробарӣ ва беадолатӣ бунёд ёфтааст, хоҳу нохоҳ аз байн бардошта хоҳад шуд. Баъди барҳам хӯрдани ҳукмронии истисморкунандагон барои ривочу равақи унсурҳои маданияти демократӣ ва социалистӣ имкониятҳои мусоид фароҳам меоянд, чунон ки ин ҳодисаро дар қисмати маданияти як қатор халқҳои дар гузашта мазлуми СССР, аз ҷумла дар мисоли адабиёту маданияти қадимаи халқи тоҷик мушоҳида кардан мумкин аст.

Азбаски дар ҷамъияти антагонистӣ тақдири умуман идеологияро синфи ҳоким ҳал мекунад, қисмати адибони муҳолифи синфи ҳукмрон доимо фоҷиаангез аст, онҳо ё таслим мешаванд, ё маҳв мегарданд, ки ин ҳолатро дар мисоли тақдири пуркулфати аксари классикони адабиёти тоҷик ҳам равшан тасаввур кардан мумкин аст, зеро дар натиҷаи ҳокимияти маданияти синфи ҳукмрон Рӯдакӣ дар пиронсолӣ кӯр карда мешавад, Фирдавсӣ маҳкум шуда буд, ки зинда ба зинда зерӣ пои фил партофта шавад, Ибни Сино ба зиндон андохта шуда буд, Носири Хисрав, Камоли Хучандӣ ва шоирони дигар сарсонӣ саргардон ва ҷилои ватан гаштаанд, Ҳоконию Масъуди Саъди Салмон муддати зиёде умри пурқимати худро дар зиндон гузарондаанд... Дур наравем, 2-юми июли соли 1961 ташкилотҳои мафкурабардори империализми амрикоӣ

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения, т. 3. — М., 1956, с. 45—46.

адиби оламшумул Эрнест Хемингуэйро ба ҳалокат расониданд.¹ Печдарпечию беадолатиҳои чомеаи антагонистиро адибони бисъёри замони гузашта маҳкум намудаанд, ки аз ҳисоби мисолҳои сершумор ин ҷо танҳо се намуна иқтибос мешавад. Бобо Савдой мегӯяд:

Бовард мисоли осӣест:
Чархаш ғусса асту ғам нов.
Доруға сағ асту қозияш хар,
Омил шутуру муҳассилаш гов.
З-инҳо чӣ бувад насиби деҳқон?
— Лат хӯрдану зар шумурдану дов!

Намунаи дигар, аз осори шоири асри Х Абӯтайиби Мусъабӣ:

Чаҳоно! Ҳамоно ғусусию бозӣ,
Ки бар кас напойву бо кас насозӣ...
Ба зоҳир яке бутти пурнақши Озар,
Ба ботин ҷу ҳуки палиди ғурозӣ.
Якero нишебӣ, якero фарозӣ.
Яке — бўстонӣ: пароканданеъмат,
Бар ин — бахти баста, бар он — некбозӣ...

Чаро зираконанд бас тангрӯзӣ?!
Чаро аблаҳонрост бас бениёзӣ
Чаро умри товусу дурроҷ кӯтах?!
Чаро мору қарғас зияд дар дарозӣ?!
Саду андсола яке марди ғарча,
Чаро шасту се зист он марди тозӣ?!
Агар на ҳама кори ту божгуна,
Чаро он ки нокастар — ўро навозӣ?
Чаҳоно, ҳамоно, аз ин бениёзӣ
Ғунаҳкор моему ту ҷои озӣ?

Шоири бузурги халқпарвар Сайидои Насафӣ гуфтааст:

Зи аҳли ҷоҳ, умеди мулоямат дур аст,
Муроди кас набарояд зи осмон ҳаргиз.

Яке аз ҷанбаҳои тобноки ахлокии адабиёти халқӣ ин аст, ки намояндагони забардасти он барои покизагии ин адабиёт кӯшидаанд ва зинҳор-зинҳор таъкид кардаанд, ки шеърӣ асилро бо тамаъ олуида нақунанд, суҳанро ба одамони нолоиқ набахшанд. Муносибати қатъии Носири Хисраву Фирдавсӣ, Нисомиву Ҷомӣ дар ин соҳа ба ҳама равшан аст. Ин ҷо як пораи характерноке аз тазкираи Малехон Самарқандӣ нақл мешавад. Тазкиранигори суҳаншинос панди падари бузурговори худро ҷунин ба қалам додааст: «Волиди доӣ мӯътақиди ин кор буда ва дар ин либос низ ҷилва мекард ва аз ин

¹ Ниг.: А. Лютий. Хемингуэй — жертва ФБР. — Комсомольская правда, 1986, 27 апрель.

намад кулоҳе дошт (...) бар манъи ман (дар шоирӣ) кӯшид. Азбаски ман шефтаи ин тоифа будам (...) суратпазирӣ ислоҳ нашуд. Оқибат, ҷанги худро волидам бад-ин сулҳ намуд, ки «агар ба ризои ман меравӣ, ризои ман дар он аст, ки аз баҳри тамаъ дар мадҳи касе чизе нахонӣ ва бад-ин ният фикри шоирӣ насозӣ». (Таъкид аз мо — Р. М.). Назар ба ин мусолиҳа муоҳида чунин шуд, ки то ба ҳол чунин нашуда ва умед аст, ки нашавад».

Дар дохили синфҳои мухталиф мутафаккирони он синфҳо ба вуҷуд меоянд ва ба меҳнати эҷодӣ ба сар мебаранд, акидан ин ва ё он синфро ҳимоя мекунанд, вале аксари онҳо дар замони синфӣ ба туфайли имкониятҳои мавҷуда аз байни синфҳои ҳукмрон мебароянд. Бояд таъкид кард, ки як қисми онҳо ба сабаби донишу истеъдод ҳақиқати объективиро дуруст дарк карда, афкори синфи худро ифода намекунанд, балки аз хизмати синфи худ даст кашида, ба ифодаи афкори синфи меҳнаткаш машғул мешаванд. Ин ҳолат дар ҳамаи давраҳои антагонистӣ дида мешавад. Эҷодиёти Абдурахмони Ҷомӣ, Бальзак, Достоевский, Некрасов, Толстой ва чандин дигарон ба ин мисол шуда метавонад. Ё худ, декабристонро гирем, ки ҳарчанд худ аз ашрофони калон буданд, аммо барои ормонҳои олии меҳнаткашон мубориза бурдаанд ва талаф ҳам шудаанд.

Муносибати адибон ба синфҳо гуногун ва бисёр мураккаб мебошад. Дар баъзе асрҳо муборизаи синфиро равшан намебинем, вале шаклҳои гуногуни он бавосита ё бевосита ба эҷодиёти нависанда мегузарад.

Муваффақиятҳои мундариҷаи асар ба ҷараёнҳои идеологӣ, ҷаҳонбинии нависанда алоқаманд аст. Вале гоҳе чунин воқеа ҳам рӯй медиҳад, ки ғояи асари бадеӣ аз ҳудуди ҷаҳонбинии муаллиф васеъ мебошад. Адибон баъзан камбудии ҳаётро мебинанд ва онҳоро объективона тасвир мекунанд. Дар ин ҳолат мундариҷаи он ба ҷараён зид мебарояд. Чунончӣ, Гоголь бо вуҷуди маҳдудияти ҷаҳонбинии худ сохти мавҷудаи ҷамъиятиро танқид кард ва бар зидди идеологияи замони худ баромад.

Яке аз муаммоҳои ин аст, ки на ҳамаи адибон мавқеи синфии худро ба воситаи образҳо равшану возеҳ баён мекунанд, ин масъала бевосита аз асар муайян намешавад, вале муносибату рағбати нависанда ба воқеаву персонажҳо мавқеи синфии ӯро муайян мегардонад. Масалан, муносибати Пушкин ба персонажҳои «Дубровский», «Духтари капитан» ва «Евгений Онегин» ҳусни таваҷҷӯҳи ӯро ба гурӯҳҳои ҷамъиятӣ нишон медиҳад. Баъзе адибон бинобар тақозои замон ба воситаи рамзу тамсил фикри худро баён мекунанд, ки инро дар мисоли шеърҳои устод Лоҳутӣ, ҷунончӣ, дар «Шамъу парвона» дидан мумкин аст.

Мавҷудияти принципи синфӣ дар масъалаҳои методу ҷараён низ мушоҳида мешавад. Масалан, ҷараёнҳои символизм,

объективизм, формализм ва ғ. хоси адабиёти синфҳои ҳоким мебошанд. Аммо романтизм, революционӣ бошад, махсуси адабиёти пешқадам аст, онро адибони революционӣ, аз қабилҳои М. Горький, В. Маяковский истифода кардаанд.

Нишонаҳои асосии синфӣ эҷодиёти нависандаи пеш аз ҳама мундариҷаи асари ӯст, на шакли асар. Ҳаёти таърихӣ ва муҳити иҷтимоӣ барои ташаккули ин принцип ёрӣ мерасонанд. Ин ду чиз барои характери мусбат ё манфӣ гирифтани эҷодиёти нависанда омилҳои муҳим мегардад. Мисол, агар ҳаёти нави социалистӣ ба вучуд намеояд, эҷодиёти устод Айни низ ин рангу пояро соҳиб намегашт. Айни бе муҳити нави Айни намешуд, ифодакунандаи идеяҳои синфӣ меҳнаткашон намегардид. Айнан ҳамин ҳолатро дар мисоли эҷодиёти Пайрав ҳам дидан мумкин аст. Муҳити иҷтимоӣ ба ҷиғунагии фикри адиб ва роҳи равиши ифодаи он таъсири бевосита мерасонад. Нависанда бо эҷодиёт ва иштироки рост дар ҳаракатҳои озодихонаҳои халқ мавқеи синфӣ худро собит менамояд.

Фаҳмидани моҳияти синфӣ санъату адабиёт ба диалектикаи тараққиёти ҷамъият вобаста мебошад.

Синфҳои иҷтимоӣ истисморгар пайдо мешаванд, тараққӣ мекунанд ва охири барҳам мебаранд. Давраи аввали феодализмро дар Хуросону Мовароуннаҳр «давраи тиллоӣ» мегӯянд, чунки он нисбат ба дигар давраҳо пешраву мутараққӣ буд. Бинобар ин, адабиёт ҳам дар ин давра инкишоф ёфт, аммо аз асри XVI давраи инқирози нисбии адабиёт сар шуд, зеро феодализм инқироз меёфт. Ҳатто тасаввуф, ки пештар майлҳои пешқадамӣ дошт, бештар хусусияти зараровар дар бар мекунад.

Баъдҳо адабиёт дар доираҳои ҳунармандии шахр як қатор пешравиҳо дошта бошад ҳам, ин пешравиҳо ифодакунандаи тараққиҳои сохти иҷтимоӣ ҷамъият не, балки эътирози зидди қафомонии ҳаёти ҷамъиятӣ мебошад.

Чунон ки маълум аст, дар давраи аввали ғуломдорӣ Юнони қадим адабиёт тараққӣ карда, баъд таназзул ёфт. Дар аввал адабиёти буржуазӣ ҳам пешқадам буд, зеро он зиддиятҳои ҳаётро дарбар намуда, масъалаҳои тақмили сохти иҷтимоиро ба миён гузошта буд, вале баъд хусусияти эпигонӣ гирифт. Аз ҳамин ҷиҳат инкишоф ва таназзули адабиёт ба пайдоиш ва сукути синфҳои мухталифи иҷтимоӣ зич вобастагӣ дорад.

Синфӣ адабиёт бо шароити конкрет низ ба таври мустақам алоқаманд мебошад, бинобар ин, дар вақти баҳо додан ба эҷодиёти нависанда воқеа ва шароити мушаххаси таърихро ба назар гирифтани лозим аст. Ҳатто ба ҳодисаҳои адабиёти дарборӣ низ мувофиқи вазъи муайяни таърихи давр назар кардан ҳатмист. Масалан, агар дар давраи Сомониён, Темурӣни Ҳинд адабиёти дарборӣ нисбатан майлҳои прогресс-

сивӣ дошта бошад, дар адабиёти дарбори ғазнавиёну аштархониёну манғитиён, Амир Умархон ва амсоли инҳо ғояҳои иртиҷоӣ ва шаклпарастӣ авҷ мегиранд.

Мисоли дигар ин аст, ки агар Рӯдакӣ ба дарбор намеомад, ба кори эҷодӣ шароит намеёфт ва аз ин сабаб гумон аст, ки чунин мақому мартабаи худро ишғол кунад. Дар дарбор ӯ аз ташвишҳои зиндагӣ нисбатан озод шуда, бо меҳнати эҷодӣ тамоман машғул гашт, аз тарафи дигар, дар маркази ҳаёти адабӣ истодан, аз муҳити адабию маданӣ пурра ва муттасил баҳраманд будан, ба эҷодиёти Рӯдакӣ таъсири пурсамар бахшиданд. Аз тарафи сеюм, ҳусни таваҷҷӯҳи баъзе амирону вазирони Сомонӣ ба ҷониби илму адабӣ дарӣ ва намояндагони барҷастаи он ба равнақи эҷодии шоир сабаби муҳиме нашуда наметавонад.

Шароити мушаххас намоёнгари хусусиятҳои халқияти адабиёт мебошад. Инчунин ҷаҳонбинии нависанда низ ба сабаби ҳодисаҳои инкишофи шахсияти нависанда таъбир меёбад. Чунончӣ, Гоголь дар ибтидо нависандаи халқӣ буд ва дертар дар асари «Порчаҳои мунтахаб аз мукотибот бо дӯстон» ғояҳои зиддихалқиро ифода намуд. Аммо дар эҷодиёти Ҳоконӣ, Анварӣ ва баъзе дигар шоирони дарбор баръакси ин ҳолат мушоҳида мешавад, зеро онҳо аввалан ба мадҳу санои дарбориён пардохта, баъди дар таҷриба дидани бедодиҳои ҳокимон ва пас аз дарки ҳақиқати талхи воқеӣ аз ситоишҳои худ пушаймон хӯрда, ба тараннуми манфиати оммаи халқ гузаштанд.

Дар ин масъала мақолаи классикии В. И. Ленин «Мулоҳизаҳои танқидӣ оид ба масъалаи миллӣ»-ро омӯхтан, онро ҳамчун дастур истифода бурдан зарур аст, зеро мувофиқи таълимоти дохӣ дар ҷамъияти антагонистӣ ба муқобили маданияти синфи ҳоким адабиёту санъат ва маданияти халқӣ низ вучуд доранд, ки ба тақозои шароити таърих дуруст инкишоф ёфта наметавонанд. Маданияти имрӯзаи социалистӣ дар заминаи унсурҳои демократии маданияти халқҳои заҳматкаш ба миён омадааст.

Мафкурабардорони иртиҷоии буржуазӣ муттасил мекӯшанд, ки принципҳои адабӣ, аз ҷумла, синфияти онро инкор намоянд.

Агар космополитизм бар зидди назарияи интернационализми адабиёт ва санъат баромада, хусусиятҳои миллии онҳоро рад кунад ва бо ҳамин адабиёту маданияти халқи худро ба халқҳои сернуфуз мутааллиқ ва мутатобеъ шуморад, назарияи ҷараёни ягона, пеш аз ҳама, синфияти адабиёту санъатро рад менамояд ва ба ҳамаи синфҳо гӯё баробар хизмат намуда, идеологияи онҳоро тарғиб мекунад. Бинобар ин, муборизаи оштилопазирона ба муқобили ҳар навъ зухуроти назарияи зарарноки буржуазӣ аз вазифаҳои муҳими адабиётшиносии марксистӣ ленинӣ ба шумор меравад.

Ҳодисаи тамоман табиист, ки доираи ғоявии аксари кулли адибони ҷомеаи антагонистӣ сурати печдарпеч дорад. Ба адиб баҳои ягонаю якхела додан аз рӯи ҳақиқат нахоҳад буд,

зеро бисъёр воқеъ мегардад, ки адиб бинобар тақозои шароит дар асаре ба мавзӯи тасвир баҳои ҳаққонӣ дода наметавонад, ки дар ин сурат мавқеи танги ҷаҳонбинии ӯ зоҳир мегардад. Дар мавриди дигар, ҳуди ҳамин адиб, баръакс, асаре эҷод мекунад, ки ғояи пешқадами ибратангезеро ифода менамояд.

Қонунҳои нобаробар тараққӣ кардани истехсолоти моддӣ ва маънавӣ сабаби тағйирёбии ақидаҳои нависандагон мешавад ва ин ба ҳар як давраи таърих вобаста аст. Дар асри XVI инқирози ҳаёти моддӣ буд, ки он ба адабиёт низ таъсир кард. Бо сабабҳои зиёд роҳи хушкӣ савдо аз даст рафт, ба ҷои он роҳи баҳрии Ҳиндустон кушода шуд, мақоми иқтисодии Осиёи Миёна барҳам хӯрд, ба зами ин задухӯрдҳои феодалӣ, ҷудошавии форсҳо аз тоҷикон, низоъҳои шиъаю суннӣ ва ғ. ба адабиёт таъсири бисъёр сахти манфӣ расониданд.

Ба бисъёр ҳодисаҳои адабӣ ба тарзи нисбӣ баҳо дода мешаванд, чунки онҳо дар як давр пешқадам буда, дар давраи дигар хусусияти иртиқӣ дарбар карда метавонанд. Масалан, тасаввуф дар давраи аввал нисбатан ҳодисаи пешқадам буда, баъдтар реакционӣ шуд. Равияи ҷадидия, ки идомаи мантиқии ҷараёни маорифпарварии Аҳмади Дониш, Савдо, Шохин буд ва чун қувваи пурзӯре дар инқилоби Бухоро ҳисса гузошт, дертар ба шоҳаҳои муҳолифи ҳамдигар тақсим шуд, яъне як қисмашон (ҳамчун Абдуқодир Муҳиддинов, С. Айнӣ, А. Ҳамдӣ, Мунзим...) дар сохтмони социализм фаъолона иштирок карда бошанд, қисми дигарашон ба пантуркизм ва ҷараёнҳои дигари миллатчигӣ гаравида, ба социализм ҳалалҳои қорӣ расонидаанд. Пролеткульт ҳам то солҳои инқилоб пешқадам буд, аммо баъд аз революция реакционӣ шуд, чунки аввал ба муқобили нависандагони буржуазӣ мубориза мебуд, баъд аз революция бар зидди партияи большевикӣ баромад, ҳудро роҳбари бадеии халқ эълон кард, аз тамоми мероси маданияи гузаштагон мункир шуд.

Муносибати нависанда нисбат ба ҳаёт аҳамияти қалон дорад, вай нисбат ба ҳаёт муносибати муайян зоҳир менамояд; агар ба зиндагӣ фаъолона даҳлат карда, ҳаётро дуруст ақс кунад, асараш умумихалқӣ ва пешқадам мешавад. Эҷодиёти баъзе нависандагон характери умумичаҳонӣ пайдо мекунад. Дар ин ҳол ҳам асари онҳо характери синфӣ худро гум намекунад, зеро барои ҳамаи халқҳои пешқадам хизмат мекунад.

Идеяи нависанда инкишоф меёбад, тараққӣ мекунад. Бинобар ин, аз рӯи тағйирёбии онҳо ба нависанда баҳо додан лозим меояд.

Синфӣ дар фаъолияти бевоситаи нависанда низ дида мешавад. Вай ба синфҳо муомилаи махсус дорад, дар муборизаҳои синфӣ бевосита иштирок мекунад. Масалан, Пушкин бо декабристҳо, Рӯдакӣ бо қарматҳо, Носири Хисрав бо исмоилиён ва ғ. алоқа доштанд. Ибни Ямин яке аз тарафдорони

сарбадорон буд; Шандор Петефӣ дар мухориба ҳалок шуд; Байрон бар зидди туркҳо барои Эрон мубориза бурдааст. Дар таърихи адабиёти умумиҷаҳонӣ чунин ҳодисаҳо кам нестанд.

Эстетикаи буржуазӣ адабиётро синфӣ намешуморад, дар ҳуди ҳамин даъво ҳам ғарази синфӣ мавҷуд мебошад.

Назарияи объективизми буржуазӣ душмани каттол аст, ки нависандагонро аз ҳаракати синфӣ бозмедорад, гӯё онҳо ҳаётро объективона тасвир мекардаанд, пешқадам будаанд. Дар ҳаёти чома бисёр ҳодисаҳо ҳастанд, ки бевосита объективона тасвир кардан мумкин нест. Ҳар навъ ҳодисаи объективӣ ҳам ҷамъбасти бадии ғоявиро талаб мекунад.

Нависандагони буржуазӣ даъво мекунанд, ки асарҳои онҳо барои ҳама мебошад, аз ин ҷост, ки онҳо мавҷудияти ду маданияти ҳар як адабиёти миллиро инкор мекунанд.

Агар дар давраи антагонистӣ зиддияти синфӣ хеле тез бошад, дар давраи советӣ ин хусусият барҳам меҳӯрад. Дар давраи советӣ мафҳуми *синфият* нав мешавад. Адибон ифодакунандаи мафҳуми синфҳои баробархуқ — синфҳои коргару деҳқон мебошанд. Ин маънои онро надорад, ки дар давраи мо мафҳуми синфии анъанавии адабиёт барҳам хӯрдааст. Дар арсаи адабиёти умумиҷаҳонӣ адабиёти советӣ ба тарзи бурову қатъӣ синфӣ мебошад, он ба нафъи синфҳои коргару деҳқон хизмат мекунад. Вале дар адабиёт бо принципҳои дигари адабӣ — партиявият ва халқият қаробат пайдо кардааст.

ПАРТИЯВИЯТИ АДАБИЁТ

Яке аз принципҳои муҳимтарини адабиёт — партиявияти он ба шумор меравад.

Мафҳуми партиявӣ будани адабиёт ва санъат нисбат ба мафҳумҳои синфияту халқият наватар мебошад. Агар синфияту халқияти адабиёт пеш аз ҳама мавҷуд бошанд, истилоҳи **партиявияти адабиёт** то давраи марксизму ленинизм дар истеъмол набуд. Дар бораи мавҷудияти партиявият дар ҳамаи формацияҳо ду хел фикр ҳаст:

1) Ин принцип хоси ҳамаи давраҳои антагонистӣ дониста мешавад;

2) Он маҳз дар давраи пайдоиши назарияи революционӣ ба миён омадааст.

Тарафдорони фикри аввал пайдоиши принципи партиявияти адабиётро бо пайдоиши синфҳои ҷамъиятӣ алоқаманд мекунанд ва онҳо ба ин маънӣ сухани Лениро дар бораи партиявияти фалсафаи давраи қадим ба асос мегиранд. Чунончи, Иван Волков менависад, ки «Санъат ҳамеша партиявист».¹

¹ И. Волков. Органическое свойство художественного творчества. — Вопросы литературы, 1966, № 5, с 103.

Аммо В. И. Ленин мафҳуми идеализму материализмро дар назар дошта буд ва аз тарафи дигар, фалсафа илми ҷамъиятӣ мебошад, аз ин рӯ, адабиёти бадеӣ ба ин қонун мувофиқат карда наметавонад.

Мувофиқи ақидаи гурӯҳи дуюм мафҳуми ҷамъият маҳсули давраи нави тараққиёти муносибатҳои синфӣ ҷамъият аст, он дар қонунҳои инкирози феодализм ва пайдоиши буржуазия бояд ба вуҷуд омада бошад, зеро маҳз дар ҳамин давра ҷамъияҳои сиёсӣ ба вуҷуд омаданд ва дар бораи нест кардани ҷамъияти синфӣ фикрҳо пайдо шуданд.

Принципи ҷамъиятӣ будани адабиёт қисмати ҷудонашавандаи назарияи эстетикаи марксистӣ ленинӣ буда, ба мафҳумҳои синфӣ ва ҳалқӣ моҳиятан қаробат дорад, вале бо онҳо тамоман як нест. «Ҷамъият,— мегӯяд Г. Куныцин — бешубҳа, ифодаи ҳаёти синфӣ ва манфиати синфи муайян мебошад. Аммо на ҳар як ифодаи синфӣ, балки танҳо муборизаи бошӯрона ба ҳисоби манфиати синфе ҷамъият мебошад»¹.

Ҷамъият ин ҳамон қонунҳои ҳаёти, ки дар он орзуву ормонҳои синфҳо ва тарзи тафаккури ҳаёти синфӣ онҳо ифода меёбад. Бинобар он, ифодаи ҳаёти синфҳои гуногун ва дар рӯи ақоиди синфӣ тарбияи одамон нишонаи барҷастатарин адабиёт ва санъат ба шумор меравад. Синфҳо ва гурӯҳҳои ҷамъиятӣ адабиётро дар мубориза бар зидди ҳаёти синфӣ, ақидаи фалсафӣ ва сиёсии рақибони худ ҳамчун аслиҳаи муборизаи мафкуравӣ истифода мебаранд.

Инъикоси ҳаётиҳои гуногуни мафкуравӣ дар адабиёт инъикоси мафкураи синфҳо мебошад. Ҳар як синф мафкура ва ҳаётиҳои худро ба қонун ва шакл меадад, ки онҳо ба тарзи дигар ба ҳаётиҳои бадеӣ дар асарҳои нависандагон акси худро меёбанд. Бинобар ин, инъикоси ҳаётиҳои гуногуни мафкуравӣ ҳамчун нишонаи маълуми ҷамъият дар адабиёт хизмат мекунад.

Ҳаётиҳои мафкуравӣ низ дар ҷамъият гуногун мебошанд, аз он ҷумла, дар ҷамъияти синфӣ антагонистӣ шаклҳои гуногуни ҳаётиҳои мафкуравиро дидан мумкин аст. Майл ва мафкураи синфҳои зид назария ва ақоиди гуногун ба вуҷуд меоранд, ки ин гуна майл ва мафкура дар адабиёти бадеӣ бо хусусиятҳои махсус таҷассум меёбанд.

То пайдоиши синфи ягонаи то охир революционӣ ба ҳаётиҳои муборизаи ҳаёти мавқеи нависандагон ҳалқӣ доимӣ ва қатъӣ набуданд, чунки аз як тараф, адибон роҳи ояндаи эҷодиро пешақӣ дида наметавонистанд, аз тарафи дигар, худ он синфҳо, ки дар он нависанда ба ҳаёти расидааст, ғуломон ва деҳқонони дар афкори пешқадам ва революционӣ собитқадам набуданд, фақат дар давраи табдили капитализми

¹ Г. Куныцин. Великое открытие марксизма-ленинизма. — Вопросы литературы, 1960, № 4, с. 23.

томонополистӣ ба капитализми монополистӣ ба арсаи мубори-
за бархостани пролетариат ин маҳдудияти мафкуравии ади-
бон барҳам меҳӯрад.

Дар натиҷа дар марҳалаи нав принципи партиявӣ ада-
биёт васеъ мегардад. Бинобар ин, классикони марксизму ле-
нинизм ба таври муфассал принципҳои партиявӣ адабиёт
ва санъатро эҷод кардаанд, ки авҷи баланди ташаккули ин
назария бо мақолаи классикии В. И. Ленин «Ташкилоти пар-
тиявӣ ва адабиёти партиявӣ» рост меояд.

В. И. Ленин дар айёми тезу тунди муборишаҳои соли 1905
мақолаи машҳури худро чоп намуда, ба идеологҳои буржуа-
зӣ зарба зад ва бо далелҳо исбот кард, ки адабиёт ва санъат
ҳамеша партиявӣ мебошад. Ленин бо қатъият нишон дод, ки
худӣ ҳамин даъвои нависандагони буржуазӣ оид ба бепартия-
вии адабиёт ва санъат нишонаи партиявӣ адабиёт аст.

Чаро Ленин дар айёми революция бо масъалаи адабиёт маш-
ғул мешавад? Барои он, ки адабиёт барои бедор кардани ом-
ма, барои баланд бардоштани шуури коргару деҳқон, барои
ба революция ҷалб намудани заҳматкашон аслиҳаи бағоят
муҳими идеологӣ мебошад.

Барои чӣ идеологҳои буржуазӣ даъво мекунанд, ки ада-
биёт ва санъати ҳақиқӣ озод аст ва агар озод набошад, яъне
партиявӣ бошад он инкишоф намеёбад. Ғарази даъвои онҳо
ин аст, ки меҳодад: аз як тараф, қадру қимати адабиёти
пешқадами ба мубориша даъваткунандаро паст зананд, аз тара-
фи дуюм, нависандагони пешқадамро дар тасвири ҳодисаҳои
муҳимтарини ҳаёти иҷтимоӣ дилхунук созанд, аз тарафи сеюм,
оммаи меҳнаткашро аз яроқи тавоноии худ маҳрум кунанд.
Чунин даъвои олимони буржуазӣ, ки гӯё агар адабиёт ва санъат
озод набошад, он инкишоф намеёбад, низ асос надорад. Чун-
ки нависанда, умуман, ҳаргиз озод нест. Нависанда ҳамеша
ва ҳатман ин ё он ақидаи ҷамъиятиро ифода мекунад. На-
висанда дар асари худ ҳатман ин ё он ҷаҳонбиниро ифода
менамояд. Махсусан дар ҷамъияти антагонистӣ нависанда озод
буда наметавонад. Пеш аз он ки ӯ асарро таълиф кунад,
оқибати онро меандешад, яъне асарро дар қучо чоп мекунад,
аз қӣ ва чӣ қадар пул мегирад ва хонандагон онро чӣ навъ
қабул хоҳанд кард ва ғайраю ҳоказо.

Ҳанӯз мунаққиди бузурги рус Н. А. Добролюбов нишон
дода буд, ки дар зиндагӣ партияҳои зиёде мавҷуданд, ки ада-
биёти худро доранд, аммо ягон адабиёт ҳаёти тоқатфарсон
мардуми оддиро тасвир намекунад, «дар байни даҳҳо партия-
ҳои гуногун,— меғӯяд ӯ,— тақрибан ягон вақт партияи халқ
дар адабиёт набуд»¹. Дуруст аст, ки Карл Маркс ва Фрид-
рих Энгельс ҳизби «Иттифоқи коммунистон»-ро ташкил карда
буданд, аммо сухани пурҳарорати революционерии матини рус

¹ Н. А. Добролюбов. Собр. соч. в 9 томах. Т. 2-М., 1962, с. 128—129.

барои вазъияти Русия арзиши баланди амалии сиёсӣ дошт.

Азбаски дар давраи ба миён омадани ҷомеаи капиталистӣ муқобилати синфҳо шиддат ёфта, фаъолияти партияҳои гуногун авҷ мегирад, масъалаи партиявӣ адабиёту санъат ба миён меояд, ки ба он асосгузори марксизму ленинизм диққати ҷиддӣ додаанд.

Бояд донист, ки узвияти расмӣ партиявӣ нависандагон ба принципи партиявӣ адабиёт дахли бевосита надорад. Масалан, асарҳои адибони бепартиявӣ, ҳамчун Садриддин Айний, Константин Паустовский, Константин Федин ва дигарон дар қатори нависандагони коммунист — Николай Островский, Александр Фадеев, Михаил Шолохов ва ғ. бо ормонҳои олии саршор буда, дар тарбияи маънавии аҳли ҷомеа ҳиссаи бағоят бузурге мегузоранд. Максим Горький аз минбари анҷумани якуми нависандагони Умумииттифок гуфта буд, ки «минбаъд мафҳуми «нависандаи бепартиявӣ» танҳо мафҳуми зоҳирӣ шуда мемонад, ботинан бошад, ҳар яки мо худро аъзои ҳақиқии партияи ленинӣ ҳис мекунад...»¹.

В. И. Ленин ҳанӯз 23 ноябри соли 1905 хусусияти асосии принципи мафкуравии партиявӣ адабиётро нишон дода буд. Дар асоси нишондоди Ленин ҳар як асар ифодаи на танҳо ҳодисаҳои ҷамъиятӣ, балки пеш аз ҳама ифодакунандаи ақида ва ҷаҳонбинии синфҳо ва партияҳо мебошад.

Бинобар ин, партиявӣ адабиёт чун ифодакунандаи ақоиди гурӯҳҳои муайяни ҷамъият шинохта шудааст.

Талаботи партиявӣ будани адабиёт, пеш аз ҳама, бо он алоқаманд аст, ки адиб ба ҳодиса ва масъалаи ҷамъиятӣ, ба таври ҳаққонӣ нигоҳ карда, ба онҳо аз нуқтаи назари худ хизмат мекунад.

Ҳамин тавр, адабиёти бадеӣ ба ҳаёти моддию маънавии синфҳо ва партияҳо алоқаманд буда, маҳз дар давраи ба вуҷуд омадани ҷомеаи бесинф, давраи социалистӣ ва коммунистӣ мафкура ва нафъи синфии адибон ба ҳам вобаста мегарданд ва барои озодии мутлақи роҳи эҷодии нависанда роҳи мусоид ба вуҷуд меояд.

Партиявӣ адабиёти советӣ дар асоси ҳамин назарияи ленинӣ шакл гирифтааст, он дар давраи пурҷӯшу хурӯши муборизаҳои идеологӣ ва бевосита дар давраи ҳаракати революционӣ пайдо шудааст.

Нависанда бояд принципҳои объективӣ тараққиёти ҷамъиятиро хуб донанд, дар асоси ин қонунҳои ҳақиқии мубориза ро барои озодии меҳнаткашон дарк кунанд ва пас ба воситаи образҳои бадеӣ он воқеаҳои ҳастиро тасвир намояд.

Аз тарафи дигар, мувофиқи таълимоти Ленин кори адабӣ, кори шахси ҷудогонае, гурӯҳе нест, балки кори умумипартиявӣ, умумиҷамъиятӣ ва синфи муайян мебошад. Бинобар ин,

¹ М. Горький. Собр. соч. в 30 томах, т. 27-М., 1953, с. 340.

нависанда ва гурӯҳи нависандагон на барои худ, балки барои аҳли ҷамъият менависанд. Дар ин ҳолат аҳли ҷамъият ва партияҳои сиёсӣ ба мубориза ва ғояи нависандагон бе тараф намеистанд.

Хусусияти дигари принципи партиявӣ ленинӣ адабиёт он аст, ки ба кори адабӣ чун ба кори умумипролетарӣ нигоҳ карда шавад, аз ин рӯ, партия кори адабро ба мубориза ба кори пролетариат на танҳо алоқаманд мекунад, балки ба он тобеъ мешуморад. Маҳз аз ҳамин сабаб, ҚМ КПСС ва Ҳукумати Советӣ ба воқеаҳо ва равиши адабӣ пайвасти диққати ҷиддӣ медиҳад, ба кори вай раҳ менамояд.

Принципи партиявӣ адабиёт тарғиби мафкураи социалистӣ ва ифодаи ақоиди мутараққии ҷамъиятро талаб менамояд, ки ба воситаи он адибон ва санъаткорон ба кори пролетариат ва партия дар шакли тафаккури аъзоёни ҷамъият мадад мерасонад. Дар айни замон, принципи партиявӣ адабиёт ва санъат бо халқият марбут аст, чунки адибони ҳақиқӣ, ки ифодакунандаи ақидаҳои партия мебошанд, дар айни замон ба халқ хизмат мекунанд.

Ҳар як адиб на танҳо ба мавзӯи муайяни ҳаёти ҷамъиятӣ асар меофарад, балки дорои хусусиятҳои махсуси роҳи эҷодӣ низ мебошад. Услуб ва равиши эҷодӣ, жанр ва намудҳои адабӣ, санъат ва воситаҳои тасвири як нависанда аз дигаре фарқи равшан дорад.

Яке аз гиреҳҳои ҷиддии принципи партиявӣ адабиёт масъалаи озодии санъаткор мебошад. В. И. Ленин бо ин ҳарорате, ки махсуси ӯст, исбот мекунад, ки партиявӣ буржуазӣ озодии адибу санъаткорро аз миён мебарад, зеро вай хоҳу нохоҳ барои манфиати як тоифаи ночиз, ки ақаллияти ҷомеаи ташкил медиҳад, ҳақиқатро таҳриф менамояд, аммо дар давраи социализм ин тавр нест, зеро адиб табиатан нафъи умумро ифода мекунад. «Ин адабиёти озода хоҳад шуд,— гуфта буд доҳӣ дар мақолаи номбурда— зеро он ба (...) миллионҳо ва даҳҳо миллион меҳнаткашон, ки гули мамлакат, қувваю ояндаи ӯро ташкил медиҳанд, хизмат хоҳад кард». Доҳӣ ба ҳамин маънӣ ба Клара Цеткин навишта буд: «Мо ба нависанда озодӣ медиҳем, вале ба ҳарачу марач роҳ намедиҳем: нависанда танҳо дар ҷамъияти социалистӣ озодии ҳақиқиро соҳиб аст ва меҳнати қаҳрамононаи халқи меҳнатиро васф мекунад».

Масъалаи истиқлоли шахс дар пеши санъаткор ҳамеша кӯндаланг меистодааст, вайро ҳамеша азият меодааст. Чунончи, агар рубоии машҳури Умари Хайёмро мулоҳиза намоем, маънии нозуке аз он дарк мешавад:

*Гар даст ба лавҳаи қазо доштаме,
Бар майлу муроди хеш бингоштаме.
Ғамро зи ҷаҳон яксара бардоштаме
В-аз шодӣ сар ба ҷарх афроштаме!*

Мисоли дигар. Абулмаони Бедил аз ҷумла чунин дарди дил кардааст:

*Ҳамчу анқо куҷо равам, Бедил,
Гум шудан ҳам суроғ мегардад.*

Ё худ, шоири оташтабъ Ҷунайдуллои Ҳозик, ки охири охи-рон ханчари ҷаллоди амир Насрулло сарашро аз тан ҷудо кардааст, гуфта буд:

*Хатост даъви озодият зи шӯҳрати ҷоҳ
Куҷост махласи номе, ки бар нигин афтад?*

Ҳанӯз соли 1905 Ленин навишта буд, ки дар адабиёти пролетарӣ барои ташаббуси шахсӣ, барои инкишофи майлу характери фардӣ, барои равнақи фикр, барои такмили шаклу мазмун имконияти васеътар фароҳам меояд. Ҳамин тавр, таълимоти Ленин дар бораи партиявияти адабиёт дар замони советӣ татбиқи пурраи худро меёбад ва он тарғибот дар ҳори ба вучуд омадани методи реализми социалистӣ кӯмаки чид дӣ расонд.

Принципи партиявияти адабиёт барои нависандагони советӣ дар пешрафти минбаъдаи адабиёт аҳамияти бағоят калоне дорад. Чунки ин принцип нависандаро водор мекунад, ки на дар мавзӯҳои хурду реза, балки дар бораи масъалаҳои муҳими ҳаёти ҷомеа асар эҷод кунад. Ба зиндагии мардум, муҳимтарин воқеаю масъалаҳои он, ба камбудҳои мавҷуда рӯй оварад, то ки ҳаёти халқ минбаъд боз беҳтар шавад.

Адибони шӯравӣ вазифадоранд, ки хонандагони худро дар рӯи партиявияти асили коммунистии ленинӣ тарбият кунанд.

Дар анҷоми фасл лоақал дахли иҷмолӣ ба ду масъалаи дигар воҷиб менамояд.

Яке — вазъи принципҳои адабӣ дар ҳаёти адабиёту санъати сермиллати советист. Маълум, ки дар адабиёту санъати мо халқият ҳасту имкони акси он вучуд надорад; принципи партиявият ҳасту аммо он танҳо ба маънии партиявияти коммунистист; принципи синфият низ мавҷуд мебошад, лекин он манфиатҳои синфҳои муҳолифро не, балки синфҳои баробару бародари коргару деҳқон ва табақаи зиёиёни халқиро ифода менамояд. Азбаски ҳам халқият («халқи советӣ»), ҳам синфият («синфҳои коргару деҳқон ва табақаи зиёиёни халқӣ») ва ҳам партиявият («партиявияти коммунистӣ») моҳиятан ягонаанд, принципҳои адабиёту санъати мо низ дар ғарази ниҳони худ махлуту муштарақ шудаанд.

Дигаре — ин аст, ки дар натиҷаи парастии шахсияти И. Сталин ва замони қарахтӣ ғафлат, ки бюрократизмро гул кунонд, принципҳои адабӣ осеби казое диданд. Адабиёту санъат дар инъикоси масъалаҳои зиндагӣ рафтори яктарафа зоҳир

намуд, ки дар натиҷа бисъёр мушкилоти мавҷуда ё рӯякӣ ҳал шуданд ва ё умуман аз назар берун монданд. Порахӯрию мансабталашӣ, хотирбинию ғоратгарӣ, бепарвоӣ ба муҳити табиӣ барин нохушиҳои воқеӣ, ки на танҳо ҳаёти иқтисодиёро, балки ҳаёти маънавию сиёсиро низ торафт ба пастӣ мекашиданд, дар адабиёт дуруст акс нашуданд. Адибе агар часорате зоҳир мекард, ба маҳрумият дучор мешуд.

Дарахти азиму пурбори адабиёт ба хушкидан наздик мешуд, зеро аз решааш, ки ҳаёти ҳамеша ҷунбандаи мардумист, чудо шудан дошт.

Анҷумани XXVII принципҳои адабиёро ба маҷрои солими худ баргардонд.

Боби II

АДАБИЁТ ЯК НАВЪИ САНЪАТ

Роҷеъ ба истилоҳ инро бояд хотиррасон кард, ки «санъат» (шакли ҷамъаш «саноат») будани ҳунари шоириро ҳанӯз донишмандони асримиёнагӣ зикр кардаанд. Чунончи, Абулҳасани Алӣ ибни Зайди Байҳақӣ «маъруф ба «Ибни Финдик» (асри XII) дар «Таърихи Байҳақ» аз ҷумла навиштааст: «Маҷдадин Абулбаракот ал-Фазл ибни Али ал-Алавӣ ал-Хусайнӣ ал-Асғарӣ зулҳисонайнест ва шеъри ӯ дар тозию порсӣ матбӯъ аст, ба ғояти камол ва дар ин ду саноат (яъне шеър гуфтани арабӣ ва порсӣ; таъкид аз мо — Р. М.) мисли ӯ нест» (Таърихи Байҳақ, Техрон, 1938, с. 2632).

Илму санъат, ки дар якҷоягӣ маданияти маънавиро ташкил медиҳанд, аз ҳамдигар фарқи принципиалӣ доранд. Н. Г. Чернышевский гуфта буд, ки «санъат назар ба нақли оддӣ, ҳосса нақли олимона мақсади худро дақиқтар ноил мешавад: зеро ҳақиқи зиндагӣ бо предмет хеле осон шинос мешавем, ба он хеле зуд мароқ зоҳир мекунем, то нишондоди хушкоро бо предмет пайдо карда бошем».¹ Маводи ҳам илму ҳам санъатро аслан як чиз ташкил медиҳад: **ҳаёт**. Ғаразашон ҳам якест: **тарбияи одам**. Вале, онҳо ба мақсад бо роҳҳои гуногун ноил мешаванд. Донишманди номбурда дар ҷои дигар навишта буд: «асари илмӣ дар бораи чизе нақл мекунад, ки он маҳз буд ва ё ҳаст», аммо «асари адабиёти нафиса дар бораи чизе нақл мекунад, ки он ҳамеша ва ё муқарраран дар олам мешавад».²

Таркиби сухани илмиро аз се чиз иборат донистаанд: *санад*, *муҳокима* ва *хулоса*. Гӯяндаи сухани илмӣ ихтиёран ба ҳеҷ яке аз инҳо дигаргунӣ ворид карда наметавонад, вай истиқлол надорад, ҳамеша ва дар ҳама ҳолат пойбанди ҳақиқат хоҳад буд. Агар олиме гирифтори эҳсосоти худ шаваду

¹ Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч. т. II, с. 85.

² Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч. т. III, с. 313.

дар санад тасарруф кунад, ё зимни муҳокима ба иштибоҳ роҳ диҳад ва ё дар хулосааш раҳнае равад, қурби илмӣ асари ӯ хатман мекоҳад. Масалан, Муҳаммади Аббосӣ ба нияти баланд бардоштани эътибори адибони бузурги мутасаввиф Саной, Аттор ва Мавлавӣ мегӯяд, ки то зуҳури инҳо «адабиёти порсӣ, мухсусан дар қисмати назм, иборат буд аз мадеҳасарой, ҳаҷвгӯй, муаммиёту илғоз».¹ Агар устод Рӯдакиро «мадеҳасаро» гуфтан як андоза дуруст бошад, ин сифат дар ҳаққи Фирдавсию Носири Хисрав барин адибони классик ҳеҷ рост намеояд.

Дар бораи табиати фаъолияти санъаткор донишмандони бисёре изҳори ақида кардаанд, ки ҳосили фикрашон аз тасдиқи *таносуб* ва *образ* иборат мебошад. Қобили таъкид аст, ки мафҳумҳои таносуб ва образро қомилан мустақилу муҳолифи ҳамдигар пиндоштан дуруст нест.

Хулоса, агар ҷавҳари сухани илмӣ *санад* бошад, ҷони санъат *образ* аст.

ОБРАЗ

Муродифоти истилоҳ. Ин маънӣ маъмулан дар забону адабиёти тоҷик **тасвир** номида мешавад, ки бо калимаҳои «сурат», «сувар», «мусавир», «мусаввар», «мусаввара», «тасаввур» ва ғ. ҳамреша мебошад. Ҳакимони суханшинос истилоҳи «муҳокот»-ро низ ба ҳамин маънӣ қор фармудаанд. Калимаи «тимсол» низ меояд. Гоҳе «тандиса» ҳам ба қор рафтааст.

Азбаски солиёни бисёр дар адабиётшиносии советии тоҷик дар маънии матлуб калимаи «образ»-ро ба қор бурдаанду дар забонҳо нишастааст, дар ин дастур он истифода мешавад.

Таърифи образ. Дар бораи образ таърифи нисбатан ҷомеъ ва равшан дар китоби дарсии Л. И. Тимофеев дида мешавад: «**Образ — тасвири конкрет ва дар айни замон умумиятдодашудан манзараҳои ҳаёти инсонист, ки тавассути тахайюл эҷод шудааст ва дорон арзиши эстетикӣ мебошад.**»² Ҳамин таърифро муаллифони дигар ҳам такрор мекунанд.³

Ҳамон навъе ки аз таъриф бармеояд, образ шомили панҷ масъала будааст, ки алоҳида-алоҳида дидани онҳо воҷиб мебошад:

- 1) заминаи образи бадеӣ,
- 2) «тасвири конкрет»,
- 3) «тасвири умумиятдодашуда»,
- 4) роли тахайюл,
- 5) арзиши образ.

¹ Мавлоно Ҷалолиддин Муҳаммади Балхӣ. Куллияти девони Шамси Табрезӣ. — Бо муқаддимаю тасҳеҳи Муҳаммади Аббосӣ. — Техрон: тулӯъ.

² Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. — М., 1963, с. 55.

³ Аз ҷумла ниг.: Гуляев. Теория литературы. — М., 1977, с. 71.

Заминаи образ. Тамоми ҳастӣ, ки аз махлуқот, наботот, ҳодисот, ҳолот, ашъе ва амсоли инҳо иборат мебошад, заминаи образро ташкил медиҳад. Дар ибтидо бояд таъкид кард, ки тамоми ҳастиро якбора фаро гирифтани имкон надорад ва санъаткорон ҳамеша дар асоси ин ё он *ҷузъи ҳастӣ* образи бадеӣ бунёд намудаанд. Асарҳоро, ки дар марказашон воқеа, одам, ҳайвон, ҳолат, дарахт, ашъе гузошта шудаанд, ҳар кас ба хотир оварда метавонад. Вобаста ба чинсу жанри асари бадеӣ доираи предмети (заминаи) образ ҳам тағйир меёбад. Чунончи, дар роману дostonҳои мӯхташам ин доира бағоят васеъ мегардад, аммо дар повесту ҳикоя он маҳдудтар мешавад. Абулқосими Фирдавсӣ дар заминаи образҳои сершумори худ ҳазорон воқеаю ҳолат, одаму ҳайвони воқеию ҳаёлий, кӯху даръе, офтобу ситора ва амсоли онҳоро гузошта бошад, Фазлиддин Муҳаммадиев дар ҳикояи «Сози Мунаввар» миқдори нисбатан ками воқеаю ашъеро чун замина интихоб намудааст. Ҳамин тавр, дар ғазалу китъа доираи предмет васеътар бошад, дар рубоиву дубайтӣ тангтар аст. Дар фард, одатан, як чиз тасвир мешавад. Гоҳе барои офариниши як образи бадеӣ нависанда як асари нисбатан калонтар ҳам мебахшад, ки чун мисол шеърҳои В. Маяковский «Ба рафиқ киштӣ Нетте» ва М. Қаноат «Аҳсант ба одам»-ро номбар кардан кофист.

Чунин гумон кардан, ки адиб дар асаре садҳо чизро чун замина интихоб менамояду садҳо образи *комилу мустақил* меофарида бошад, албатта, ғалат аст. Дар ҳар як асар муроди аслии санъаткор сохтани як образ мебошад. Чунончи, шоҳсутуни «Шоҳнома» Рустам аст, шоҳсутуни «Ҳасани аробакаш» — Ҳасан. Азбаски гавҳари одам (ва умуман ҳар як чиз) дар алоқамандӣ бо дигарон, бо дигар чизҳо, бо кулли ҳастӣ зоҳир мегардад, санъаткор хоҳу ноҳи хоҳад предмети тасвири конкрети худро дар ҳамбастагӣ ва ихтоси предметҳои дигар бояд нишон диҳад. Сабаби офариниши чандин образи хурду калон дар ҳамин аст. Аз ин ҷо натиҷаи дигаре ҳам бармеояд, ки доираи заминаи образ дар асар ҳар қадар васеътар бошад, образи марказӣ ҳамон андоза мӯхташамтар сурат мебандад ва баръакс, доира ҳарчи тангтар бошад, образи асосии асар хурдтар мешавад, ки ин масъаларо дар муқоисаи се образ — Рустам (аз «Шоҳнома»), Ҳасан (аз «Ҳасани аробакаш») ва Усто Оқил (аз «Рӯзи дафни Усто Оқил») равшан тасаввур кардан мумкин. Ё ки гирем ғазалро. Дар ғазал, одатан, образи маҳбуба офарида мешавад. Барои офаридани образи *умуми*-и маҳбуба чандин предмети *умумӣ*, ҳамчун гулу булбул, рӯю мӯй, рафтору гуфтор ва амсоли инҳо чун замина ба кор бурда мешаванд.

Ҳайъати ғании ҳастӣ, ки чун заминаи тасвир ба кор мераванд, дар боло ишора шуд. Аммо бояд донист, ки дар маркази кулли ҳастӣ **инсон** меистад, зеро чунон ки Носири Хисрав мегӯяд, «аз мардум шарифтар чизе нест», чунки «аз ӯ

тамомтар (комилтар) аз олам чизе падида наомадааст».¹ Худи ҳамин мутафаккир боз навиштааст, ки:

*Рӯи дунё аз ниёзи мост хуб,
В-арна зишту хушку зарду лоғар аст.
(Девон, с. 49)*

Ободкунандаю хушрӯибахши муҳит, сабзонандаи долу дарахт, фарбеҳкунандаи кулли чондор, ҳақко, ки инсон аст, аз ин рӯ, шоҳсутуни ҳастиро инсон доништан басазост. Ба ҳамин тартиб, кулли осори санъат ҳам, сарфи назар аз ин ки предмети образи вай инсон аст, ё чизи ғайринсонӣ, ба инсон нигаронида шудааст, асаре пайдо кардан мумкин нест, ки мурод аз он чизи дигар бошад. Албатта, асар, сарфи назар аз ҷиғунагии заминаи тасвир, ба *нафъи инсон* хидмат мекунад ё бар *зарари вай*, ин масъалаи дигар аст, вале дар ҳар сурат, ғараз аз асар одам мебошад.

Ин ҳам сазовори зикр аст, ки дар санъати замони мо чун заминаи тасвир аксаран одам қарор мегирад. Дар ҷамонҳои пеш ин тавр набудааст. Дар давраи қадим амалиёту шахсияти худоҳо, деу париҳо ва дигар чизҳои фавқуттабӣ бештар тасвир меёфтаанд. Дертар ба ҷои онҳо одамони афсонавӣ — қаҳрамонони ҳаёли омадаанд. Дар ин масъала қор ба ҷое расид, ки Искандари Мақдунӣ, Маҷнуни Қайс, Ҳотами Той барин одамони реалиро ҳам худовандони сухан ба персонажҳои афсонавӣ табдил доданд. Дар марҳалаи баъдинаи таърих, тибқи қонунҳои пӯсиши феодализму сабзиши буржуазия дар маркази тасвиrotи санъат одами реали қарор гирифт, одами реали бо муҳити муқаррари реалиаш.

Ба нерӯи тахайюл бузургони сухан образҳое офаридаанд, ки ба аслашон наздикӣ ҳам надоранд. Биёед, ба шахсияти Искандари Мақдунӣ, ҳамон подшоҳи «додгустар», ҳамон «донишманди бемисол» лаҳзаҳаке нигарем, муаллифе, ки асараш дар асри VIII мелодӣ аз паҳлавӣ ба арабӣ тарҷума шудааст: «Чун Искандар мулки подшоҳ Дороро гирифт, ки китобхоро ба забони юнонӣ тарҷума кард ва асли онҳоро, ки дар ганҷинаҳои Доро буд, бисӯхт. Ва ҳар киро гумон бурд, ки чизе аз он китобҳо азбар медонад, бикушт. Ва он чи аз он китобҳо расида, ба шарофати онон, ки аз бар дошта буданд ва аз Искандар ба ҷазираҳои баҳрҳо ё қуллаҳои кӯҳҳо фирорӣ шуда. Пасон, пас аз марги Искандар чун бо марзҳои хеш баргаштанд, ин ҳама аз ёди онон китобат шуд. Ва он чи аз он гӯяндагон навиштанд пароканда буд, хеле аз он рафта ва каме боқӣ монда...» (Китоб. Зарадушт фи-л-маволид ва аҳкомиҳо. — Тарҷумаи Варзруд. — Қомсомоли Тоҷикистон, 1988, 10 август).

¹ Носири Хисрави Қубодиёнӣ. Ваҷҳи дин. — Техрон, 1348. с. 22, 52.

Дар анҷоми ин фасл доир ба масъалае бояд дахл кард, ки оё ҳамеша предмети образи бадеиро ҳастӣ ташкил медиҳад? Дар адабиёту санъати мифологӣ, дар асарҳои диниву фантастӣ магар заминаи образ чизҳои хорикулмавҷуд нестанд? Зоҳиран ҳамин хел аст. Дар ин қабил асарҳо олиҳаю фариштаҳо, деу ачинаҳо, биҳишту дӯзах, махлуқоти сайёраҳои дигар ва амсоли инҳо инъикос меёбанд, ки дар воқеият вучуд надоранд. Лекин агар кас андаке диққат кунад, хоҳад дарёфт, ки *пои кулли* ин навъ *тасвирҳо бар ҳастии воқеӣ қарор гирифтааст*, чунончи: худоҳо айнан мисли одам амал мекунанд, гап мезананд; фариштаҳо мисли ҷавонзанҳои хушрӯй тасвир меёбанд; деҳо монанди мардони бадҳайбатанд; биҳишт мисли минтақаи хуши рӯи замин сабззору дарахтзор мебошад, ҳавзҳо, кӯшкҳо, нозанинҳо дорад; нишонаи дӯзах деу оташ, гӯлахию гармон тоқатфарсо мебошанд... Ҳамаи ин ҷузъиёт асоси ҳаёти доранд. Фақат гап дар сари ин аст, ки санъаткор аз қудрати тахайюли халлоки худ чизеро муболиға кардааст, чизе аз чизе гирифта ба чизе дигар пайваستاаст (худоро чун одами амалкунандаю нотиқ нишон додааст, ба фаришта боли парандаро пайваستاаст, дево якчашма ва ё сечашма кардааст...). Таваҷҷӯҳ фармояд, ки ба ҳамин маънӣ Ҳаким Умари Хайём чӣ хуш гуфтааст:

*Дӯзах шараре зи ранҷи беҳудаи мост,
Фирдавс даме зи вақти осудаи мост.*

Ё худ, Иқбол гуфтааст ва моҳияти аслии эҷоди бадеиро чӣ хуб ифода намудааст:

*Дилу дидае, ки дорам, ҳама лаззати назора,
Чӣ аҷаб, агар тарошам санаме зи санги хора?*

Таври дигар шуданаш ҳам мумкин нест: адабиёту санъат оинаест, ки ҷузъиёти ҳастӣ ба бешию камӣ акс меёбад; дар оинаи тафаккури одамӣ, ки офаридгори адабиёту санъат аст, маҳз чизе мунъакис мегардад, ки вучуд дошта бошад. Халлокии тафаккури санъаткор танҳо дар ин зоҳир мегардад, ки вай метавонад чизеро кам ё зиёд кунад, чизеро ба чизи дигар мансуб донад ва амсоли ин, ки айни он дар воқеият хузур надорад. Ҳаким Низомӣ ба ҳамин маънӣ хуб фармудааст:

*Дурӯғе, ки монанда бошад ба рост,
Беҳ аз росте, ки аз дурустӣ ҷудост.*

Дар дараҷаи арзиши образ ва умуман сифати асари бадеӣ чигунагии моддаи тасвир таъсири калон дорад. Чунончи, ба қасидаи устод Рӯдакӣ «Бӯи ҷӯи Мӯлиён» камаш даҳ шоир ҷазира гуфтаанд, ки миёнашон шоирони соҳибистеъдод ҳам бу-

данд. Аммо шеъри касе ба пояи шоҳасари Одамушшуаро нарасид. Ба фикри мо, дар баландии сифати бадеии шеъри номбурда ғайр аз истеъдоди фитрӣ ва маҳорати беҳамтои шоири бузург боз **вазъияти конкрети ҳирси Ватан** мавқеъ ишғол намудааст, зеро устод Рӯдакиро бӯи чӯи Ватану ёди ёри меҳрубон шояд аз дигарон бештар азият меод.

Фардияти заминаи образ. Заминаи тасвир ҳеҷ гоҳ айнан ба образ табдил намеёбад. Барои он ки заминаи интиҳобшуда ба образи бадеӣ табдил ёбад, ду амал ҳамчун конун ҳатмист: яке — фардият ва дигаре — умумияти он замина.

Фардият, ё худ конкретияти заминаи образ он аст, ки тамоми нишонаҳои предмети интиҳобшуда, ҳамчун амал, шаклу ҳаҷм, моҳияту вазифа, замону макони вай ва ғайра равшану дақиқ баён гарданд.

Агар нависанда образи одамро офаридан хоҳад, номи вайро мегӯяд, симояшро нишон медиҳад, вайро ба ҳаракату суҳан меорад, замону макон, табақаи иҷтимоӣ ва муҳимтар аз ҳама, характери ӯро тасвир мекунад. Вобаста ба методи романтикӣ ва ё реалистии асар замону макони амали персонаж ҳаёӣ ва ё реалӣ мешавад, вале дар ҳар сураат ҷои воқеа ишора меёбад.

Нависандаи ҳақиқӣ хуни ҷигар меҳӯрад, то қаҳрамонаш фардӣ бошад, ба касе монанд нашавад, то ҷузъитарин рафтору хислаташ эътиҳодбахшу ибратангез бошад. Ба ҳамин маънӣ поре аз «Таърихи Систон» нақл мешавад, ки дар он фаҳмиши образи Рустам аз ҷониби Фирдавсӣ хеле амиқу равшан ифода ёфтааст: «Маҳмуд гуфт:»

— Ҳама «Шоҳнома» худ ҳеҷ нест, магар ҳадиси Рустам. Ва (аммо) андар сипоҳи ман ҳазор марди чун Рустам ҳаст.

Булқосим (Фирдавсӣ) гуфт:

— Зиндагонии худованд дароз бод! Надонам, андар сипоҳи ӯ чанд марди чун Рустам бошад, аммо ин донам, ки худ ои таоло хештанро ҳеҷ банда чун Рустам наёфарид. (Таъкид аз мо — Р.М.).

Ин бигуфт ва замин бӯса кард».¹

Шоири бузург дар достони худ ҳам гуфта буд:

*Ҷаҳнофарин то ҷаҳон офарид,
Чу Рустам суворе наёмад падид.*

Ҳангоме ки нависанда дар бораи ҳодиса ва ё ҳолат суҳан меронад, ҳаҷму ҳудуд, сабабу моҳият, сабақу натиҷа ва дигар тарафҳои онҳоро баён мекунад. Агар воқеа хусусияти таърихӣ дошта бошад, нависандаи ҳақиқӣ вазифадор аст, ки моҳияти аслии онро каму зиёд накарда, чунонки дар ҳақиқат дошт, айнан ҳамон тавр, тавассути образи персонажҳо ба хонанда пешниҳод намояд. Чунон ки мисли ин корро

¹ Таърихи Систон. — Техрон, 1935, с. 7.

устод Айни дар очеркҳои «Исёни Муқаннаъ», «Қаҳрамони халқи тоҷик Темурмалик», С. Улуғзода дар романҳои «Восеъ» ва «Фирдавси» кардаанд.

Агар дар ниҳоди образ ҳайвоне, парандае ва ё ҷондори дигаре гузошта шуда бошад, дар ин сурат муаллиф ҳатман феълҳои он махлук, афту андом, муносибаташ ба инсон ва ҷиҳатҳои дигари вайро тасвир менамояд.

Санъаткор дар натиҷаи тасвири нишонаҳо, аломатҳо, хусусиятҳо, моҳият ва вазифаи асоси (заминаи) образ муваффақ мешавад, ки он мушаххасу назаррас ба ҷилва ояд. Агар объекти тасвир, масалан, кӯҳ бошад, муаллиф бояд викори шаҳомат, сангу маъдан, чашмаи гиёҳ, буттаи дарахтони хоси кӯҳро бояд нишон диҳад. Дар фардикунони диққати асосӣ ба хусусият ва моҳияти марказии объекти тасвир равона мегардад. Чунончи, ҳангоми офариниши образи шер салобату ҷасорат ва олиҳиммати вай, рӯбоҳ — макқорӣ, мӯрча — хурдию заифию меҳнаткашӣ, чанор — бузургию таҳаммул, қатра — камии ночизӣ, ҷудой, гул-хусну назокат... ишора ва таъкид карда мешаванд.

Ҳамчунин, бояд таъкид кард, муроди шоир баъзан дар воқеияти табиӣ образҳо ва мавқеи анъанавии онҳо нуфуз карда, метавонад онҳоро маънии нав бахшад. Масалан, Муҳаммад Иқбол аз шеъри Саъдии Шерозӣ порчае:

*Яке қатри борон зи абре ҷакид,
Ҳичил шуд ҷу паҳнои дарё бидид —*

ро тазмин карда, дар асоси ҳамин образи қатра ғояи навро баён мекунад. Яъне ӯ бар ҳилофи таълимоти ваҳдати вуҷуд ва ночиз гирифтани ҳастӣ дар ҷузъ ҳештандориву худсозиро талқин менамояд:

*Гуҳар шав, дар оғӯши қулзум бизӣ,
Фурӯзонтар аз моҳу анҷум бизӣ.*

Мисоли дигар. Хору санг дар адабиёти классикӣ ғолибан образҳои манфӣ буданд, вале дар эҷодиёти шоирони муосир чун як ҷузъи ҷудонашавандаи табиату ҳосияти сарзамини тоҷик бакуллӣ табдили маънӣ кардаанд.

Масъалаи фардияти образи бадеӣ ба кулли ҷузъиёт саҳт вобаста мебошад. Мутолиаи асарҳои адибони бузург — ҳамчун А. П. Чехов, Ф. М. Достоевский, Л. Н. Толстой, М. А. Шолохов, Чингиз Айтматов, аз як тараф, ва осори насрнависони заиф, аз тарафи дигар, нишон медиҳад, ки агар беэътиборие ба ҷузъе рӯй диҳад, аз ин, пеш аз ҳама, фардияти образ зарар мебинад ва баръакс, агар ҳар ҷузъе пухтаю маҳкам ва дар ҷои худ бошад, фардият ҳамон дараҷа равшану эътимодбахш ҳосил мегардад. Аз ин натиҷае бармеояд, ки беба-

рории бисъёр нависандагон ба норавшанию ноустувории фардияти образҳои офаридаи онон алоқаманд мебошанд, ки он дар навбати худ аз заъфи ҷузъиёти бадеӣ сар задааст.

Умумияти заминаи образ ё худ типикунӣ. Барои он ки заминаи образ ба образи бадеӣ табдил ёбад, нависандаро зарур аст, ки предмети интиҳобкардаашро умумият ҳам диҳад.

Умумияти заминаи образ он аст, ки тавассути баёни аломату хусусият, нишонаю моҳият, вазифаю ҳудуди предмети тасвир табақаю синфи иҷтимоӣ, ғуруҳу ҷинси он предмет ифода ёфта бошад. Яъне нависанда образи мучаррад намеофарад, заминаи образи вай типӣ (намунаи) тоифаю ҷинси конкрет, замону макони муайян бояд бошад.

Зимни офариниши образи одам нависанда характеру ҷаҳонбинӣ, гуфтору кирдори вайро тарзе бояд тасвир кунад, ки аз ҳамин тасвиrot мансубияти синфию милли ва замонию маконии он персонаж равшан шавад. Чунончи, аз кулли ҷиҳатҳои образи Дохунда равшан мегардад, ки вай намунаи ҷавонони тоҷики аввали асри XX мебошад, ки озодиро ба ҷон хостаанд, инқилоб кардаанд ва социализм бунёд намудаанд. Ё худ, устод Айни дар мисоли се насли як авлоди зӯран ғуломшудаи тоҷик ҳислату мафкураи халқи тоҷикро дар арзи сад сол нишон додааст; тарзе нишон додааст, ки насли аз насли дигар фарқ мекунад: дар ҷаҳонбинӣ пештар рафтааст ва пешравӣ тасодуфӣ ва тибқи хоҳиши нависанда набуда, балки амри замон ва шароити торафт такмилёбандаи таърих мебошад.

Ҳангоме ки устод Айни образи Қорӣ-Ишқамбаро меофарад, вай дар рафтор, гуфтор, сурату муносибати вай ва ғ. ҷунин унсурҳоро интиҳоб кардааст, ки дар натиҷа байни предмети тасвир, яъне Қорӣ-Исмат ва соҳти феодали, арафаи соҳти буржуазӣ ва революцияи социалистӣ, аморати Бухоро, тамоми тоифаи мумсикҳо ва судхӯрҳо умумияти том пайдо шудаанд. Дар натиҷа, мо Қорӣ-Ишқамбаро равшан тасаввур мекунем, ки вай намояндаи типии аморати Бухорон ибтидои асри XX мебошад.

Ин нишонаи бузургии нависанда аст, ки хонанда шабеҳи қаҳрамонони асари бадеиро дар ҳаёт мебинад, онҳоро мешиносад. Масалан, А. А. Бестужев-Марлинский 9-уми март соли 1825 дар бораи Онегини А. С. Пушкин навишта буд: «Ман одамеро мебинам, ки мислашро ҳазорон дидаам». Дар бораи ҳуди ҳамин қаҳрамон И. Киреевский соли 1828 навишта буд, ки дар симои Онегин «як синфи одамон ифода ёфтааст». Ё худ, мактуби хонандае ба устод Айни ҷолиби диққат мебошад, ки вай аз нависанда нишони манзили Дохундаро пурсидааст. Яъне хонандаи солҳои бист, тибқи ҷаҳонбинии типии худ, ба нависанда комилан бовар кардааст. Дохундаро ҷун одами зиндаи реалӣ шинохтааст. Ин, албатта, бахти нависанда аст, ки хонандаи худро қонеъ ва бовар кунонла тавонистааст.

Дар масъалаи умумияти образ на танҳо ҷизҳои калону

умда, балки майдатарин чузъиёт ҳам роль мебозанд. Ба ҳамин маънӣ як пора аз «Сафари Полесье»-и И. С. Тургенев иқтибос мешавад: «чо-чо нуктаҳои сабзи дарахтони тӯс намудор мешуданд; тамоми муҳити чашмасро санавбар пӯшонида буд; аз ҳеҷ ҷо калисо намудор набуд, майдонҳо наметофтанд — фақат дарахтзору дарахтзор...» Чизи ҷолиби диққати пораи мазкури И. С. Тургенев ин аст, ки манзараи тасвиршаванда ҳатто бо чизҳои набудааш, яъне аз нестии калисову сахроҳо, ки барои Русия хосанд, Полесье равшан кунанда шудааст.

Кори санъаткор ҳамеша сара кардану баргузидан аст, зеро ба қавли Ҳаким Низомӣ:

*На ҳар зан зан бувад, ҳар зода — фарзанд,
На ҳар гул мева орад, ҳар найе қанд.*

Вакте ки нависанда образи махлуқеро офариданӣ мешавад, дар маркази тасвиrotи худ маҳз муҳимтарин хусусияти ҳамон тоифаро мегузорад. Ин масъала аз силсилаҳои «Тӯтинома», «Калилаю Димна» ва асарҳои сершумори тамсилӣ равшан тасаввур мешавад. Чунончи, хикояи машҳури Мавлоно Ҷомӣ «Сангпушт ва кайдум»-ро мулоҳиза кунем. Муҳимтарин хислати ҳама чинси кайдум нешзанию зараррасонист. Мувофиқи ривоят, шарри кайдум то дараҷаест, ки вай даруни модарашро хӯрда, баъд берун мешавад. Аз тасвири Ҷомӣ бармеояд, ки нешзанӣ одати азалии кайдум аст, вай мадакдору наҷотбахши худро ҳам риоят намекунад, вай аз ин ҳам парво надорад, ки нешаш ба пушти сангпушт кора намекунад, ба ин ҳам кор надорад, ки сангпушт метавонад аз ғазаб вайро ғарк кунад. Сангпушт, баръакс, дар кулли масъалаҳо зидди кайдум аст: безарар, сустҳаракат, бобардошт, содадил..

Умумияти заминаи тасвир бо тоифаю чинсаш дар мисоли ду шеъри Мӯъмин Қаноат равшантар мегардад. Дар китъаи «Пири гулфурӯшон» образи кӯҳи Тоҷикистон тасвир ёфтааст, ки нишонаҳои асосии он инҳоанд: сар аз барф сафед, дар бар аз сабза ҷомаи беқасаб, дар пеш водии хуррам чун сабади гул... Ин нишонаҳо, ки ба кӯҳи Варзоб мансуб доништа шудаанд, ҳоси бисёр кӯҳҳои дигари Тоҷикистон ҳам мебошанд. Дар шеъри бисёр хуби дигари «Аҳсант ба одам» тамоми ҳусни дилбари нозанинро як қатра оби шаффофи кӯҳӣ дар худ акс кардааст. Ин ҷо сухан дар бораи шаффофии бағоят баланди қатраи оби чашмаи кӯҳист, ки ин сифат барои тамоми чашмаҳои кӯҳӣ хос мебошад.

Роли тахайюл. «Тахайюл» — ҳаёл кардан. «Тафаккур» (фикр кардан) ва «андеша рондан» муродифҳои «тахайюл» мебошанд. Аммо азбаски «тахайюл» бештар роиҷ аст, ин ҷо ҳам чун истилоҳ асосан он кор фармуда мешавад.

Тахайюл ҳоси инсон аст. Маҳз ба шарофати он инсон мартабаи ашрафи махлуқотро соҳиб гардидааст.

Ҳама ҳаёл карда метавонад. Аммо ҳама баробар не. Табиист, ки қудрати тахайюл гуногун аст. Инсон қадаме бидуни андеша намегузорад, қадами беандеша ҳеҷ гоҳ матлуб нахоҳад шуд. «Тахайюл» бо «кизб»-у «дурӯғ» қаробат дорад, аммо тамоман як чиз не. Ибни Рашиқ дар «Маҳосин-уш-шеър» гуфта буд: «Бартарин шеър аз он аст, ки ҳамон дурӯғи ҳама ҷо ва аз ҷониби ҳама кас маҳкумшаванда дар вай мустаҳсан аст».

Тахайюл, пеш аз ҳама, ду навъ мешавад:

1) **муқаррарӣ**, ки ҳангоми саволу ҷавоб, мукотиба ва дар мавридҳои дигари зиндагӣ ба кор меравад;

2) **эҷодӣ**, ки дар навбати худ, ду хел — **эҷоди илмӣ** ва **эҷоди бадеӣ** мешавад.

Тахайюли эҷоди илмӣ — он аст, ки дар кори тадқиқоти илмӣ истифода мешавад ва аз тахайюли муқаррарӣ фарқи ҷиддийи принципалии надорад, зеро ин ҷо ҳам дар тағйиру тақмили доираи санадҳо муаллиф соҳибхитӣ набуда, балки пойбанди ҳаҷму ҳудуди ҳуҷҷат мебошад.

Тахайюли эҷоди бадеӣ — он аст, ки тавассути он санъаткор образ меофарад. Аҳли ҳунар дар зиндагӣ чизеро мушоҳида менамояд, дар вай ҷиҳати ҷолиби диққатеро пай мебарад, пас, ба нерӯи тахайюл он нуктаи ҷолибро метарошад ва то дараҷаи дилхоҳ тақмил медиҳад. Ҳеҷ як ҳодиса ё ҳолат, маҳлуқ ё ашъе ва ё чизи дигар бидуни тахайюл ба образи бадеӣ табдил намеёбад. Ана ҳамон қуввае, ки барои тарошу тақмили предмети тасвир сарф мешавад, тахайюли эҷоди бадеӣ ном дорад.

Мувофиқи ақидаи Гегель, адиб воқеаро «тарошидаю покиза» карда метавонад, аммо қудрати тасҳеҳу тақмили онро надорад. Ӯ мегӯяд: «санъаткор аз зарурати такъия бар ҳосили фантазияи худ озод мебошад».¹ Ин ақида, яъне предмети тасвирро тақмил дода натавонистани санъаткор дуруст набуд, бинобар ин, В. Г. Белинский менависад: «он асари бадеие, ки агар дар вай ҳаёт танҳо барои инъикоси ҳаёт инъикос ёфта бошад, **бе ҳеҷ гуна даҳолати пурқудрати субъективии бо рӯҳи замон алоқаманд** (ин ҷо ва баъд таъкид аз мо — Р. М.), агар вай ифодаи ғиёни дардмандона ва ё нидои шодмонӣ набошад, агар он савол ва ё ҷавоби савол набошад, бечон аст»².

Воқеа ва факту рақамҳои ҳаётӣ бе ёрии тахайюл ба асари бадеӣ табдил намеёбанд, барои он ки аз ин масолеҳ иморат қомат рост кунад, меҳнати ғайилонаи тахайюл зарур мебошад. Дар ин бора В. Г. Белинский хуб гуфтааст: «Инъикоси дурусти санадҳо танҳо бо ёрии фазл имкон надорад, боз тахайюл (фантазия) ҳам даркор аст. Санадҳои таърих, ки дар

¹ Гегель. Эстетика, ҷ. I, с. 293.

² В. Г. Белинский. Речь о критике. — Полн. собр. соч., т. 6, с. 271.

асли худ маҳфузанд, беш аз сангу хишт нестанд: танҳо санъаткор метавонад, ки аз ин масолах иморати зебое бардорад».¹

Аввалбор дар ҳаёл ороستاني чавҳари асари бадеиро Камалиддинни Биноӣ низ таъкид карда буд:

*Суханеро, ки дар мақол ороӣ,
Аввал он беҳ, ки дар ҳаёл ороӣ.*

Тахайюл барои се чиз лозим аст, аниқтараш давраи кори тахайюл ба се марҳала тақсим мешавад:

- 1) барои и т и х о б и заминаи образ,
- 2) барои ф а р д ӣ намудани заминаи образ,
- 3) барои у м у м и я т додани заминаи образ.

Албатта, ҳар як чизи пешомад заминаи образ шуда наметавонад. Санъаткор аз қудрати тахайюл дармеебад, ки дар асоси он чизи пайдошуда образи бадеӣ бунёд кардан мумкин аст, ё не. Ин ҷо, пеш аз ҳама, санъаткор аз меъёри манфиати он чиз (ба одам ва ҷомеа) менигарад. Ғайр аз ин, боз ба хотир меорад, ки шабеҳи ҳамин чиз дар таърих то ҳол бунёд ёфтааст, ё не. Баъди интиҳоби қатъии предмети тасвир муаллиф барои фардияту умумияти предмети мазкур шурӯъ мекунад.

Баъди андешаи зиёд образ дар ҳаёли муаллиф мепазад. Санъаткори дуруст то пурра пазондани образ дар тахайюл қоғазу қалам ба даст намегирад. Вакте ки образ ва тарҳи асари бадеӣ дар ҳаёл хеле хуб мепазад, нависанда бетоқат мешавад, ки ҳамин ҳолатро **омадани илҳом** (ё ба тариқи шоирона: ёр шудани Парии илҳом) мегӯянд. Дар ҳамин ҳолат таълифи бевоситаи асар шурӯъ мешавад.

Асари бадеӣ дар тахайюл ҳар қадар бештару беҳтар пухта бошад, таълифи он ҳамон андоза осонтар ва фосилаи кор пурсамартар мегардад. Чунончи, Мӯъмин Қаноат достони машҳури «Сурӯши Сталинград»-ро, ки ба Мукофоти Давлатии СССР сазовор шудааст, панҷ соли дароз (солҳои 1965—70) фикр карда, дар як-ду моҳ навиштааст. Ё худ, Владимир Дудинцев беш аз бист сол бо маводи романи «Либосҳои сафед» («Белые одежды») андармон шуда, пас, дар арзи сеюним сол онро рӯи қоғаз овардааст. Устод Турсунзода ба ҳамин маънӣ гуфтааст: «Шоир бояд дар он вақт нависад, ки дигар нанавишта наметавонад. Ин фақат дар он ҳолат воқеъ мешавад, ки агар ҳамаи он чизеро, ки фикр карда шудааст, шоир чуқур эҳсос намояд ва мутаассир гардад».²

Ғоҳе нависанда ба масъалае мутаваҷҷеҳ мешавад, аммо барои пухтани он истиҳола мекунад, ки дар ин сурат ташвиқи шахси мӯътабар роли муҳим мебозад, чунончи қасидаи

¹ В. Г. Белинский. Собр. соч., т. 10, с. 316.

² М. Турсунзода. Барои назми пешқадам. — Шарҳи Сурх, 1954, № 12, 104.

машхури Навоӣ «Тӯҳфат-ул-афкор» бо салоҳдиди Абдурахмони Ҷомӣ, достони устод Лоҳутӣ «Тоҷ ва Байрақ» бо маслиҳату таввиқҳои Максим Горький ба майдон омадаанд.

Шарти образи бадеӣ, ҳамон навъе ки дар Арзиши образ таъриф зикр шуда буд, дошта ни аҳамият аст, яъне санъаткори ҳақиқӣ ҳанӯз дар оғози кор, ҳангоми бори аввал бо предмети тасвир дучор омаданаш муоина мекунад, ки агар аз ин масолах образ бино шавад, қимат хоҳад дошт, ё не. Агар пай барад, ки ин образ аллакай гуфтаю забонзад шудааст ва ё арзиши кироӣ надорад, ба ин шуғли беҳуда меҳнат сарф намекунад.

Чунин пиндоштан, ки санъаткор ҳамеша ҷӯеи манфиати умум аз образи бадеист, ғалат хоҳад буд, зеро адибони зиёде буданд (ва ҳастанд), ки ғаразашон маҳдуд, чунончи аз тариқи санъат барои санъат ва ё зарарноку иртиҷоист. Бинобар ин, дар хотир бояд дошт, ки ҳангоми таҳлили ин ё он масъалаи назарии адабиёту санъат дар мадди назар ҳамеша асари асил, ҳамеша осори санъаткорони ҳақиқӣ дошта мешавад.

Адабиёти бадеӣ (ба туфайли образи худ) дорои чандин навъ арзиш, чунончи ғоявӣ, маърифатӣ, эстетикӣ, ахлоқӣ ва ғ. мебошад. Аз мутолиаи адабиёти ҳақиқии бадеӣ ҷаҳонбинии хонандагон васеъ мегардад, дониши пухтаю амиқ ва завқи нафиси эстетикӣ ҳосил мекунад, барои ҳусну ахлоқи ҳамида мекушанд. Адиби советӣ Илья Эренбург ба ҳамин маънӣ гуфтааст: «Одаме, ки фочиаи Шекспирро дидааст, аз театр на он тавре берун мешавад, ки ба театр дохил шуда буд».¹ Ин фикр назарияи машхури катарсиси Арасту ба хотир меорад.

Дар аксари кулли мавридҳо доираи арзиши асари бадеӣ номаҳдуд хоҳад шуд, яъне як асар, як образи он аз чандин тараф дорои қимат мебошад. Чунончи, образи Рустами Фирдавсӣ ба хонанда ҳам ватанпарварӣ, ҳам адолатхоҳӣ, ҳам мардонагию тобоварӣ, ҳам ҳассосият ва ҳам чизҳои зиёди дигарро талқин менамояд.

Дар бораи аҳамияту мақоми адабиёти бадеӣ донишмандони халқҳои гуногун фикрҳои дурусти пурқимат гуфтаанд. Масалан, як шоири тоҷик гуфтааст:

*Ба шеър гардад ҷовид номи мардуми нек,
Ба шеър — дар бинкӯҳанд ҳарзакоронро.
Ки то ба некӣ рағбатнамоӣ гардад мард,
Зи бад бурида шавад майл ҳушғеронро.
(Ал-мӯъҷам, с. 455).*

Ҳаками бузург ва шоири классик Умари Хаём дар «Наврӯзнама»-и худ оиди мақоми арҷманди суҳану суҳанвар бо эҳтисосу ихлос ва эътимоди комил навиштааст: «Қаламро доноён

¹ И. Эренбург. Заметки писателя. — Сов. культура, 1988, 5 март.

машшотан мулк хондаанду сафири дил. Ва сухан то беқалам бувад, чун чон бе колбад бувад ва чун ба қалам бозбаста шавад, боколбад гардаду ҳамеша бимонад. Ва чун оташест, ки аз сангу пӯлод ҷаҳад ва то сӯхта наёбад, нагираду ҷароғ нашавад, ки аз ӯ рӯшноӣ ёбанд...

Ва нахуст касе, ки дабирӣ бинҳод, Таҳмурас буд. Ва мардум, агар чанд бо шарафи гуфтор аст, ки ба шарафи навиштан даст надорад, ноқис бувад чун як нима аз мардум, зеро ки фазилат навиштан аст — фазилате саҳт бузург, ки ҳеҷ фазилате бад-он нарасад. Зеро ки вай аст, ки мардумро аз мардумӣ ба дараҷаи фариштагӣ расонад ва девро аз девӣ ба мардумӣ расонад.

Ва дабирӣ — он аст, ки мардумро аз пояи дун ба пояи баланд расонад, то «олим»-у «имом» ва «фақеҳ»-у «муншӣ» хонда шавад.

Ва ҳамчунон мардумон ба фазилати сухан аз дигар ҳайвонот чудо гардад ва бар эшон солор шавад».

Қас бояд ин пораро гаштаю баргашта андеша намояд, то мартабаи суханро дар табдили дев ба одам ва ба дараҷаи фариштагӣ расидани одам сарфаҳм равад.

Дар ҳақиқат ҳам, адиб ҳарзакоронро накӯҳиш мекунад, ки дар натиҷа одаме, ки дар аслаш ҷавҳар дорад, ба некию накӯкорӣ роғиб мешавад, одами ҳушёр домани худро аз бадӣ бадкорӣ мебурад.

Муаййидӣ гуфтааст:

*Агар бинозад шоир, бад-он шигифт мадор,
Ки пойгоҳи ҷинонаш худой рӯзӣ кард.
Мадеҳи ӯ бирасонад сари яке ба саҳоб,
Ҳиҷои ӯ зи сари дигаре барорад гард...
Ба шеър шод шавад марди лаҳв рӯзи нишот,
Ба шеър фаҳр кунад марди ҷанг рӯзи набард.
Қасе, ки шоир хатте фурӯ кашад бар вай,
Зи хештан натавонад ба ҳеҷ ҳила сугурд.
Биҷӯй, то битавонӣ, ризои шоиру ҳеҷ
Дар ӯ мапеч агар бихрадиву зиракмард.
Ал-мӯъҷам, с. 454)*

Шоирони пешқадам таъсири саҳти манфии асарҳои зарарнокро ҳам таъкид кардаанд. Масалан, Ҳозик фармудааст:

*Манеҳ ба шеъри қазӣ сифла зинҳор ангушт,
Ки мисраи ғалаташ мегазад чу мор ангушт.*

Ё худ, Шайхурраис дар «Рисолат-ут-тайр» таъкид намудааст, ки «бадтарини суханҳо он аст, ки зоеъ шавад ва беасар монад».

Шоири дигаре фармудааст, ки шеър кинаи одамро хомӯш

мекунаду хуни касро ба чӯш меорад, шеър одамо ром ҳам карда метавонаду сарро бурида ҳам метавонад:

*Ба байте шавад марди бокина нарм,
Биҷӯшад ба байте дигар хун зи тан.
Басо дил, ки гашт аз паи шеър ром,
Басо сар, ки бибрид назми сухан.*

(Ал-мӯъҷам)

Аз таърихи тамаддуни халқҳои гуногуни олам мисолҳои зиёде овардан мумкин аст, ки асари бадеӣ ба тақдири одамони маълум таъсири файзбахше расондааст. Таъсири беназири қасидаи устод Рӯдакӣ «Бӯи Чӯи Мӯлиён...» ба амири айшпарвару фароғатбол ба ҳама маълум аст. Ӯ худ, таъсири қитъаи зерини Ҳанзалаи Бодғисӣ ба харбанди ҳезумфурӯш, ки то ба мартабаи сипаҳсолорӣ расидааст, ривоят набуда, балки ҳақиқат аст:

*Бузургӣ гар ба коми шер-дар аст,
Шав, хатар кун, зи коми шер биҷӯй:
Ӯ бузургию иззу неъмату ҷоҳ,
Ӯ чу'мардон-т марги рӯёрӣ.*

Борҳо шудааст, ки як аҳли завқ ба туфайли зарофате, бинобар ҷавоби образдоре ҷон ба саломат бурдааст. Чунончи, мувофиқи нақли Восифӣ, Султон Ҳусайн эълон кардааст, ки ҳар каси хабари марги аспӣ дӯстдоштаи ӯро овардагӣ кушта хоҳад шуд. Тифоқо, асп мемурад ва хабари марговарро чунон мерасонанд, ки калимаи «мурд»-ро надорад, аммо ҳамин маънӣ фаҳмида мешавад. Мисоли дигар. Тибқи ривояте Темурӣ Ланг аз густоҳии Хоҷа Ҳофиз, ки Самарқанду Бухороро ҳамроҳ ба як холи ҳинду фурӯхтааст, дарғазаб мешавад ва шоирро барои гӯшмол ҷеғ мезанад. Шоири чандапӯш ҳозир мешавад ва дар ҷавоби Темур мегӯяд, ки ғояти ҳамин олиҳимматист, ки ба ҳамин ҳолати дарвешӣ гирифта шудаам!

Азбаски адабиёт чун як васситаи тавоноии идеологӣ хидмат менамояд, тақрибан дар ҳамаи давраҳои антагонистӣ, ҳокимони замон онро барои ғаразҳои худ истифода кардаанд ва Ӯ истифода карданӣ шудаанд. Ба дарбори худ шоиронро ҷалб намудани Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ва Темурӣ Ланг барин сиёсатмадорони дурандеш фикри болоро тасдиқ менамояд.¹

Адабиёти пешқадам махсусан дар асри ХХ қудрати аслиҳавии худро бештар намудааст. Асари бадеӣ ҳам дар муборазаи нобаробарии синфӣ, ҳам беадолатиҳои мустамликавӣ миллӣ, ҳам ҳифзи сулҳ, муҳити зиндагӣ ва ғ. ғаълона истифода мешавад. Устод Лоҳутӣ хеле бамаврид гуфтааст, ки «сухан яке аз пурзӯртарин яроқҳои мубориза аст».

¹ А. Лоҳутӣ. Қуллӣёт, ҷ. 6, с. 232.

Дар асри XX, ба туфайли музаффарияти пролетариат дар набарди синфӣи худ шоҳасарҳое пайдо шуданд, ки дар тарбияи одамони наслҳои гуногун дар тамоми нуктаҳои дунё хидмати бемисол карда истодаанд. Бубинед, як дузди собиқ чӣ навъ иқро кардааст:

«Ба шахсе, ки маро одам кардааст».

Ин сатрҳоро шахсе менависад, ки вайро Николай Островский худ аз он беҳабар, одам кардааст. Ман — собиқ дузд. Боре дар ҷомадони дуздидаам китоби «Обутоб ёфтани пӯлод» ба дастам хӯрд. Ва ҳангоме ки тасодуфан саҳифаи аввалашро хондам, дигар аз он сар бардошта натавонистам. Ва ҳангоме ки тамоми китобро хондам, ҳангоме донистам, ки ин одам ҳаёташро барои чӣ додааст, тамоми ботини ман чаппау роста шуд: шармам омад, ки чӣ навъ зиндагӣ дорам, ҳайфам омад, ки ба касе даркор нестам. Баъди ин китоб аҳд кардам, ки аз рӯи виҷдон зиндагӣ кунам ва андаке ҳам бошад ба Островский монанд шавам. Ба аҳдам вафо кардам. Ҳоло дар сохтмони метрополитен кор мекунам. Барои бахтам аз Островский миннатдорам. Бигузор ҳама донад, ки агар лозим шавад, ман ва бисёр ман баринҳо бо душман ончунон меҷангем, ки Н. Островский ҷангида буд...»¹

Нахустин шарти умуман ҳунари нафиса, **Шартҳои санъат** ҳамон навъе ки маълум шуд, мавҷудияти тасвир ё худ тандиса будааст. Оне, ки аз тандиса орист, ҳунари нафиса нахоҳад буд.

Шарти дигари санъат **таносуб** мебошад. Муносибату баробарӣ, мувофиқату мувозинат камтар ва ё бештар, нозуктар ва ё дағалтар, ошкоротар ва ё ниҳонтар, мураккабтар ва ё соддатар дар ҳар як асари мансуби ҳунари нафиса мавҷуд мебошад. Чунончи, таносуби рангҳоро дар асари рассомӣ, таносуби лаҳнҳоро дар суруду мусиқӣ, таносуби узвҳо, поя, хиёбон ва ғайраро дар пайкара мушоҳида кардан мумкин аст. Ҳамин навъ таносуб дар ҳунари сухан низ мавҷуд мебошад, ки он, аз як тараф, тавассути сужету устухонбандӣ, ҳаҷми мисраву байту банд ва фаслу бобҳо, образи характерҳо ва амсоли инҳо, аз тарафи дигар ба туфайли муносибати калимаҳо фароҳам меояд. Таваҷҷӯҳ фармоед ба ин байти машҳур ки мафҳумҳояш таносуби дутарафа дорад: «дил-чашм» ва «муҳит (баҳр) — даръё» аз як тараф, «дил-муҳит» ва «чашм-лаби даръё» аз тарафи дигар:

*Бар дили мо гар намеоя, ба чашми мо биё,
Аз муҳит андеша дорӣ, бар лаби даръё биё.*

¹ Аз «Правда», 1987, 26 май

Расми 1. Мусаввараи Муҳаммадзамони Қумӣ (содаи ХУП). Бахроми гур ва аҳидаҳо.

Ба ин чиз ҳам эътибор додани шогирдони азиз даркор аст, ки дараҷаи қурби санъат ба дараҷаи назокати таносуб вобаста мебошад, яъне таносуб ҳар қадар нозуктар, мураккабтар (ба маънии таркиб) ва пурмаънитар бошад, қурби асар ҳамон андоза баланд мешавад, ки тимсолаш «Шоҳнома», рубоиёти Ҳаким Умари Хайём ва ё ғазалиёти Хоҷа Ҳофиз ҳисоб ёфта метавонад.

Расми. 2. Тасвирҳои рӯи санг дар. Ашти Тоҷикистон (миснаҳои Вазорсолаи якуми пеш аз милод). — Нусхи аз мақолаи Лола Додхудоева. С чегу нарина-етса искуссаву.— Қоммунист Таджикистана, 1988, январь.

Агар аз нуқтаи назари таносуб ба пайкараҳои республикамон нигоҳе кунем, манзараи аҷибе намудор мешавад: аксари мутлақи пайкараҳои дохӣ, ки дар шаҳракҳо гузошта шудаанд, назар ба пояшон хӯрданд. Дар маркази райони Шаҳртус ба ҳотираи шаҳидони ҷанги Ватанӣ пайкараи модар ҳаст, ки синаҳои беҳад калон дорад ва синакалонӣ ҳеҷ гоҳ рамзи хубӣ набуд. Ғайр аз ин, мӯи дарози дутобаро пеши бар партофтан низ аломати ишвафурӯшист, на сӯгворӣ. Ё худ, модаре, ки дар маркази ноҳияи Орҷоникидзеобод пайкара дорад, мушти чапро кумғон кардаасту болои сар афроштааст ва дар дасти рост ханҷари ҷонкоҳеро маҳкам доштааст. Модари тоҷик ҳеҷ гоҳ ҷунин хислатҳоро надошт ва набояд дошта бошад. Пайкараи Валериан Куйбышев дар шаҳри Душанбе назар ба пояш хеле хурд аст, аммо пайкараи устод Айнӣ нисбат ба поя мабаротиб мӯхташам мебошад. (Пайкараи Куйбышев бо тасвирҳои поя, ба марҳалаҳои гуногуни ҳаёти халқи тоҷик оид мебошанд, маънии номатлуберо далолат медиҳанд¹). Таносуби нисбатан мӯътадил дар пайкараи устод Рӯдакӣ ва Шайхур-раис мушоҳида мешавад.

¹ Ниг.: Х. Шарифов. Хуққабозии таърих. — Адабиёт ва санъат, 1989, 21-уми сентябрь.

Инро низ аз эътибор набояд соқит кард, ки маърифати ҳунар ва лаззат бурдан аз назокати таносуб ба малака во-баста мебошад. Бесабаб нест, ки бо мурури замон ва такмили малака кас аз шеъри лисонулғайб Ҳофиз бештар баҳраманд мешавад. Ё мисоли дигарро гирем. Бисъёр ҷавонон «Шашма-ком»-ро наметананданд. Аммо ба гузашти замон ва шунидани муқаррари навоҳи ин асари олимакоми санъат дил ба он ме-банданд. Ин ҳолат шогирдонро водор менамояд, ки кӯшо бо-шанд, асари рассомро бештар пеши назар оранду мулоҳиза ку-нанд, сурудду мусикиро гӯш кунанду ба ҳамбастагӣ ва зеру бами лаҳну наво эътибор диҳанд, асари бадеи хонанду ҳунар таҳлил кунанд...

Нишонаи дигари хеле мумтози ҳунари нафиса хусусияти чо-мей доштани он мебошад, зеро санъат ҳунарист чомеъ, яъне ҷамъкунанда.

Санъаткори асил тамоми моҳияти як шахс, ҳодиса, масъа-ла ва ё чизи дигарро дар як тасвир ҷой менамояд, яъне як ишораи ӯ аз ҷандин маънӣ дарак медиҳад. Ба хотир овар-дани ҷашмони Султон Маҳмуди Ғазнавӣ (аз романи «Фирдав-сӣ») кофист, зеро устод Улуғзода тамоми тарафҳои пиндору кирдору гуфтори ин шахси қаттоли таърихро танҳо ба воси-таи ҷашмони бигизвори ӯ фош кардааст.

Ҳақиқати воқеӣ Ҳарчанд ба ин масъала дар болотар ишо-
ва раҳо шуданд, боз мустақиман таваккуф кар-
ҳақиқати бадеӣ дан лозим меояд. Нукта ин аст, ки ҳақиқати
бадеӣ бар пояи ҳақиқати воқеӣ бунёд ме-
ёбад, вале ин ду мафҳум як маъниро ифода наменамояд. Ҳа-
қиқати воқеӣ то ба ҳақиқати бадеӣ табдил наёбад, яъне то
либоси бадеӣро дарбар накунад, тароватеву дилкашию надо-
рад. Ҳамин маъниро як зарофати Абдураҳмони Ҷомӣ хеле
хуб намоиш медиҳад:

*Латта дар он баски латтатар аст,
Кӯҳи Қоф аз наҳд каттатар аст.
Дар Самарқанд гурба ях наҳрад,
Дар Бухоро хурӯс мурғи нар аст.*

Ҳақиқати воқеӣ — он ҳодисаю ҳолат, ашъёву махлуқот ва амсоли инҳост, ки воқеан ҳам мавҷуд будаанд, ё мавҷуданд ва ё мавҷуд хоҳанд буд. Ду нишонаи муҳимтарини ҳақиқа-ти воқеӣ аз инҳо иборатанд; аввалан — мавҷудияти он, сониян — аз ихтиёри субъекти фоил берун будани вай.

Ҳақиқати бадеӣ — он мундариҷаи ғоявиест, ки тавассути образ дар асар ифода меёбад. Баръакси ҳақиқати воқеӣ ин ҷо ҷанбаи субъективӣ пурзӯр мебошад, зеро ҳақиқати бадеи-ро маҳз санъаткор меофарад.

Санъаткор ҳақиқати бадеиро дар заминаи ҳақиқати воқеӣ тағ-сути тахайюлоту худ эҷод мекунад. Ӯ ин ё он ҷузъи ҳа-қиқати воқеӣро тасвиркунон фикру баҳои худро ҳам баён менамояд,

ки он ҳақиқат шоистаи хусни таваҷҷӯҳ аст ва ё нафрат. А. М. Горький гуфта буд: «Санъат ният дорад, ки хубро аз будаш зиёд нишон диҳад, то хуб хубтар бошад ва бадро — душману маслуккунандаи одамро аз будаш зиёд нишон медиҳад, то нафратро бедор кунад иродаеро афрӯзад, ки айбу қабоҳати офаридаи зиндагии мешанин ҳарису зиштро барҳам мезанад. Санъат дар зоти худ аз ду мубориза иборат аст: **тарафдор ё муқобил**, санъати бетараф нест ва нахоҳад буд, зеро инсон аппарати суратгирӣ нест, воқеиятро «инъикос» наменамояд, балки ё тасдиқ мекунад ва ё тағйир медиҳад, ҳароб мекунад».¹

Дар суҳанони иқтибосшудаи М. Горький чанд фикри пурқиммат ифода шудааст, чунончӣ: муболиға дар предмети тасвир, ҳадафи ягонаи санъати асил будани беҳбудии зиндагӣ, ҷанбаи ғоявии предмети тасвириро тасдиқ ва ё рад кардани санъаткор, яъне ба ҳодиса, ҳолат, масъала ва ғ зинҳор бетараф набудани вай. Ҳамин ҷо аз «Шарафнома»-и Ҳаким Нисомӣ поре иқтибос мешавад, то намудор гардад, ки шоир чӣ навъ ҳақиқати мавҷударо бинобар бинишу хоҳиши худ «тахриру тасҳеҳ» менамояд:

*Чу з-ин базмгаҳ боз пардохтам,
Шакаррез базме дигар сохтам.
Суҳанҳои базмӣ дар ин ним-дарҷ
Басе кардам аз бикр — андеши харҷ.
Гар он дур, ки як-як бар ӯ бастаам,
Ба ҳар матлае боз пайвастаам,
Ба як ҷой дар ришта оранд боз,
Пур аз дур шавад риштаи иқдосоз.
Ҷудогона феҳрасти ҳар як пайкаре
Зи конуни ҳикмат бувад дафтаре
Ҳамон соқиеку гузоришгарон,
Ки барҳам нишондам карон то карон,
Нишинанда ҳар як зи рӯи қиёс
Чу бар ганҷи гавҳар ниғаҳбони пос
Ки донад чунин нақше ангехтан?
Ба-дин дилбарӣ ранге омехтан?
Чунон бастам абрешими сози ӯ,
Ки аз Зӯҳра хуштар шуд овози ӯ.
Ба ҷое, ки норостӣ ёфтам,
Бар ӯ зевари ростӣ бофтам.
Суҳан, к-он на бар ростӣ раҳ барад,
Бувад хор агар поя бар маҳ барад.
Қуҷо пеш пиروي пири қуҳан
Ғалат ронда буд аз дурустӣ суҳан,
Ғалатгуфтаро тоза кардам тироз,
Ба-дин узр гуфтам дигарбора боз.*

Ҳақиқат «ғалат» дораду «савоб». Суҳанвар метавонад ва бояд, ки ҳақиқатро «тасҳеҳ» намояд, суҳанро ба тариқи «рост» нақл намояд, яъне тарзе асар офарад, ки мақсаду вазифаи

¹ М. Горький. Собр. соч. т. 27, с. 444—445.

он бо роҳи дурусту рост бурдани омма аст. Вазифаи муқаддаси сухан, ба қавли Низомии бузург, бо роҳи росту дуруст пеш бурдани мардумон аст.

Масъалаи табдили ҳақиқати воқеӣ ба ҳақиқати бадеӣ масъулияти ҷиддиеро аз нависанда талаб менамояд. Адиб вазифадор аст, ки тамоми тарафҳои мавзӯи интиҳобкардаашро омӯзад, сабабҳои воқеа ва равишу натиҷаҳои онро равшан намояд. Алалхусус, ҳангоми баёни мавзӯҳои таърих ва офариши симои бадеии шахсони ҳаётӣ аз ҷиҳатҳои ҳақиқати воқеӣ хоҳ доништаю хоҳ бешуурона рӯй тобад ва ё таҳриф кунад, ба хатоҳои авфнопазир омаданааш ногузир аст, зеро ӯ бо ин кораш дар тарбияи хонандагон зарбаҳои қорӣ мезанад. В. И. Ленин соли 1917 навишта буд: «Аз ин ҷо чунин хулоса равшан аст: кӯшиш карда, аз фактҳои аниқ ва баҳсноталаб таҳкурсии барқарор намудан лозим аст, ки ба вай такя кардан мумкин бошад ва ҳар кадом аз ҳамон муҳокимаҳои «умумӣ» ё «тахминие»-ро, ки аз онҳо дар айёми мо дар баъзе мамлакатҳо ин қадар беҳад суиистифода менамоянд, бо ин таҳкурсии муқоиса қардан мумкин бошад. Барои он ки ин ҳақиқатан таҳкурсии бошад, фактҳои ҷудогонаро не, балки тамоми маҷмӯи фактҳоеро, ки ба масъалаи санҷидашаванда оиданд, бе ягон истисно гирифтани зарур аст, зеро дар акси ҳол ногузир чунин шубҳа, шубҳаи тамоман қонунӣ пайдо мегардад, ки фактҳо худсарона интиҳоб карда, ё ҷида гирифта шудаанд, ба ҷои алоқии объективӣ ва вобастагии байни ҳамдигарии умуман ҳодисаҳои таърихӣ, эҳтимол, барои ҳақ баровардани ягон қори ифлосе бошад, гапи бофтаи «субъективӣ» тақдим карда шудааст».¹

Агар адиб доништа ё надоништа ҳодиса ва ё масъалаи мавриди тасвириро нопурра ба қалам диҳад, чунон ки дар романи Салдадзе «Авиценна» рӯй додааст, аз як тараф, ҳақиқати таърих таҳриф шавад, аз тарафи дигар, мафкураи хонандагон ҳалалдор хоҳад гашт. Ин масъала аз адиб ба зами истифододу меҳнати эҷодӣ боз ҳиммати баланду вичдони покро толиб мебошад.

Муҳаққиқи шӯравӣ Георгий Ломидзе таъкид менамояд, ки ҳақиқати ҳуҷҷат шахшудаю яхбаста мебошад. Назар ба фикри ӯ, «Ҳақиқати бадеӣ васеътару пурратар аз ҳуҷҷати алоҳидаи таърих аст, зеро он ҳодисаро дар ҳаракату инкишоф ва ҳамбастагии мутақобила фаро мегирад».² Дар ҳақиқати ин гуфтор шубҳае нест, аммо бояд донист, ки ҳақиқати ҳуҷҷат пурра ба ҳақиқати бадеӣ табдил намеёбад, балки адиб танҳо як ё якчанд ҷанбаи ҳақиқати ҳуҷҷатро баргузида, тарафҳои бисёри онро сарфи назар мекунад, чунки барои қуллӣ

¹ В. И. Ленин. *Статистика ва социология*. — Асарҳо, ҷ. 23-Сталинобод: Нашрдавтоҷик, 1958, с. 301-302.

² Г. Ломидзе. *Единство и многообразие советской литературы*. — История сов. многонациональной литературы, т. 2, кн.—I.—М.: Наука, 1971, с. 51-52.

тарафҳои хуччату ҳодиса ва ё ҳолату масъаларо пурра фаро гирифтани ҳам имкон нест, ҳам эҳтиёҷ; танҳо он чиз ва ё чизҳои интиҳоб мешаванд, ки барои ғоя ва умуман нияти бадеии нигоранда заруранд.

Сарчашмаи маънавии осори нависанда, бешак, дониши ўст. Дониши мўътамад бошад, пеш аз ҳама, аз таҷрибаи рӯзгори ҳуди адиб ҳосил мешавад. Паруйр Севак ба ҳамин маънӣ хуб гуфтааст: «Шеър, умуман адабиёт, бидуни мабдаи тарҷумаи-ҳолӣ мавҷуд нашудааст, ба гумонам, мавҷуд нахоҳад шуд. Аммо шоир баёнғари танҳо худ нест. Шоир барои он ба дунё меояд, ки **садои худро баланд кунад, вале аз номи одамони бисёре**».¹

Вобаста ба мабдаи маънавии асари бадеӣ бояд донист, ки адиб дар асоси як чиз ду асари мустақили муҳолиф—ғоя сохта метавонад, ки ин айб нест. Соҳиби «Нақд-уш-шеър» Қудома ибни Чаъфар навишта буд: «Аз ҷумлаи нуқтаҳои, ки бояд бигуфт, пеш аз ҳама, он аст, ки агар адиб дар ду қасида ва ё ду гуфтори гуногун ба ихтилоф роҳ диҳаду як чизро дар мавриде моҳирона биситояд, вале дар мавриди дигар ўҳдабароёна нақўҳиш бинамояд, инро айб шумурдан лозим нест. Албатта дар сурате, ки ситоиш ё нақўҳиш моҳирона бошад. Ин ҳол, ба назари ман, баръакс, аз қувваи маҳорати шоир гувоҳӣ медиҳад».²

Баҳо додан ба ҳақиқати бадеие, ки санъаткор меофарад, кори аз ҳад беш масъулиятталаб аст, он аз ноқиди сухан на танҳо маҳорату истеъдод, балки дониши фаровон, малакаи комил ва махсусан назари васею бурдбории ҷиддӣ ва ҳиммати баландро тақозо менамояд. Мутаассифона, таърихи адабиёту санъати халқҳои гуногун мисолҳои зиёде дорад, ки нисбати баҳои осори санъаткор сахлангорӣ рӯй додааст, баҳо яктарафа шудааст, яъне ноқид асареро аз будаи зиёд ё сафед ва ё сиёҳ кардааст. Адиб ва публицисти забардасти советӣ Илья Эренбург дар «Қайдҳои нависанда», ки баъди маргаш, сахетараш пас аз сьезди XXVII КПСС интишор ёфт, навишта будааст: «Гумон намекунам нависанда танке бошад, ки зиреҳи онро санҷидан лозим аст. Балки баръакс, дили нависанда аз ҳад нозук асту осон озор меёбад. Таърихи адабиётҳо мисолҳои сершумори фоҷиавиро медонад. Одамоне ҳастанд, ки имкони мувофиқи пора-пора кардани ин ё он муаллифро чун тўхфа интизорӣ мекашанд. Ман инро беҳуда намегўям: дар муддати кори адабии сиву панҷсолаи худ бисёре дидаам, ки зиреҳшиканон зиреҳи маро озмудаанд».³ Баҳои ғараздори манфӣ, мутаассифона, на танҳо фаъолияти эҷодии адиби номбур-

¹ П. Севак. Поэзия никогда не рождается из мелочей. ЛГ—1972, 9 февраль.

² Қудома ибни Чаъфар. Қитобу нақд-уш-шеър. — Лейдан, 1956, с. 4.

³ И. Эренбург. Заметки писателя. — Сов. культура, 1988, 5 март.

даро то охири умраш думболагирӣ кард, балки баъди маргаш ҳам муддати мадиде осори ӯро пардапӯш намуд ва зери ҷангу ғубори шакку шубҳаҳо нигоҳ дошт.

Сарчашмаи ҳақиқати бадеӣ — ҳақиқати воқеист. Адиб танҳо дар бораи мушкилоти маънавию моддӣ, сиёсию ахлоқии замони худ ва халқу давлати худ асар меофарад. Мутафаккир ва суҳаншиноси бузурги асри XIII Ҳоҷа Насириддини Тӯсӣ хеле нишонрас гуфтааст: «Русуму одотро (расму одатҳоро) дар кори шеър мадхали азим аст. Ва ба ин сабаб ҳарчи дар рӯзгоре ё наздики қавме мақбул аст, дар рӯзгори дигар ва наздики қавме дигар мардуду мансух аст».

Маълум аст, ки паҳлуҳои ҳақиқати воқеӣ зиёданд, тамоми моҳияти онро фаро гирифтани осон нест, ҳамеша «ҳодиса аз фаҳмиши мо мукамалтар мебошад» (В. И. Ленин). Бесабаб нест, ки дар атрофи як ҳодиса ё масъалаи нисбатан муҳим асарҳои сершумор эҷод мешаванд, вале боиси коҳиши ҳонандагону суҳаншиносон нахоҳад шуд. Максим Горький вобаста ба ҳамин маънӣ таъкид кардааст: «Чи қадаре ки лаёқат ва истеъдодҳои одамон гуногунтар бошанд, ҳаёт ҳамон дараҷа равшантар, далелҳо амиқтар ва дурахшонтар мегарданд, аз фактҳои эҷодкорӣ бойтар мешавад»¹.

Санъаткор образро аз дилу дидани худ месозад, одамо, масалан, тарзе нишон медиҳад, ки худ дидан меҳост. Ҳоҷа Ҳофиз бесабаб нагуфтааст:

*Ҳар кас, ки дид рӯи ту, бӯсид чашми ман,
Коре, ки кард дидан ман, беназар накард.*

Ҳар як санъаткор низ аини ҳайкалтарошест, ки пайкарани одами воқеиро ҳам аз санг (ё гач ё чизи дигар) тибқи салоҳиди худ эҷод мекунад.

Дар хотир бояд дошт, ки омӯзиши ҳақиқати воқеӣ, муайян кардани арзиш (ва ё арзишҳои) ибратангези он, таҳияи суҳан дар як қолаби созгори асар — корест хеле мушқил ва машаққатталаб. Пурра шудани ҳақиқати бадеӣ ва арзиши баланди тарбиявии он ба туфайли машаққати азими эҷодӣ ҳосил мешаванд. Чунончи, устод Айни фармудааст: «Нависанда бояд пухтакор бошад, ҳар саҳифаи асари навиштаашро бояд гаштаю баргашта хонад, рӯбардор кунад. На ин ки бо як-ду суҳан навиштан хотирчамъ гардад»².

¹ М. Горький. О литературе. — М., 1961, с. 426.

² Ф. Ниёзӣ. Саҳифаҳо аз ёддоштҳо дар бораи устод Айни, — Шарҳи Сурх, 1964, № 4, с. 81.

Асари бадеӣ, махсусан дурдонаи нодир ҳеҷ
 Машаққати эҷод гоҳ ба осонӣ тавлид намеояд. Сухани Бад-
 риддини Ҳилолӣ муболиға надорад:

*Ҳар кӣ суҳане бар суҳане зам кунад,
 Қатрае аз хуни ҷигар кам кунад.*

Дмитрий Григорович ба Иван Тургенев ин ҳикматро нисбат додааст: «Ҳангоми навиштан ман дарди зоданро мекашам». Ҳам сахтиву ҳам гуворои дарди эҷод аз он аст, ки он ҳам дарди ҷисмониву ҳам рӯҳонист. Адиби садаи гузаштаи рус Дмитрий Григорович, ки муосири Виссарион Белинский буд, тамоман дуруст меғӯяд: «Дурдонаҳои адабӣ на танҳо аз истеъдоди нодир, балки аз меҳнати пурмашаққат (неимоверный) низ тавлид меёбанд,— аз чунон меҳнате, ки мо, хокиён, пешаш боэҳтиром (благодарейно) сар мефарорем» (Литературные воспоминания. — М.: Худ. лит-ра, 1987, с. 98).

Ҳангоме ки суҳан дар бораи машаққати эҷоди бадеӣ ме-
 равад, процесси кори тахайюл дар назар дошта мешавад. Ма-
 салан, Низомӣ гуфта буд:

*Бад-ин дилфиребӣ суҳанҳои бикр
 Ба сахтӣ тавон зодан аз роҳи фикр.
 Суҳан гуфтани бикр ҷон суфтан аст,
 На ҳар кас сазои суҳан гуфтан аст.*

Назар ба ақидаи шоиронаи Мирзо Соиб, ки айни ҳақиқат мебошад, тасвири баланд ба осонӣ ҳосил намешавад:

*Домани фикри баланд осон намеояд ба даст,
 Сарв мепечад ба худ то мисрае мавзун кунад.*

«Сарв мепечад ба худ то мисрае мавзун кунад» — маънии дилпазири бадеӣ!

Дар асл ҳам, асари асили санъат чунон гавҳарест, ки аз ӯҳдаи суфтани он ҳар кас намебарояд; сухани бикр — образи алҳол ногуфтаро фикр ба сахтӣ мезояд. Асари бадеӣ аз суҳан фароҳам меояд, барои офаридани як асар шоир ночор бояд чандин образ тарошад. Ба қавли Ҳаким Саной суҳанвар барои ёфтани як калимаи муносиб машаққате мекашад, ки андозаи онро худӣ худо медонаду бас. Нависандаи бузурги рус Лев Толстой гуфта буд: «бо машаққат кор мекунам. Шумо тасаввур карда наметавнед, ки шудгори амиқи пешакии он саҳро, ки дар он бояд кишт кунам, бароям чӣ андоза душвор мебошад. Фикр кардан ва боз аз нав фикр намудани ҳамаи он чизҳое, ки дар асари хеле калони таълифшаван-

да бо одамон рӯй медиҳанд ва бо мақсади якеро интиҳоб на-
мудан миллионҳо имкониятро дар ҳаёл пазондан — даҳшатовар
душвор аст»¹.

Адиби дигари забардасти рус Иван Сергеевич Тургенев
роҷеъ ба таҷрибаи эҷодии худ нақли ибратангезе кардааст:
«Дар зиндагӣ, масалан, ягон Фекла Андреевна, кадом як Пётр
ё Иванро дучор мекунам ва тасаввур кунед, ки нохостан дар
ҳамин Фекла Андреевна, дар ҳамин Пётр, дар ҳамин Иван
ягон чизи махсусе, ки на дида будаму на шунида, маро ба
ҳайрат меоварад. Ман ба вай менигарам, ин одам ба ман
таассуроти хоссае мебахшад; ба андеша фурӯ меравам; пасон
ин Фекла, ин Пётру Иван ғайб мезананд, аммо таассурота-
шон боқӣ мемонад, мепазад. Ман ин одамонро бо одамони
дигар муқоиса мекунам, онҳоро ба амалу ҳаракат медарорам,
ана мебинед, ки дар ман як оламҷаи пурраи махсусе пайдо
мешавад»². Гуфтаи Анна Аҳмадова («ман тамоми шаб бо виҷ-
дони ромношудай худ гуфтугӯ дорам») низ гувоҳи ҳамин бе-
дорхобӣ ва дарди эҷод аст, ки ҳосилаш шеърӣ баланди дил-
нишин хоҳад буд.

Нависанда ба воситаи таҳайюл тибқи идеали худ суҳан
рост мекунад, чизи ёфтаашро метарошаду месояд, каму кос-
ташро пур мекунад. Маҳз ба ҳамин маънӣ ҳаким Низомӣ гуф-
та буд:

*Маро кор бо нағзгуфторӣ аст,
Ҳама кори ман худ ғалаткорӣ аст.
Бале, ҳарчи нобовараш ёфтам,
Зи тамкини ӯ рӯй бартофтам.
Гузораиш чунон кардамаш дар замир,
Ки ҳонандагонро бувад дилпазир.*

Қонуниятҳои дохилии кори эҷодиро Низомии бузург равшан
ошкор кардааст: ҳар як предмети тасвир ба тасарруфоту тас-
ҳеҳоти зиёде эҳтиёҷ дорад: то даме, ки асар барои хонанда
д и л п а з и р шавад, нависанда таҳайюли зиёде бояд харҷ кунад.

Ин ҷо шоистаи таъкид аст, ки ҳар як кори эҷодӣ, ҳат-
то мутолиоти он риёзатҳои беандоза дорад. Чунончи, Абӯрай-
ҳони Берунӣ дар бораи Закариёи Розӣ гуфтааст: «Ӯ пайвас-
та ба дарсу баҳс машғул буд. Ва аз фарти дӯстӣ ба илм
чароғи худро дар чароғдоне бар рӯи деворе мениҳод ва ки-
тобашро бар девор такъя меод ва ба хондан мепардохт, то
агар хоб ӯро даррабояд, китоб аз дасташ бияфтад, ӯ бедор
шаваду мутолиаи худро идома диҳад».

¹ Русские писатели о литературе т. II. — Л., 1939, с. 141.

² Аз китоби Н. А. Гуляев. Теория литературы. — М.: Выс. школа, 1985, с. 70-71.

Суръат ва сифати кори тахайюл як хел нест. Ин масъала ба истеъдод, маҳорат, дониш ва махсусан ба дараҷаи меҳнатдӯстии нависанда сахт вобаста мебошад. Ду мисол аз эҷодиёти устод Лоҳутӣ. Вай қасидаи «Кремль»-ро дар як нишастан таълиф карда, мувофиқи шаҳодати ҳудаш, баъд ба он гӯё ягон калима илова ҳам накардааст, ягон калима аз он кам ҳам накардааст. Аммо ҳуди ҳамин шоир, ки дар қудрати суҳанофаринии ӯ қасе шубҳа карда наметавонад, як рубоиро ҳафт сол (!) навиштааст. Аниқтараш, дар ҷавоби як рубоии Умари Хайём рубоие гуфтан меҳаҳад, ки муроди ғоявӣ дар қофияи мисраи чорум бояд ояд, аммо он калима ба осонӣ ёфт намешавад. Шоир бисёр меҷӯяд, ҳатто аз дигарон ме-пурсад, ниҳоят, баъди ҳафт сол бо калимаи дилхоҳ дучор ме-ояд, ки он калимаи оғаҳӣ буд. (Ниг.: Қуллӣёт, ҷ. 6, с. 241—242).

Ҳодисаи дар як нишастан навишта шудани «Кремль» ягон қонуни ғавқуллода ва ҳилофи тартиботи муқаррарии эҷоди бадеӣ ҳам нест. Гап дар сари ин аст, ки устод Лоҳутӣ барои мавзӯю мазмун ва ғояи «Кремль» пешакӣ тайёр буд. Тайёрии пешакӣ ӯ ду манбаъ дошт: яке қасидаи машҳури «Хароботи Мадоин»-и Ҳоконӣ ва дигаре мушоҳидаи таърихи зинда: яъне қасри шоҳона бунёд кардани аҳли ҳунару меҳнат, вале зиндагии хору залили онҳо, аз як тараф, айшу ишрати шоҳон, аз тарафи дигар. Ин ду санад Лоҳутии адолатчӯро сахт ба изтироб оварда буд. Дидани Кремль манбаи сеюм шуд ва маҳз он ҳадди ниҳони таассуроти қалбии шоири инқилобиро ташкил дод. Чунон ки меғӯянд, коса асосан пур шуда буд, вале бо як қатраи дигар лабрез гашт. Бинобар ин, ҳангоми таҳлили қасидаи «Кремль» дониши пешакӣ устод Лоҳутӣ, нориҳои ӯро бо ҷарҳи таърих, ки бар нафъи истисморгарон давр мезад, ба эътибор гирифтани зарур аст.

Тахайюли нависандаи ҳақиқӣ бо офариниши образи таълифи асари бадеӣ қонеъ намешавад. Вай ҳатто баъди мақбули хонандаю мутахассисон шудани асар ҳам дар паи тақмили таҳрири он мешавад. Мисолҳои зиёде тақрибан аз эҷодиёти ҳамаи адибони бузург овардан мумкин аст, ки ба асари кайҳо интишорёфташон ислоҳу иловаҳо дохил кардаанд. Гоҳе муаллифи роману достони эпоея ҳам дар сари иборае, ҳатто калимае фикри зиёд карда, ниҳоят онро дигар мекунад, ҳол он ки ҳамон варианти пешинаи калима ё ибораро ҳам хуш қабул карда буданд.

Ҳеч як қаламкаши санъаткор аз асари худ қонеъ намешаваду сари ҳар як ҷузъи он гаштаю баргашта андеша меронад. Меғӯянд, ки Бальзак ба корректураи якуми асараш он қадар тасҳеҳот ворид мекардааст, ки асарро пурра аз нав меҷидаанд. Ӯ бо ин ҳам қаноат накарда, корректураҳои дуюму сеюмро низ таҳрир менамудааст. Гоҳе чунин ҳам воқеъ шудааст, ки ба Бальзак танҳо ҷаҳояки ҳақиқӣ қаламаш расидаасту ҳалос (қимати ислоҳи корректура бағоят гарон мебошад).

Дараҷаи истифодаи тахайюл ба метод, мавзӯ, завқи эстетикӣ муаллиф вобастагӣ дорад. Ҳангоми офариниши образҳои романтикӣ тахайюли нависанда истиқлоли нисбатан зиёд дорад, аммо дар таълифи асарҳои реалистӣ дараҷаи истиқлол паст аст. Чунин тафовутро дар мавзӯҳои гуногун ҳам дидан мумкин аст, зеро дар аснои эҷод кардани образи бадеии шахсони таърихӣ нависанда муҳтор нест, аммо дар образҳои «озод» истиқлол дорад. Чунончи, С. Улуғзода дар номи Восеъ, номи наздиконаш, замону макон, ҷаҳонбинӣ ва амсоли инҳо чизеро дигар накардааст, аммо устод Айнӣ ба қаҳрамони романи «Дохунда» номи Ёдгор, баъдтар лақаби «Дохунда»-ро ҳам худаш додааст. Ҳамин навъ, номи персонажҳои зиёди дигарин асар, ҷои амалиёти онҳо ва ғ. ҷама натиҷаи тахайюли нависанда мебошанд.

Санъаткор бидуни завқи хоссаи худ эҷод карда наметавонад. Вобаста ба махсусияти завқи адибон тахайюл ҳам ба дараҷаи гуногун истифода мешавад. Чунончи, дар асарҳои Мӯъмин Қаноат назар ба шеърӯ дostonҳои Ғаффор Мирзо, дар эҷодиёти шодравон Фазлиддин Муҳаммадиев нисбат ба таълифоти Юсуф Ақобиров пояи тахайюл баландтар, ҳосили он фаровонтар мебошад.

Дар бораи машаққати кори эҷодӣ тақрибан ҳамаи санъаткорони бузург изҳори ақида кардаанд, ки ин ҷо ҷиҳати намудор се байти ҳаким Саной оварда мешавад:

*Чу ман ба раҳи суҳан фароз оям,
Хоҳам, ки қасидае биёроям,
Эзид донад, ки ҷони мискинро
То чанд анову ранҷ фармоям.
Сад бор ба уқда — дур шавам, то ман
Аз ӯҳдаи як суҳан бурун оям.*

ПЕРСОНАЖ, ТИП, ХАРАКТЕР

• **ПЕРСОНАЖ.** Иштироккунандаи асари бадеӣ агар инсон бошад, онро *персонаж* ё худ *иштироккунанда* мегӯянд.

Персонажҳо мувофиқи дараҷаи иштироқашон дар асари бадеӣ ба се гурӯҳ тақсим мешаванд:

- 1) асосӣ, ё худ марказӣ,
- 2) дуюмдараҷа,
- 3) лаҳзавӣ.

Персонажҳои дуюмдараҷа ва лаҳзавиро *ёридиҳанда* ҳам мегӯянд.

Персонажҳои асосӣ (марказӣ) — онҳое мебошанд, ки дар саросари воқеаҳои асари бадеӣ ва ё қисми зиёди онҳо иштирок менамоянд, воситаи асосии ҳалли зиддият ва танзими сюжет, ҳамчунин дорои характеру портрет мебошанд.

Дараҷаи иштироки персонажи марказӣ дар воқеаҳо ва сужет ба жанри асар, замони воқеаҳо ва доираи сужет вобаста мебошад. Чунончи, дар роману дostonҳои мӯхташам имкон дорад, ки персонажҳои марказӣ дар ҳамаи воқеаҳо иштирок наkunанд (масалан, «Шоҳнома», «Ғуломон»), аммо дар ҳикоя дар саросари сужет иштирок хоҳанд кард. Ҳамчунин, асарҳое мешаванд, ки доираи васеи сужет доранд ва он дар замони нисбатан дароз тӯл мекашад, дар ин сурат низ, ҷои як гурӯҳи персонажҳои марказиро гурӯҳи дигар ишғол менамоянд.

Дараҷаи характери персонажи марказӣ ҳам ба жанри асар ва доираи сужету воқеаҳо вобаста мебошад, яъне агар жанри асар мӯхташам бошад, нависанда характери пурра меофарад, процесси ташаккул ва заминаҳои онро нишон медиҳад, вале агар жанри асар хурд бошад, адиб бо тасвири нуктаҳои асосии персонаж қаноат мекунад.

Нависанда мувофиқи имкониятҳои жанру сужети асар симои персонажи марказии худро нишон медиҳад.

Персонажҳои дуумдараҷа — онҳое мебошанд, ки дар як қисми воқеаҳо ва сужети асар иштирок карда, барои ташаккули характери персонажҳои марказӣ, барои ҳалли зиддият, ба равиши воқеа кӯмак мерасонанд ва то дараҷае характери худро ҳам зоҳир меkunанд. Дараҷаи иштироки ин персонаж дар асар вобаста аст ба персонажи марказӣ, яъне баробари эҳтиёҷоти вай пайдо мешавад ва ҳангоми барҳам хӯрдани эҳтиёҷ аз миён меравад. Чунончи падари Бозор (аз романи «Дохунда»), падару модари Пӯлоду Гулрӯ (аз романи «Одамони ҷовид») барои камолоти фарзандони худ, ки персонажҳои асосианд, лозим шудаанд.

Масъалаҳои ҷаҳонбинӣ, портрет ва характери ин тоифаи персонажҳо низ ба иштироккунандагони марказии асар, ҳаҷму ҳудуди сужету зиддиятҳои он вобастагӣ дорад.

Персонажҳои лаҳзавӣ — онҳоеанд, ки лаҳзае пайдо шуда, дар ҳалли гиреҳе, чунончи гиреҳи зиддият, ё сужет, ё гардиши характери персонажи марказӣ кӯмаке меkunанду нопадид мегарданд.

Имконияти ин тоифаи персонажҳо барои нишон додани портрету характер тамоман маҳдуд мебошад. Ба ин масъалаҳо нависанда танҳо баробари бардошти персонажҳои марказӣ ё ҳалли сужет ва ё равиши зиддият эътибор медиҳаду ҳалос. Чунончи, Дохунда бо душманони зиёде тадричан рӯбарӯ мешавад, зулму тааддии бисёре дида, чун як мубориз адолатҳои синфӣ ба камол мерасад. Дар ҳамин лаҳза вай ба як такондихандаи ҷиддие эҳтиёҷ дорад, то ки аз қувваи пурзӯри большевикон огоҳӣ ёбад ва бо ҳамин ҷаҳонбинияш вусъат пайдо кунад. Бо ҳамин ният, ки бо ҷаҳонбинию хислати Ёдгор алоқа дорад, нависанда ўро дар зиндон ба Абдуллоҳочаи коммунист дучор мекунонад. Абдуллоҳоча, ки ба зиндону шикаҷаи амирӣ мубтало шуданаш як ҳодисаи табиӣ типӣ буд,

чашми Дохундаро тамоман во мекунаду худ аз миён меравад. Нобуд карда шудани Абдуллохоча ҳам ходисаи типӣ буд, ҳам Дохундаро тамоман хушёр мекунонад.

Персонажҳои дуюмдараҷа ва лаҳзавиро *персонажҳои ёридиҳанда* ҳам мегӯянд. Ба ин маънӣ, ки мақоми онҳо ҳам дар офариниши образи характери персонажҳои марказӣ, ҳам дар созиши сужети ҳалли зиддият, бандубасти асари бадеӣ ва ғ. хеле калон мебошад. Ифодаҳои «дуюмдараҷа» ва «сеюмдараҷа» мутлақо ба маънии беқадрию камаҳамиятии ин персонажҳо набуда, балки ба маънии мавқеи ишғолкардаи онҳост дар системаи умуман персонажҳо. Мавқеи персонажҳои ёварро аз ҳамин чиз ҳам равшан тасаввур кардан мумкин аст, ки бидуни онҳо образи персонажҳои асосӣ офарида намешавад.

Персонажҳо аз рӯи моҳияти худ асосан ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд:

- 1) **мусбат**,
- 2) **манфӣ**.

Персонажҳои мусбат — онҳое мебошанд, ки идеалҳои пешқадами нависандаро ифода карда, барои ҳақиқат, адолати иҷтимоӣ, беҳбудии ҳаёти ҷомеа ва ғояҳои дигари нек мубориза мебаранд, ба хонанда ахлоқи ҳамида ва равиши неки қору зиндагиро меомӯзанд. Нависанда бидуни персонажҳои мусбат асар (ба истисноӣ асарҳои ҳаҷвӣ) офарида наметавонад. Онҳо ғайр аз марказӣ боз дуюмдараҷаю лаҳзавӣ ҳам шуда метавонанд.

Персонажҳои мусбат аҳамияти бағоят бузурги тарбиявӣ доранд. Хонандагон, махсусан наврасон аз қорнамоӣ ва одоби қаҳрамонон мутаасир мешаванд. Ба персонажҳои марказии «Обутоб ёфтани пӯлод»-и Н. А. Островский, «Гвардияи чавон»-и А. А. Фадеев, «Василий Тёркин»-и А. Т. Твардовский ҳазорон ҷавонон пайравӣ намуда, қаҳрамонию олиҳимматӣ аз худ зоҳир намудаанд.

Персонажҳои манфӣ — онҳоеанд, ки идеали нависандаро бевосита ифода намеkunанд, ба муқобили персонажҳои мусбат мубориза мебаранд, рафтору фикру зикрашон ба вайронкорӣ, бадӣю бадахлоқӣ, хиёнат ва дигар кирдорҳои харобиовар нигаронида шудаанд. Инҳо аксаран персонажҳои дуюмдараҷаю лаҳзавӣ мешаванд.

Дар мавҷудияти асари бадеӣ персонажҳои манфӣ аҳамияти бузурге доранд, зеро бидуни онҳо воқеа ба амал намеояд, зиддият пайдо намешавад; бе воқеа ва зиддият образи персонажи марказӣ ҳам офарида намешавад.

Персонажҳои манфӣ аҳамияти тарбиявӣ ҳам доранд, чунки хонанда шикасти ногузири чунин персонажҳоро мебинад ва мекушад, ки аз рафтору андешаи онҳо иҷтиноб карда, тарафи персонажҳои мусбатро гирад. Худи ҳамин чиз боиси худтакмилдиҳии хонанда, омили ботинан пеш рафтани худи вай ме-

гардад. Ин ҳикмат беҳуда ба миён наомадааст: «Луқмони ҳакимро пурсиданд:

— Адаб аз кӣ омӯхтӣ?

Гуфт:

— Аз беадабон».

Дар масъалаи таснифоти персонажҳо аз рӯи моҳияташон гуруҳи сеюмро ҳам зикр кардан даркор аст, ки онҳоро *персонажҳои мураккаб* ё *калаванда* мегӯянд. Гап дар сари ин аст, ки дар зиндагӣ одамонро пайдо кардан мумкин аст, ки мавқеи устувор надоранд, дар чорраҳа мондаанд, гоҳе ба пеш мераванд, гоҳе ба ақиб. Типи ҳамин навъ одамон дар асарҳои бадеӣ ҳам гоҳе инъикос меёбанд. Масалан, Мухаррами Ғарч аз романи Ҷалол Иқромӣ «Духтари оташ». Ин занакӣ часуру бебок, вале бадбахт ҳам барои душманон хизмат мекунад, ҳам барои дӯстон, аз рӯи мақоли халқӣ «ҳам ба пошна мезанад, ҳам ба наъл».

ТИП. Мафҳуми тип» (калимаи юнонӣ **типос** — «намуна») дар болотар, хангоми таҳлили умумияти заминаи образи бадеӣ, аз назар гузашт. Ин ҷо боз онро бояд зикр кард, ки истилоҳи мазкур дар алоҳидагӣ дар катори образи характер, масалан, чун ифодаи «типҳои барҷастаи бадеӣ» истифода мешавад.

Гап дар сари ин аст, ки *гоҳе нависанда тамоми феълӣ хӯй, хислати характери як синф ё табақаи комили иҷтимоӣ ва ё ягон тоифаи маълуми ҷомеаро дар шахси як персонаж хеле моҳирона ва бакулӣ акс менамояд, ки дар натиҷа ин образ то ба дараҷаи намунаи барҷастаи ҳамаи синф ва ё тоифа мерасад*. Масалан, Қорӣ Ишқамбаи устод Айнӣ тамоми нишонаҳои зоҳирию ботинии судхӯрони аморати Бухоро дар давраи конкретӣ таърих — инқирози феодализм ва ҷараёни социализм хеле мукаммал дар шахси худ ҷамъ намудааст. Ё худ, Ҷалол Иқромӣ тавассути образи Дилором-қаниз тамоми хислатҳои хосаи модарони заҳматкаши тоҷикро, аз қабилӣ бурдборӣ, покизакорӣ, ҳунармандӣ, соҳибдилӣ, меҳнатдӯстӣ ва ғ., эътимодабашт нишон дода тавонистааст.

А. М. Горький дар хусуси роҳи офариниши образҳои типӣ хуб мегӯяд, ки «Агар нависанда танҳо як дӯкандори шиносии худ, фақат як амалдор, як коргарро тасвир кунад, фотграфияи маҳз як шахс ҳосил мешавад... Вале агар нависанда 20, 50 ё 100 дӯкандор, амалдор ва коргарро дида, аз ҳар кадоми онҳо муҳимтарин хусусиятҳояшон, хусусиятҳои синфӣнашон, одатҳояшон, табиъу завқашон, дастҷунбонӣнашон, ақидаҳои мазаҳабнашон, тарзи гуфторашон ва ғайраро ҷудо карда гираду дар шахси як дӯкандор, амалдор, коргар ҷамъ кунад — бо ин усул нависанда тип месозад ва ин санъат хоҳад буд». Албатта суҳанони А. М. Горькийро ҳарфохарф не, балки ваҷеъ бояд фаҳмид.

Тип ба моҳияти персонаж, яъне мусбату манфӣ будани

вай вобаста нест. Дар адабиёт ҳам типҳои машҳури мусбат ҳастанд, ҳам типҳои барҷастаи манфӣ.

Аз ҷумлаи типҳои барҷастаи бадеӣ, ки адибони тоҷик офаридаанд, образи падар (аз «Ёддошҳо»-и устод Айнӣ), Эсанпай (аз «Шӯроб»-и Раҳим Ҷалил), Акаи Барака (аз повести «Шоҳии япон»-и Фазлиддин Муҳаммадиев), Иван-амак (аз романи «Палатаи кунҷакӣ»-и ҳамин нависанда), Ҳасан (аз достони «Ҳасани аробакаш»-и устод Турсунзода), Фотимабону аз романи «Фирдавси»-и устод Улуғзода ҳисоб ёфта метавонанд.

Офаридани типҳои барҷастаи бадеӣ ба ҳар нависанда муяссар намешавад, он аз адиб дониши мукаммал оид ба предмети тасвир, муҳаббати самимона ба вай ва бурдбории бепоёнро дар ранҷи фикрӣ талаб менамояд.

Одатан, дар адабиётшиносии ҳозира персонажи марказии асари бадеиро, сарфи назар аз ҷигунагии моҳияташ, қаҳрамон мегӯянд. Масалан, дар қатори Ҳасан, Дохунда, Дилором-каниз... Қорӣ-Ишқамба ҳам чун қаҳрамон номбар шуда метавонад. Дар ин сурат миёни маъниҳои луғавӣ ва истилоҳии калимаи мазкур ихтилоф пайдо мешавад. Дуруст аст, ки ҳангоми чун истилоҳ қарор гирифтани ин ё он калима маънии истилоҳии он аз маънии луғавиаш як андоза дур рафта метавонад, вале агар ихтилофи кулӣ миёни ин ду фаҳмиш пайдо шавад, истилоҳ шудани он калима душвор мегардад. Аз рӯи ҳамин мулоҳиза истилоҳи «қаҳрамон»-ро танҳо ба персонажҳои мусбат мансуб доништан дуруст менамояд. Дар мавриди персонажҳои манфӣ бошад, русҳо гоҳе анти-героӣ-ро кор мефармоянд, ки муроди ҷаҳониш алҳол ба майдон наомадааст. Баъзан ифодаи қаҳрамони манфӣ ҳам кор фармуда мешавад, ки бебарор аст, зеро қаҳрамон (яъне шахсе, ки бар нафъи ҳақиқату адолат ва ҷомеа қорнамоӣ кардааст) чӣ навъ манфӣ мешавад? Шояд дертар чизе аз қиёси «заҳр» ва «позаҳр», «обод» ва «нообод», «ҳамол» ва «ноҳамол» пайдо шуда, маълум гардад, аммо ҳоло вайро чун «персонажи», «образҳои асосӣ» ва амсоли инҳо кор фармудан лозим меояд.

Персонажҳои мусбати марказии асар, бешубҳа, қаҳрамон ҳисоб меёбанд. Аммо гоҳе персонажҳои ёварро низ «қаҳрамон» номидан мумкин аст, ба шарте ки персонаж дар рушду такомӯли қаҳрамони асар, хурӯҷи воқеа ва ҳалли зиддият таъсири бузурге дошта бошад. Чунончи, Абдуллоҳоча «қаҳрамон» ҳисоб шавад, сазовор менамояд.

Мафҳуми «образ» гоҳе ба ҷои «персонаж» **Образҳои ҷовид** ҳам истифода мешавад.

Дар адабиёти халқҳои олам образҳои дуҷор меоянд, ки бинобар вусъати моҳияти худ дар бисёр асарҳои бадеӣ такрор меёбанд, аз насл ба насл гузашта умри абад пайдо мекунаанд. Образҳои Ҳотами Той, Рустам, Мачнун, Лайлӣ, Фарҳод, Ширин, Юсуф, Зулайхо ва баъзе дигарон аз

ҷумлаи образҳои ҷовиди адабиёти тоҷик ба шумор мераванд.

Бояд донист, ки образи ҷовидро устодони сухан меофаранд, он маҳсули як нафар адиб нест, ҳар адибе аз ҳар давре ба он чизе зам менамояд ва ҳамин навъ тадричан образи ҷомеи мӯхташам ба вучуд меояд. Дар назари аввал Рустами Дос-тон зодаи табъи Абулқосими Фирдавсӣ. Дар асл, ин шахс ҳамчун қаҳрамон ҳам дар адабиёт, ҳам дар санъати тасви-рӣ, ҳам дар фольклори аҷдоди мо ҳанӯз то Фирдавсӣ вучуд дошт. Фирдавсӣ дар заминаи воқеаҳои сершумори конкретӣ ба-деӣ ин образро аз нав сохт, идеали мавҷудаи қаҳрамонро ба тариқи муназзаму яклухт ва мӯхташам ҷилвагар кард.

Бисёре аз образҳои ҷовид заминаи воқеа доранд, ҷунонки Искандари Мақдунӣ (ё худ «Искандари Зулқарнайн»), Ҳотами Той, Қайси Маҷнун, Хусрави Парвиз ва дигарон. Ле-кин *адибони суҳанофарин корҳое кардаанд, ки аз ин шахсони таърихӣ танҳо ном ва ё ному макон боқӣ мондаасту ҳалос*, дар аксари қулли мавридҳо рафтору кирдор, завқу ҷаҳонбинӣ, муҳити зиндагӣ ва амалиёти одамони воқеаи пешгузашта му-вофиқи идеал ва ҷаҳонбинӣ санъаткорон дигар карда шудаанд.

Дар масъалаи образҳои ҷовид баҳсе ҳам ҳаст, ки оё пер-сонажҳои манфӣ низ ҷовидон боқӣ мемонанд? Одатан, ба ин савол ҷавоби манфӣ дода мешавад. Вале агар дурусттар ан-деша ронем, оё инсоният метавонад, ки замоне номи одамо-ни харобиоварро — аз қабилӣ Чингиз, Темурланг, Гитлер ва монанди онҳо — фаромӯш кунад? Гумон аст. Бақои инсоният дар хотираи вай аст. Дар хотира бошад, ҳама, ҳам шахси бағоят нақор, ҳам шахси беҳад зишткор ҷои худро дорад.

Адабиёти тоҷик оид ба ҳамин баҳс материали аҷиб ме-диҳад: дар тамоми давраҳои адабиёти асримиёнагӣ дар қатори образҳои мусбати ҷовид хеле образҳои манфии гузаро ҳам — ба мисли Заҳҳок, Ҳаҷҷоч, Намруд — такрор-батакрор истифо-да шудаанд. Ин персонажҳо гоҳе ҳоло ҳам дучор меоем. Ҳатто номи яке аз асарҳои устод Айнӣ «Чингизи асри бист»-ро дорад.

Образҳои ҷовиде мешаванд, ки аз ҳудуди тамаддуни як халқ баромада, ба маданияти халқҳои дигар ҳам дохил ме-шаванд. Масалан, образҳои Рустам, Лайлию Маҷнун, Фар-ҳоду Ширин ва ғ. дар адабиёти халқҳои дигари Машриқзамин ҳам дучор меоянд.

Дар асри ХХ образҳои ҷовидонаи типӣ нав пайдо шуданд, ки ин образи дохилӣ меҳнаткашони тамоми дунё — Карл Маркс, Фридрих Энгелс ва Владимир Ильич Ленин мебошад. Образи ин дохилӣ дар адабиёту санъати пешқадами тамоми халқҳои дунё мавқеи бемисол пайдо кардааст ва устодони санъати халқҳои олам ганҷинаи миллии худро торафт ғани-тар карда истодаанд. Аммо образҳои ҷовидонаи дохилӣ аз қулли образҳои пешини анъанавӣ фарқи принципиалие доранд:

агар тамоми чузъиёт ва ё қисми зиёди образҳои анъанавӣ натиҷаи таҳайюли санъаткорон бошанд, кулли чузъиёти образҳои пешвоён реалию воқеианд, яъне муаллифони ин образҳо чизе хилофи ҳақиқат аз худ илова наменамоянд.

Одамон дар зиндагӣ аз ҳамдигар на танҳо дар сурат ва қадду қомат, балки дар хислатҳо, завқ, дониш, ҳаракат, тарзи гуфтору рафтор ва дигар одатҳо низ фарқ мекунанд. *Нависанда барои конкретияту умумияти образи персонажи худ маҷмӯи хислатҳо, рафтор, кирдор, гуфтор, завқ, ҷаҳонбинӣ ва тарафҳои дигари вайро тасвир мекунад, ки ҳамаи онҳо дар якҷоягӣ характерро ташкил медиҳанд.*

Чигунагии одам, ҷаҳонбинии вай пеш аз ҳама дар амалиёт, дар муносибат бо дигарон, бо ҷомеа, бо таърих, бо муҳити зист ошкор мегардад, бинобар ин ҳам амалумуносибат ва гуфтори персонаж муҳимтарин воситаҳои характери вай ҳисоб меёбанд.

Характери персонаж таваккалан офарида намешавад, принципи «ҳар чӣ пеш омад, хуш омад» ин ҷо қор намедиҳад. Адиб мувофиқи мавзӯи интиҳобкардааш идеали персонажи худро муайян менамояд, яъне дар ниҳоди образ як нуқтаи муҳимро гузошта, тамоми ҷиҳатҳои дигарро мутобиқи талаботи ҳамон нуқтаи марказӣ таҳия месозад. Чунончи, хислати асосии образи Қорӣ-Ишқамба муфтихӯрӣ мебошад; муфтихӯрӣ бо ҳасисӣ ва судхӯрӣ пайваست мешавад. Ин ҷиҳатҳои шахсияти персонаж аз нависанда тақозо кардаанд, ки ўро чун бевиҷдон, беномус, мардумфиреб, маккор, ҷоплус нишон диҳад. Тамоми амалиёти ин шахс, ҳаракатҳои одатӣ, гуфтор, фикру зикри вай ба хислатҳои мазкур тобеъ гардонида шудаанд.

Характери адабӣ дар он сурат қурбе пайдо мекунаду эътимодбахш мешавад, ки агар нависанда онро чун натиҷаи қонуният ва шароити сохти ҷомеаи конкрет нишон дода тавоништа бошад. Гап дар сари ин аст, ки одам дар муҳити муайян парвариш меёбад, роҳу равиши муҳит бошад, аз тариқи қонуниятҳои сохти иҷтимоӣ равшан мегардад. Чунончи, Фазлидин Муҳаммадиев тавассути образи Ивон-амак характери коргарони русро, ки ба инқилоби тоҷикон, ба бунёди сохти социалистӣ дар Тоҷикистон кӯмаки бародарона кардаанд, типӣ нишон дода тавоништааст. Характери Акаи Барака бошад, намунаи барҷастаи коргарони оддӣ тоҷик аст, ки дар муҳити таърихи солҳои панҷоҳуму шастуми мо, дар партави тамоми анъанаҳои неки миллию интернационалӣ зухур кардааст. Дақиқназари ин нависандаи шодравон ва ҷасорати ибратангези вай дар офариниши характери писари Акаи Барака ҳам натиҷаи мусбат додаанд. Ин муҳандиси кордону хушқобилият хидмати шоистае ҳам ба худ, ҳам ба наздиконаш, ҳам ба ҷомеа карда метавонад, аммо баъзе тартиботи садди истеъдоду ғайрати ӯ мешаванд, ки дар натиҷа вай ба тарафи номат-

луб раҳсипор мегардад. Монеаҳоеро, ки Ф. Муҳаммадиев солҳои 70-ум пай бурда, дар «Шоҳии япон» нозук ба тасвир гирифта буд, сьезди XXVII ошкор карда, барои бартараф намудани онҳо роҳ нишон дод.

Масъалаи характер се чизро дар бар мегирад:

- 1) *таркиби* характер,
- 2) *процесси ташаккули* характер,
- 3) *заминаҳои чигунагии* характер.

Ба **таркиби характер**, ҳамон навъе, ки дар боло гуфта шуд, унсурҳои зиёде, ҳамчун феълӣ атвор, шишту хез, муомилаи муносибат, одату дунёёшиносӣ ва амсоли инҳо дохил мешаванд. Дар маркази ҳайъати характер *ҷаҳонбинӣ* меистад, тамоми риштаҳоро нависанда маҳз аз он мекашад ва бо унсурҳои дигар мепайвандад.

Характер модарзодӣ нест, он ташаккул меёбад, дар ин сурат вай ҳамган *процесси ташаккул* дорад. Унсурҳои характер лаҳза-лаҳза инкишоф меёбанд ва ба мурури замон инсон соҳиби характери муайян мешавад. Вазифаи нависанда, махсусан адиби ҳамосасаро, хосса суҳанвари реалист иборат аз ин аст, ки характери қаҳрамони худро дар тағйироту тақомулотӣ тадриҷӣ нишон дода, тараққиёти муназзам ва ё инкирози мантиқии вайро эътимодабаш чилвагар сохта тавонад.

Табиист, ки инкишофи характер худ аз худ рӯй наметавад, балки ҳар як характер заминаҳои худро дорад. Заминаҳои чигунагии характер ду навъ мешаванд:

- 1) *объективӣ*,
- 2) *субъективӣ*.

Ба **заминаҳои объективии характер** чигунагии сохти ҷомеа, баромади иҷтимоӣ, мафкураи ҷамъиятӣ, анъанаҳои таърихӣ ва амсоли инҳо дохил мешаванд, ки инсон дар муҳити онҳо парвариш меёбад. Одам заминаҳои мазкурро якбора тағйир дода ва ба тарзи дилхоҳи худ аз нав сохта наметавонад, балки баръакс, хоҳу нохоҳ зери таъсири онҳо мемонад.

Нависанда ҳангоми офариниши характери персонажҳои худ омилҳои объективиро бояд ҷиддан ба эътибор гирад.

Адиби таърихшиноси рус Дмитрий Балашов дар мусоҳибааш бо Людмила Антипова (ЛГ, 1987, 7 октябр) изҳори ақида кардааст, ки сабабҳои матонати характери миллии халқи рус саҳтии табиати иқлими ҷуғрофӣ мебошад, зеро одам агар дар муддати муайяни кӯтоҳ зироаташро коридаву парвардаву ғундошта нагирад, яқинан нобуд мешавад. Аз қиёси ҳамин гуфтан мумкин аст, ки боиси саховату ҳиммати баланд, аз як тараф, як дараҷа коҳилие дар табиати мардуми мо, аз тарафи дигар, маҳз саховати табиати кишвари мо шояд бошад.

Заминаҳои субъективии ташаккули характерро таҳсил, мутолиа, касбу кор, фаъолияти бевоситаи меҳнатии худӣ одам ташкил медиҳанд. Одам қудрате дорад, ки омилҳои мазкурро тағйир диҳад, аз онҳо пурсамар ғоида барад. Ин қудрат аз

ғайрат, саъю кӯшиши шахси ва меҳнати бурдборона ҳосил мешавад. Ҳамчунин, имкон дорад, ки одам, бинобар беҳавсалагӣ заминаҳои субъективии характери худро тағйир дода натавонад, аз онҳо пурсамар ғоида набарад, балки гирифтори кайду шартӣ онҳо монад.

Ба омилҳои субъективии ҷигунагии характер эътибори махсус додани нависанда аҳамияти бузурги тарбиявиро молиқ мебошад, зеро хонанда аз вай фаъолиятмандӣ, ҳамеша кӯшо ва ҷӯё буданро меомӯзад. Бояд гуфт, ки тавоноии характерҳои барҷастаи адабӣ дар ҳамин ҷабҳа намудор мегардад.

Мафҳумҳои *характер* ва *образ* бо ҳамдигар наздиканд, баъзеҳо ҳатто як чиз меҳисобанд. Аммо истилоҳоти мазкур категорияҳои мустакиланд, зеро доираи *образ* нисбатан васеъ буда, он худӣ характерро ҳам фаро мегирад ва назар ба қавли проф. Л. И. Тимофеев, *характер ядрои образи бадеӣ* мебошад.

ТАСВИРҲОИ ШОИРОНА

Кайковус насиҳате дорад: «Ба вазну қофияи тихӣ қаноат макун, бе саноату тарибе шеър мағӯй, ки шеъри рост нохуш бувад. Бо санъату ҳаракат бояд, ки бувад ва ғулғула бояд, ки бувад андар шеър ва андар захма ва андар савт, то мардумро хуш ояд ва ё саноате ба расми шуаро чун: муҷонис ва мутобиқ ва мутазод ва муташокил ва муташобеҳ ва мустаор ва муқаррар ва мураддаф ва муздаваҷ ва мувозана ва музмар ва мусалсал ва мусаччаъ ва мулавван ва муставӣ ва мувашшаҳ ва мувассал ва муқаттаъ ва муҳаллаъ ва мусаммат ва мустаҳил ва зуқофиятайн ва раҷаз ва мақлуб ва монанди ин».¹ Вочиб аст, ки ба ибораи шеъри рост эътибор дода шавад. Гумоне меравад, ки ин ҷо (ва баъзе ёдгориҳои замони гузашта) калимаи **рост** на ба маънии хилофи» қизбу дурӯғ», балки ба маънии «бевосита», «айнан», «бидуни тағйир» тасҳеҳ») омадааст...

Образ, ҳамоно навъе ки маълум аст, маънии васеъ дораду маънии маҳдуд. Агар маънии маҳдуди истилоҳи мазкур персонажҳои дорой характерро ифода кунад, ба маънии васеӣ он қулди тасвири бадеӣ, аз ҷумла, тасвириҳои шоирона ҳам дохил мешаванд.

Образҳо (ё тасвириҳо)-и шоирона — он калимаю ибора ва ё тарзи ифодае мебошанд, ки ягон ҷузъи воқеиятро барҷастаю аёнӣ ва муассиру хотирнишин акс намудаанд. Инҳоро гоҳе образҳои минҷури ва образпораҳо ҳам мегӯянд.

Образҳои шоирона дар асоси ягон ҷузъи ҳастӣ сохта ме-

Унсуралмаолии Кайковус. Қобуснома. — Душанбе: Маориф, 1979, с. 130.

шаванд. Аёният ва муассирию хотирнишинӣ муҳимтарин нишонаҳои тасвирҳои шоирона ҳисоб меҳӯранд. Чунончи, вақте касе гӯяд, ки «гурусна шудаму хӯрданӣ надорам», сухани вай чун хабар мерасад, дар хотир наменинад, вале агар вай гӯяд: *хумори дӯғро ба маҳтоб мешиканам*, ин маънӣ фавран дарк мешавад ва дар хотир нақш мебандад. Мисоли дигар «Фалонӣ сухандон аст» — ҷумлаи муқаррарист, вале **фалонӣ ба гап ҷома мепошонад** — сухани образнок. Равшан аст, ки матлаб дар мавриди дуҷум ҳам нишонрас мебошад ҳам зехнишин. Мисоли дигар:

Бихандад лола бар саҳро ба сони чехраи Лайло,

Бигирьяд абр бар гардун ба сони дидаи Мачнун.

Агар маънии ин байт аз либоси бадеиаш хориҷ карда, яъне аз образ бароварда шавад, сухани муқаррари «лола бишукуфад борон борад» мешавад халос. Азбаски сухани муқаррарӣ он асари дилхоҳеро, ки сухани бадеӣ молик мебошад, надорад, суханвар мекӯшад, то матлабаш ба **тариқи бадеӣ** баён шавад.

Аз ин ҷо сирри мафҳуми «образ» ошкортар мешавад, яъне «сухани образнок» — ин сухане будааст, ки дар *либоси бадеӣ* гуфта шуда бошад. *Сухани бадеӣ* — акси сухани муқаррарӣ буда, маънии *сухани навро* дорад. Воқеан ҳам, вақте ки суханвар образи шоиронае месозад, вай матлабро ба **тариқи нав** мегӯяд. Аз ҳамин сабаб, шоиронро, ки худашон тасвирҳои шоирона эҷод карда наметавонанд образҳои дигаронро гирифта, алфозашонро тағйир дода, шеър менависанд, **маънидӯз** мегӯянд ва ин саҳттарин таҳқир аст дар ҳақиқати санъаткор, зеро он умуман кудрати эҷодкории ўро зери шубҳа қарор медиҳад.

Аз ифодаи *маънидӯз* чунин натиҷа гирифтани мумкин аст, ки калимаи мазкур бо «образ» алоқамандии истилоҳӣ дорад. Дар асл ҳам чунин аст. Яъне **маънӣ** (шакли ҷамъаш *маонӣ*) дар гузашта ҳам дар адабиётшиносӣ, ҳам дар таҷрибаи эҷоди бадеӣ ба маънии «тасвири шоирона» истеъмол меёфт. Ибораҳои *маънии* (маонии) *бикр*, *маънии* (маонии) *тоза*, *маънии* (маонии) *хосса* ва амсоли инҳо аз ҳамин қабиланд. Лақабҳои Афзалиддини Ҳоконӣ (*Халлоқ-ул-маонӣ*), Мирзо Абдулқодири Бедил (*Абулмаонӣ*), Мирзо Содики Мунширо *Абулмаонии Сонӣ* номидани Ҳашмат нишони эътирофи он аст, ки шоирони мазкур дар эҷоди образҳои шоирона мумтозанд ва осорашон аз тасвирҳои нави ҳайратангез молломанд. Мисоли дигар — Шарафиддини Ромӣ дар китоби «Ҳақойиқ-ул-ҳадоиқ» (Тоҳрон, 1341, с. 196) овардааст: «Ақобири шуаро ўро (Қамол Исмоили Исфаҳониро — Р.М.) «халлоқ-ул-маонӣ» гуфтанд».

Аз мисолҳои боло, аз ҷумла, байти устод Рӯдакӣ, пай бурдан душвор нест, ки *тасвирҳои шоирона* ба *воситаи ташбеҳ*, *муболиға*, *маҷоз* ва дигар санъатҳои бадеӣ сохта мешудаанд.

Санъатҳои бадеӣ — он калимаю ибора ва ё тарзи баёне мебошанд, ки барои дар шакли нав гуфтани матлабе истифода шудаанд. Санъатҳои бадеӣ дар ҳар як забон ҳастанд, барои ифодаи бадеии матлаб хидмат мекунанд.

Микдори санъатҳои бадеӣ дар адабиёти хаттиву даҳони тоҷик сершуморанд. Онҳо диққати адабиётшиносони моро хеле барвақт ба худ кашида буданд. Дар Хуросу Мовароуннаҳр, Ҳиндустон ва дигар кишварҳои тоҷикнишин дар бадали тақрибан ҳазор соли охир доир ба тафсиру танзими санъатҳои бадеӣ зиёда аз сад рисола ба забони тоҷикӣ-форсӣ-дарӣ навишта шудааст.

Ҳанӯз Шайхурраис санъатҳои бадеиро ба ду гурӯҳ тақсим карда буд:

- 1) маънавӣ,
- 2) лафзӣ.

Он санъатҳои бадеие, ки тасвирҳои шоирона месозанд, маънавӣ номида мешаванд. Ташбеҳ, маҷоз, киноя, истиора, муболиға талмех, ташхис ва ғ. ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд.

Он санъатҳои бадеие, ки барои ороиш ва мавзунии сухан хидмат мекунанд, лафзӣ ном доранд — ҳамчун сачъ, радиф, тақрор, мувозана, радд-ул-аҷуз ала-с-садр ва амсоли онҳо.

Муаллифи «Бадоеъ-ус-саноеъ» Атолло Маҳмуди Ҳусайнӣ (ваф. 1513), ки тафсиру танзими санъатҳои бадеии адабиёти классикиро пурра ба охир расонидааст, гурӯҳи сеюм — муштаракро ҳам илова намудааст. Он санъатҳое, ки дар мавриде ба офариниши образ кӯмак мерасонанду дар мавриди дигар боиси ороиши сухан мешаванд, ба ҳамин гурӯҳ ворид гардидаанд.

Бояд дар хотир нигоҳ дошт, ки санъатҳои маънавӣ боиси пайдоиши маънии нав, яъне образ мешаванд. Аммо гоҳе сухани хуш аз санъатҳои лафзӣ ҳам пайдо мешавад, чунончи, Мавлавии Балхӣ гуфтааст:

Он яке шер аст андар бодия,

Он яке шир аст андар бодия.

Лутфи сухан дар байти боло аз таҷниси «шер» ва «шир», ки шакли навишташон дар хати арабиасос (ва талаффузашон дар форсии муосир) якхела мебошад, инчунин таҷниси «бодия» (дар мавриди дуюм — «коса») ба даст омадааст.

Микдори санъатҳои бадеӣ ва тобишҳои маънавии онҳо ба омилҳои зиёде, чунончи, табиати сохти чомеа, ҳодисаҳои азими таърих, ҷигунагии муҳити табиӣ ва олами ҳайвонот, табиати забон, завқи эстетикӣ халқ, таърихи адабиёт, тамаддуни мардумӣ ва амсоли инҳо зич алоқаманд мебошанд. Чунончи, дар адабиёти тоҷик, ки таърихи осори хаттиаш аз «Авасто» шурӯъ мешаваду беш аз дуним ҳазор сол дорад ва танҳо дар як забони зиндаи тоҷикӣ-форсӣ-дарӣ аз соли 725 инҷониб бетанаффус асар бунёд меёбад, зиёда аз сесад санъати бадеӣ қалам-

дод шудааст. Сабаби зиёдии санъатҳои бадеии адабиёти мо ва ба талаботи одоби маданият хуб ҷавоб дода тавонистани онҳо, аз як тараф, ба нафосату назокати забон вобаста бошанд, аз тарафи дигар, ба таърихи тӯлонии адабиёт алоқаманд мебошад. Сабаби дар забони зиндаи гуфтугӯӣ хеле зиёд истифода шудани ифодаҳои образдор ҳам дар ҳамин аст. Миқдори зарбулмасалу мақолҳои забони тоҷикӣ беҳисобанд. Ҷони зарбулмасал бошад, образ аст.

Табиист, ки дар даврони тӯлонии адабиёти тоҷик муносибат ба образҳои шоирона як хел набудааст. Адабиётшиносон давраи асримиёнагии адабиётро аз се сабк иборат донистаанд:

- 1) сабки хуросонӣ,
- 2) сабки ироқӣ,
- 3) сабки ҳиндӣ.

Хусусияти марказии сабки хуросонӣ аз ин иборат аст, ки образҳои шоирона нисбатан кам истеъмол мешаванд, аз тарафи дигар, заминаи онҳоро ҷузъиёти конкретӣ ҳастӣ, бештар аз ҳама муҳити табиӣ, ташкил медиҳанд. Чунончи, дар ин байти устод Рӯдакӣ асоси ташбеҳу муболиғаро ҷузъиёти воқеӣ — оби ҷӣӣ, бӯи гулоб, руҳи гулгуни ёр — ташкил додаанд:

*Зи оби ҷӣӣ ҳар соат ҳаме бӯи гулоб ояд,
Дарӯ шустаст, пиндорӣ, нигори ман руҳи гулгун.*

Дар сабки ироқӣ образҳо миқдоран бештар ва ҳам мураккабтар истеъмол меёбанд; мафҳумҳои илмӣ, динӣ, абстракт зиёдтар ба доираи образ кашида мешаванд.

Барои мисол як байт аз Ҳоконӣ оварда мешавад:

*Шабе гарм аз дили пурхун гузаштӣ,
Аз ин даръеи оташ чун гузаштӣ?!*

Шоир мегӯяд, ки шабе туро ба гармию некӣ дар дили пурхунам ёд кардам, дар мисраи дуюм бошад, дили худро ба даръеи оташ» ташбеҳ карда, дар радифи «гузаштӣ» маънии дигар — маънии аслии луғавии калимаро — мениҳад. Аз дил гузаштан, дили монанди даръеи оташ дар байти боло образҳои шоиронаанд.

Нишонаҳои асосии сабки ҳиндӣ аз фузунии санъатҳои бадеӣ, овардани образ аңдаруни образ, майли бештар ба тасвирҳои шоиронаи борику мавҳум иборат мебошад. Дар байти зерин, ки мурод беҳад танг шудани дил аст, маънӣ бо ҷандин образи муболиғадори ҳатто ваҳмангез таъкид ёфтааст:

*Дилам аз ғусса танг омад, ки чашми мӯр пеши ӯ
Бувад баҳре, ки дар ҷайби ҳубобаш осмон гунҷад.*

Гоҳе шоир дар як мисраъ як маънии насихатомезро гуф-

та, дар мисраи дигар шабеҳи он маънӣ образи дигари ибратор-мӯзе меорад, ки дар натиҷа образи мисраи сонӣ чун ташбеҳкунандаи образи мисраи якум хидмат мекунад. Мисол, як байти Мавлоно Ҷомӣ:

*Сифларо манзур натвон сохтан, к-ӯ хубрӯст,
Мехро дар дида натвон кӯфтан, к-ӯ аз зар аст.*

Одами пастро ба хотири хубрӯиаш мӯхтарам доништан мумкин нест, чунон ки меҳи тиллоро, ҳарчанд аз тилло ҳам бошад, ба чашм намекубанд. Манзур сохтани сифла бо кӯфтани меҳи зар ба чашм баробар аст.

Байте аз Абулмаонӣ Бедил:

*Таматтӯе агар хоҳӣ, зи роҳи ростӣ бигзар,
Ки бе ангушти қаҷ аз кӯза равған бар намеояд.*

Ҳамон навъе ки маълум мегардад, чизи муштараки сабкҳои хуросонӣ, ироқӣ ва ҳиндӣ муштараки тасвирҳои шоирона будааст. Мулоҳизаи хусусиятҳои тасвири шоиронаи ҳамаи сабкҳои мазкур дар алоқамандӣ фикри қавиеро пеш меорад, ки ин сабкҳо мустақиман мавҷуд набуда, балки яке идомаи тараққиёфтаи дигарест ва ҳар се дар якҷоягӣ нишонаи барҷастаи тараққиёти қонуни дохилии (образнокии) адабиёти моро дар тӯли ҳазорсолаи асримиёнагӣ нишон медиҳад.

Мафҳумҳое (ҳамчун ишқу дард, гулу булбул, кӯҳу даръё, офтобу маҳтоб) ҳастанд, ки бунёди тасвирҳои сершуморро ташкил додаанд. «Шароб» низ аз ҷумлаи ҳамин мафҳумҳои сертасвир мебошад, чунончи: «равон ёкути ноб», «теғи пеши офтоб», «қатраи саҳоб», «дуои мустаҷоб» (Рӯдакӣ), «Талх чу панди падар» (Ибни Сино), «хуни ангур», «ҷон дар ҷисму кор дар нур», «луоби занбӯр», «ҳамчу занбӯр забонгаз», «дидаи хур» (Масъуди Саъди Салмон), «гудохта марҷон» (Фаррухӣ), «оби оташфурӯғ» (Фаҳриддини Гургонӣ), «Ҷоми Ҷам», «маи лаъл», «маи лаългун» (Фирдавсӣ), «доруи беҳушон», «бодаи ҷоми хос», «оби ҳайвонгӯвор», «шарбати ҷонфизой», «хуни рангини раз», «лаъли полуда», «оташи тавбасӯз», «шарбати дилфиреб», «оби ҷӯи биҳишт», «ҷоми оташсиришт», «шабчароғи муғон», «дами ҷонфизой», «оби оташхаёл», «хуни тазарв» (Низомӣ) ва ғайраҳо ҳама. Пайдост, ки ҷунин тасвирҳои шаробмаъниҳои рамзӣ ҳам доранд аз масъалаҳои гуногуни муҳити моддию ҳаёти маънаӣ дарак медиҳанд. (Мутаассифона, ҳеҷ яке аз мафҳумҳо, ки маъмулан заминаи тасвири бадеӣ қарор гирифтаанд, мустақиман омӯхта нашудааст. Дар сурати иҷрои ин кор масъалаҳои бисёре равшан хоҳанд шуд).

Дар шеърӣ муосири тоҷик муносибат ба образи шоирона аз ду ҷиҳат тағйир ёфтааст:

якум, шоирони маҳбуи ҳозира (ҳамчун Мӯъмин Қаноат,

Лоик Шералӣ, Бозор Собир, Гулрухсор, Гулназар ва дигарон) барои зиёд овардани образи шоирона наметӯшанд:

дуюм, шоирон аксаран худи мавзӯи шеър ва предмети тасвиrho бо як образи ҷиддии шоирона пайваст менамоянд, пас, ҳамин тасвири шоиронаи марказиро бо баъзе образҳои дигар тақмил медиҳанд.

Хусусиятҳои мазкури шеърӣ муосирrho дар мисоли шеърӣ «Ангалҳо»-и Бозор Собир пурра дидан мумкин аст:

Дар замони мо суҳанбозӣ ҳунар нест,
Эй ватанбозон, ватанбозӣ ҳунар нест!
Ин муқаддас,
Ин ғажеатро бипурсед
Аз занони ҷомашуи ҷанги Гирмон,
Аз ҳамон занҳо, ки андар ҳуни аскарбачаҳои халқ оғушта,
Ҷоман ҳунини аскарбачаҳои халқро бо дасти худ шуста.

Дар замони мо суҳанбозӣ ҳунар нест,
Эй ватанбозон, ватанбозӣ ҳунар нест...
Тӯдае аз ҷабҳаҳо бигрехта,
Ғашта пинҳон андаруни чинҳои ҷабҳаи халқ.
Бояд онҳоро бичӯем,
Бояд онҳоро биронем аз даруни чинҳои ҷабҳаи халқ!

Тӯдае монанди ангалҳо тараққӣ кардаанд
Дар тарақҳои қафи дастони деҳқонон.
Бояд онҳоро фишорем аз тарақҳои қафи дастони деҳқонон!

Бояд онҳоро биронем аз тарақҳои қафи дастони деҳқонон!
Ҳар пагоҳи риши худро метарошам ман,
То наёбад ришвахоре дар таҳи ришам паногоҳ,
Ришвахоре, ки ҳаросон асту мӯҳтоҷи паногоҳ аст,
Он ки аз мӯъҷизаи ришу бурутҷунбонӣ огоҳаст.

Пеши ман олуфтае чун ҳарфи ҷопӣ менамояд,
Лек аз ин олуфтагӣҳо ҷоплусӣ менамояд...
Одами думболадор аст,
Он ки модар гарчи думдорааш назода,
Ҳамчу дун аз думравоне дар паси худ дум нихода.
Бояд ин думро бурид аз беҳ,
Дум надорад ҳосият бар одамизода.

Ман валекин бештар аз пурнависам дар ширифт,
Нав нагуфта нав ба нав аз халқ навдорон гирифт.
Бар тани деворааш ин донишмаоб
Ҷида як девор аз хишти китоб,
Хишти девори утоқаш пухтаву хишти китобаш хом...
Мон ту, қораширо заминҷунбӣ қунад ҳал,
Бар сараш хишти китобаш афтад аввал!

Дар замони мо суҳанбозӣ ҳунар нест,
Эй ватанбозон, ватанбозӣ ҳунар нест!...
Пашшаҳоро бошаҳо қардан ҳунармандист,
Бошаҳоро пашшаҳо қардан ҳунар нест!

Агар дар асрҳои миёна тасвирҳои шоирона чун алмоспораҳо тақрибан дар ҳар як мисраю байти шеър пароканда бошанд, ҳоло он як функцияи нави ҷолиб — яклухткунандаи асарро пайдо кардааст, ки дар ин сурат номи шеър, мавзӯ ва предмети тасвири он, инчунин образи шоиронаи асосӣ бо ҳамдигар узван алоқаманд мешаванд ва ҳама дар якҷоягӣ боиси ваҳдати ягонагии асар мегарданд. Яке аз сабабҳои ин ҳодиса шояд ин бошад, ки дар шеъри ҳозира роли пештараи қофияву радиф ва назарияи жанрӣ дар масъалаи мазкур хеле заиф шудааст.

Образи шоиронаи марказиро ҳоло адибон барои ҳалли мавзӯ ва баёни ғояи асосӣ хеле васеъ истифода мебаранд. Барои намуна «Тоҷикистон» ном шеъри шоири украин Иван Неходаро мулоҳиза фармоед, ки дар чор мисраи охири он образи асосӣ бо мавзӯ ва ғоя чӣ андоза созгор омезиш ёфтааст:

Тоҷикистон! Сарзамини кӯҳсор.
Қуллаҳо то осмони беғубор,
Бо қулоҳи барф рахшон нукравор,
Ман ба умри хеш бори аввалин
Бинам ин сон вусъату зебе чунин.

Кӯҳи Помиру Ҳисори дилрабо
Чилвагар зери ҳавопаймои мо,
Ман шудам мафтунӣ ҳусни босафо,
Чун бидидам бар замин аз осмон,
Шуд аз чашмам наҳру водихо аён.

Пирях он ҷову ин ҷо тарма ҳаст,
Хонаҳо чун манзили парранда аст,
Кӣ шуморо дода фармоне ба даст,
То миёни санг маъво кардаед,
Чун уқубон, тоҷикон, ҷо кардаед!

Нест саҳрое, фақат сангу ҳавост,
Не, замин ҳам ҳаст! Хубу босаҳост,
Ҳоки ин ҷо омада аз даштҳост,
Одамонро нест гарчи болу пар,
Орзӯшон ҳаст дар дил шӯълавар.

Мурғи пӯлодӣ хурӯшон мепарид,
Абраке дар раҳ яке омад падид,
Паҳн шуд ҳамчун гилеме сап-сафед,
Тоҷикистон, пойро дар он гилем
Пок карда, аз дарат дохил шудем.

(«Ба қуллаҳои дониш», 1986, 6 октябр)

Дар интиҳои мавзӯи тасвирҳои шоирона бахсеро доир ба чистону таъриху муаммо хотиррасон кардан лозим меояд. Гап дар сари ин аст, ки баъзе адабиётшиносони мо онҳоро ҳамчун **жанр** ё худ **навъи шеърӣ** ба қалам медиҳанд. Ба назари мо, чистон (луғз), таърих ва муаммо хусусиятҳои принципалии жанрсоз надоранд, балки онҳо дар рубоӣ, қитъа, маснавӣ

барин жанрҳои маълум гуфта мешаванд. Аз ин лиҳоз онҳоро на жанр балки санъат шумурдан авло менамояд.

Санъатҳои чистону муаммо ва таърих, ки дар адабиёти тоҷику форс аз давраҳои қадим (масалан, луғзи «Матадғони Ёвишнӣ Фриён»-ро оид ба деҳқон ва ҷуфти барзаговӣ ӯ ба хотир оред) истифода шудаанд, ҳам дар пешрафти завуқу зеҳни мардум, ҳам дар сабти як силсила санаҳои таърих мақоми бузургеро ишғол намудаанд.

Образи адабиёти бадеӣ, ки тавассути суҳан бунёд меёбад, бо ҳунари дигари нафиса вобастагии маҳкаме дорад. Чунончи, агар, гуфтаи Шайхурраисро ба хотир орем, ҳеҷ мусиқӣ бе калом ва калом бе мусиқӣ маънӣ надорад. Киноу театр барин навъҳои мустақили санъат пурра бар адабиёти бадеӣ таъия доранд. Дахҳо осори наққошию наҷворӣ ва расомию меъмориро дучор омадан мумкин аст, ки аз суҳани ибратангези бадеӣ зеvari нав ёфтаанд...

ҚУДСИЯТИ СУХАН

Ҷараёни таълифи асари бадеӣ лаҳзаи маҳрамона ва басо нозукест. Барои он ки Парии илҳом нарамаду ёри шоир шавад, вазъи созгор ва оромии қуллӣ зарур мебошанд. Ваҷҳи таъкиди ин нуқта он аст, ки тақдир танҳо ягон-ягон қасонро ба шарафи ҳамдамии санъаткор мерасонад; ва ана ҳамин ягон-ягон қасон бояд донад, ки ҷавобгари ҳоссаи ботиние бар ӯҳда доранд: масъулияти пайдо шудани асар ва ё нашудани он, барҷастатар шудан ва ё сусттар гардидани он. Гоҳе воқеъ мегардад, ки шахси ҳамдамии суҳанвар аз ғояти рашк ба Парии илҳом роҳи ӯро мепоянду монев мешаванд. Нақл мекунад, ки ҳамсари шоире тифли гирёро ба бағали шоирӣ ғарқи ҳаёл андохтааст, ки «бекор ҳам истодаӣ, кӯдакро ором кун». Ҳамчунин мегӯянд, ки падари нодоне ба дастнависҳои писари шаҳидаш нос печонда фурухтааст.

Ҳама қас бояд хуб донад, ки шоир ба худ тааллуқ надорад, ба ҳамсару наздиконаш низ тааллуқ надорад, шоир азони халқ аст. Дар ҳама ҳол азони халқ аст.

Аз аҳли ҳунар, ҳосса ҳунари суҳан, нек ҳам расад, ба ҷомеа мерасад ва бад ҳам расад, ба ҷомеа мерасад. Ин маъниро ҳанӯз ҳаким Носири Хисрави Қубодиёнӣ нозук ишора карда буд:

Амирони қаломанд аҳли ашъор,
Худохшон ниғаҳ дорад аз ин қор...

Шарафи натоқӣ (сухангӯӣ) чунин аст, ки маҳз ҳамин малака одамо аз қуллӣ маҳлуқот ҷудо карда, боло гузоштааст. Суҳани бадеӣ бошад, дар ҷомеаи инсонӣ мақоми улвӣ

дорад. Дар китоби якуми «Эъҷози Хусравӣ»-и Амир Хусрави Деҳлавӣ байти ибратангезе ба ҳамин маънӣ мавҷуд аст:

Гар бидонад одамӣ, к-ин неъмат гуфтор чист?
Рӯзу шаб шукри ин неъмат наёрад бар забон,

Миллати шариф ба қадри шеърӯ шоир мерасад, ин ҳар дуру чун гавҳараки чашм нигоҳ медорад. Гузаштагони мо Фирдавсию Анварию Саъдӣ барин бузургонро пайғамбар номиданд. Агар мулоҳиза карда тавонем, ки ин ҳукм дар замонҳои ҳукмронии ақидаи «Муҳаммад пайғамбари охирзамон аст» гуфта шудааст, қадри пояи сухан дар ҷомеаи аҷдодони мо равшан мегардад.

Бузургдошти сухан бесабаб нест: панди рӯзгор дар сухан аст, ҳалли масъалаи зиндагӣ ҳам дар сухан аст, хуллас, сухан ҷароғи зиндагист. Халқи бечароғ кучо ҳам рафта метавонист?..

Боби III

МУНДАРИЧА ВА ШАКЛ

Мувофиқи қонуни диалектикаи материалистӣ, ҳар як чиз шаклу моҳият дорад ва онҳо ҷудонашавандаанд.

Асари адабиёту санъат низ ҳамин тавр аст: ҳам шакл дорад ҳам мундарича ва онҳо ҷудонопазиранд. Ҳанӯз В. Г. Белинский навишта буд: «Ҳангоме ки шакл ифодаи мазмунест, онҳо чунон саҳт алоқаманданд, ки аз ҳамдигар ҷудо карданишон маънии барҳам додани худ мундариҷаро дорад; ва баръакс: ҷудо кардани мундарича аз шакл, ин барҳам додани шакл аст» (Краткий словарь по эстетике, с. 90). Пас, омӯзиши алоҳида-алоҳидаи *мундарича* ва *шакл* танҳо *шартан*, дар абстракция, барои дурусттар шинохтани қонуниятҳои дохилии асари бадеӣ имконпазир мегардад.

Мақсади ин боб аз таҳлили мундариҷаю шакл ва муайян намудани таносуби миёни онҳост.

МУНДАРИЧА

Муродифи дигари «мундарича» — мазмун дар забони тоҷикӣ маъмул мебошад. Ҳар ду калима ҳам аслан арабист: «мундарича» — *дарҷишуда*, «мазмун» — *дар зимн ифодашуда*. Чун истилоҳи адабиётшиносӣ ҳар ду калима ҳам баробаранд ва тақрибан як хел истифода мешаванд. Фарқашон дар ин аст, ки ҳоло «мундарича» бештар ба маънии феҳрасти бобу фаслҳои китоб истифода мешавад.

Мундарича (мазмун) чун истилоҳи адабиётшиносӣ ба ду маънӣ: *махдуд* ва *васеъ* кор фармуда мешавад. **Маънии маҳдуд** мазмуни асари конкретро ифода менамояд, **маънии васеъ** — як қузъи қонуни мундариҷаю шаклро мефаҳмонад.

Ба маънии васеи мундарича пеш аз ҳама ғоя дохил мешавад; баъзе адабиётшиносон боз м а в з ў ъ ва маънии маҳдуди м а з м у н-ро ҳам маҳсуб медонанд.

Ин категорияҳоро алоҳида-алоҳида дидан лозим меояд.

«Ғоя» аслан истилоҳи шарқӣ буда, дар адабиётшиносии муосир чун муродиф «идея» ҳам истифода мешавад. *Он муроди марказие, ки барои ифодаи вай асари бадеӣ таълиф ёфтааст, ғоя ном дорад.*

Асари бадеӣ ҳеҷ гоҳ бидуни матлабе ба майдон намеояд. Санъаткор ҳамеша бо асараш фикреро пешниҳод мекунад, яъне ба ҳодисаю ҳолат, ашъёву масъала ва умуман ба моддаи тасвир муносибати равшан зоҳир менамояд, баҳои конкрет медиҳад. Ана ҳамин муносибату баҳо ўро бо хонанда бинанда ва шунаванда мепайвандад. Дараҷаи ин пайванд ба қурби муносибату баҳо вобаста мебошад.

Ғоя моҳиятан ду навъ мешавад: мусбат ва манфӣ.

Ғояи мусбат ва ё пешқадам — он аст, ки ба манфиати ҳаёти ҷомеа нигаронида шудааст ва боиси ғалабаи ҳақиқат, таҳкими адолат, густариши ҳусну назокат ва умуман пешравии зиндагӣ мегардад.

Он ғояе, ки зиштию зӯроварӣ, афтодаҳолию инсонбадбинӣ, меҳнатгурезию майшатпарастӣ ва амсоли онҳоро тарғиб карда, ба пешравии ҳаёти ҷомеа ва дӯстии халқҳо ҳалал мерасонад, **ғояи манфӣ** ҳисоб меёбад.

Бори дигар бояд такрор кард, ки асари бадеӣ бе ғоя намешавад. Фридрих Энгельс ба Минна Каутская навишта буд, ки «Падари ғоҷеа Эсхил ва падари мазҳака Аристофан ҳар ду нависандагони равшан ифодакунандаи тамоилнокӣ буданд, Данте ва Сервантес низ ҳамчунин...»¹. Аз ҳамин нуқтаи назар, ибораи «асари беғоя», ки гоҳе дар танқиди адабии муосир кор фармуда мешавад, ғалат аст.

Ғоя дар маркази ҳама гуна лавозимоти асари бадеӣ қарор мегирад. Чигунагии ҳама чиз — ҳам чинсу жанр, ҳам методу услуб, ҳам зиддияту бандубасти асари бадеӣ ва амсоли инҳо ба ғоя вобаста мебошад, яъне чигуна сурат бастанӣ ҳар яке аз онҳоро ғоя муайян мекунад. Чунончи, меҳвари ғоявии «Шоҳнома»-ро **ватанпарастӣ** ташкил додааст. Азбаски ин ғояи олиро ба тариқи абстракт ҳал кардан мумкин нест, Фирдавсӣ онро дар мисоли бузургдошти Эронзамин инъикос намудааст. Бинобар ин, асоси тематикӣ асар ҳам аз ҳаёти мардуми эронинажод — чӣ ҳаёти таърихӣ, чӣ олами мифологӣ интиҳоб гар-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. XXVII, с. 505.

дидааст. Азбаски ғояи мӯхташами ватанпарастӣ ба шакли мӯхташами таҳкиявӣ ниёзманд аст, шоир достони ҳамосавиро интихоб намудааст. Шакли миллии дostonсарой — маснавӣ, забони мутамоил ба рӯҳияи архаистӣ, вазни мутақориби мусаммани мақсур ва лавозимоти дигар низ ба хотири ғояи конкрети интихобшуда, мувофиқи моҳияту табиати аслии он интихоб ва ба кор бурда шудаанд.

Мутафаккири бузурги рус Н. Г. Чернышевский гуфтааст: «Танҳо он асарс бадеӣ мешавад, ки дар вай ғояи **ҳақиқӣ** ифода ёфта, ва шакл **комилан мутобиқи ғоя бошад**. Барои ҳалли масъалаи охирин дидан лозим аст, ки оё тамоми **ҷузъиёт ва тафсилоти** асар дар ҳақиқат аз ғояи асосии вай ҷараён ёфтаанд? Ҳар як тафсилоти маълум — саҳна, характер, лаҳза — худ аз худ ҳарчанд пурмазмун ва зебо бошад ҳам, агар вай барои пурратар ифода ёфтани ғояи асосии асар хизмат накунад, он ба бадеияти асар ҳалал мерасонад».¹

Ғоя аз нуқтаи назари сифати ифодаи худ низ ду хел мешавад: *равшан* ва *хира*. Асарҳое мешаванд, ки муроди муаллиф равшан ва конкрет ифода ёфтааст ва хонанда онро бидуни шакку шубҳа дармеёбад. Гоҳе асарҳое ҳам дучор меоянд, ки ғояшон хираву торик ва печдарпеч мебошад, муроди нигорандари кас ба осонӣ пай бурда наметавонад.

Сабаби асосии чигунагии сифати ифодаи ғоя маҳорату малака, истеъдоду ҷаҳонбинӣ ва лаёқати кории нависанда мебошад. Агар адиб соҳибистеъдод буда, соҳиби малакаи кофии эҷодӣ, ҷаҳонбинии васеъ, лаёқати хуби корӣ бошад, мавқеи ғоявии вай равшану возеҳ ҳувайдо хоҳад буд. Дар акси ҳол — ғоя норавшан ифода меёбад.

Як сабаби дигари муҳими печдарпечии ғоя ҳам мавҷуд мебошад: гоҳе шароити таърих ба адиб имкон намедихад, ки фикри худро равшан баён кунад, вай ночор тавассути рамзу киноя, ташхису тамсил ва ғ. роҳҳои мураккаби ифодаро меҷӯяд. Чунончи, матлаби асосии «ат-Тайр»-и Ибни Сино, ки заминаи «Мантик-ут-тайр»-и Фаридаддини Аттор ва «Лисон-ут-тайр»-и Алишери Навоӣ барин асарҳои мушхурро ташкил додааст, хеле печ дар печ ва пардапӯшона баён ёфтааст. Муаллиф ғояи ободию фаровонӣ, нақӯкорию адолат ва идеали шоҳи одилро тавассути рамз ва мавзӯи тасаввуфӣ таҷассум намудааст. Дар чунин ҳолат, ки рафтори нависанда ногузир аз хотири амнияти шахсии муаллиф сар задааст, албатта, қобили қабул мебошад.

Бояд донист, ки санъаткор ғояи конкрети худро лучу урьён не, балки тавассути образҳо, баёни ҳолат, ҷамъбасти воқеа ва амсоли инҳо ифода менамояд. Персонажҳои мусбати асар ифодагари бевоситаи идеали нависанда ва персонажҳои манфӣ нишондиҳандаи акси мавқеи ғоявии ӯ мебошанд. Дар мав-

¹Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т.3, с. 663.

риди сонӣ барои беҳато дарёфтани мавқеи адиб анҷоми ҳодисаи тасвиршаванда кӯмак мерасонад, ки мисоли ин «Марги судхӯр» шуда метавонад.

Ба қавли Фридрих Энгельс, ки дар мактубаш ба Маргарита Гаркнесс ифода ёфтааст, «ақидаҳои муаллиф ҳар қадар бештар пинҳон бошад, барои асари бадеӣ ҳамон қадар беҳтар аст».¹ Мутафаккири номбурда дар ҷои дигар гуфтааст: «Аммо ман ақида дорам, ки мутамоилият бояд аз худӣ ҳолат ва амалиёт, бидуни таъкиди махсусе маълум гардад ва нависанда ҳам ӯҳдадор нест, ки кушоиши таърихӣ минбаъдаи низоҳӣ иҷтимоӣ тасвиркунандаашро ба хонанда дар шакли тайёр пешкаш намояд».²

Шеършиноси номдори советӣ Ю. М. Лотман ғояро ҳатто асоси сохт — (структура)-и асари бадеӣ донистааст. Ӯ мегӯяд: «Мундариҷаи ғоявӣ асар — сохт аст. Ғоя дар санъат — ҳамеша модель мебошад, зеро он муҳокоти воқеият аст».³

Чигунагии ғояи асари бадеӣ дар аксари кулли мавридҳо ба ҷаҳонбинии адиб вобаста мебошад. Аммо таърихи адабиёт нишон медиҳад, ки доираи ғоявӣ асари бадеӣ назар ба ҷаҳонбинии муаллиф васеътар буда метавонад. Дмитрий Григорьевич ба ҳамин маънӣ дуруст гуфтааст: «Малакаи қиёмкардаи эҷодии адиб аз иродаи ӯ он дараҷа пурзӯртар мебошад, ки ҳангоми илҳом тавре менависад: гӯё касе омирона ҳиҷча мекарда бошад» (Литературные воспоминания. — М.: Худ. лит-ра, 1987, с. 98). Воқеан ҳам, осори Низомиву Чомӣ, Бальзаку Толстой собит менамоянд, ки **даҳон** нависандагии онон бар иродаи шахсиашон ғолиб будааст.

Ғояи асари бадеӣ бо мафҳуми **ҳиммати одам** вобастагии узвӣ дорад, зеро одамони бузург тамоми саъю кӯшишҳои эҷодии худ ва умуман фикру зикрашонро баҳри беҳбудии зиндагии мардум сарф менамоянд. Ҳаким Унсурӣ дуруст гуфтааст:

Касе, ки моя надорад, сухан чӣ дорад гуфт?
Чӣ гуна парад мурғ, ки баста дорад пар!

Ба ҳамин маънӣ поре аз «Сафарнома»-и ҳаким Носири Хисрав оварда мешавад:

«Панҷдеҳи Марвруд фуруд омадам, ки дар он рӯз қирони Раъс ва Муштарӣ буд. Гӯянд: ҳар ҳоҷат, ки дар он рӯз хоҳанд, бори таолову тақаддус раво кунад.

Ба гӯшае рафтаму ду рақъат намоз бикардм ва ҳоҷат хостам, то худӣ таолову таборак маро тавонгарӣ диҳад.

Чун ба наздики ёрону асҳоб омадам, яке аз эшон шеъре порсӣ мехонд. Маро шеъре дар хотир омад, ки аз вай дар-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч. т. XXVIII, с. 27.

² К. Маркс и Ф. Энгельс. О литературе. — М., 1958, с. 70.

³ Ю. М. Лотман. Анализ поэтического текста. — Л., 1972, с. 38.

хостам, то ривоят кунад. Бар коғазе навиштам, то ба вай диҳам, ки «ин шеърро бархон!» Ҳанӯз (коғаз) бад-ӯ надода будам, ки ӯ ҳамон шеър байниҳӣ оғоз кард.

Он ҳол ба фол нек гирифтам ва ба худ гуфтам: «худо ҳочати маро раво кард».

Пас аз он ҷо ба Ҷузҷон шудам ва ба қурби як моҳ бибудам ва шароб пайваста хӯрдаме.

Шабе дар хоб дидам, ки яке маро гуфт:

— Чанд хоҳӣ хӯрдан аз ин шароб, ки хирад аз мардум зоил кунад. Агар баҳуш бошӣ, беҳтар!

Ман ҷавоб додам, ки:

— Ҳукамо ҷуз ин чизе натавонистанд сохт, ки андӯҳи дунё кам кунад.

Ҷавоб дод, ки:

— Беҳирадӣ ва беҳушӣ роҳате набошад! Ҳаким натавон гуфт касеро, ки мардумро ба беҳушӣ раҳнамун бошад! Балки чизе бояд талабид, ки хирад ва ҳушро биафзояд.

Гуфтам, ки:

— Ман инро аз кучо орам?

Гуфт:

— «Ҷӯянда — ёбанда бошад». (Носири Хисрав. Сафарнома.— Душанбе: Ирфон, 1970, с. 7—8).

Санъаткори асил ҳама гуна мамониатро сарфи назар мекунад, дар сангҳои сари роҳаш пешпой меҳӯрад, аммо аз роҳи росташ, ки хидмат ба мардум аст ва ғарази олиаш, ки саодати башарист, пас намегардад. Гулрухсор ба ҳамин маънӣ хуб гуфтааст:

Халқе, ки ба шири шер парварда бувад,
Аз хидмати аркони замон хаста бувад.
Санги раҳу пешонаи ман медонад
Роҳе, ки ба маъбад набарад — варта бувад.

Ғоя метавонад пучу зарарнок бошад ва ё хубу пешқадам. Устод Лохутӣ фармудааст, ки «ба гумонам, шартӣ якум ва асосии пурбаҳо шудани асар бадеӣ ғоянок будани он аст» (Куллиёт, ҷ. 6, с. 232). Маълум аст, ки муроди устод аз калимаи «ғоянок» *ғояи неку оӣ* мебошад.

Агар муроди эҷодии муаллиф зараровар ва ё норавшан бошад, асар дар пеши халқу таърих эътиборе пайдо карда наметавонад. Ба қавли Г. В. Плеханов «ҳангоме ки дар асоси асари бадеӣ ғояи ғалат гузошта мешавад, он ба асар чунон ихтилофоти дохилӣ ворид менамояд, ки аз вай арзиши эстетикӣ асар ногузир осеб мебинад». (Искусство и общественная жизнь.— Соч., т. 14.— М., 1934, с. 150—151).

Асарҳое зиёд дучор меоянд, ки аз нуқтаи назари доираи ғоявӣ ғаниву мураккаб мебошанд, яъне дар як асар силсилаи ғояҳо акс ёфтааст. Дар чунин маврид яке аз ғояҳои дар айни замон муҳим дар марказ гузошта шуда, дигарон бар таквияти

он оварда мешаванд. На танҳо ғояҳои дигар, балки кулли лавозимоту ҷузъиёт ба хоҳири ғояи марказӣ оварда мешаванд. Гегель навиштааст: «Агар мо ба масъалае муроҷиат кунем, ки умуман тибқи кадом ҳуқуқ ин ё он ҷузъ, унсуро ба асари санъат дохил кардан мумкин аст, мо аз рӯи он рафтор кардем, ки умуман ба асари санъат аз рӯи вобастагӣ бо он ғояи ягонаи асосие, ки ин асари санъат инъикос менамояд, рафтор мекунанд». (Лекции по эстетике, т. 14, с. 178).

Ғояи асари бадеӣ зимни офариниши образ, тасвири ҳолат, баёни равиши воқеа ифода меёбад; ҳангоми ҷамъбасти ҳодисаю образ равшан мегардад.

Дар асарҳои ҳамосавӣ, ки амалиёт бевосита тасвир меёбад, ғояи асар нисбатан осон шинохта мешавад, зеро ҳусни таваҷҷӯҳ ва ё нафрати муаллиф ба персонаж ва анҷоми воқеа кӯмак мерасонад. Рустаму Сӯҳроб, Гурдияву Сиёвуши Ҳаким Фирдавӣ, Ширини Шайх Низомӣ, Искандари Мавлоно Ҷомӣ ифодакунандаи идеали офаридгорони худ мебошанд. Анҷоми воқеа дар «Дохунда» ва «Ғуломон», «Ҳасани аробакаш» низ аз ҷониби муаллифони асар тасдиқ меёбанд. Аммо чунин ҳолат ҳамеша воқеъ намегардад, яъне муаллиф бо анҷоми воқеа ҳамфиқр нест, онро тасдиқ намекунад, балки **танқид менамояд**, ки инро дар «Эҳё»-и Лев Толстой, «Муфаттиш»-и Николай Гоголь, таълифоти Убайди Зоконӣ, Аҳмади Дониш, Шамсиддини Шоҳин ва ғ. дидан мумкин аст.

Ефтани ғоя дар асари лирикӣ барои хонанда нисбатан мураккабтар аст, аммо онро аз ҳусни таваҷҷӯҳи нависанда ба ҳолат, манзара ва ё чизи дигари тасвиршаванда пай бурдан мумкин аст: объектро вай рад кардааст? ё тасдиқ? Ва ин радду тасдиқ боиси саодати инсоният мешавад? ё ба он ҳалал мерасонад?

Мавқеи ғоявии нависанда дар асари бадеӣ ба ҷаҳонбинии ӯ вобаста мебошад, ки дар ин бора, бинобар ҷанбаи зеҳнӣ (субъективӣ) буданаш, дар боби «Мутамоилият» таваккуф шуда буд. Аммо ин ҷо лоақл иҷмолан оид ба ду масъалаи таносуби ҷаҳонбиниву ғоя дахл кардан воҷиб аст.

Аввал — ин ки ҷигунагии ғояи асари бадеӣ ба ҷаҳонбинии санъаткор бевосита вобаста мебошад, яъне асари нақӯ-ғоя аз ҷаҳонбинии пешқадам мерӯяду асари зарарнок аз ҷаҳонбинии тангу иртиқӣ.

Дуюм — гоҳе чунон ҳам мешавад, ки таносуби бевоситаи номбурда вайрон мегардад.

Гоҳе миёни ҷаҳонбинию ғоя таносуби бевосита мавҷуд нест. Чунончи Оноре де Бальзак тарафдори мутлақияти шоҳӣ бошад ҳам, дар таълифоташ образи душманони мутлақият — республикачӣён бо ҳусни таваҷҷӯҳ офарида шудааст. Таҷрибаи эҷоди бадеӣ гоҳе нишон медиҳад, ки «мундариҷаи ғоявие, ки бунёди асарро ташкил додааст, аз тасаввуроти шахсии санъаткор амиқтару дурусттар буда метавонад». (Краткий словарь

по эстетике.— М.: ИПЛ, 1963, с. 334). Гоҳе ҳодисаи баръакс, яъне асари зарарнок ва ё камарзиш навиштани адиби пешқадам ҳам мушоҳида мешавад, чунончи, А. М. Горький, ки соли 1905 романи инқилобии «Модар»-ро эҷод кардааст, баъди торумори инқилоби якуми рус асари зарарноки «Муноҷот»-ро менависад. Садрӣ Саъдиев дуруст навиштааст, ки «сабаби берун аз хоҳиши санъаткор, аз ҳуди инкишофи ҳодисаҳои мавриди тасвир ҳосил шудани ғоя дар ин аст, ки сарчашмаи асосӣ ва бевоситаи он ҳаёт аст»¹.

Сабабҳои ихтилофи ҷаҳонбинии шахсии нависанда ва моҳияти ғоявии асари ӯ, аз афташ, ду навъ — *объективӣ* ва *субъективӣ* мешавад. Яъне гоҳе нависанда ба нерӯи тафаккури худ ҳақиқати объективиро он қадар пурраю дақиқ дарк мекунад ва ба қалам меорад, ки миёни ҳақиқати бадеӣ ва ҳақиқати воқеӣ ихтилофе намоиш надиҳад. Аммо гоҳе қудрати нависанда камӣ мекунад, моҳияти нисбатан аслии ҳақиқати объективиро пурраю дақиқ дида наметавонад, ки дар натиҷа аз воқеаи таърих сабақи даркорӣ ибратомӯз бароварда наметавонад.

Мазмуни асари

бадеӣ

Баёни воқеа, масъала, тасвири ҳолат, предмет ва амсоли инҳо дар асари конкретӣ бадеӣ мазмунӣ он асарро ташкил медиҳад.

Сарчашмаи мазмуни асари бадеӣ — ҳаёти иҷтимоии халқ, муҳити зисти мардум, олами ахлоқ ва завқу табъи вай мебошанд. Азбаски зиндагӣ аз ҳодисаю ҳолат ва масъалаю ашъеи боломол буда, онҳо дар процесси муттасилаи навишавию кӯҳнашавӣ мебошанд, доираи мундариҷавии адабиёт ҳам маҳдудият надорад. Маҳз бинобар сабаби мазкур гоҳе асари писандаи давраи дигар ва ё барои халқи дигар навишанд шуда метавонад, ки ин маъниро Насириддини Тӯсӣ дар вақташ нағз дарёфта буд.

Таърихи ҳар як марҳилаи конкретӣ халқ масъалаҳои нави сиёсӣ, иқтисодӣ, ахлоқӣ, эстетикӣро пеш мегузорад, ки маҳз онҳо мазмуни асарҳои бадеии адибонро ташкил медиҳанд. Ба талаботи давр ҷӣ дараҷа ҷавоб дода тавонистани адабиёти бадеӣ, табиист, ки ба ҷаҳонбинӣ ва малакаю маҳорати нависандагон вобаста мебошад.

Мазмуни асари бадеӣ метавонад воқеию ҳаётӣ ва ё сохтаю бофта бошад, ки сабабҳои ин ҳолат ҳам ҷаҳонбинии адиб, ҳам малакаю маҳорати вай буда метавонад. Гоҳе адиб воқеаи реалии ҳаётро ночор пардапӯшона тасвир менамояд, ки намунаи чунин ҳолатро аз осори бисёр суханварони даврони антагонистӣ овардан мумкин аст. Шоир ба хоҳири амнияти худ маҷбур мешавад, ки ба матлаби аслии худ оҳанги дигар бахшад, кинояву истиора ва дигар воситаҳои баёни

¹ С. Саъдиев. Мазмун ва шакли асари бадеӣ. — Душанбе: Ирфон, 1976, с. 9.

рамзиро ба кор барад. Мисоле ба ҳамин маънӣ аз осори Хоҷа Хофиз:

Хез, то хотир бад-он турки самаркандӣ дихем,
К-аз насимаш «Бӯи Чӯи Мӯлиён ояд ҳаме!»

Дурустию нодурусти мазмун асари бадеиро зиндагӣ ва таърих собит менамоянд, зеро, аз як тараф, ҳақиқати ҳаёт меъёри баҳои асари бадеӣ бошад, аз тарафи дигар, таърих аз ғирболи худ асархоёро мегузаронад — саҳеҳтараф: на ҳама, балки сазовортарин асархоро мегузаронад, асарҳои мазмунан пучро бармегардонад. Бесабаб нест, ки аз садҳо асарҳои дар бадали як сол таълифшаванда ягон-ягонашон ба даҳсолаҳо роҳхат мегиранд.

Ҳамчунин, имкон дорад, ки мазмун асари бадеӣ пурра бошад, ё худ ноқис. Омили ин ҳолат малакаю маҳорат ва истеъдоди адиб ҳисоб меҳӯранд. Бешубҳа, дар ин масъала дараҷаи дониш ва мавқеи граҷдани санъаткор низ роль мебозанд. Нависандаи камтаҷриба ва ё кундистеъдод дар тарошу такмили маънӣ эътибори казоӣ намедиҳад, ягон воқеаи дида ё шундаашро саросема ба қалам медиҳад, ҳол он ки воқеаҳои рӯйдиҳанда ҳам мӯҳтоҷи тасҳеҳу такмили оқилона мебошанд.

Мазмуну ғоя ҷудонопазиранд. Ҳангоми сохтани тарҳи мазмун асар муаллиф тобиши ғоявиеро ҳатман дар назар дорад, яъне ӯ равшан андеша меронад ки ҳамин мазмун ба некию беҳбудӣ нигаронида шудааст ва ё хонандаро ба бадӣ ноҳушӣ раҳнамун месозад. Агар аз мазмун ин ё он асари конкретӣ бадеӣ партави ғоявӣ равшан намудор нашавад, ин нукси ҳунари нависанда мебошад.

Мазмун асосии адабиёти бадеи халқро масъалаю ҳодисаҳои гуногуни воқеи ҳаёт ташкил медиҳад. Нависандагони пешқадами ҳар як халқ дар ҳар як давра замон бештар аз ҳама доир ба зиндагии замони худ эҷод мекунанд. Аммо ин чунин маънӣ надорад, ки мазмун аз ҳаёти гузашта интиҳоб намешуда бошад. Даҳҳо асарҳои оламшумулро номбар кардан мумкин аст, ки мазмунашон бар асоси воқеаю масъалаҳои даврони қуҳан бино ёфтааст. Ин ба шарте писандида хоҳад буд, ки суханвар миёни замони воқеа ва замони худ ҳатти ниҳоние аз моҳияти масъала қашида бошад, яъне хонанда аз ҳаёти гузашта на танҳо дониш гирад, балки аз таърих ҳайси ахлоқу одоб, афкори ҳунар, завқи эстетикӣ ва амсоли инҳо бархурдор гардад.

Мафҳуми *мавзӯ*-ро ду навъ маънидод ме-
Мавзӯ кунанд:

гурӯҳи яқум мегӯяд, ки *мавзӯ* *материали зиндагӣ*ро ифода менамояд, ки он дар асари бадеӣ инъикос ёфтааст;

гурӯҳи дуюм мегӯяд, ки *масъалаи* асосии асари бадеӣ, *проблемаи* марказии онро *мавзӯ* меноманд.

Мушоҳида шудааст, ки гоҳе мафҳумҳои «мавзӯ» ва «мазмун»-ро омезиш медиҳанд. Масалан, мегӯянд: «Мавзӯи «Суруши Сталинград» муҳорибаи Сталинград (ва ҳатто) ҷанги Бузурги Ватанист». Ҳол он ки муҳорибаи Сталинград мазмуни асарро ташкил дода, мавзӯи он ғалабаи адолат бар зулм ва зафари ҳаёт бар мамот мебошад. Мавзӯ нисбат бар мазмун умумӣ ва мучаррад (абстракт) буда, бо ҳамин ба ғоя наздиктар мешавад.

«Мавзӯ» калимаи арабӣ буда, маъниаш, *вазъшуда* мебошад ва аз мутолиаи таълифоти олимон ва мушоҳидаи асарҳои бадеӣ чунин таъриф сохтан мумкин аст: *он ҷиҳат ва ё соҳа, ҳодиса ва ё ҳолат, масъала ва ё чизи дигар, ки асари бадеӣ роҷеъ ба он навишта шудааст, мавзӯ номида мешавад.*

Сарчашмаи мавзӯ ҳаёти воқеист. Ҳаёт аз воқеаю ҳолатҳо, масъалаю ашъё, соҳаю тарафҳо моллом мебошад. Аз ин рӯ, доираи тематикӣ адабиёт ҳам ҳамеша васеъ аст. Дар зиндагӣ воқеаю масъала ва амсоли инҳо қадру манзалати якхелаю баробар не, балки гуногун доранд. Аз ин сабаб эътибори мавзӯҳои адабӣ низ гуногун аст. Мавзӯе аҳамияти яқумдараҷа дошта бошад, арзиши мавзӯи дигар пасттар аст; агар домани мавзӯе бо ҳудуди халқе ва ё тамоми мамлакате пайваст бошад, ҳадди мавзӯи дигар бо доираи шахсе ва ё гурӯҳе интиҳо меёбад.

Ҳамчунин, масъалаю воқеаҳо аз рӯи ҳаҷму моҳияти худ мавқеи муҳталифи таърихӣ доранд — баъзеҳо умри ҷовидона аз сар мегузаронанд, қисме нисбатан бештар арзи вучуд мекунанд, баъзеи дигар фосилавианд, яке зухур мекунанду аз миён мераванд. Дар адабиёт низ чунин аст: як мавзӯ умри абад дорад (чун Ватан, модар, ишқ, хайру шар), дигар муддате ҳукм меронад (м., фаранҷипартоӣ), қисме мавсиме умр доранд (чунончи, даъват ба пахтачинӣ, идҳо ва ғ.)

Дар зиндагӣ ҳодиса ва ё масъалаи холисиро пайдо кардан мумкин нест, ки бо ҳодисаю масъалаи дигар пайваст набошад. Аз ин сабаб, дар асарҳои бадеӣ ҳам якҷанд мавзӯ алоқамандона акс ва ҳал карда мешаванд. Вале ин чунин маънӣ надорад, ки якҷанд мавзӯи як асар ҳама ба як андоза инъикос меёфта бошанд. Аз силсилаи мавзӯҳои як асари бадеӣ яке марказист, дигарҳо пурракунандаанд.

Қадру эътибори адиб дар ҳузури ҷамъият ба моҳияти интиҳоби мавзӯ вобаста мебошад. В. Т. Белинский навишта буд, ки «Ҳар як шахси бузург масъалаҳои замони худро ҳал мекунад, дар ғайрияти худ рӯҳи ҳамон давраеро ифода менамояд, ки дар он таваллуд ва камол ёфтааст».¹ Адибе, ки масъулияти фарзанди халқу замон будани худро равшан ҳис меку-

¹ В. Г. Белинский. Собр. соч., т. 2, с. 70.

над, масъалаҳои вобастаи тақдири халқашро маърифат карда, доир ба онҳо асар меофарад. Баръакс, адибе, ки қиёси ҳодисаю масъалаҳои муҳим зеҳни кунд дорад, бо мавзӯҳои камфоида шуғл меварзад. Бузургии ҳамаи классикон (ҳамчун Рӯдакию Фирдавсӣ, Саъдию Ҳофиз, Пушкину Толстой), пеш аз ҳама, дар ин аст, ки онҳо муҳимтарин рӯйдодҳои сиёсӣ таърихӣ ва ахлоқию маданияи замони худро акс намудаанд. Таҷаввур кардан мумкин аст, ки дар замоне, ки Низомӣ барин суҳанофарин бо таҷассуми ишқу нақӯкорӣ, камолоти маънавии инсонӣ барин масъалаҳои умумибашарӣ машғул буд, садҳ адибони дигари ҳамзамони ӯ бо баёни қору қочоли худ, фитнаю иғвои ҳамдигар, маддоҳии ҷоплусона умр зоеъ мекарданд. Вобастаи ҳамин маънӣ як фикри устод Турсунзода ба хотир мерасад, ки гуфта буд: «Бе афкори бузург насри бузург имкон надорад. На танҳо наср, балки ҳеҷ гуна адабиёт наметашавад»¹.

Қаламкашони дилсӯзи халқу кишвар ҳамеша ғами беҳбудии мардум ва ободии Ватанро меҳӯранд. Бубинед, ки Мирзо Сирочи Ҳаким дар вақташ чӣ гуфта буд: «Сабаб чӣ шуд, ки тамоми улуму фунунро онон (аврупоиён) гирифтанд, мо мӯхтоҷи илму ҳунари онон шудем. Мо бояд дар кӯчаву бозорҳои касиф зиндагӣ ва касб намоем. Дар офтобҳои гарм зироат кунем ва он чи сарват ба даст биёварем, дар ивази санъатҳои онон дода, ҳудамонро ғудо кунем. Чихат ин ки ба мо асбоби зиндагӣ ба қор аст. Мовут, фосутӣ (трико) лозим дорем. Читҳои ранга, порчаҳои ҳарир, суф ва катон, локаи англисӣ, чарми амрикоӣ, зарбофти зағронич, лампаи ҷароғи барқ, мошини хайётӣ, сӯзан, қаламтароши фарангӣ лозим дорем. Аз пирохани атфол гирифта то кафани мурдагонамон бояд аз Аврупо биёяд. Тамоми асбоби зиндагии мо бояд аз хориҷа харидорӣ шавад. Акнун мо мӯхтоҷ набуда кӣ бошад? Онон ки тамоми сарвати мо, мардуми Осиёро, мебаранд бо сарват нашуда кӣ шавад? Андак фикру қадре ҳуш лозим аст. Охир мо ҳам мисли онон одаме. Мо ҳам мадраки маъқулот мебошем. Дили мо ҳам меҳоҳад, ки шаҳри мо обод ва ҳушморат бошад. Мо ҳам меҳоҳем босарват бошем. Ҳирси мо дар дунё аз онон бештар аст. Мо ҳеҷ вақт дунёро тарк намуда, раҳбониятро пеша накардаем» (Тухафи аҳли Бухоро.— Бухоро, 1902—3, с. 39).

Танҳо интиҳоби мавзӯ ҷоҳу мартабаи иҷтимоии адибро муайян карда наметавонад. Нишондиҳандаи дигари асосии эътибори нависанда ҷиғунагии ҳалли мавзӯ мебошад. Классикон мавзӯро аз нигоҳи пешрафти ҳаёти умумиинсонӣ ҳал кардаанд, дигарон ба натиҷаи инъикос, аз ҷумла, ба беҳбудии

¹ М. Турсун-заде. За передовую таджикскую советскую литературу. — В. кн.: Декада таджикской советской литературы в Москве. Сб. материалов. — Сталинабад: Таджикгосиздат, 1950, с. 36.

зиндагӣ ҳам, эътибор надодаанд. Хатто дар як мавзӯи муштарақ адибон ба ду гурӯҳ чудо мешаванд. Масалан, мадҳ. Адибони классик ҳам ночор ин мавзӯро ихтиёр кардаанд. Аммо онҳо тавассути васфи мамдӯҳи худ адолати мардум, амнияти кишвар, ободони зиндагиро тақозо намудаанд. Бисёр адибони дигари дарборӣ бошанд, тамоми қувваю истеъдоди худро ба ситоиши маҳзи мамдӯҳ ва васфи пурдурӯғи бефоидаи шахсият ва омоли одамони ҷудогона сарф кардаанд. Аз ин ҷо равшан бармеояд, ки масъалаи мавзӯи асари бадеӣ бо мафҳуми дигари муҳим — ҷаҳонбинӣ сахт вобаста будааст. Нависанда тибқи ҷаҳонбинии худ мавзӯро интихоб менамояд, дар партави он, ҳамчунин кӯмаки истеъдоду малакаи нигорандагии худ ҳал мекунад.

Микдори мавзӯ, яъне кам ва ё зиёд будани он аз қудрати нависанда гувоҳӣ намедиҳад. Бисёр воқеъ шудааст, ки адибони бузург дар атрофи як мавзӯ, ё силсилаи мавзӯҳои моҳиятан бо ҳамдигар қарин эҷод кардаанд. Ҳангоме ки адиб як соҳаи зиндагиро муваққитан меомӯзад, роҷеъ ба он соҳа асарҳо меофарад, натиҷаи бештаре ба даст хоҳад овард, зеро ӯ тамоми моҳияти ҳамаи соҳаро азхуд мекунад, ҷузъитарин назоқати онро пай мебарад. Масалан, таълифоти устод Айнӣ дар бораи ҷомеаи бафутуррасидаи тоҷик дар арафаи Инқилоб. С. Улуғзода дар бораи лаҳзаҳои раҳшони таърихи халқамон ва ҷеҳраҳои фарзандони шоистаи вай, М. Турсунзода доир ба сулҳ ва муборизаи мардуми мамолики мустамликавӣ, Ҷ. Икромӣ оид ба иштироки занону духтарони тоҷик дар Инқилоби Социалистӣ, Раҳим Ҷалил оид ба синфи коргари миллӣ, Ф. Муҳаммадиев роҷеъ ба ахлоқи фарҳанги ҳамзамонон, Ф. Ниёзӣ аз хусуси ҷанги Бузурги Ватанӣ гувоҳӣ медиҳанд, ки адибони мазкур дар соҳаи интихобкардаи худ донишу малакаи басанда андӯхтаанд. М. Горький гуфта буд: «Мавзӯ — ин ғояест, ки дар таҷрибаи эҷодии муаллиф пайдо шудааст, ҳаёт онро ба муаллиф пешкаш кардааст».

Ҳоле мавзӯи асар дар номи он ҳам ифода мегардад. Чунончи, унвони «Сафарнома», «Бадоеъ-ул-вақоеъ», «Ёддоштҳо», «Субҳи ҷавонии мо», «Садои Осиё» ва ғ. ба мавзӯи асар ҳам ишора мекунад. Баъзан нависанда мавзӯро тавассути образ дар сарлавҳа ҷой медиҳад, масалан: «Обутоб ёфтани пӯлод». Мавзӯи асари машҳури Николай Островский дар кӯраи муборизаҳои оштинопазири синфӣ ташаккул ёфтани одамони нави советӣ ва камолоти ӯ мебошад. Ин мавзӯ зимни тасвири ҳодисоту ҳолати бисёр, амалиёти одамони гуногун, ҳиссиёту ҳаяҷони онҳо, дар партави муҳаббату нафрат, дӯстии душмани, тавассути образи характерҳои мухталиф ҳалли бадеии худро ёфтааст. Ҳамин матлабро номи асар ба тарзи аёнӣ таҷассум намудааст.

Азбаски ҷарҳи зиндагӣ беист дар гардиш аст, мавзӯҳо низ ҳамеша дар ҳолати навшавию қушнашавӣ мебошанд. Мав-

зӯи нав якбора барои ҳама ошкор намегардад, онро пеш аз ҳама адибони заки пай мебаранду ба маҷрои ҷараёни адабӣ мекашанд. Ба ҳамин маънӣ шоири бузурги немис Гейне гуфта буд: «Агар ҷаҳон битаркад, дарзҳои он аввалқадам аз дили шоир мегузаранд». Танҳо фарзандони асили халқ масъалаи пешомадаистодаро ҳис мекунанд, барои ҳалли воқеаи рӯйдиханда (тибқи ҳикмати «илоҷи воқеа қабл аз вукӯъ бояд кард») роҳ нишон медиҳанд. Ба ин маънӣ, мавзӯи асари бадеӣ гувоҳномаи дараҷаи гражданияти адиб ҳисоб ёфта метавонад.

Доираи тематикӣ асари бадеӣ, алоқамандии табиӣ онҳо ба қонунҳои ҷинсии асар ҳам марбут мебошад. Мавзӯи асари лирикӣ одатан мӯъҷаз мешаваду муфасссал инъикос намеёбад. Мавзӯ дар асари лирикӣ аксаран тоқа-тоқа меояд. Ҳодисаи инъикос ёфтани якчанд мавзӯ дар як асар нодир мебошад. Дар асарҳои драматӣ, баръакс, доираи мавзӯ мураккабтар сурат мегирад ва онҳо нисбатан муфасссал инъикос меёбанд. Қонуни ҷинси ҳамосавӣ тақозо менамояд, ки ҷандин мавзӯ пайваста акс ва ҳал карда шаванд. Чунончи, мавзӯҳои муборизаи оммаи меҳнаткаши тоҷик аз ғуломӣ ба ҳаёти социалистӣ, ҳилаю найрангҳои истисморгарон, ҳақталошӣ, муҳаббати пок ва амсоли инҳо доираи тематикӣ романи эпопеяи «Ғуломон»-и устод Айниро ташкил додаанд.

Ҳалли мавзӯ ба маҳорат ва малакаи адиб вобастагии саҳт дорад. Адиби моҳир мавзӯро табиӣ ва (ҳатман) ибратангез ҳал мекунад. Инро дар лирикаи устод Турсунзода, Мӯъмин Қаноат равшан дидан мумкин аст. Ё худ, дар мавзӯи В. И. Ленин даҳҳо адибони тоҷик асарҳо навиштаанд. Вале аз миёни тақрибан 50—60 асари ин мавзӯ танҳо дар мисоли «Ленин-бародар-раҳнамо», «Зиндааст Ленин», «Ба зиёрати дохӣ», «Ба В. И. Ленин», «Дар паноҳи шохсорон» гуфтан мумкин аст, ки мавзӯ моҳирона, тавассути образҳои бикри шoirона ва муассиру ибратангез ҳал шудааст. Аз ин ҷо натиҷае пеш меояд, ки сифати ҳалли мавзӯ ба қудрати образфаринии адиб ҳам пайвастагӣ доштааст. Адиби забардаст дар мавзӯи зоҳиран назарногиру камқимат ҳам асари замонавии пурманфиат эҷод карда метавонад.

Ғоҳе дар асарҳои лирикӣ ҳам мавзӯҳо пайванд меёбанд. Дар ҷомеаи антагонистӣ адибон мавзӯҳои озодро бо мамнӯъночор, аз хоҳири амнияти худ, пайванд мекунанд. Дар ғазалҳои Ҳофиз, Сайидо ва дигарон гоҳе мавзӯҳои ишқу ирфони бо танқиди замон омезиш меёбанд. Чунончи, таваҷҷӯҳ фармояд ба ин ғазали Ҳоҷа Ҳофиз:

Ман ар з-он ки гардам зи мастӣ ҳалок
Ба оини мастон баредам ба хок.
Ба тобуте аз ҷуби токам кунед,
Ба роҳи харобот хокам кунед.
Ба оби харобот ғуслам диҳед,
Пас, он гоҳ бар дӯши мастам ниҳед,

Марезед бар гӯри ман чуз шароб.
 Маёред бар мотамам чуз рубоб
 Валекин ба шарте, ки дар марги ман
 Нанолад ба чӯз мутрибу торзан.
 Ту худ, Ҳофизо, сар зи масти матоб,
 Ки султон нахоҳад хироч аз хароб!

Ин корро дар замони мо устод Турсунзода ҳам кардааст. Аммо аз ночорӣ не. Дар шеърҳои «Тирукамон», «Чӯпон», «Бетараф» мавзӯҳои ишқу манзараю сиёсӣ моҳирона васл гардидаанд. Маҳорат дар ноаёнӣ табиӣ ва мулоим пайваست шудани ду мавзӯ мебошад.

Инро ҳам бояд донист, ки адиби заковатманд дар асоси мавзӯи назарногире ҳам асари ҷолиби диққат эҷод карда метавонад — тавассути истеъдоду маҳорат мавзӯро табиӣ ва гарм ҳал мекунад, образу характерҳои эътимодбахшу ибратангез меофарад, салису равон суҳан меронад, устухонбандии дилчаспе ба қор мебарад ва ғайраю ҳоказо. Аммо адиби нотаваҷиб дар бораи мавзӯи пурқиматтарин ҳам асаре навишта наметавонад, ки ба дили хонандагон менишаста бошад. Бинобар ин, интиҳоби мавзӯ гавари муваффақияти нависанда ҳисоб ёфта наметавонад, муваффақияти адибро ҳалли мавзӯ нишон медиҳад.

Ҷолиби диққат аст, ки доир ба ҷанги дуҷуми ҷаҳон садҳо асарҳо таълиф ёфтаанд ва ҳоло ҳам таълиф мешаванд. Аммо аз рӯи арзиши ғоявӣ ин асарҳо ба ду гурӯҳи муҳолифи ҳамдигар тақсим мешаванд: пешқадам ва иртиҷоӣ, зеро адибони пешқадам мавзӯро тибқи ҳақиқати таърих ҳал мекунанд, яъне тамоми даҳшатҳои ҷанг, сабабгорони он, қаҳрамонӣю иттиҳоди мардум ва омилҳои аслии ғалабаро реалистона нишон медиҳанд, вале нависандагони мафкурафурӯш ҳақиқатро поймол месозанд, ки дар натиҷа мавзӯ яктарафа, ғайритабиӣ ҳал мегардад.

Сифати бадеии асар ба дараҷаи ҳалли мавзӯ вобаста мебошад, яъне мавзӯ ҳар қадар **пурра** ва **табиӣ** ҳал шуда бошад, арзиши асар ҳамон қадар баланд ва, баръакс, ҳалли мавзӯ ҳар қадар **нопурра** ва **сунъӣ** бошад, арзиши он ҳамон андоза паст мешавад. Чингиз Айтматов дуруст мегӯяд, ки «аҳамиятнокии мақсаду мавзӯ барои иншои китоб басанда нест». (Ҳаёт ва масъалаҳои таълим.— Газетаи муаллимон, 1981, 25 июль). Адибони ҳақиқӣ ҳамеша, ҳатто баъди аз ҷониби хонандагон хуш қабул шудани асар ҳам аз паи пурра кардани мавзӯ ва тақмили мазмун мешаванд. Масалан, устод Айни мавзӯи судхӯриро тавассути тасвири алоқаи Қорӣ-Ишқамба бо судхӯрони деҳот дар таҳрири дуҷуми қиссаи «Марги судхур» пурра кардааст...

ШАКЛ

Эстетикаи марксистию ленинӣ мундариҷаи асари бадеиро дар ҷои аввал гузорад ҳам. онро аз шакл чудо намекунад, онҳоро дар якҷоягӣ таҳлилу тадқиқ менамояд. Таҷрибаи эҷодӣ ҳам нишон медиҳад, ки шаклу мундариҷа пасопеш, алоҳида-алоҳида не, балки якҷоя офарида мешаванд, якҷояву баробар тасҳеҳу такмил меёбанд ва пурра мешаванд. Ба кавли В. И. Ленин «Шакл моҳияте дорад», «моҳият бе шакл намешавад».

Вале ҳангоми таълими қонуни мундариҷаю шакл онҳо ба тариқи шартӣ аз ҳамдигар чудо карда мешаванд, алоҳида-алоҳида омӯхта мешаванд.

Шакли асари бадеӣ — *маҷмӯи лавозимоти эҷоди бадеӣ мебошад, ки барои ифодаи мундариҷа ба кор рафтааст.*

Маълум аст, ки доираи лавозимоти эҷоди бадеӣ васеъ мебошад, зеро ба он забону санъатҳои бадеӣ, чинсу жанр, образу характер, методу услуб, сужету устухонбандӣ, портрету пейзаж, вазну қофия ва амсоли онҳо дохил мешаванд. Воситаҳо ё худ унсурҳои шакли бадеӣ дар миқёси моҳияти худ ҳама баробар нестанд, чунончи, агар образ, забон, санъатҳои бадеӣ, устухонбандӣ ва ғ. барои кулли асарҳои бадеӣ истифода шаванд, сужет хоси ҳамосаю драма мебошад, вазну қофия танҳо дар назм ба кор бурда мешаванд.

Бояд дар хотир нигоҳ дошт, ки унсурҳои номбурда аз тариқи **нисбӣ**, яъне нисбат бо ҳамдигар, унсури шаклии адабиёти бадеӣ ҳисоб меёбад. Масалан, образ ба нисбати забон **мундариҷа** мебошад, аммо забон ба нисбати образ **шакл** аст, зеро образ тавассути забон бунёд мегардад. Лекин ҳам забону ҳам образ нисбат ба *ғоя*, *мазмун* ва *мавзӯ* ҳамеша категорияҳои шаклӣ ҳисоб меёбанд.

Азбаски лавозимоти шакли бадеӣ бисёранд ва ин масъалаҳо тақрибан тамоми курси «Назари адабиёт»-ро фаро мегиранд, ҳар яки онҳоро ин ҷо алоҳида-алоҳида аз назар гузаронидан имкон надорад.

Дар системаи асари бадеӣ масъалаҳои шакл мақоми бузургро ишғол менамоянд. Донишманди бузурги немис Гегель дар бораи ҳамин чиз гуфтааст: «Роҷеъ ба Илиада гуфтан мумкин аст, ки мазмуни вай иборат аст аз ҷанги Троя, боз ҳам дақиқтараш, аз ғазаби Ахилл; ин барои мо ҳама чиз аст, вале дар айни замон хеле кам аст, зеро он чизе, ки Илиадаро Илиада кардааст, он шакли шеърӣ мебошад, ки дар вай мундариҷа ифода ёфтааст».

Дар бораи қимати шакли бадеӣ, махсусан шеър, устод Айни дар мактубаш ба Ҷалол Икромӣ гуфтааст: «Агар он асар як асари шеърӣ бошад, ин талаб ва лузум боз ҳам қатъитар ва пурзӯртар мешавад. Зеро дар асари шеърӣ роли калонро на танҳо мундариҷа, балки ба ҷи тарз ифода шудани он

мундарича бозӣ мекунад. Бинобар ин, Горький мегӯяд: «он муҳим нест, ки чи гуфтааст, балки он муҳим аст, ки ба чи тарз гуфтааст» (мазмунан).¹ Шоёни тавзеҳ аст, ки дар иқтибоси фикри М. Горький шояд ноқил ба иштибоҳе роҳ дода бошад, зеро беэътиноии адиби номбурда ба мазмуну мароми сухан гумон аст.

Дар ибтидои ин фасл овардани иқтибосе аз «Луғати истилоҳоти адабиётшиносӣ» (Душанбе, 1964, с. 133) савоб аст: «гуфтан мумкин нест, ки шакл аҳамияти дуюмдараҷа до-
Таносуб — конун

рад. Шакл ва мазмун ба якдигар саҳт алоқаманд ҳастанд ва дурусттар ин аст, ки ин ҳар ду соҳиби ягонагии комиланд. Шакл бе мазмун маъние надорад ва мазмун бе шакли муносиб ифода шуда наметавонад».

Тақомулоту тағйироти мундариҷаю шакл яксон намебошад, балки мундариҷа ба тариқи *революционӣ* тағйир меёбаду шакл ба тариқи эволюционӣ тақомул меёбад. Агар мазмун зуд тараққӣ кунад, ҳатто фавран дигар шуда тавонад, шакли адабиёти бадеӣ ба оҳистагӣ инкишоф мекунад, тағйироти вай он қадар заиф аст, ки гоҳе мушоҳида карданаш душвор мешавад. Ба ҳамин сабаб шаклро гоҳе *шахшуда* мешуморанд, ки ин ҳукмро на мутлақ, балки нисбӣ (нисбат ба мундариҷа) бояд фаҳмид.

Сабаби тағйироти фаврии мундариҷа ва тадриҷии шакли адабиёти бадеиро дар моҳияти сарчашмаҳои категорияҳои мазкур бояд ҷуст. Истеҳсолот ва умуман ҳаёти моддӣ ҷамъият, ки дар айни замон базаи мундариҷаи адабиёту санъатро ташкил медиҳад, метавонад фавран тағйир дода шавад, аммо барсохти ҷамъиятӣ, ки шакли адабиёти бадеӣ бо он беалоқа намебошад, тадриҷан дигар мешавад. Барои тараққиёти назарраси мундариҷа ва инкишофи нонамоёни шакл жанри ғазалро ба хотир овардан мумкин аст.

Дар адабиёти классикӣ асрҳо инҷониб мазмуни асосии ғазалҳоро мавзӯҳои ишқу муҳаббат, манзараҳои табиӣ ташкил медиҳад, аммо дар асри ХХ мувофиқи талаботи давра замон мазмуни ғазал васеъ шуда, ба он мавзӯҳои сиёсӣ иҷтимоӣ пурзӯр гардид. Чунонки дида мешавад, мазмуни ғазал тақомул ёфт, аммо шакли ғазал ҳамон навъе ки дар адабиёти классикӣ буд, асосан боқӣ монд, тағйироти нисбатан равшан танҳо дар забон ва санъатҳои бадеӣ мушоҳида мешавад. Дар бораи ягонагии ҷанбаҳои маънавию шаклии ғазал Шамси Қайс хеле нозук ва дақиқ гуфта буд: «Ба ҳукми он-к мақсуд аз ғазал тарвеҳи хотир ва хуш-омади нафс аст, бояд, ки бинои он бар вазне хушу матбӯъ ва алфозе азбу салис ва маоние роиқӣ мураввиқ ниҳанд; ва дар назми он аз калимоти мустакреҳ ва суханони хашин мӯҳтариз бошанд» (ал-Мӯъҷам, с. 416).

¹ Аз маҷаллаи «Шарқи сурх», 1963, № 4, с. 46.

Мегӯянд, ки *мундариҷа* аввал асту шакл ба вай тобеъ мебошад. Ин ба он маънист, ки ба хотир ҳамеша аввал маъние меояду пасон шакли мувофиқи он ба майдон меояд. Шайх Саъдӣ бесабаб нагуфтааст:

Агар хушмандӣ, ки ба маънӣ гарой,
Ки маънӣ бимонад, на сурат баҷой.

Фаразан асари бадеиеро тарҷума кардани шаванд, забон тағйир меёбад, санъатҳои бадеӣ дигар мешаванд, бисёр образҳои шоирона умуман аз миён мераванд ва ғайраю ҳоказо. Хамин маъниро ҳаким Носири Хисрав ҳам ишора карда буд, чунончи:

Аз мард камол чӯю хушхӯй,
Мангар ба чамолу сурати неку.

Масъалаи тобеияти шакл бар мазмун аз ин мисол равшантар мегардад. Адиби ҷангноманавис Фотеҳ Ниёзӣ дар мавзӯи иштироки муаллими тоҷик дар муҳорибаи Сталинград «Даст-рӯмол» ном ҳикояе менависад. Азбаски муҳорибаи мазкур моҳиятан амиқу сердомана мебошад, нависанда аз дараҷаи ҳалли мавзӯ қонеъ намешавад — муҳорибаро васеътар нишон медиҳад, қаҳрамони худро бо ақибгоҳ — бо маҳбубааш, бо қору ҳамкоронаш пайваست менамояд, ки дар натиҷа **ҳикоя** ба **повесть** табдил меёбад. Ин повесть «Вафо» ном дошт, ба хонандагон сершумор писанд омад. Дартар нависанда бо повесть ҳам қаноат накард — баъзе масъалаҳо, чунончи анҷоми ҷангу баргаштани ҷанговаронро чун қисми дуҷуми асар илова карда, **повестьро** ба **роман** табдил дод.

Чунин пиндоштан, ки бинобар талаботи мундариҷа шакл тағйир меёфта, аммо ҳуди мундариҷа дигар намешуда бошад, соддалавҳона хоҳад буд. Гап дар сари ин аст, ки *аз рӯи эҳтиёҷоти мазмун шакл инкишоф меёбад, вале баробари инкишофи шакл мундариҷа ҳам такмил мекунад*. Бинобар ин, мундариҷаро ҳолис ҳоким ва шаклро ҳамеша мутеъ гумон кардан норавост, онҳо баробари ҳамдигар инкишоф мекунанд. Фақат инро эътироф бояд кард, ки тақомулоти шакл бинобар зарурати тақомулоти минбаъдаи мундариҷа сурат мебандад, на баръакс.

Миёни мундариҷа ва шакл таносуби олӣ бояд мавҷуд бошад. Ин қонун аст. Гап дар сари ин аст, ки ҳар яке аз унсурҳои мундариҷа — ғоя, мавзӯ, мазмун — ҳамчунин, ҳар яке аз унсурҳои шакли бадеӣ ҳамчун забон, ҷинс, жанр, метод ва амсоли инҳо) мувофиқи табиати худ дорои моҳияти муайя-

не мебошад. Масалан, ғояи ишқи пок гуворову илҳомовар аст, ғояи дунёбездорӣ — ғамангез, ғояи қаҳрамонӣ рӯҳбахш аст, ғояи инсонбадбинӣ дилрешкунанда. Ё худ, лирика ҳиссиётро бедор мекунад, ҳамоса ақло ба таҳрик меорад; сухани ишқӣ салису дилнишин аст, забони асари ҳаҷвӣ — тунду тез (ҳатто гоҳе аз доираи одоб берун), асари қаҳрамонӣ пуршукӯҳ, асари мадҳӣ — мутантан, асари фалсафӣ — орому ботамкин ва монанди инҳо. *Санъаткори ҳақиқӣ аз маърифати анъанаҳо ва мушоҳидаи воқеият моҳияту табиати ҳар яке аз унсурҳои ҳам мундариҷа ва ҳам шакло хуб донд ва мувофиқи талаботи гурӯҳи аввал гурӯҳи сониро кор баста таъвонад.* Аммо ин амал бағоят мушкул мебошад. «Ташвиши такмили шакл,— мегӯяд Лев Толстой,— кори мудхишест. Барабас не. Аммо ба он шарте барабас не, ки маъни хайр бошад. Агар Гоголь мазҳакаи худро дағал, заиф менавишт, онро ҳиссае аз миллион, ки ҳоло хондаанд, намехонд».¹

Ҳар як чизи тасвиршаванда лоиқи ҳаҷму моҳияти худ толиби жанре мебошад. Масалан, нависанда мундариҷаеро ба тасвир мегирад, ки он ҳодисаю воқеаҳои бисёр ва дурударозро дарбар карда, дар амалиёти онҳо қаҳрамону персонажҳои зиёд иштирок менамоянд. Дар чунин ҳолат нависанда бояд жанри романро интихоб намояд. Ё худ баръакс, нависанда як воқеа, як лаҳзаро тасвир карданӣ мешавад, ки он дар ҳаҷми хикоят меғунҷад. Агар ин ду ҳолат ба ҳамдигар иваз карда шавад, яъне нависандаи аввал жанри хикоятро интихоб намояду нависандаи дуюм жанри романро, номувофиқатии шаклу мундариҷа рӯй медиҳад, ягонагӣ аз байн меравад.

Ё худ як лаҳзаи манзараи табииро (масалан, «Тирукамон»-и М. Турсунзода) дар як достон, ё тарҷеъбанду таркиббанд барин жанри калони манзум тасвир карда намешавад. Инчунин, мазмуну мундариҷаи достони «Ҳасани аробакаш»-ро ҳам дар як шеърӣ хурд (масалан, рубой, китъа, дубайтӣ, ғазал ва ғайра) ифода кардан аз имкон берун аст.

Ё ки мазмуну мундариҷаи қаҳрамонӣ, ҳарбу зарбро бо забони лирикӣ ва баръакс, лаҳзаҳои лирикийи ишқиро бо забони мутантан, пуршӯр ва мутакаллаф тасвир кардан мумкин нест. Вобастагии таносуби миёни маонии некӯ ва лафзи хушро Аҳмади Махдуми Дониш чунин таъкид карда буд: «То лафз хуш наёяд, маонии некӯ аз он сар барназанад».

Ҳангоми баҳо додан ба таносуби лавозимоти шакливу мундариҷавии асари бадеӣ эҳтиёткории бағоят нозук зарур аст, зеро гоҳе мешавад, ки мунаққид моҳияти аслии ин ё он воқеаи шаклиро пурра дарк накарда ва таносуби нозуку созгорро пай набурда баҳои барғалат додана мумкин аст. Чу-

¹ Русские писатели о литературе. — Л., 1939, с. 152.

нин ҳолат бо достони «Парии Бахт»-и устод Лохутӣ рӯй до-
да буд. Гурӯҳи адибону мунаққидон мавқеи тамсилу ташхис-
ро дар системаи тафаккури эстетикӣ мардуми мо нағз надо-
ниста, достони шоирро хеле саҳт сиёҳ карда буданд. Чунончи
Е. М. Книпович гуфта буд: «Аммо дар асоси ин дoston («Па-
рии Бахт» — Р.М.) дар бораи номутобиқати шаклу мундари-
ча, истифодаи ғайританқидии анъанаҳои гузашта масъала мон-
дан мумкин аст».¹

Ҳамин тариқа, *дар миёни мундариҷа ва шакли тасвири ба-
деи он бояд ягонагӣ мавҷуд бошад*. В. Г. Белинский хуб
гуфта буд: «Ҳангоме ки шакл ифодакунандаи мазмун мебошад,
чунон вобастаи вай мешавад, ки аз мазмун чудо кардани
маънии барҳам додани худ мазмунро дорад; ва баръакс: чу-
до кардани мазмун аз шакл — барҳам додани шакл аст».²

Масъалаи ягонагии шаклу мазмун аз назари адабиётшино-
сони тоинқилобии тоҷику форс низ дур намондааст, ки онҳо
онд ба ин масъала асосан муносибатҳои лафзу маъниро пеш
ронда, баъзан дар бораи мувофиқат кардани мазмун бо ҳу-
сусиятҳои жанри изҳори ақида намудаанд. Шамси Қайс гуф-
та буд: «Ва ҳамчунин бояд, ки дар алфозу маонии ҳар байт
дақиқи танаввақ (дақиққорӣ) бачой орад, то агар лафзи ра-
кик (хунук) афтад, азбӣ ба ҷои он биниҳад; ва агар маъние
қосир (қусурдор, нопурра) ёбад, тамои кунад. Ва дар ин боб
чун наққоши ҷирадаст бошад, ки дар тақосими нуқуш (тақ-
сими нақшҳо) ва тадовирӣ (кашидани доираҳо) шоҳу барғҳо
ҳар гуле бар тарафе нишонад ва ҳар шох ба сӯе берун ба-
рад ва дар рангомезӣ ҳар сибғ (ранг) ба ҷое ҳарч кунад
ва ҳар ранг ба гуле диҳад; он ҷо, ки ранги сер лоик ояд,
нимсер сарф накунад ва он ҷо, ки сабғи равшан бояд, то-
рик ба қор набарад. Ва чун ҷавҳарии устод бошад, ки ба
ҳусни таълиф ва таносуби таркиб равнақи иқди хеш набарад»
(ал-Мӯъҷам», с. 450).

Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ (вафоташ декабри 1513) дар
асари худ «Бадоеъ-ус-саноеъ» ягонагии лафзу маъниро ин тари-
қа таъкид намудааст: «Балки асл дар ҷумлаи муҳассанот
(зебоиҳо, санъатҳои бадеӣ) он аст, ки калом бар ваҷҳе адо
ёбад, ки дар инфихоми (фаҳми) маънӣ ва латофати он, дар
аҳкоми таркиб ва салосати он ихтилоле (халале) падид наё-
яд». Ӯ таъкид мекунад, ки муаллиф ба ҳар ду, яъне ҳам ба
мазмун ва ҳам роҳҳои ифодаи он диққати ҷиддӣ диҳад. Ӯ
мегӯяд: «**На он ки дар таҳсину тазйини алфоз кӯшанду чашм
аз ҳоли ихтилоли маънӣ бипӯшанд ё он ки, масалан, маънии
хос гӯянд тарикӣ ҳусни адо напӯянд**».

¹ Декада..., с. 126.

² В. Г. Белинский. Собр. соч. в трех томах, т. III. — М., 1948, с. 138.

Маънии дилангезеро Соиб гуфтааст:

Лафзу маъниро ба тег аз якдигар натвон бурид,
Кист, Соиб, то кунад чонону чон аз ҳам чудо?

Афзалият ва бартарии мазмун аз суханро дар асарҳои бисёр адибон ва адабиётшиносони пешазреволюциягӣ пайдо кардан мумкин аст. Чунончӣ, Атоулло навиштааст: «Бидон, ки асл дар муҳассаноти лафзия он аст, ки алфозро тобеи маънӣ созанд». Ё худ, Қайковус мегӯяд, ки «... ҷаҳд кун, то сухани ту саҳли мумтанеъ бошад... ва чизе, ки ту дониву дигаронро ба шарҳи он ҳоҷат ояд, мағӯй, ки **шеър аз баҳри мардумон гӯянд, на аз баҳри хеш**».¹ Ӯ худи ҳамон ҷо ба хусусиятҳои жанрии ғазал ва рубоӣ дахл намуда, мегӯяд, ки «Агар ғазал ва тарона гӯй, саҳлу латиф ва тар гӯй ва ба қавофии (қофияҳои) маъруф гӯй, тозиҳои (суханҳои арабии) сард ва ғариб мағӯй; бар ҳасби ҳол ошиқона ва суханҳои латиф гӯй ва амсолҳои (масалҳои) хуш ба кор дор...» Ҳамин донишманд дар поёнтар (с. 131) масъалаи хеле муҳими мутобиқати услубу маъниро нозук таъкид намудааст: «ғазалу тарона тару обдор гӯй ва мадҳ қавиву далер». Бояд афзуд, ки «ғазал» ва «мадҳ» ин ҷо ва дар болотар дар ифодаи ҷанбаи маънавӣ омадаанд, на жанрии шаклӣ.

Шарафиддини Ромӣ зарурат ва созгории ҷаҳор унсури ҳатмӣ шеър: мазмун, сухан, санъат ва таҳайюлро ҳамчун шартҳои асосии таълифи асари бадеӣ таъкид кардааст. Ӯ мегӯяд: «Ва хона (ба маънии «байт») бар ҷаҳор рукн қоим аст, чунончӣ: лафзу маънӣ ва санъату ҳаёл. Ва байт маъмури он аст, ки бадин арқони арбаа мустаҳкам бувад».

Дар таҷрибаи эҷодии бисёр нависандагон мушоҳида карда мешавад, ки дар натиҷаи ҳусни таваҷҷӯҳи муаллиф ба ин ё он унсури шакл асари бадеӣ аз муваффақият маҳрум гардидааст. Масалан, қорнамоии ҷанговари тоҷик Сафар Одинаев ва ҳамяроқони ӯ дар Ҷанги Бузурги Ватанӣ бо қалами Фотех Ниёзӣ дар шакли повесть («Вафо») таҷассуми бадеии худро пайдо кард ва он писанди хонандагон омад, зеро шаклу мундариҷа бо ҳамдигар хеле мувофиқ омада буданд. Аммо нависанда минбаъд воқеахоро давом ва инкишоф дода, повестьро ба роман табдил дод, ки дар натиҷа, мазмун кашол ёфт.

Ҳамин навъ ҳусни таваҷҷӯҳи Ҷалол Иқромӣ дар истеъмоли лаҳҷа боиси паст шудани қимати «Духтари оташ» ва маҳсусан, «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» гардидааст.

Н. Г. Чернышевский қонуни ягонагии мундариҷа ва шаклро хеле хуб ба тарзи аёнӣ нишон дода буд: «Шакл ифодакунандаи мундариҷа аст ва он ба мундариҷа ҷунун саҳт ро-

¹ Унсуралмаолии Қайковус. Қобуснома. — Душанбе: Маориф, 1979, с. 130.

бита дорад, ки агар шаклро аз мундарича чудо намоем, худи мундарича маҳв хоҳад шуд; ва баръакс, агар мундаричаро аз шакл чудо намоем, шакл нест мегардад».

Аз ҳамаи гуфтаҳо бармеояд, ки мувофиқати пурраю кулли шакл бар мундарича гарави муваффақияти нависанда мебошад. Аммо ҳамоно навъе ки таҷрибаи адабии ҳар як давра нишон медиҳад, аксари кулли асарҳои таълифшаванда мақбули хонандагони серталаб намешаванд. Сабаби ин ҳолат дар он аст, ки унсурҳои шаклу мундарича созгор наомадаанд.

Сабабҳои мувофиқат накардани мундаричаю шакл зиёданд, аммо муҳимтаринашон инҳоянд:

1) **Шитобкори нависанда.** Гоҳе адиб саросемавор асари хоми худро пешкаши хонанда менамояд. Чунин ҳам воқеъ мегардад, ки муаллиф баъдан ба асараш баргашта, онро таҳрирӣ тасҳеҳ мекунад;

2) **ками малакаи нависанда.** Аксари кулли адибони ҷавон асарҳои суст пешниҳод менамоянд;

3) **лаёқату истеъдоди нависандагӣ.** Бисёр шахсон вомехӯранд, ки ҷумла сохта метавонанд ва ё аз вазну қофия хабардоранд ва мардумро бо дағдағаи нависандагӣ шоирӣ гаранг мекунанд, ҳол он ки воқеаеро ба рӯи қоғаз оварда тавонистан ва ё сухан манзум кардан алҳол нависандагӣ шоирӣ нест. Ин тоифа на танҳо ба адибони соҳибистеъдод ҳалал мерасонанд, балки ба мафкураи бадеии мардум зарба мезананд, зеро онҳоро кунд мекунанд;

4) **сохти ҷомеа.** Гоҳе ҷигунагии сохти ҷомеа имкон намедиҳад, ки адиб фикру андешаи худро ҷошӯрош гӯяд, вай ночор воқитаҳои рамзии печдарпечро ба қор мебарад, то мақсади ӯро ҳар касу нокас нафаҳмад. Табиист, ки ин ҳолат дар ҷомеаи антагонистӣ рӯй медиҳад.

Дар ҳамаи замонҳо масъулияти санъаткорони бузург бисёр баланд аст ва худи онҳо низ инро бештар ҳис мекунанд. Бубинед, яке аз адибони бузурги замони мо Чингиз Айтматов чӣ мегӯяд: «Яке аз вазифаҳои асосии нависанда,— ин ташреҳи ҳолати маънавии ҷамъият ва пешбини таҳаввулоти маънавии айём аст». Ӯ боз гуфтааст: «Санъаткори айёми мо вазифадор аст, ки дар башарият ҳусни тафохум ва ҳамрағӣ талқин кунад, бо сухани худ, бо санъати худ ба тафаккур ва эҳсосоти одамон таъсир расонад» (Ҳаёт ва масъалаҳои таълим.— Гзетай муаллимон, 1981, 25 июль).¹

¹ Дар бораи мундаричаю шакл, аз ҷумла, рӯйи шавад: С. Саъдиев, Мазму ва шакли асари бадеӣ. — Душанбе. Ирфон, 1976.

Боби IV

ҚОНУНИЯТИ ЧИНСИ ВА ЖАНРИИ АСАРҲОИ БАДЕЙ

А. ЧИНСҲОИ АДАБИ.

Қонунияти чинсии адабиёти бадеӣ Барои беҳтар шинохтани ҳар як чиз онро ба қисмҳо ҷудо, яъне тасниф мекунанд. Адабиёти бадеиро мутахассисон одатан ба *чинсҳо*¹, ҳар чинсро дар навбати худ ба *жанрҳо*² тақсим менамоянд. Пешакӣ бояд огоҳ кард, ки усули мазкурро на ҳамаи адабиётшиносон тарафдоранд. Дар асарҳои илмӣ тадқиқотӣ, таълимӣ ва оммавии баъзе муаллифон адабиёти бадеӣ ба *намудҳо*³ (назму наср), намуд ба чинсҳо, чинс ба жанрҳо, жанр ба навъҳо... тақсим карда мешавад. Яъне тасниф ба ҳадди ифрот мерасад, ки ин кори омӯзиши адабиёти бадеиро осон не, балки чигилтар менамояд.

Кӯшиши тақсими адабиёти бадеиро ба гурӯҳҳо ҳанӯз дар Юнони қадим дидан мумкин аст. Масалан, Афлотун дар асари худ «Давлат» гуфтааст, ки шоирон бо се усул нақл мекунанд: *«ё бо нақли оддӣ, ё бо нақле, ки тавассути муҳокот сурат пайдо мекунад, ё бо усули омехта...»*

*Нақле, ки бар муҳокот асос дорад, комилан мансуб мебошад... ба фоҷиа ва мазҳака, нақли дигар — аз шахси худӣ шоир,— инро ту аксаран дар дифирамбҳо пайдо хоҳӣ кард, тарзи омехта бошад — дар шеъри ҳамосавӣ...»*⁴. Ҳуд Арасту дар «Поэтика» навиштааст, ки «Таълифи эпос ва фоҷиаҳо, инчунин мазҳака ва шеъри дифирамбӣ (...) ба таври кулӣ санъати муҳокотанд».⁵

Роҷеъ ба таснифоти адабиёти бадеӣ донишмандони гузаштаи мо ҳам кӯшишҳо кардаанд. Чунончи, мувофиқи ишораи Абӯнаصري Форобӣ («Рисола дар бораи қонунҳои санъати шеър»), олимони шеършиносии форсу араби замони ӯ «ашъорро ба навъҳои ҳаҷв, мадҳ, мафохирот, луғз, мазҳака, ғазалиёт, васфиёт ва ғайра тақсим кардаанд». Ибни Рушд мегӯяд, ки «ҳар қавл

¹ Ғоҳе ба ҷои «чинс» истилоҳи «жанр» қор фармуда мешавад. — Ниг.: Тимофеев Л. И. Основы теории литературы: М.: Просвещение, 1976, с. 344.

² Баъзеҳо «чинс»-ро ба «намуд» (вид) тақсим менамоянд (ва ба он ҳикоя, повесть, роман...-ро мансуб медонанд), пас онро ба «жанр»-ҳо ҷудо мекунанд, чунончи «романи фалсафи», «романи мочарой» ва амсоли инҳо.

Ниг.: Тимофеев Л. И. Ҳамон ҷо, с. 344. Худи марҳум Тимофеев Л. И. тарафдори он аст, ки ба ҷои чинс калимаи «жанр» истилоҳ шавад, пас, он ба «шакли жанр» (жанровая форма) тақсим шавад.

³ Ҳамон ҷо, с. 344-345.

⁴ Античные мыслители об искусстве. — М., 1938, с. 78-79.

⁵ Аристотель. Доир ба санъати шеърӣ. — Фанни шеър. — Душанбе: Ирфон, 1985, с. 15.

ва кавли шеърӣ ё ҳиҷост ва ё мадеҳ». Унсуралмаолии Кайковус панҷ навъи шеърро зикр кардааст: мадҳ, ғазал, ҳичо, марсият ва зӯҳд.

Донишманди рус Феофан Прокопович ҳафт зинаи адабиёро нишон додааст: 1) эпическая, 2) драматическая, 3) буколическая, 4) эпиграмматическая, 5) элегическая, 6) сатирическая, 7) лирическая¹. Равшан аст, ки дар ин таснифот меъёри ягонариоя нашудааст.

Вазифа дар айни замон таҳлили тафсили ин гуфтаҳо ва ақидаҳои муаллифони баъдина набуда, балки ба тариқи умуми додани хусусиятҳои ҷинсиву жанрии асарҳои бадеӣ мебошад. Вале бояд таъкид кард, ки таснифоти ҷиддии илмӣ адабиёти бадеӣ дар осори Гегель сурат гирифта, дар асари классикии Белинский «Таснифоти шеър ба ҷинсҳо ва жанрҳо» ҳусни камол меёбад. Донишманди номбурда доир ба миқдори ҷинсҳои адабӣ мегӯяд, ки «ҳамагӣ сетоанд, аз ин зиёд не, зиёд буда ҳам наметавонанд» (ПСС, т. 5, 1954, с. 62.)

Дар хусуси таснифоти адабиёти бадеӣ ба ҷинсҳо, чунон ки дар бисёр масъалаҳои дигари назарии адабӣ низ ин ҳолат ҳукмрон аст, ягонагии ақида ҳоло ҳам дида намешавад. Баъзеҳо адабиёти бадеиро ба се ҷинс тақсим кардаанд:

- 1) ҷинси **эпикӣ** (ҳамосавӣ),
- 2) ҷинси **драма**.
- 3) ҷинси **лирикӣ** (ғиноӣ).

Муаллифоне ҳастанд, ки **публицистика**-ро ҳам ҷинси мустақили адабӣ медонанд. Инҳо мегӯянд, ки публицистика дар ҳаёти маънавии мардум он қадар мавқеи баланд ишғол кардааст, ки касе як рӯзи умри худро бидуни рӯзномаю маҷалла, радиову телеви́зион ва дигар воситаҳои интишори мафкура тасаввур карда наметавонад.

Бисёр муаллифон он асархоеро, ки хусусияти ду ҷинси адабӣ, масалан, лирикӣ ва ҳамосавиро доро мебошанд, чун ҷинси мустақили **лиро-эпикӣ** эътироф мекунанд. Аз ҳамин қиёс рафта, баъзеҳо қорро то ба дараҷае расондаанд, ки асарҳои нишонаҳои се ҷинси адабӣ доштара чун ҷинси мустақили **лиро-эпико-драмавӣ** ба қалам додаанд. Зоҳир аст, ки ин ҷо ҳам таснифро ба ҳадди ифрот расондаанд.

Сабаби ба ифрот рафтани таснифи ин навъ муаллифон дар он аст, ки ё меъёри таснифоташон ғалат аст ё ки умуман меъёри таснифотро муқаррар накардаанд.

Табиист, ки барои баҳои сазовор додан ба чизе *меъёри баҳо*-ро муайян кардан зарур мебошад. Ҳаққонияти баҳо, бешубҳа, ба саҳеҳии меъёри баҳо вобаста мебошад.

Меъёри таснифоти адабиёти бадеӣ ба ҷинсҳои адабӣ бояд **қонуниятҳои дохилии** он бошад. Агар қонуниятҳои дохилии адабиёти бадеӣ ҳамчун меъёр қабул карда шавад, асарҳои бадеи

¹ Муфасссалтар ниг.: Возникновение русской науки о литературе. — М., Наука, 1975, с. 30 ва баъд.

танҳо ба се гурӯҳ: *эпикӣ*, *драмавӣ* ва *лирикӣ* чудо мешаванду халос. Чунончи:

1. *Образ*. Дар як гурӯҳи асарҳои бадеӣ образ муфасссалу мукамал офарида мешавад, дар дуомаш — мухтасар, дар сеюмаш — чун зарра хурд аст; дар гурӯҳи аввал заминаи образро замону макон ва қаҳрамон ташкил медиҳанд, дар гурӯҳи дуюм — ҳамаи онҳо мухтасаранд, дар гурӯҳи сеюм — онҳо танҳо гӯё номбар мешаванду халос.

2. *Характер, зиддият, портрет* ва ғ. дар гурӯҳи аввал — муфасссалу мукаммаланд, дар гурӯҳи дуюм — мухтасаранд, дар гурӯҳи сеюм — шартан мавҷуданд.

3. Дар гурӯҳи аввали асарҳои бадеӣ объективият ҳукмрон аст, дар гурӯҳи дуюм — *объективият* ва *субъективият* омезиш меёбанд, дар гурӯҳи сеюм — танҳо субъективият ҷой дорад.

4. *Забон*. Дар адабиёти бадеӣ ду роҳи истифодаи забон мавҷуд аст, ки якеро **сухани тавсифии нависанда** мегӯянд ва дигареро **сухани персонаж**. Дар гурӯҳи аввали асарҳои бадеӣ ҳар ду роҳи истифодаи забон ба қор меравад, дар гурӯҳи дуюм — танҳо муколамаи персонажҳо, дар гурӯҳи сеюм — сухани нависанда.

Ҷинсҳои адабӣ боз хусусиятҳои дигари фарқкунанда доранд, ки онҳоро дар фаслҳои дахлдори ҷинсҳо муфасссалтар дидан мумкин аст.

Ба ин тариқ, адабиёти бадеӣ фақат ба се ҷинси адабӣ тақсим мешудааст, яъне фаҳмиши Г. В. Гегель ва В. Г. Белинский барин назариячиёни классик, ки се навъи қонуниятҳои ҷинсии адабиёти бадеиро ошкор кардаанд, чунон ки баъзе муосирони мо гумон мекунанд, кӯҳна нашудааст.

Ҷинси ҳамоса

(эпикӣ)

Дар як силсилаи асарҳои бадеӣ мавҷудияти образ (ба маънии васеаш), *характер, гурӯҳи персонажҳо, портрет, зиддият, сюжет* ва амсоли инҳо умумӣ мебошад. Ба тарзи дигар гӯем, гурӯҳи калони асарҳои бадеӣ дар масъалаи ка-

тегорияҳои номбаршуда бо ҳамдигар муттаҳид мешаванд ва якҷоя ҷинси эпикиро фароҳам меоваранд.

Муҳимтарин нишонаҳои ҷинси эпикиро аз назар хоҳем гузаронд.

1. *Амал*. Қонуниятҳои марказии ҳамаи асарҳои эпикиро амал, ҳаракат ташкил медиҳад. Бидуни амалу воқеа асари ҳамосавӣ ба майдон намеояд. Забехулло Сафо бо ҳамин маънӣ гуфтааст: «Ҳамоса — навъе аз ашъори васфист, ки мубтанӣ бар тавсифи аъмоли паҳлавонӣ ва мардонагӣҳо ва ифтихороти бузургҳои қавме ё фарде бошад, ба навъе ки шомили мазоҳири мухталифи зиндагии онон гардад»¹.

2. *Воқеа* боиси ягонагӣю яклухтии асари бадеӣ мегардад. Албатта, воқеаи муҷарраду холис ва абстракт не, балки воқеае, ки

¹ Забехулло Сафо. Ҳамосасароӣ дар Эрон аз қадимтарин аҳди таърихӣ то қарни чаҳордаҳуми ҳиҷрӣ — Техрон, 1333, с. 3.

амалкунандагон ба вукӯъ меоварандаш, воқеае, ки сабабу натиҷа дорад ва хоҳу ноҳоҳ бо муҳити иҷтимоӣ ва мафкураи аҳли ҷомеа каму беш алоқаманд мебошад.

3. *Образ*. Нависанда имкон дорад, ки образи комили бадеӣ офарад. Вай метавонад дар ҳудуди як асари бадеӣ даҳҳо образ эҷод кунад, масалан, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Ғулумон»-и С. Айний. Дар ин қабил асарҳои мӯхташам адибон муваффақ шудаанд, ки образи гурӯҳ симои зоҳирӣ ва олами ботинии синфҳои иҷтимоӣ ва тамоми халқро ба вучуд оранд.

4. *Характер*, ки маҷмӯи хислатҳои инсон аст, дар асарҳои эпикӣ имконияти ҳаматарафа тасвир ёфтандро дорад. Нависанда метавонад (албатта, вобаста ба талаботи жанри асари бадеӣ), тамоми унсурҳои характери қаҳрамони ҳудро ҷилва диҳад, процесси ташаккули онро намоён кунад, ҳатто омилҳои ҷиғунагии характерро акс намояд. Масалан, характери Ёдгор, Дилором-қаниз, Қори-Исмат ҳаматарафа мукаммаланд.

5. *Предмети тасвири образ* дар асарҳои эпикӣ як ҷузъи воқеият буда, ба ҳаёти иҷтимоӣ далолат мекунад. Азбаски воқеиятро пурра фаро гирифтанд асло имкон надорад, ҷузъ дар ин маврид мӯхташам ва нисбатан мукаммал мебошад ва аз одаму махлукҳо, ҳодисаю ҳолатҳо, ашъёву муносибатҳо ва амсоли инҳо фароҳам омада метавонад. Чунончи, ҳудуди предмети тасвири «Ғулумон»-и устод Айниро сад соли таърихи халқи тоҷик ташкил додааст.

6. *Сужет* — барои асарҳои эпикӣ ҳатмист. Аммо он метавонад дар ин ҷинс бағоят мураккабу тӯлони сурат гирад, яъне аз даҳҳо воқеаҳои алоқаманд фароҳам ояд. Инчунин, нависанда имкон дорад, ки ҳатти мӯхташам сужетро аз ҷандин ҳатти нисбатан мустиқили дохили мураккаб созад. Чунончи, дар «Шоҳнома» ҷандин силсилаи дoston мавҷуд аст, ки ҳар яке аз силсила боз ба ҷандин дostonи сужетдор тақсим шудааст.

7. *Зиддият*, ки ҷони воқеа мебошад, дар асарҳои эпикӣ эътибори марказӣ дорад. Нависанда бояд заминаҳои зиддият, процесси пайдоиш ва инкишофи онро инъикос карда бошад. Алоқамандона ба жанр ва ҳудуду моҳияти воқеаи асар нависанда метавонад зиддиятро аз ҷандин ҳат мураккаб созад ва заминаҳои иҷтимоию ахлоқии онро боварибахш ба қалам диҳад. Зиддият — омили ҳаёт ва асоси пешравист. Дар асарҳои ҳамосавӣ моҳияти ахлоқӣ, эстетикӣ, иҷтимоӣ, таърихӣ, сиёсии зиддият муфассалан инъикос ёфта метавонад.

8. *Манзара*, ки акси муҳити табиӣ, манзили макон ва амсоли инҳо мебошад, дар асарҳои эпикӣ муфассалу мукаммал истифода мешавад. Бидуни манзара асари эпикӣ арзиши мӯътадили эстетикӣ ҳудро соҳиб шуда наметавонад. Нависанда имкон дорад, ки дар ташаккули характер, баёни воқеа, ҳалли зиддият, нишон додани рӯҳия ва ҷаҳонбинии персонажи ҳуд ва умуман ба мақсадҳои гуногуни дигар аз манзара фоида барад.

9. *Портрет* (қиёфаю симои персонаж) дар асарҳои эпикӣ ба-

тафсилу батакдор меояд. Нависанда ба нияти фардияту умумияти персонажи худ ба симову қиёфа эътибор медиҳад, зоҳири вайро бо ботинаш алоқаманд мекунад. Дар повесть, махсусан роман нависанда бояд портрети персонажи марказии худро бағоят равшан кашад, ҷузъиёти ҷолиби онро тақдирона таъкид кунад. Нависанда вобаста ба услуби худ, инчунин алоқамандона ба тарҳи сюжет ва моҳияти персонаж метавонад портрети персонажро якбора пурра диҳад, метавонад ҷузъ-ҷузъ дар мавридҳои гуногун нишон диҳад.

10. *Забон*, ҳамон навъе, ки ишора шуда буд, ду роҳи истифода дорад ва ҳар дуяш дар асарҳои эпикӣ ба қор меравад. Дар масъалаи забони адабиёти бадеӣ сухани персонаж бағоят характернок мебошад, зеро нависанда ба нияти фардӣ қунонидани образ ва нишон додани моҳияти характери вай унсурҳои гуногуни забонро дар нутқи ӯ раво дониста метавонад. Умуман, забон яке аз тавонотарин воситаҳои типикунӣ ва фардиқунонии характер мебошад, ки ба ин образи Фахриддин Аминов аз ҳикояи С. Улуғзода «Ҳалокати шохпаланг» мисол шуда метавонад.

Забони асари эпикӣ мувофиқи сабки хосаи нависанда ва моҳияти мавзӯву рӯҳияи асари бадеӣ хусусиятҳои гуногун пайдо карда метавонад, ҷунончи ширадор ва ё хушк, серҳикмат (серзарбулмасалу мақол) ва ё камҳикмат, ҷумлаҳои тӯлониюлангардор ва ё кӯтоҳ-кӯтоҳ ва амсоли инҳо.

11. *Ҷанбаи объективият*, ҳамон навъе ки гуфта шуда буд, барои асарҳои эпикӣ хос аст. Нависанда ҳастиро тарзе ба қалам медиҳад, ки субъективияти ҳуди вай дар равиши воқеа ва ҳалли зиддият ё роле намебозад (мисли «Ҳасани аробакаш», «Еддоштҳо» ва ғ.) ё тамоман нопадид аст (мисли «Дохунда», «Духтари оташ» ва амсоли инҳо). В. Г. Белинский навиштааст: «Дар ин ҷо (назми эпикӣ — Р. М.) шоир дида намешавад, олами пластикӣ тақсим шуда, худ ба худ инкишоф меёбад ва шоир гӯё танҳо нақлкунандаи оддии воқеаҳои худ аз худ рӯйдода мебошад. Ӯ назми эпикӣ»¹. Субъективияти санъаткор дар ҷунин маврид дар идеали қаҳрамони пешқадами худ покиза маҳлул мегардад.

Ҷинси драма Драма мушкилтарин ҷинси адабӣ ба шумор меравад, ки ин фикрро бисёр назариячиён (аз ҷумла Белинский) қайд кардаанд. Инкишофи

драма ба тараққиёти театр ва пешрафти завқу салиқаи аҳли ҷамъият саҳт вобаста мебошад. Драма дорои нуқтаи моҳиятан ниҳоне, ки ҷинсҳои ҳамосаву ғиноӣ доранд, истиқлоли ҷинсӣ зоҳир намекунад, яъне он ё ба ҳамоса (фочиа, мазҳака, дром) ва ё ба лирика (мелодрама, либретто) қаробати том дорад. Вақте ки намоишнома бевосита хонда мешавад, тафовути он, масалан, аз повесту роман, дар ҷузъиёти зоҳирӣ ва микдорист. Дар повесту романо низ бисёр воқеъ мешавад, ки муколамаи дурударозе монанди

¹ В. Г. Белинский. Разделение поэзии на роды и виды. — Избранное. — М. Худ. лит.-ра, 1959, с. 475.

матни намоишнома вучуд дорад (чунончи, баъзе асарҳои М. Хоҷаев). Асари драмавӣ танҳо баъди дар сахна баромаданаш мустақилият ва нисбати комили ҷинсии худро ошкор менамояд.

Драма аксари мутлақи хусусиятҳои ҷинсии эпикиро, ҳамчунин эҳтироснокии лирикаро низ дорои мебошад. Аммо онҳоро ба тарикӣ хоссаи худ соҳиб аст. Махсусияти драма аз сахнавияти вай аст:

1. *Амал* дар драма нисбат ба асарҳои эпикӣ ҳаҷман хурд мебошад. Дар драма амалиёти ҳамагӣ якҷанд кас инъикос меёбад. Амали драма, аз як тараф маҳдуд бошад, аз тарафи дигар, шартиву рамзист, яъне амалиёт дар сахна тавассути имову ишорат, муқолама ва ҳаракатҳо зоҳир мегардад.

2. *Воқеаи* драма ҳам аз нуқтаи назари замон ҳам аз нуқтаи назари макон маҳдуд аст, аммо он бағоят яклухт ва мазбӯт (қурҷ) мебошад. Дар вуқӯи воқеаи драма ҳамагӣ якҷанд кас иштирок менамояд. Иштироки издиҳоме, ки дар асарҳои эпикӣ имкон дорад, дар асарҳои драмавӣ имконпазир намебошад. Драмаҳои «Дод аз дасти ақл»-и Грибоедов, «Борис Годунов»-и Пушкин асарҳои Алексей Островский, «Фронт»-и Корнейчук, «Одамони кордон»-и Шукшин ва ғ. нишон медиҳанд, ки агар муҳимтарин воқеоти замон дар драма (барҷаста) акс ёбанд, драмаву драмнигор нуфузи калон пайдо хоҳанд намуд.

3. *Образ* дар драма мӯъҷаз, аммо барҷаста мешавад. Драматург дар заминаи як ё якҷанд ҳодисаи бағоят мазбӯт ва характернок бояд образи пурраи бадеӣ офарад. Драматург имкон надорад, ки дар як асар силсилаи образҳо эҷод кунад. Асари драмавӣ ҳамагӣ як ё ду қаҳрамони марказӣ дораду ҳалос. Ҳол он ки қаҳрамонони роман чандин нафар шуда метавонанд. Драматург наметавонад тамоми давраҳои фаъолияти қаҳрамони худро пурра баён кунад.

4. *Характери* қаҳрамонони драма низ бағоят мӯъҷаз, вале барҷаста мешавад. Драманавис танҳо унсурҳои муҳимтарини характери персонажи худро зоҳир карда метавонаду ҳалос, унсурҳои иловагии характер гоҳе ишора ва гоҳе сарфи назар мешаванд, ба шарте ки хонандаю бинанда ин хислатҳои дуҷумла сеюмдараҷаро низ тасаввур карда тавонанд. Инчунин, дар асарҳои сахнавӣ процесси ташаккули характер, махсусан заминаҳои ҷиғунагии вай муфассалу мукамал баён ёфта наметавонанд, онҳо ҳамагӣ ишора мешаванд ва ё сарфи назар. Гегель дуруст гуфтааст, ки «қаҳрамонони драма назар ба ҳамоса бештар соддаанд» (Соч., ҷ. XII. — М., 1938, с. 243). Дар характери драма асосан як ҷиҳат таъкид меёбад, чунончи рашк дар Отелло, мубориза бар алайҳи ҷаҳолат дар Алломаи Адҳам. Дар асоси интиҳоби воқеаи характернок нишон додани амалу муносибати характернок ва дар заминаи онҳо офарида тавонистани характери ташаккульёфтаи эътимоднок, албатта, қори бағоят мушқиле мебошад. Характери танҳо як ё ду персонажи марказӣ мукамал офарида мешавад.

5. *Предмети тасвири* драма ҷузъи муҳтасари воқеият мебошад. Драманавис масъалаҳои иҷтимоӣ, таърихӣ, ахлоқӣ ва ғай-

раро тавассути тасвири якчанд воқеа ва муносибати персонажҳои худ нишон медиҳад ва ҳал мекунад. Предмети тасвири драма на моҳиятан, балки ҳаҷман, аз лиҳози замону макон маҳдуд мебошад. Чиз дар шакли афшурда баён мешавад.

6. *Сужети* драма низ мӯъҷаз ва мухтасар мебошад, он ҳамагӣ аз як ё чанд воқеаи бо ҳамдигар саҳт алоқаманд фароҳам меояд. Фаҳӯлӣ дар сужети драма намешавад. Драма тоқати воқеаи бемавқеъ, ё ҷузъи бемавқеи воқеа, лоақл камтар алоқамандро надорад. Сужети драма аз нуқтаи назари таркиб содда мешавад, он печ дар печ буда аз хатҳои барзиёд фароҳам омада наметавонад. Дар драма ҳамагӣ як хати сужет офарида мешавад. Дар баъзе асарҳои драматикӣ бузург гоҳе хатҳои иловагии сужетро ҳам дарёфтани мумкин аст, ки хати асосиро пурқувваттар ва мукамалтар менамояд.

7. *Зиддияти* драма нисбат ба асарҳои эпикӣ кӯтоҳ, таркибан содда, аммо бағоят пуршиддат мебошад. Ин ҷо асосан як хати зиддият амал мекунад, барои хатҳои иловагӣ имконият маҳдуд аст. Омилҳои зиддият аксаран сарфи назар карда мешаванд. Процесси ташаккул ва инкишофи зиддият нишон дода мешавад, аммо хеле мухтасар. Дикқати асосӣ ба лаҳзаи ошкор шудани зиддият, ки рӯй додани ҳодиса мебошад, равона карда мешавад. Бояд таъкид кард, ки зиддияти драма бағоят тезтунд ва пуршиддат мебошад.

8. *Манзара* дар драма дар шакли тамоман махсус ҷилвагар мегардад. Ҷӯю дарёӣ, дашту теппа, манзили макон ва амсоли инҳо дар сахна ба воситаи ороиш ва ашёӣ намоиш дода мешаванд. Манзара дар асарҳои эпикӣ агар хусусияти мутаҳаррикиро дошта бошад, ин хусусиятро дар драма тасаввур кардан душвортар аст.

9. *Портрети* персонажҳои драма аз асарҳои эпикӣ фарқи куллӣ дорад: ин ҷо қаҳрамон бо тамоми ҷузъиёти қиёфааш якбора пайдо мешавад. Аз тарафи дигар, қиёфа ва сару либоси персонаж муддати дуру дароз бидуни тағйирот мемонад, агар воқеа тамоми давраҳои фаъолияти қаҳрамонро фаро гирифта бошад, вай ҳамагӣ ду ё се дафъа тағйири қиёфа ва либос мекунад. Албатта, ба шарте ки либос санги маҳаки образ қарор дода нашуда бошад.

10. *Забони* драма чанд хусусияти хос дорад, чунончи, агар аз як тараф, тамоми мазмун дар асоси гуфтугӯи персонажҳо (актёрҳо) бунёд ёфта бошад, аз тарафи дигар, вай бояд мувофиқи забони гуфтугӯи мардум (на мисли забони китобӣ) сурат дошта бошад. Дар забони драма ҷумлаҳои мураккабу тӯлонӣ, калимаи ибораҳои ғайритабии гаронталаффуз истеъмол намешаванд. Драма ҳарчанд аз муколама фароҳам меояд, аммо мавқеи ремарка (тафсилоти дохилиқавсӣ), ки ба ҷои суханони муаллиф хидмат менамояд, хурд нест. Ин навъ тафсилот дар сахна чун ҷиҳоз ва амалу ишороти актёрон зоҳир мешаванд. Дар драмаҳои адабии забардаст ба нияти барҷаста шудани характери персонаж ва фардияту умумияти вай аз забон моҳирона истифода мешавад, ки ба ин «Имтиҳон»-и Файзулло Ансорӣ, «Вопасин арӯси

амиралмўъминин»-и Ф. Муҳаммадиев ва ғ. мисол шуда метавонанд.

11. Дар драма чанбаҳои *объективӣ* ва *субъективӣ* омезиш меёбанд. Ҳангоме ки воқеият бевосита (объективият) тавассути муколама ва ишораю ҳаракатҳои актёрон (субъективият) ифода меёбад, синтези ин ду чанба равшан ҷилвагар мешавад. Ба шарофати ин омезиш хонанда (бинанда) воқеа ва масъаларо ба тариқи зинда мушоҳида мекунад, дар вай тасаввури аёнӣ ҳосил мегардад.

Чинси драма ба шарофати қонуниятҳои дохилии худ, ки асоси онро **махдудият** ташкил медиҳад, соҳиби баъзе имкониятҳои шариф гардидааст. Чунончи, асари драмавиро ҳам мутолиа кардан мумкин аст, ҳам дар сахна намоиш додан мумкин. Ё худ (аз ҳама муҳимаш ин аст, ки) асари драмавӣ торафт нуфузи зиёд пайдо кард ва рафта-рафта дар асоси он театр, кино, телевизион барин навъҳои мустақили санъат ба майдон омаданд. Ин ҷо таъкид кардан бамаврид аст, ки навъҳои мазкури санъатро ба чинсҳои мустақили адабӣ мансуб донистани баъзе мутахассисон асоси маҳкам надорад. Ҳам кино, ҳам театр, ҳам телевизион навъҳои ҷудогонаи санъат мебошанд, ки дар натиҷаи тараққиёти илму техника ташаккул ёфтаанд. Аммо агар сухан дар бораи асоси (сценарияи) адабии онҳо мерафта бошад, он сценарияҳо аз қонуниятҳои чинси драма тафовути принципиалӣ надоранд, фақат ин ки имкониятҳои замониву маконии воқеа ва ҳаҷму доираи онро ҳар яке аз навъҳои мазкури санъат мувофиқи имкониятҳои техникийи худ тағйир додааст.

Чинси ғинӣ лирикӣ

Агар чинсҳои адабии эпикӣ ва драмавӣ аз нуқтаи назари баъзе хусусиятҳои муҳим, ҳамчун сюжет, зиддият, характер ва амсоли инҳо бо ҳамдигар умумият дошта бошанд, лирика аз

онҳо тамоман фарқ мекунад. Муҳимтарин нишонаҳои ин чинси бағоят паҳншуда аз инҳо иборатанд:

1. *Амалиёт* дар асарҳои лирикӣ ба маънии табиӣ худ вонамеҳӯрад. Ин ҷо зикри амалиёту ҳаракат, ишорат ба он метавонад бошад, аммо баёни бевосита, албатта, нест. Дар лирика дар баробари ҳар як ишорати ҷузъитарин ҳаракату амалиёт ё сурат муроди ин ишорат бидуни таъхир ва фосилаву тафсир маълум аст ё маълум дар назар дошта шудааст. Дар асари эпикӣ, баръакс метавонад ишорати сурату амал тафсир ёбад ё чанд замоне маҷхул ва номафҳум нигоҳ дошта шавад ва баъд тафсир ёбад. Ҳатто метавонад аз аввал то охири асар мавқуф монад, ин худ як ҳунари хос, як усули эҷодист.

2. Дар асарҳои лирикӣ амал, ки набошад, табиист, ки *воқеа* ҳам нест. Ин ҷо ба ҷои худӣ воқеа *ҳиссиёту ҳаяҷон* аз воқеа ё *андешаю мулоҳиза* доир ба он баён мешавад.

3. Махсусияти образи чинси лирикӣ аз он иборат аст, ки вай тавассути амалиёту ҳаракат, дар кӯраи ходисаю воқеа бунёд намеёбад, балки дар асоси баёни *эҳсосоту андеша* офарида мешавад.

Санъаткор таассуроташро аз воқеа, ҳолат, ашъё ва дигар чузъҳои воқеият, ё худ андешаю мулоҳизаашро доир ба предмети тасвир аз забони худ баён мекунад. Бинобар ин, дар асари лирикӣ ҳонанда хоҳу ноҳоҳ бо шахси муаллиф дучор меояд, ки вайро дар адабиётшиносии муосир **қаҳрамони лирикӣ** мегӯянд. Образи қаҳрамони лирикӣ дар заминаи шахсияти муаллиф бунёд меёбад. Аз ин рӯ, доираи қаҳрамони лирикӣ аз ҳудуди шахсияти муаллиф ва сеъ мебошад. Чунончи, устод Лоҳутӣ дар шеъри «Ду нишон» гуфтааст:

Ман ин ҷо на танҳо чу «ман»-як танам,
Ки яксад ва ҳафтад мильён «ман»-ам.

Назариячии бузурги рус В. Г. Белинский гуфтааст: «Шоир бузург дар бораи ҳудаш — дар бораи «Ман» сухан ронда, умумӣ гап мезанад, зеро дар симои ӯ он чизе, ки дар зиндагии халқ аст, таҷассум ёфтааст. Бинобар ин ҳар кас дар ғами ӯ ғами худ ва дар шахсияти вай ҳудашро мебинад».¹

Гоҳе ҳуди адибон ҳам образи қаҳрамони лирикиро равшан аз худ ҷудо кардаанд. Масалан, устод Айнӣ ба тариқи зарифонае гуфтааст:

Айни, ба пеши дӯст мабар шикваи фирок,
Тарсам, касофати ту, мабодо, ба ман занад.

Нависандаи лирик тавассути баёни андешаю эҳсосот мавқеи ҳудро, фаҳмишу баҳои ҳудро умумият медиҳад, ҳудро дар образ ҳал мегардонад.

Дар лирика ғайр аз образи қаҳрамони лирикӣ образҳои дигар ҳам мавҷуданд. Дар лирикаи адабиёти классикии тоҷик ба ҷуз қаҳрамони лирикӣ, ки одатан ҳамчун **раҳӣ**, **хаста**, **нотавон** ва амсоли инҳо номбар мешавад, ду образи умумии дигар — *маъшуқа* ва *рақиб* бағоят паҳн шудааст. Шоирон образҳои лирикии қалам (Рӯдакӣ, Пайрав, Ҳабиб Юсуфӣ), кӯҳ (Миршакар, Мӯъмин Қаноат), киштӣ (Маяковский) ва ғайраро хеле барҷаста офаридаанд. Ҷиҳати намудор як пора шеъри Заҳири Форъебӣ иқтибос мешавад, ки он «раҳӣ» — қаҳрамони лирикӣ мароми шоирро хеле созгор ифода намудааст:

Чун фалак пуштам дуто шуд баҳри нони шому чошт,
Кошкӣ мумкин шудӣ бар рафтани чонам шитоб.
Бар худам дилсӯз мебошам, ки то кай ҳамчу шамъ.
Бошам аз баҳри хурӯш дар изтиробу илтиҳоб?
Дӣ шундам: бо яке з-абнои чинсӣ рӯзгор
Бурда буд навъе зи шафқат хисрави гардунхитоб.
Пас, дар аснои сухан гуфто: «фалон», яъне раҳӣ.
«Аз чӣ медорад аруси суханро дар ниқоб?»

¹ В. Г. Белинский. Полн. собр. соч., т. IV. — М.: Изд-во. АН СССР, 1954, с. 521.

Қаҳрамони лирикии суҳанварони бузург пурмаъниву ибратангез мебошад. Бубинед, қаҳрамони Хоҷа Ҳофиз чӣ андоза муктадир аст:

Осмон бори амонат натавонист кашид,
Қуръа бар номи мани бечора заданд.

4. *Характер* дар чинси лирикӣ ба он маъние, ки дар асарҳои ҳамосавию драмавӣ мавҷуд аст, дида намешавад. Санъаткор танҳо нишонаҳои асосии характерро нишон дода метавонаду халос. Масалан, дар осори шоирони бузурги лирики асримиёнагии мо қаҳрамони лирикӣ умуман чун ошиқи беҳад содику маҳбуба — умуман бераҳму бепарво, рақиб — чун бадахду роҳзан тасвир ёфтааст. Нависандагони забардаст дар асарҳои лирикӣ ҳам тавассути баёни унсурҳои характер рӯи замон, хусусиятҳои муҳимтарини таърихӣ иҷтимоиро низ ифода карда метавонанд, ки ба ин ҳикояҳои Ҳаким Қарим «Марҳабо, баҳор!», «Монанди гул нашукуфтӣ» мисол шуда метавонанд.

5. *Предмети тасвир* — ҳодиса, ҳолат, ашъе ва ғ. дар лирика бевосита инъикос намеёбанд, балки бавосита, ба воситаи ҳиссиёту ҳаяҷон ва андешаю мулоҳизаи қаҳрамони лирикӣ баён мешаванд. Қаҳрамони лирикиро чун оина, чун призма метавон тасаввур кард, ки предмети тасвир дар он акс ёфтааст; хонанда ана ҳамон акси оинавӣ, акси призмавиро мебинад, онро маърифат мекунад, чизе аз вай меомӯзад.

6. Азбаски дар лирика амалиёту воқеа тасвир намеёбад, *сужет* ҳам дида намешавад. Баъзе адабиётшиносон, чунончи, профессор Иззат Султон¹, ақида доранд, ки дар лирика сужет мавҷуд мебошад.

7. *Зиддият*, ба он маъние, ки омили воқеа мешаваду дар асарҳои ҳамосавию драмавӣ ба ҳукми қонун вучуд дорад, дар чинси лирикӣ дида намешавад. Аммо азбаски доираи мафҳуми зиддият васеъ мебошад ҳеҷ гӯшаи зиндагӣ бидуни он имкон надорад, дар лирика ҳам зиддият умуман инъикос меёбад. Аммо он зиддият — зиддияти тавсияёбандаю ба воқеа оваранда намебошад. Он чун лаҳза, чун амри воқеи зиндагӣ намудор мегардад. Масалан, дар лирикаи адабиёти классикии мо зиддияти машҳуртарин миёни се нас мавҷуд мебошад: о ш и қ, ки *беҳад хастаю бовафост*; м а њ п у қ а, ки *беҳад зебову бевафост*; р а қ и б, ки *бениҳоят зишту булҳавас аст*. Ғайр аз ин, зиддият дар лирика бевосита миёни муаллиф (қаҳрамони лирикӣ) ва ғояи инкорӣ мавҷуд аст, ки он нисбат ба асари эпикӣ аз ибтидо то интиҳои асар хеле равшану барҷаста маълум карда мешавад.

8. *Манзара* — аз мавзӯҳои муҳим ва махсуси лирика ба шумор меравад. Аммо манзара дар асарҳои лирикӣ хусусияти му-

¹ Ниг.: И. Султон. Адабиёт назариясӣ. — Тошкент: Уқитувчи, 1980, с. 253 ва баъд.

чарради́ро дорост — ба ин маънӣ, ки мурод аз тасвири он тақвияти воқеаву характер нест. Функцияи марказии манзараи асари лирикӣ — ифшо кардани орзуву ормони муаллиф ва ҷамъбасти додани вай мебошад. Бояд дар хотир дошт, ки манзара ин ҷо дар шакли миниатюра меояд, тағйироту тамоилотро наметаворад. Чунончи, поре аз қасидаи Фарруҳии Сиистонӣ:

Чу зар шуданд разон. Аз ҷӣ? Аз нигеби хазон,
Бакина гашт хазон. Бо кӣ? Бо сипоҳи разон.
Газанда гашт. Ҷӣ чиз? Об. Чун ҷӣ? Чун кайҳом
Халанда гашт ҳаме бад. Чун ҷӣ? Чун пайкон (...)
Бирехт. Ҷӣ? Гули саврӣ. Ҷӣ рехт? Барг. Чаро?
Зи ҳаҷри лола Кучо рафт лола? Шуд пинҳон.

9. *Портрет* дар лирика мавқеъ дорад, аммо на ба он маъние, ки дар ҷинсҳои собиқ ҳаст. Ин ҷо унсурҳои муҳимтарини портрети қаҳрамони шеър баён мешавад, гоҳе гаштаю баргашта таъкид ҳам меёбад. Масалан, ҳусни маҳбуба, заъфу ҳастагии қаҳрамони лирикӣ ва амсоли инҳо дар лирикаи классикии тоҷику форс.

10. *Забони* асарҳои лирикӣ тавассути сухани муаллиф сурат мегирад. Дуруст аст, ки санъати суолу ҷавоб ҳосил лирика мебошад, аммо бояд дар хотир дошт, ки ин гуфтугӯ, аз як тараф, тасаввурӣ мебошад аз тарафи дигар, дар як сӯи ин муколама ҳуди қаҳрамони лирикӣ қарор мегирад. Албатта, асарҳое, ки мазмун саросар ба гуфтугӯи образҳои лирикӣ бунёд ёфта бошанд, низ ҳастанд. Ин қабил асарҳо мақоми зиёдеро ишғол намеkunанд.

11. Яке аз хусусиятҳои мумтози лирика — ҷанбаи *субъективияти* он мебошад. Санъаткор воқеияти объективиро тавассути субъекти худ ифода менамояд. (Албатта, ин ҷо мафҳумҳои «субъект» ва «субъективият»-ро на ба маънии манфиашон, балки дар маънии аслии фалсафии худ бояд фаҳмид). Дар осори лирикии Рӯдакию Умари Хайём, Саъдию Камол ва ҳамаи бузургони гузаштаю муосир малакаи ҷаҳоншиносӣ ва муносибаташон ба зиндагӣ таърих ва ғ. таҷассум ёфтааст.

Ба ин тарик, ақидае, ки баъзеҳо ҳолис ишқро «лирика» мефаҳманд, қомилан ғалат мебошад. В. Г. Белинский навиштааст, ки ин ҷо «**шахсият дар ҷои аввал меистад ва ӯро ҳама чизро ба воситаи он қабул менамоем ва мефаҳмем**»¹. Объективияти ҳамаи асосан тавассути қаҳрамони лирикӣ, гоҳе ба воситаи образҳои дигари лирикӣ ифода меёбад. Мисоли нави охиринашро дар «Сурӯши Сталинград»-и Мӯъмин Қаноат равшан дидаи мумкин аст.

Сифати дигари муҳимтарини лирика, ки бо он аз ҳама саҳту равшан фарқаш зоҳир мешавад, ҳулосагӯӣ ва ифодаи нисбатан бевоситаи ғоя аст, ҳусусан дар лирикаи ҳолис. Масалан, агар мундариҷаи «Дохунда» дар ҳақиқат як роман асосан барои гуфтани як ҷумла, ки ғояи марказист, яъне «мардуми тоҷик зиндагии тоқат-

¹ В. Г. Белинский. Разделение поэзии на роды и виды, с. 475.

фарсо дошт, дар инқилоб бошууро на иштирок карду зиндагии нав сохт» хизмат карда бошад ва ин ҷумла бевосита баён нашуда, чун ҳосили мантикии мундариҷа дар назар дошта шуда бошад, дар байти зерини Мирзо Бедил ғоя дар мисраи якум бевосита баён шудааст ва сурати зоҳирияш низ бо воситаи тасдиқи он — мисраи дуюм баробар аст:

Золим аз бедастгоҳӣ нест бе тамҳиди зулм,
Дар ҳақиқат арра шамшер аст, чун дандона рехт.

Азбаски таъинот ва табиати лирика нисбат ба ҳамоса хеле мураккаб аст, ба навъҳо ҷудо кардани он матлуб мебошад:

1. **Лирикаи медитативӣ (ҳолис)**¹. Мавриде, ки андешаву эҳсос хеле барҷаставу бевосита баён шуда, амалиёту ашъён тасвиршуда то ниҳояти имкон образноку рамзӣ мебошанд ва ҷиҳати воқеияшон ниҳоят хира аст. Намунаи ин навъи лирика ғазалиёти Ҷалолиддини Балхӣ, Хоҷа Ҳофиз ва Мирзо Бедил ҳисоб ёфта метавонанд.

2. **Лирикаи медитативӣ — тасвирӣ**. Мавриде, ки дар зимни баёни ҳиссу андеша сурати амалиёт ва сурати предметҳо ба тарзи нисбатан муфассалу равшан зикр карда мешавад ва дар баробари воситаи ёрирасони ифодаи эҳсосу андеша буданашон аз ҷиҳати зоҳирӣ мустақилият доранд. Ба ин гурӯҳ, ашъоре дохил мешаванд, ки воқеияташон нисбатан равшан аст. Аксари мутлақи ашъори адибони советии тоҷик ба ҳамин гурӯҳ дохил мешаванд.

3. **Лирикаи тасвирӣ**. Мавриде, ки шоир андешаву эҳсоси худро бевосита баён ё хеле кам баён карда танҳо манзара ё ҳолатро ба тасвир мегирад ва андешаву эҳсоси муаллиф танҳо дар сурати тамомият ёфтани ин тасвир, дар шакли яклухт маълум мегардад. Намунаи хеле хубаш шеъри Мӯъмин Қаноат «Пири гулфурӯшон» аст.

Б. ЖАНРҲОИ АДАБИ

1. ЖАНРҲОИ ҲАМОСА

Аввало доир ба мафҳуми «жанр» бояд гуфт, ки он мувофиқи таърифи Н. Т. Колпакова «типи таърихан ташаккулгардидаи қолаби бадеист, ки функцияи муайяни иҷтимоии ҳамин навъи санъат тақозо намудааст ва мутобиқи рӯҳи мазмун сурат бастааст»².

¹ «Лирикаи медитативӣ» дар луғати С. Табаров «Лирикаи маҳрамона» тафсир шудааст, ки истилоҳи дуюм нисбатан маҳдуд буда, на ҳамеша ҷои медитаторияро гирифта метавонад.

² Н. Т. Колпакова. Русская народная бытовая песня. — М. — Л., 1962, с. 25.

Жанрҳои эпикиро аз нуктаи назари ҳаҷм ва доираашон одатан ба се гурӯҳ тақсим мекунанд:

- а) гурӯҳи хурд,
- б) гурӯҳи миёна,
- в) гурӯҳи мухташам.

А. ЖАНРҲОИ ХУРДИ ҲАМОСА

Латифа. Латифа хурдтарин жанри эпикист. Сужет дар вай баъоят содда мебошад, гоҳе вай он қадар заиф аст, ки пай наметавонад бурд. Ҳарчанд дар латифа воқеа мисли ҳикоя ва жанрҳои дигари ҳамосавӣ роли ҳалқунандаро намебозад, бо вучуди ин, мавқеи онро инкор кардан душвор мебошад, зеро агар дар аксари латифаҳо як порае аз воқеа (бигузур, ба тариқи афшурда бошад) баён шавад, дар як қисми онҳо шӯълае, шарорае аз воқеа ҳис карда мешавад.

Зиддияти бениҳоят тезутунд ҳоси латифа мебошад.

Характер ҳам муқаммал нест. Ҳамагӣ як ҷиҳати ҳислат ошкор карда мешавад.

Персонажи латифа ё зирак аст ё гӯлу гумроҳ. Яъне ду ҷиҳати ашаддӣ муқобили ҳамдигар, ду қутб ба мадди назар гузошта яке маҳкум, дигаре маҳмуд мешавад.

Латифа услубан чунон хусусияте дорад, ки дар вай на танҳо ҷумлаю ибора, балки калимаи зиёдати ҳам набояд бошад. **Мӯъҷазӣ** қонуни латифа мебошад.

Аз ҷумлаи воситаҳои баёни латифа саволу ҷавоб, кинояю муқобила, таҷнису лутфро бояд таъкид кард, ки бидуни санъатҳои мазкур латифа эътибор пайдо карда наметавонад. Махсусан **лутф** — **ҷони латифа мебошад**, яъне калимае ё ибораре, ки гӯянда ба маънии муқаррари онҳо қор фармудааст, ҷавобдиханда онро ба маънии дигар таъбир мекунад, ки чунин ҷавоб, аз як тараф, хусусияти ҳаҷву зарофатро дорад, аз тарафи дигар, онро пурсанда (ва хонанда низ) ҷашмдор набуд. Чунончи, Султон Маҳмуд, ки сар болои зонуи Аёз гузошта буд ва меҳост вайро масҳара кунад, меурсад, ки: «ба аҳмакони чӣ мешавӣ?» Муроди Султон Маҳмуд аз «чӣ мешавӣ», маънии «хешию наздиқӣ» буд. Аммо Аёз ифодаи мазкурро тамоман тарафи дигар бурда, ҷавоб медиҳад, ки: «болишт!»

Латифа ҳоси эҷодиёти даҳанакии халқ мебошад. Аммо он дар адабиёти хаттӣ низ таърихи қадима дорад. Чунончи, дар «Марзбоннома»-и Марзбони Рустам (асри X) латифа дучор меояд. Ин жанро ба ҳадди аълояш Убайди Зоконӣ расонидааст.

Тамсил

Ин калима аслан арабӣ буда, бо калимаҳои «масал, мисол, мисл, амсол» ва монанди инҳо ҳамреша мебошад. Чун истилоҳ тамсил чунон

жанри эпикист, ки дар воқеаи на чандон қалони вай ҳаргуна маҳлуқот, наботот, ашё ва ғ. иштирок менамоянд.

Муҳимтарин хусусияти тамсил ин аст, ки амалкунандагони ғайриинсонӣ чун инсон гуфтугӯ мекунанду ҳулку рафтори одамиро аз худ содир менамоянд. *Сужети* тамсил аз як воқеаи хурди бағоят мазбуту яклухт иборат мешавад.

Бояд донист, ки агар барои латифа воқеа характернок набошад, тамсил бидуни ҳодиса бунёд ёфта наметавонад.

Дар тамсил муҳимтарин ҷиҳати ҳислати предмети тасвир ба тариқи аёнӣ таъкид меёбад. Мурод аз ин панд аст. Бесабаб нест, ки дар адабиёти дидактикии ҳамаи халқҳо тамсил аз ҷумлаи паҳншудатарин жанрҳо ба шумор меравад. Дар адабиёти асримиёнагии тоҷик «Қалила ва Димна» (бо тамоми вариантҳои), «Тӯтинома» ва чандин силсилаи дигар дар асоси тамсил бунёд ёфта аст.

Яке аз хусусиятҳои барҷастаи услубии тамсилҳои адабиёти тоҷик ин аст, ки вай аксаран бо наср гуфта мешаваду бо шеър оро меёбад. Зайли намуна тамсили Абдурахмони Ҷомӣ «Қаждум ва сангпушт» ин ҷо оварда мешавад:

«Қаждуме захри мазаррат дар неш ва тири хабосат дар кеш азимати сафар кард. Ногоҳ бар лаби обе паҳновар расид, хушк фуру монд — на пой гузаштан ва на ёрои бозгаштан.

«Сангпуште ин маъниро аз вай мушоҳида кард, бар вай тараҳхум намуд ва бар пушти худаш савор кард ва худро дар об андохт ва ошнокунон (шинокунон) рӯй ба ҷониби дигар ниҳод. Ва дар он асно овозе ба гӯши сангпушт расид, ки қаждум чизе бар пушти вай мезанад. Суол кард, ки:

— Ин чӣ овоз аст?

Ҷавоб дод, ки:

— Ин овози неши ман аст, ки бар пушти ту мезанам. Ҳарчанд медонам, бар он коргар намеояд, аммо одати худро наметавонам гузошт, ҷунончи, гуфтаанд — фард:

Неши қаждум на аз пай кин аст.
Муқтазои табиаташ ин аст.

Сангпушт бо худ гуфт, ки ҳеҷ беҳ аз он нест, ки ин бадсириштро аз ин ҳӯи зишт бираҳонам ва некӯсиратонро аз осеби вай эмин гардонам. Бо об фӯрӯ рафт ва вай (қаждум)-ро мавҷ даррабуд ва ба ҷое бурд, ки гӯё ҳаргиз набуд.

Қитъа:

Ҳар авоне, ки дар ин базмғаҳи шарру фасод
Тори сад ҳила ба ҳар лаҳзам аз соз диҳанд.
Беҳ аз он нест, ки дар мавҷи фано ғута хӯрад,
То вай аз ҳулки худи халқ аз ӯ бозраҳанд?»

Тамсил саросар бо назм ҳам навишта мешавад. Барои мисол тамсили машҳури Носири Хисрави Қубодиёӣ (1004—1088) оварда мешавад:

Рӯзе зи сари санг уқобе ба ҳаво хост.
 Аз баҳрӣ тамаъ болу пари хеш биёрост.
 Бар ростии бол назар карду чунин гуфт:
 «Имрӯз ҳама рӯи замин зери пари мост.
 Гар авҷ бигирам, бипарам аз назари шед,
 Мебинам, агар заррае андар таги дарёст.
 Гар бар сари хошок яке пашша бичунбад,
 Чунбидани он пашша аён дар назари мост».
 Бисъёр манӣ карду зи тақдир натарсид,
 Бингар, ки аз ин ҷархи ҷафотеша ҷӣ бархост?

Ногаҳ зи камингоҳ яке сахткамоне
 Тире зи қазову қадар андохт бар ӯ рост
 Бар боли уқоб омада он тири чигардӯз
 В.-аз абр мар-ӯро ба сӯи хок фурӯ кост.
 Бар хок бияфтоду биғалтид чу моҳӣ
 В-он гоҳ пари хеш кашид аз ҷапу аз рост.л
 Гуфто: «Аҷаб аст ин ки зи ҷӯб асту зи оҳан,
 Ин тезию тундию паридан-ш кучо хост?»
 Бар тир нигоҳ карду пари хеш бар ӯ диҳ —
 Гуфто: «Зи кӣ нолам, ки аз мост, ки бар мост»
 Хуччат, ту маниро зи сари хеш бадар кун,
 Бингар ба уқобе, ки манӣ кард чиҳо хост!

Тамсил дар адабиёти бисъёр халқҳо мақом дорад. Тамсилҳое, ки ба Эзоп (асрҳои VI—V пеш аз мелод) мансуб доништа мешаванд, дар тамоми олам машҳуранд. Шӯҳрати ин бузургмарди юнонӣ ба дараҷае расид, ки умуман суханони киноявии таҳдorro забони эзопӣ» номиданд.

Лафонтени франсавӣ (1621—1695), И. А. Крылови рус (1769—1844) маҳз бо тамсилҳояшон эътибор пайдо кардаанд. Д. Бедный, С. Михалков, С. Олейник барин адибони советӣ низ ба тамсил муруҷиат кардаанд.

Тамсил дар адабиёти тоҷик як навъи махсус ҳам дорад, ки онро **мунозира** мегӯянд.

Мунозира дар адабиёти тоҷик соҳиби таърихи қадима мебошад. Як намунаи барҷастаи он ханӯз дар давраи паҳлавӣ ба миён омада буд, ки «Дарахти асурик ва буз» ном дорад. Дар асрҳои миёна махсусан мунозираҳои Асадии Тӯсӣ машҳуранд.

Онро гоҳе қисса ҳам мегӯянд.

Баллада

Асарҳои хурди манзуме, ки дар асоси як ё якчанд воқеаи дар атрофи як сюжет гирд овар-

да сохта шудаанд, баллада ва ё қиссаи манзум меноманд.

Дар баллада чараёни ҳаматарафаи ташаккули образ ва характер мавҷуд намебошад, балки нависанда онҳоро дар шакли ҷамъбаст нишон медиҳад. Дар баллада мақсади асосии нависанда на офариниши образи комили бадеӣ мебошад, балки саъю кӯшиши ӯ бештар ба нишон додани моҳияти ҳодиса ва воқеа равона карда мешавад. Агар балладаҳои Жуковский, Тихонов барин услудони суханро мулоҳиза кунем, ҳамин хусусиятҳо ҷилвагар мешаванд.

Ногуфта намонад, ки балладаро баъзе муаллифон ба чинси

муштаракӣ *лирикию эпикӣ*, ҳатто ҳолис *эпикӣ* ҳам мансуб мебошад. Тахмин кардан мумкин аст, ки шакли манзуми баллада ва гоҳе каламдод шудани эҳсосоту андешаи муаллиф боиси ҳукми мазкур шуда бошад.

Қиссаи хурди манзуми сюжетдор дар адабиёти асримиёнагии тоҷику форс низ эҷод мешуд. Онро аксаран «*маснавӣ*», ё «*қитъа*» меномиданд. Балладаро дар адабиёти советии тоҷик ҳам ба кор мебаранд. Масалан, онро дар эҷодиёти Мирзо Турсунзода, Бокӣ Раҳимзода дидан мумкин аст.

Ҳикоя

Дар ин жанри эпикӣ як *воқеаи* нисбатан хурд, аммо яклухту том инъикос меёбад. Лаҳзаҳо ва қисмҳои воқеа бо ҳамдигар саҳт алоқаманданд.

Хеле кам воқеъ мегардад, ки дар ҳикоя воқеаи асосӣ бо воқеаи пешин ва ё пасин вобаста тасвир ёфта бошад. Одатан, алоқамандии воқеаи тасвиршаванда бо воқеаҳои гузашта ва ё минбаъда ба тариқи ҷузъӣ ва ё шартӣ сурат мегирад. Муҳимтарин хусусияти воқеаи ҳикоя ҳамин аст, ки вай аз нуқтаи назари замону макон, ҳаҷму ҳудуд ва моҳияти худ яклухту мазбут мебошад. Ба ин ақида ҳикояҳои нависандагони бузург, масалан Ги де Мопассан, А. П. Чехов мисол шуда метавонанд. Ин хусусиятро дар ҳикояҳои Ф. Муҳаммадиев «Даъво», «Рӯзи дафни Усто Оқил», «Роҳ» ва ғ. мушоҳида кардан мумкин аст.

Сужети ҳикоя равшан аст, аммо он таркибан содда мебошад, аз чандин хат фароҳам омада наметавонад. Нависанда ҳамагӣ як хат мекашад, вале аввали онро, равишашро ва охири вайро барҷаста нишон медиҳад.

Барои таҳияи сужети ҳикоя *зиддиятҳои* конкрет тасвир карда мешаванд. Масалан, дар ҳикояи Ф. Муҳаммадиев «Даъво» зиддияти миёни одоб ва беадабӣ инъикос ёфтааст, ки оқибати кор одоб музаффар мегардад. Табиист, ки зиддият дар зиндагӣ фаровон аст, омили зиндагӣ пешравӣ худ зиддият мебошад. Дар асоси зиддияти характерноки зиндагӣ, дар заминаи ҳалли ахлокию иҷтимоии зиддият бофтани сохтани сужети яклухт кори осоне нест, вай аз нависанда ба замми истеъдод боз ранҷи беҳисоби эҷодиро талаб мекунад. Маҳз барои ҳамин аз миёни садҳо адибони каламаш танҳо яке қодир аст, ки ҳикояи асили бадеӣ офарад.

Доираи *персонаж* дар ҳикоя аз латифаю тамсил васеъ мебошад — агар дар ду жанри хурдтарин сояи танҳо ду кас (ё ду ҷиз) намудор гардад, дар ҳикоя амалиёти ду кас ва аз он ҳам бештар тасвир меёбад. Дар маркази воқеаи ҳикоя амалиёти ду кас (ё ду ҷиз) меистад. Амалиёти ҳамин ду кас боиси яклухтии воқеа мешавад ва ин ҳар ду — яклухтии воқеа ва амалиёти персонажҳо — якҷоя боиси яклухтию ягонагии ҳикоя мешаванд.

Имкон дорад, ки дар ҳикоя амалиёти ҳамагӣ ду кас тасвир ёбад. Чунон ки дар ҳикояи Ф. Муҳаммадиев «Роҳ» дида мешавад. Дар ин сурат ин ҳарду персонаж персонажи марказӣ мебошад. Аммо чунин ҳолат бештар ба назар мерасад, ки дар ҳикоя ғайр аз амалиёти ду персонажи марказӣ боз амалиёти персонажҳои дигар ҳам

тасвир карда мешавад. Ба персонажҳои иловагӣ нависанда дар сурате эҳтиёҷ пайдо мекунад, ки яклухтии воқеа ва пуррагии суҷетро амалиёти фақат ду кас таъмин карда натавонад. Яъне ба нияти яклухт кардани воқеа ва пурра сохтани суҷет амалиёти персонажҳои иловагӣ ҳам инъикос меёбад.

Персонажи марказии ҳикоя бояд *портрет* дошта бошад, яъне нишонаҳо ва хусусиятҳои киёфани зоҳирӣ ва олами ботинии қаҳрамон барои хонанда маълум шуда бошанд. Нависандаи ҳикоя на танҳо ба воситаи амалиёт, гуфтор, хулқу атвор, балки тавассути портрет низ персонажи асосиро ҳам фардӣ мекунонад ва ҳам умумият медиҳад.

Аммо бояд донист, ки барои офариниши портрети пурраю комил — барои нишон додани тамоми унсурҳои портрет ва такроран таъкид кардани ҷузъиёти муҳимтарини вай имконият дар ҳикоя фаровон нест.

Яке аз мақсадҳои таълифи ҳикоя офариниши характер мебошад. Агар дар латифаю тамсил ягон нишонаи асосии характер танҳо номбар шавад, ин ҷо муҳимтарин унсурҳои характер, метавон гуфт, барҷаста намоиш дода мешавад. Нависанда лаҳза-лаҳза воқеаро тасвир карда истода амалиёти пайдарпаи қаҳрамонро нишон медиҳад ба ин восита зарра-зарра характер меофарад.

Албатта, дар заминаи як воқеаи нисбатан хурд нависанда наметавонад унсурҳои дигари характери қаҳрамонро тафсир диҳад. Барои нишон додани процесси ташаккули характер имкониятҳои нависанда маҳдуданд. Барои тасвири омилҳои ҷигунагии характер имконияти ҳикоя боз ҳам маҳдудтар. Албатта, ин чунин маънӣ надорад, ки муаллифи ҳикоя ҳеҷ гоҳ унсурҳои иловагии характери қаҳрамонро нишон наметавонад бошад, ҷараёни ташаккули характер ва заминаҳои ҷигунагии вайро мутлақо тасвир намекарда бошад. Тезиси боло ба дараҷаи мутлақ нест. Балки дар таҷрибаи эҷодӣ аксаран ҳамин тавр воқеъ мегардад. Ҳикояҳоеро ҳам дучор омадан мумкин аст, ки вобаста ба ҷигунагии воқеа ва суҷети асар, ғарзи эҷодию эстетикӣ нависанда ва истеъдоду маҳорати вай характер ё таркибан бой аст ё процесси ташаккулаш маълум аст, ё заминаҳояш аён мебошад.

Дар ҳикоя *манзара* мавқеъ дорад, онро нависанда барои нишон додани замону макони воқеа, ҷиҳати ошкор кардани руҳия ва зав-қи персонаж ба кор мебарад. Дар ҳалли мавзӯ, ифодаи ғоя, конкретияти мақсад ва умуман барои пуррагии яклухтии асари бадеӣ манзара роли калон мебозад.

Тасвири табиат аз қисматҳои муҳимтарини манзара ба шумор меравад. Дар ин сурат манзараи тасвиршаванда бо характери персонаж ва идеали нависанда саҳт вобастагӣ пайдо мекунад. Инро дар ҳикояҳои Ф. Муҳаммадиев «Рӯзи дафни Усто Оқил», «Сози мунаввар» ва ғ. дидан мумкин аст.

Ҳикоя аз нуқтаи назари мавзӯ, моҳият, рӯҳи ғоявӣ (пафос) бисёр мешавад. Чунончи, ҳоло дар адабиёти халқҳои олам ҳикояҳои *ахлоқӣ, таърихӣ, иҷтимоӣ, воқеӣ, ишқӣ, ҳаҷвӣ* ва ғ. маълумланд.

Жанри ҳикоя дар таърихи адабиёти тоҷик таърихи қадима дорад. Тавассути «Сиёсатнома»-и Низомулмулк, «Қобуснома»-и Қайковус, «Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ ва дигар китобҳои адабию бадеӣ, таърихӣ ва ғ. бисёр ҳикояҳои дар асрҳои X—XI ва минбаъд таълифшуда ба мо расидаанд.

Бояд донист, ки ҳикояҳои адабиёти даври асримиенагӣ аз ҳикояҳои адабиёти муосир дар бисёр масъала, чунончи, ҳаҷм, забону услуб, доираи мавзӯ ғусусиятҳои фарқкунанда доранд.

Аксари ҳикояҳои адабиёти давраи гузашта дар асоси як ҳодисаи хурд сохта мешуд ва дар вуқӯи он ҳодиса микдори ками персонажҳо иштирок мекарданд. Зиддияти ҳикоя ҳам нисбатан сода буд. Харақтери қаҳрамон дар бисёр мавридҳо на аз амалиёти вай, балки аз харақтеристикаи муаллиф равшан мегашт.

Забону услуби ҳикоя пеш асосан шоирона, хушпардозии романтӣ сурат мегирифт.

Яке аз нишонаҳои равшани ҳикояҳои нависандагони замони пеш, масалан, Қайковус, Авфии Бухороӣ, Саъдӣ, Убайди Зоконӣ,

Ҷомӣ ва дигарон, боз дар он буд, ки аз ҷиҳати мавзӯ панду ахлоқӣ буданд. Аз нимаи асри XIX сар карда, яъне дар адабиёти маорифпарварӣ ва ҷадидӣ доираи мавзӯи ҳикоя васеъ гардид, масъалаҳои гуногуни ҳаётӣ, воқеаҳои мухталифи реалию бофта ба ҳикоя ворид шуданд.

Дар замони советӣ ҳикоя ба дараҷаи баланди тараққиёти худ расид. Аз интишори шоистаи ҳикояҳои А. П. Чехов, Л. Н. Толстой, А. М. Горький ва дигар ҳикоянависони бузурги рус ва Аврупо адбибони тоҷик, ҳамчун С. Айнӣ, А. Деҳотӣ, Ҳаким Қарим, С. Улуғзода, Раҳим Ҷалил, Ф. Муҳаммадиев ва дигарон сазовор сабақ гирифта, ин жанри сернуфузи эпикиро ривҷ доданд.

Новелла

Бисёр адабиётшиносон (масалан, Л. И. Тимофеев) новелла ва ҳикояро як жанри адабӣ меҳисобанд. Аз рӯи ақидаи баъзеи дигарон, но-

велла дар бисёр масъалаҳо, чунончи, воқеа, ҳудуди суҷет, дараҷаи образ, харақтер ва ғ. бо ҳикоя баробар бошад ҳам, нишонаҳои аз вай фарқкунанда дорад.

Аз рӯи мушоҳидаи новеллаҳои нависандагони машҳур ғусусиятҳои хоси зерини жанри мазкурро муайян кардан мумкин аст.

Якум. Тарзи баёни новелла бағоят мӯъҷаз аст. Дар он на танҳо ҷумла, балки калима ё ибораи қобили ихтисор набояд бошад. Суҳан дар новелла тиллобаркаш аст. Агар дар ҳикоя имкони тафсили ҷузъиёт мавҷуд бошад, дар новелла нест.

Дуюм. Новелла бештар дар мавзӯи сиёсии иҷтимоӣ, воқеии таърихӣ эҷод мешавад. Масъалаю воқеаи тасвиршаванда зоҳиран ҷузъист, ба одамони ҷудогона дахлдор асту бас. Аммо дар асл, моҳиятан ин тавр нест, воқеа ва масъала ба беҳи ҷамъият, ба зиндагии имрӯза ва фардои халқ вобаста мебошад.

Сеюм. Дар новелла мабдаи зеҳният (субъективизм) назар ба ҳикоя бештар мавқеъ дорад. Воқеа ё аз забони шахси якум баён мешавад, ё ҳодисаю ҳолат зиёда ҳаяҷонангез тасвир меёбад.

Чорум. Новелла ба романтизм бештар қарин аст: ё пурра бо ин метод эҷод мешавад, ё аз рангубори вай ҳусну тароват мегирад — нависанда ҷо-ҷо аз он истифода мекунад.

Панҷум. Новелла аксаран дар асоси як воқеа сохта мешавад, дар ҳикоя бошад, ғайр аз воқеаи асосӣ боз лаҳзаҳои воқеоти дигар истифода мешаванд¹. Ғайр аз ин, дар новелла кӯшида мешавад, ки факту ҳуччат, ҳақиқати рӯйдод таъкид карда шавад².

Аз нуқтаи назари сабқашон бисёр ҳикояҳои адибони асри миёнагии тоҷику форс, махсусан, асарҳои Саъдӣ ва Ҳоҷа Самандари Тирмизиро новелла шумурдан мумкин аст.

Дар адабиёти советии тоҷик Ҳаким Қаримро устоди новелла меҳисобанд.

6. Жанрҳои миёнаи ҳамоҷа

Ба ин гурӯҳ ҳамагӣ ду жанр — повесть ва достонро дохил мекунам.

Повесть
(ё қисса)

Дар адабиётшиносии гузашта асарҳои сервоқеаю сермоҷароро *қисса* мегуфтанд, ки ҳоло он ба жанри мустақил — повесть ва роман мансуб мебошад. Дар адабиётшиносии муосири тоҷик гоҳе ба ҷои повесть *қисса*-ро истифода мекунам, ки он дар ҳадди истилоҳи худ пурра содик нест.

Повесть дар миёни ҳикоя ва роман меистад.

Аломатҳои асосии повесть аз инҳо иборатанд:

Дар ин жанри эпикӣ як *воқеаи том ва ё силсилаи воқеаҳои* бо ҳамдигар саҳт алоқаманд тасвир меёбад. (Фарқи воқеаи повесть аз ҳикоя дар он аст, ки доираву ҳудуди вай аз ҳар ҳусуси васеъ мебошад. Нависанда ҳодисаро ҳам аз нуқтаи назари замон ҳам макон вусъат дода метавонад.) Аммо аз ҳама муҳимтараш ин аст, ки воқеаи повесть ҳатман моҳияти васеъ дорад, он ба тариқи ошкоро ҳусусияти иҷтимоӣ зоҳир менамояд. Аз повестьҳои устод Айни «Одина», «Марги судхӯр», С. Улуғзода «Ривояти суғдӣ», Ф. Муҳаммадиев «Дар он дунё», «Одамони кӯҳна», «Шоҳии япон» ва ғ. ҳар кас равшан мебинад, ки домани воқеа хеле васеъ мебошад — он ба соҳти иҷтимоӣ, таърих, сиёсат рафта мечаспад. (Азбаски дар повесть силсилаи воқеа тасвир меёбад, *сужет* низ назар ба ҳикояву новелла мураккабу муфассал мебошад.) Агар ҳикоянавис барои таҳияи ҳамаи унсурҳои сужет имконият надошта бошад, нависандаи повесть чунин имкониятро дорад.

¹ Ниг.: Ф. М. Головченко. Введение в литературоведение. — М.: И.: Высшая школа, 1964, с. 258.

² Ниг.: Ю. З. Янковский. Модификации новеллистического жанра в зарубежной литературе 1-ой половины XIX ст. — Мач.: Жанровые формы в литературе и литературной критике. — Киев: КГПИ, 1979, с. 103

Нависандаи повесть як хатти устувори сюжет мекашад. Вай метавонад хатти асосии сюжетро ба чанд лаҳза — сюжети мустақил тақсим кунад, ки чумла як риштаи пурзӯрро ҳосил мекунад. Ҳамчунин, нависандаи повесть имкон дорад, ки барои пурратару равшантар кардани хатти асосии сюжет боз риштаҳои иловагӣ ҳам густурад. Ба ин маънӣ, сюжети «Одина» ва «Марги судхӯр» таркибан мураккаб ва хеле бой мебошанд.

Зиддият дар повесть мураккабу тӯлонист — нависанда вайро равшан ва дурудароз нишон медиҳад. Барои ҳалли зиддияти повесть муддати дарозе ва қувваи бисёре сарф мешавад. Сабаб ин аст, ки зиддият ҷиддист, вай асоси таърихӣ иҷтимоӣ дорад.

Зиддияти повесть ҳатман аз воқеаҳои ҷиддӣ сар мезанад ва ҳалли вай, албатта, моҳияти иҷтимоиро дарбар мекунад.

«Дар повесть нависанда имкон дорад, ки чандин зиддияти ҳаҷман хурду калон, моҳиятан гуногунро, ки бо ҳамдигар вобастаанд, тасвир кунад. Ғайр аз ин нависанда ин ҷо боз имкон дорад, ки заминаҳои пайдоиши зиддиятро, махсусан омилҳои инкишофи онро нишон диҳад.

Азбаски сюжету зиддияти повесть мураккаб асту воқеа бисёре дорад, дар вай персонажи зиёд амал мекунад. Ин ҷо ғайр аз амалиёти персонажҳои марказӣ боз ҳаракату рафтори чандин каси дигар тасвир меёбад. Микдори персонажҳои баъзе повестҳо аз даҳҳо нафар мегузарад.

Дар повесть шахси (персонажи) марказӣ *портрети* равшан бояд дошта бошад. Нависанда вобаста ба моҳияти образ ва идеали худ симои зоҳирии персонаж — қадду комат, афту андом, сару либос, имову ҳаракатҳои вайро барҷаста нишон медиҳад, унсурҳои характерноки вайро тақрибан таъкид менамояд. Ҳар касе «Марги судхӯр»-ро хонда бошад, симои Қорӣ Исматро равшан тасаввур менамояд ва башараи ӯро ҳеҷ гоҳ аз хотир намебарорад.

Ҳамчунин, нависандаи повесть баъзе ҷиҳатҳои муҳими портрети персонажҳои дуюмдараҷаро ҳам кашида метавонад.

Яке аз имкониятҳои повесть — офариниши *характер* мебошад. Нависанда тамоми риштаҳои характери персонажи марказии худро намоиш дода, процесси ташаккул ва омилҳои ҷигунагии онро ба қалам меоварад. Хактери Одина (аз повести «Одина»), Қорӣ Ишқамба (аз «Марги судхӯр»), акаи Барака (аз «Шоҳии япон») шаҳодат медиҳанд, ки нависандаи моҳир дар повесть характерҳои таркибан мураккаб ва қобили эътимод эҷод карда метавонад.

Аз имкониятҳои дигари повесть дар масъалаи характер ин аст, ки нависанда муҳимтарин хислатҳои персонажҳои дуюмдараҷаро низ ҷилва медиҳад. Хонанда атвор, хулқу ҳӯи Арбоб Камол, Ибод, Гуландомро низ равшан тасаввур карда метавонад.

Манзара дар повесть муфассал истифода мешавад. Адиб макони воқеа, ҷузъиёти вайро батафсил баён карда метавонад. Манзараҳои «Чаллодони Бухоро», «Одина» ва амсоли инҳо, ки реалию типӣ буда, бо мавзӯ ва ғоя узван алоқаманд мебошанд,

барои фардияту умумияти образҳо хизмат карда, ба хонанда барои беҳтару аёнӣ шинохтани персонажҳо кӯмақ мерасонанд.

Достон «Достон», ки онро гоҳе «дастон» ҳам мегӯянд, дар забони тоҷикӣ маъниҳои бисёр дорад. Маънии асосии вай «*машҳур, маълуму маъмул,*

вирди забон будан», ҳамчунин «фиреб» аст. Масалан, мегуянд: «*фалонӣ достон шуд*».

Маънии дигари «достон» — *корнамоии барҷаста ва қаҳрамоии ҳақиқӣ* мебошад, чунончи, «*достони Рустам*» ё «*Рустами достон*» ҳамин маъниро дорад.

Боз «достон» маъниҳои «*қисса, саргузашт, ҳикоя*»-ро ҳам мефаҳмонад. Чунончи, «достон» дар «Қалила ва Димна» ба ҳамин мақсад аст. Гоҳе «дастон» ба маънои муҳолифи «достон» — *фиреб* ҳам кор фармуда шудааст. Чунончи:

Ҳар достон, ки ӯ на санои Муҳаммад аст,
Дастони коҳинон бишумораш, на достон!

Ҳаким Фирдавсӣ «дастон»-ро ба маънии *фиребу найранг* овардааст, чунончи:

Бад-ӯ гуфт: «Марди шабистон наям,
Маҷӯям, ки бо банду дастон наям».

Маъмултарин маънии имрӯзаи «достон» мафҳуми истилоҳии жанрии вай мебошад. Достони «Ҳасани аробакаш», достони «Ғафтори Сино» ба ҳамин маънӣ мебошанд.

Достон, одатан, дар шакли назм эҷод мешавад.

Дар адабиёти классикӣ тоҷик достон асосан дар шакли *маснавӣ*, яъне тарзи қофияи **аа, бб вв, гг...** таълиф меёфт. Аммо гоҳе ин принцип вайрон ҳам шудааст. Масалан Убайди Зоконӣ (1270—1370) достони худ «Мушу Гурба»-ро дар шакли **аа, бб, вв, гв, дв...** эҷод кардааст, яъне баъди ду байти муқаддимавии *маснавӣ*, достон дар шакли қофиябандии *қасида* (ғазал) чараён меёбад. Ё худ шоир Зиёӣ (а. XVII) «Дехқоннома» (ё ки «Панҷ ганҷ») ном достоне дорад, ки дар шакли *мусаммати мухаммас* эҷод шудааст.

Чун истилоҳи жанри адабӣ *достон* барои ду ҷинси адабӣ: *эпикӣ* ва *лирикӣ* муштарак мебошад. Яъне дар баробари *достонҳои* маъмули *эпикӣ* боз *достонҳои лирикӣ* ҳам ҳастанд, ки оид ба ин масъала дар поёнтар таваккуф хоҳад шуд.

Достонҳои эпикӣ ду хел мешаванд: *хурд* ва *калон*. Одатан, достонҳои калонро дар радифи *роман* мегуздоранду достонҳои хурдро дар радифи *повесть*.

Аз ҳамин рӯ, достонҳои хурд дар кулли масъалаҳои эҷодӣ — бадеӣ — ҳамчун *воқеа, сюжет, зиддият, образ, характер* ва амсоли онҳо ҳамсанги повесть буда метавонанд.

Шоири достонсаро дар фароҳам овардани *сюжет, тавсияи зиддият, офариниши образ*у хислату атвор (*характерҳо*) маҳдудияти

эҷодие ҳис мекунад. Барои тасвири муфасссали амалиёт, баёни ҳа-матарафаи манзараю киёфа (портрет), инъикоси пурраи ҷузъиёт имкони шеър танг мебошад. Маҳз барои ҳамин, шоир бо тасвири характерноктарин лаҳзаю лавҳа қаноат мекунад.

Достон дар адабиёти тоҷик таърихи қадима дорад. Вай ҳанӯз дар адабиёти қадим мавқеъ дошт. Аз адабиёти давраи паҳлавӣ достони «Дарахти асурик ва буз» қимати бадеии худро ҳоло ҳам гум накардааст.

Дар давраи асрҳои миёна достон макоми баландтаринро иш-ғол кард. Достонҳои Унсурӣ ва Низомӣ, Хусрави Деҳлавӣ ва Ҷо-мӣ, Ҳилолӣ, Бедил ва дигарон ба туфайли муҳимтарин масъалаҳои ахлоқию таърихӣ замони худро дарбар гирифтанишон ва бо са-баби арзиши баланди бадеии эстетикӣ доштанишон дар даврони минбаъда ҳам, барои хонандагони халқҳои дигар ҳам, эътибор пайдо кардаанд.

Аз солҳои сиюм сар карда, дар адабиёти советии тоҷик як сил-сила достонҳо ба майдон омаданд, ки ба қалами устод Айнӣ, устод Лохутӣ, Пайрав Сулаймонӣ, Мирзо Турсунзода, Мирсаид Мирша-кар ва дигарон тааллуқ доранд.

в. Гурӯҳи жанрҳои мӯхташам.

Дар адабиёти таълимӣ ба гурӯҳи мӯхташам жанрҳои эпикӣ ҳамагӣ ду жанри адабӣ мансуб доништа мешавад, ки яке — *роман* асту дигаре — *достони қалон*.

Роман

Калонтарин ва аз нуқтаи назари имкониятҳо фарохтарин жанри эпикӣ роман мебошад. Ади-би рус И. А. Гончаров беҳуда нагуфтааст, ки «ба роман ҳама чиз меравад — ин дром ва ё мазҳака нест — ин мисли укёёнусест: соҳил надорад ё он наменамояд; тангӣ намекунад, он ҷо ҳама чиз мегунҷад»¹

Воқеа дар ин жанр сурати бағоят том дорад. Нависанда чан-дин воқеаи бо ҳамдигар саҳт алоқамандро инъикос менамояд, чандин воқеае, ки мантиқан яке сабаби дигаре ва сеюми натиҷаи дуюми мебошад.

Моҳиятан воқеаи роман ҳатман баланду иҷтимоист. Нависан-да аксаран воқеаҳои акс менамояд, ки ба ҳаёти иҷтимоии халқ, ба ҳодисаҳои ҷиддии таърихӣ халқ ва масъалаҳои муҳими замон бевосита дахл доранд. Романҳои устод Айнӣ, Сотим Улуғзода, Ҷалол Иқромӣ, Ҷумъа Одина ва нависандагони дигари тоҷик ба ин мисол шуда метавонанд.

Гоҳе дар роман масъалаҳои инъикос меёбанд, ки ба ахлоқи маишат ва қисмати одамони ҷудогона бахшида шудаанд ва зоҳи-ран хусусияти ҷузъӣ доранд. Нависандагони забардасте, ҳамчун Робиндранат Такур, Эрнст Хемингуэй ва дигарон, дар мисоли хо-

¹ И. А. Гончаров. Собр. соч. в 8-ти томах, т. 5. — М., 1953, с. 41.

дисаю масъалаҳо ва саргузаштҳои зоҳиран ҷузъӣ моҳияти иҷтимоӣ замон ва таърихро ифода карда тавонистаанд.

Замону макони воқеа васеъ ва серхудуд мебошад. Воқеаи роман дар муддати мадиде ва чандин маҳал рӯй медиҳад. Дар «Дохунда» ходисаҳои тақрибан сисола, дар «Ғуломон» — садсола инъикос ёфтаанд. Воқеаҳои «Дохунда» дар минтақаҳои гуногуни Бухорои Шарқӣ ва Марказӣ, «Ғуломон» — нуқтаҳои сершумори Хуросон ва Мовароуннаҳр ба амал омадаанд.

Ғоҳе чунин ҳам мешавад, ки замони воқеа назар ба ҳаҷму моҳияти он хеле маҳдуд намоён мегардад. Масалан, дар романи Чингиз Айтматов «Дуроҳаи бӯронӣ» воқеа зоҳиран дар як рӯз, аз нисфишабӣ то шаби дигар, рӯй медиҳад. Дар асл ин тавр нест. Нависанда тавассути иқтидори беҳамтои худ ходисаҳои сершумори дар замонҳои тӯлонии пеш ба амаломадаро дар як рӯзи конкрет дар ҳофизаи персонажҳояш зинда гардонидааст.

Сужет дар роман серпахлу ва мураккабу тӯлонӣ сурат мегирад. Нависандаи роман имкон дорад, ки тамоми унсурҳои сужет — *экспозиция, гиреҳбанд, рабт, нуқтаи оӣ* ва *гиреҳкушоро* батафсил нишон диҳад. Қобили таъкид аст, ки ҳар яке аз унсурҳои мазкури сужет дар роман муфассалан, тавассути чандин воқеа баён ёфта метавонад. Ғайр аз ин, дар баъзе романҳо унсурҳои иловагии сужет — *пролог* ва *эпilog* ҳам дида мешаванд.

Дар таркиби сужети роман чандин хати хурду калон омада метавонад, зеро ҳар як воқеаи нисбатан мустакили тасвиршаванда сохту қонунияти муайяни мантиқии худро дорост.

Табиист, ки *зиддият* низ дар роман мураккаб, гуногун ва тӯлонӣ тасвир меёбад. Нависанда чандин хатти зиддиятро мекашад, онҳоро бо ҳамдигар мепайвандад, якеро тавассути дигаре таквият медиҳад, дар асоси ҳалли як зиддият барои зиддияти дигаре замина фароҳам меорад. Ҳамин тавр, то ҳалли зиддияти асосӣ, то пурра шудани образи характери персонажи марказӣ нависанда риштаҳои зиддиятро аз даст намегузорад. Масалан, дар романи «Дохунда» зиддияти асосӣ миёни ду сохти иҷтимоӣ — аз як тараф, сохти истисмории феодалӣ, ки шарафи одамиро таҳқир мекунад ва аз тарафи дигар, сохти ғайриантагонистии социалистӣ, ки шарафи одаме, адолату меҳнатро ҳимоя менамояд, тасвир ёфтааст ва нависанда то мағлубияти мутлақи қувваи аввалӣ ва зафари қатъии қувваи дуюмӣ силсилаи воқеаҳои пурзиддиятро ба қалам додааст.

Яке аз афзалиятҳои барҷастаи роман ин аст, ки нависанда заминаҳои пайдоиши зиддияти минбаъдaro озодона ба қалам дода метавонад. Чунинчӣ, дар романи «Дохунда» экспозицияи сужет муфассал ва хеле равшан омадааст.

Азбаски дар роман домани ходисаю масъалаҳо хеле васеъ мебошад, дар саранҷоми онҳо одамони зиёде иштирок менамоянд. Бешубҳа, миқдори *персонажҳои* роман ба ҳудуди моҳияти воқеа ва масъалаҳои тасвиршаванда вобаста мебошад, зеро дар асарҳои саргузаштӣ амалиёти якчанд нафар баён шавад, дар романҳои ҳа-

мосавии ба ҳодисаҳои иҷтимоӣ таърихӣ бахшидашуда амалиёти одамони бисёре инъикос меёбад. Азбаски дар «Ғуломон»-и устод Айнӣ, «Шӯроб»-и Раҳим Ҷалил, сегонаи «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро»-и Ҷалол Иқромӣ воқеаҳои ҷиддии таърихи инқилоби халқи тоҷик тасвир ёфтаанд, дар воқеаи ҳар яке беш аз сад персонаж амал кардааст.

Дар роман имконияти кофӣ мавҷуд аст, ки нависанда *образу характерҳои* комил офарад. Дар кӯраи воқеаи серхудуду тӯлонӣ, сужети серпахлӯ ва зиддияти мураккабу серсоҳа обутоб додани характер ба хубӣ муяссар мешавад. Нависанда дар роман метавонад, ки тамоми ҷабҳаҳои характери персонажи марказиро нишон диҳад, сайри тақомулоти характер ва заминаву омилҳои онро тасвир кунад. Адибони забардаст дар роман, махсусан дар силсилаи романҳо чандин характери комил офарида метавонанд. Масалан, Ҷалол Иқромӣ дар сегонаи худ «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро» як силсила характерҳо эҷод кардааст, ки махсусан образҳои Дилором-каниз, Муҳаррами Ғарч, Асад Махсум аз ҳамин лиҳоз бағоят ҷолибанд.

Майдони роман дар офариниши *портрети* мукаммали бадеӣ, такрору таъкиди унсурҳои ҷолибу муҳими вай васеъ мебошад. Нависанда қиёфаи зоҳирию олами ботинии қаҳрамони худро пурра намоиш медиҳад, тарзи либоспӯшӣ, одатҳо, ҳаракатҳои хосса ва дигар унсурҳои хурди портрети персонажро, ки боиси фардияти образ ва тақомулоти характер мешаванд, таҷассум мекунад.

Портрети роман, метавон гуфт, хусусияти мутаҳарриқӣ дорад: симои персонаж ба гузашти замон, мувофиқи талаботи вазъият ва тақомулоти характер ба тағйирот дучор меояд.

Манзара дар роман васею рангоранг намудор мегардад. Манзараи роман ду хусусияти намоён дорад, ки дар жанрҳои дигар ин масъала заиф аст.

якум, манзара мутаҳаррик (ба маънии дигаршаванда, вусъатёбанда) тасвир мегардад;

дуюм, манзараи роман хоҳу ноҳол лавҳаҳои ҳаёти иҷтимоиро, минтақаҳои ҷудогонаи кишвареро пеши назари хонанда аёнӣ ҷилвагар менамояд, ки воқеа дар он рӯй дода истодааст. Чунончи, хонанда манзараҳои биёбонро аз «Ғуломон», Дарай Ниҳонро аз «Дохунда», истгоҳи роҳи оҳан ва дашти васеъро аз романи Чингиз Айтматов «Дуроҳаи бӯронӣ» асло фаромӯш намекунад.

Аз ҷиҳати дарбаргирии *мавзӯ* ва *масъалаҳо* доираи роман хеле васеъ мебошад. Доир ба воқеаҳои таърихӣ, масъалаҳои ахлоқӣ, фалсафӣ, ишқӣ ва ғ. романҳо ба майдон омадаанд.

Ғоҳе нависанда дар бораи масъалаи азими иҷтимоӣ романи менависад, ки аз рӯи салоҳиди худӣ ӯ сужет пухтааст, зиддият ҳал шудааст ва образи характер ба ҳадди камолаш расидааст. Вале баъди фароғат аз таълиф адиб дар тахайюли худ дармеёбад, ки масъалаи асосиро давом додан, аз думи зиддияти ҳалшуда зиддияти дигареро натиҷа гирифтани ва аз анҷоми сужети роман сужети дигареро оғоз додан мумкин аст. Дар ин сурат нависанда романи

дигареро таълиф мекунад. Романи дуюм дар доираи худ асари комил ва мустақил бояд бошад. Аммо он ба туфайли идомаи иштироки баъзе персонажҳои асосии романи аввал дар воқеаҳои романи дуюм, инчунин ба ин сабаб, ки мавзӯ, сюжет ва зиддияти романи сонӣ асари аввалро боз ҳам пурра менамояд, ҳар ду дар якҷоягӣ ҳукми як асарро мегирад.

Дар ин сурат ин ду романро **дилогия**, ё худ **дугона** меноманд.

Гоҳе нависанда дар атрофи як масъалаи азим се роман эҷод мекунад, ки онро **трилогия** ё **сегона** мегӯянд. Дар адабиётшиносӣ советии тоҷик проф. И. С. Брагинский ақидае гуфтааст, ки гӯё «Одина», «Дохунда» ва «Ғуломон»-и устод Айни *сегонаи таври махсус* бошанд. Дар воқеъ, ин се асар аз нуктаи назари мавзӯ, ғоя, замон ва ҳатто макон бо ҳамдигар бисёр каринанд, ҳатто ягонаанд, яъне гӯё ба талаботи сегона ҷавоб медиҳанд. Аммо дар асарҳои мазкур *муттасилии воқеаю зиддият, пайдарпаии сюжет, ягонагии персонажҳо*, ки хоси романҳои силсилавӣ мебошанд, мавҷуд нестанд.

Баъзан нависандагон дар атрофи як масъалаи азим чор роман ҳам эҷод мекунанд, ки онҳоро **тетралогия** меноманд ва ба тоҷикӣ **бисёргона** гуфтан мумкин аст.

Роман дар адабиёти тоҷик таърихи бой дорад. Асарҳои машҳури халқии асримиёнагӣ, ҳамчун «Самаки айёр», «Қиссаи Амир Ҳамза», «Саргузашти Ҳотами Той»-ро, ки ба талаботи асосии жанри мазкур ҷавоб медиҳанд, роман номидан мумкин аст. Аммо романҳои комили реалистӣ дар давраи советӣ ба вучуд омаданд. Дар адабиёти халқҳои минтақаи Осиёи Миёна ва Қазоқистон аввалин шуда романро устод Айни эҷод кард. Шарафи кашшофӣ ба устод Айни барои он муяссар шуд, ки дар адабиёти халқиву хаттии тоҷик насри ҳамосавӣ анъанаяи ғанӣ дошт.

Романҳои устод Айни — «Дохунда» ва «Ғуломон» ба шогирдони устод илҳом бахшиданд. «Шодӣ»-и Чалол Иқромӣ, «Навобод»-и Сотим Улуғзода, «Одамони ҷовид»-и Раҳим Ҷалил бевосита зерӣ сарпарастии устод Айни ба майдон омадаанд, ҳатто аз таҳрири ӯ файзҳо ёфтаанд.

Жанри роман дар адабиёти советии тоҷик махсусан дар нимаи дуюми асри XX тараққии шоиста кард. Асарҳои Чалол Иқромӣ «Ман гунаҳгорам», «Духтари оташ», «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро», «Тахти вожгун», «Хатлон», Сотим Улуғзода «Восеъ», «Фирдавсӣ», Раҳим Ҷалил «Шӯроб», Фазлиддин Муҳаммадиев «Палатаи кунҷакӣ», Муҳиддин Хоҷаев «Об рӯшноӣ», «Нанг ва номус», Қўҳзод «Ҳам шаҳри азиму ҳам кўҳи баланд», Гулрухсор «Марзи номус», Юсуфҷон Ақобиров «Замини падарон», «Норак», «Водии муҳаббат», «Дунё ба умед», Ҳасан Ирфон «Кулбаи косибон», Расул Ҳодизода «Ситорае дар тирашаб», Ҷумъа Одина «Гузашти айём», «Искандари Макдунӣ», Сорбон «Актёр» ва ғ. писанди хонандагон омадаанд. Аксари ин романҳо ба забони русӣ, қисман ба забонҳои дигар ҳам тарҷума ва нашр шудаанд.

Достони мӯхташам. Дар гунҷоиши масъала ва унсурҳои эҷоди бадеӣ достонҳои мӯхташам тақрибан баробари роман мебошанд. Бесабаб нест, ки ин навъ достонҳоро гоҳе **романи манзум** ҳам меноманд.

Шоир барои офариниши образи характерҳои барҷастаи бадеӣ ба воқеа, сужет, зиддият, амалиёти персонажҳо вусъат мебахшад. Аммо бинобар маҳдудияти қорҷӯбаи назм дар достон, тасвири муфассали ҷузъиёт камтар дида мешавад. Сужет ин ҷо назар бар роман мӯъҷазтар аст. *Воқеаю зиддият* ҳам суфтатар мебошанд.

Дар адабиёти тоҷик достони мӯхташам таърихи қадимау бой дорад. «Вис ва Ромин»-и Фаҳриддини Ғургӯй, «Лайлию Мачнун», «Хусраву Ширин»-и Низомӣ ва бисёр достонҳои шоирони асримиёнаӣ ба масъалаҳои муҳими ахлоқию иҷтимоӣ бахшида шуда, ҳодисаҳои моҳиятан ва миқёсан азимро таҷассум кардаанд ва дорой образи характерҳои мӯхташам мебошанд.

«Евгений Онегин»-и А. С. Пушкинро намунаи классикии достонҳои мӯхташам шумурдан мумкин аст. Шоирӣ бузург тавонистааст, ки моҳияти ахлоқи табақаҳои гуногуни иҷтимоии замони худро устодона намоиш диҳад ва дар партави он характерҳои комили бадеӣ офарад.

Дар адабиёти советии тоҷик оид ба ин соҳа маҳорати худро устод Мирзо Турсунзода зоҳир кардааст. Достонҳои ӯ «Ҳасани аробакаш» ва «Аз Ғанг то Кремль» ҳам аз ҳайси моҳияту миқёси масъала, ҳам аз нуқтаи назари офариниши образи характерҳо ҷолиби диққатанд.

Шоир дар достони «Ҳасани аробакаш» тавассути тасвири аҳволи типии як меҳнаткаши тоҷик процесси ташкили моддию маънавии ҷомеаи социалистии Тоҷикистони Советӣ ва дар кӯраи ин процесс ташаккули характери узви типии ҳамин республикаро нишон дода тавонистааст. Моҳияти масъалагузори дар достони «Аз Ғанг то Кремль» боз ҳам баландтар мебошад. Ин ҷо шоир бузургию ҳашамати Ленин ва инқилоби вай, аз партави инҳо мунаввар гаштани гӯшаи дурдасти дунё — Ҳиндустони бостонӣ, муҳимтараш — ақоиди одамони он реалистона инъикос ёфтааст. Шоир дар офариниши характери барҷастаи реалистии таърихӣ маҳорат нишон додааст.

«Дашти лаванд»-и Мирсаид Миршакар, «Кӯчабоғи ошиқон»-и Аминҷон Шукӯҳӣ, «Фарзанди ҳукумат»-и Ғаффор Мирзо ва баъзе достонҳои дигар низ аз нуқтаи назари тасвири ҳодисаҳои мӯхташам ва дахл кардан ба масъалаҳои муҳими иҷтимоӣ ба талаботи достонҳои мӯхташам ҷавоб дода метавонанд.

Дар бораи пайдоиши достонҳои баҷастаи эпикӣ пешгӯиҳои муҳталиф ба майдон омадаанд. Чунончи, Ал. Михайлов ақида дорад, ки достони эпикӣ сужетнок ояндаи ҷиддӣ надорад.¹ Аммо

¹ А. Михайлов. Умчался век эпических поэм. — Лит. обозрение, 1973, № 7 с. 53.

В. Кубилюс бо эътимоди қатъӣ фикри акси онро ифода намудааст: «То он даме, ки дунёи объективӣ барои инсон зебоии худро гум намекунад, то он даме, ки инсон барои таъбир додани ҳаёт кӯшиш мекунад, барои мавҷудияти достони эпикӣ замина боқӣ мемонад»¹. Фикри муаллифи сонӣ қобили дастгирист. Пайдоиши достони мӯхташами эпикӣ, ба фикри мо, ба ду омил — яке пеш омадани масъалаи воқеаи ҷиддии сиёсӣ ва ахлоқӣ, дигаре камол ёфтани шоири соҳибистеъдоди тавоно — вобаста мебошад.

Эпопея

Бояд таъкид кард, ки муҳимтарин нишони асари эпикӣ *ҳамосавияти* вай, яъне тасвири воқеа ва амалиёти одамон мебошад. Ба ҳамин маънӣ, асарҳое вомехӯранд, ки воқеа ва иштироки одамон дар вай то ба ҳадди аъло вусъат дода мешавад. «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Чанг ва Сулҳ»-и Л. Н. Толстой, «Дони ором»-и М. А. Шолохов, «Ғулмон»-и С. Айнӣ аз қабилӣ ҳамин навъ мӯхташамтарин асарҳои эпикӣ ба шумор мераванд. «Маҳабҳарата» ва «Рамона»-и ҳиндӣ аз қадимтарин эпопеяҳо ҳисоб меёбанд.

Эпопея якчанд нишона дорад, ки муҳимтаринашон инҳоянд: **воқеа** аз рӯи моҳият ва миқёси худ бояд он қадар вусъат дошта бошад, ки ба тақдирӣ таърихӣ халқ бевосита дахл кунад;

ғояи асар ба дараҷае бошад, ки нависанда тавассути ҳалли масъала роҳҳои беҳбудии минбаъдаи ҳаёти халқро нишон дода бошад;

характер ба пояе расида бошад, ки санъаткор ба туфайли офариниши силсилаи образҳои комили бадеӣ, олами ботинӣ, дорои маънавии халқашро эътимодбахш таҷассум карда бошад.

Арзиши эпопея зиёд аст. Қимати вай бо тарбияи ахлоқию сиёсӣ ва эстетикӣ наслҳои як халқ маҳдуд намегардад. Ин навъ асарҳо дар тарбияи ахлоқию эстетикӣ халқҳои дигар ҳам ҳисса гузошта метавонанд. Аз тарафи дигар, ин қабил асарҳо аҳамияти калони маърифатӣ пайдо мекунанд — ҳастии маънавии халқро ба халқҳои олам мешиносонанд.

Адибони гениалие, ки таърихӣ халқи худро дар ҳамбастагӣ бо халқҳои дигар нозукбиниона омӯхта, муҳимтарин муаммони замони худро дарёфта, онро аз тариқи сухани бадеӣ хал мекунанд, номи худро на танҳо дар таърихӣ маданияти халқашон, балки кулли дунё ҷовидон мегузоранд.

«Эпопея» истилоҳи *жанрӣ* набуда, балки мафҳуми *сифатист*.

¹ В. Кубилюс. Новые пути поэмы. — Вop. литературы, 1982, № 11, с. 41. Дар бораи жанри дoston муфассалан ниг.: X. Отахонова. Таҳаввули жанри дoston дар назми муосири тоҷик. — Душанбе: Дониш, 1983.

г. Гурӯҳи махсуси жанрҳои ҳамосавӣ

Як гурӯҳи асарҳои эпикӣ ҳастанд, ки асоси онҳоро воқеаҳои реалӣ ташкил медиҳанд. Ин қабил асарҳоро таърихӣ, ҳуҷҷатӣ, воқеӣ меноманд.

Аммо дар миёни жанрҳои эпикӣ як гурӯҳи махсус мавҷуд аст, ки қонуниятҳои марказии онҳоро воқеӣ-ҳуҷҷатӣ будан ташкил медиҳад. Ин гурӯҳ аз очерк, сафарнома ва ёддошт иборат аст.

Очерк

Корнамоие, ки шахсе дар ин ё он соҳаи зиндагӣ, аксаран дар истеҳсолот, содир менамояд, мавриди диққати аҳли қалам мегардад. Доир

ба ин корнамоӣ нависанда очерк менависад, моҳияти ғазалияти қаҳрамонро, аҳамияти корнамоии вайро мекушояд.

Муҳимтарин хусусиятҳои жанри очерк аз инҳо иборат мебошад:

1. Вай дар бораи воқеаи ҳаминшабуруза навишта мешавад, яъне **фаврият** хоси очерк аст.

2. Очерк дар бораи корнамоие навишта мешавад, ки барои ҷамъият натиҷаи дилхоҳ дорад, яъне дастраси аҳли ҷамъият гаштани асри корнамоие дар гармогармиаш **аҳамияти калон** пайдо мекунад.

3. Ғараз аз очерк ду чизи асосист: **якум**, **оммавӣ** кардани асри кори шахсе ё коллективе дар ҳосили натиҷаи баланд **дуҷум**, нишон додани **ҳиммати оӣ**, умуман олами ғании ботинии ҳамзамоне. Ин ҳар ду самти очерк дар пешравиӣ моддӣ ва маънавии ҷамъият роли калоне мебошад. Аз ҳамин сабаб очерк **ро жанри ҷанговари адабиёт ва матбуот меноманд**.

Очерк жанри муштараки **публицистика** ва **адабиёти бадеӣ** мебошад. Умуман бояд гуфт, ки публицистикаро ба адабиёти бадеӣ муқобил гузоштан ва ё онҳоро аз ҳамдигар ҷудо кардан мумкин нест. Вазифаи ин ду соҳаи маданияти маънавӣ аслан якест.

Очерке, ки дар вай нависанда амалиёт ва муносибати ҳамзамони худро типӣ тасвир карда тавонистааст ва аз ӯҳдаи офариниши характери типии ибратангези одами зинда баромадааст, асари пурқимати бадеӣ ҳисоб меёбанд. Албатта, он асарҳое, ки рӯзноманигорон аз ҳодисаи зиндагӣ ба вачд омада, онро саросемавор ва ё ноӯҳдабароёна ба қалам оварда, дар матбуот ҷой мекунад, ба дараҷаи асари бадеӣ намерасанд.

Мутахассисони очерк ин жанро ба чанд гурӯҳ тақсим кардаанд, ки муҳимтаринашон **проблемӣ** ва **портретӣ** мебошад.

Очеркҳои проблемӣ — он асарҳое мебошанд, ки нависанда дар натиҷаи мушоҳидаи зиндагӣ ба масъалаҳои муҳими ҷалталаби зиндагӣ дахл менамояд ва барои кушодани роҳи нишон медиҳад. Мақсад аз чунин очерк диққати аҳли ҷамъият ва давлатро ҷалб кардан аст ба масъалаи ҷиддӣ.

Очеркҳои портретӣ дар бораи одамони пешқадами ҳоҷагии

қишлоқ, корхонаҳои саноатӣ, илму маданият эҷод мешаванд. Ин наваъ очерк барои одамони хубро шиносондан, таҷрибаи пешқадам ва ахлоқи намунавиро паҳн кардан ба майдон меоянд.

Барои рӯзноманигорон очерк чун мактаби нависандагӣ ҳам хизмат мекунад. Ба нияти очерк навиштан рӯзноманигорон ба ходисаҳои ҳаётӣ, ба афкору асрори одамони пешқадам, ба муаммоҳои ҳалталаби иҷтимоӣ мутаваҷҷеҳ мешаванд, дониши зиндагӣ, ҳамчунин маҳорати эҷодӣ гун менамоянд. Ин донишу ин маҳорат минбаъд барои таълифи асарҳои калонтари эпикӣ кор медиҳанд. Бо Ҳаким Карим ва Ҷалол Иқромӣ, Сотим Улуғзода ва Раҳим Ҷалил, Фазлиддин Муҳаммадиев ва Мутеулло Начмиддинов, Аъзам Сидқӣ ва Абдумалик Баҳорӣ ва дигар адибони баркамоли имрӯзаи тоҷик ҳамин тавр шудааст.

*Дар ин жанри адабӣ шахси соҳибқалам
Сафарнома чизҳои ҷолиби диққати дар шахру кишвар-
ҳои дигар дидааш ва ҳодисаҳои ҳолатҳои*

мароқангези мушоҳида кардаш ва ё аз сар гузаронидаашро тасвир мекунад.

Дар адабиётшиносии баъзе халқҳои дигар сафарномаро «очеркҳои сафарӣ» меноманд. Азбаски ин жанр дар адабиёти тоҷик таърихи қадима дорад ва истилоҳаш дар адабиётшиносиамон маъмул мебошад, онро **сафарнома гуфтан** авлост.

Дар сафарнома чунин хусусиятҳоро дидан мумкин мебошад:

1) *предмети тасвири* сафарномаро чизҳои бевосита дида, мушоҳида карда ва аз сар гузаронидаи муаллиф ташкил меҳанд; мувофиқи ишораи Маҳмуди Тарзӣ дар сафарнома бояд чизе нигошта шавад, ки кас дидааст, ё шундааст ва ё мушоҳида кардааст.

2) *макони* тасвирро шахру районҳо ва кишвару мамлакатҳои бегона ташкил медиҳанд. Ин макон метавонад макони дӯст бошад, метавонад макони душман бошад;

3) дар сафарнома чизи *ғайривоқеӣ* тасвир намеёбад;

4) дар сафарнома ҳадду *ҳудуди факту рақам, ҳуҷҷату санад* аниқ оварда мешавад. Вобаста ба ҳамин маънӣ, хотиррасон кардани таъкиди зерини Носири Хисрав (аз охири «Сафарнома») лозим доништа шуд: «Ва масофати роҳ, ки аз Балх ба Миср шудем. ва аз он ҷо ба Макка: ва ба роҳи Басра ба Порс расидем ва ба Балх омадем, ғайри он ки ба атроф ба зиёратҳо ва ғайруху рафта будем, ду ҳазору дувисту бист фарсанг буд. Ва ин саргузашт **он чи дида будам, ба ростӣ шарҳ додам.** Ва баъзе, ки ба ривоятҳо шундаам, агар дар он ҷо хилофе бошад, хонандагон аз ин заиф надонанд ва муахазат ва нақӯҳиш накунанд». Яъне дар сафарнома муаллиф ҳақ надорад, ки ҳаҷму ҳудуди ҳақиқати воқеиро таъбир диҳад;

5) дар сафарнома *воқеа* ҷои асосиро ишғол намекунад, ин ҷо умуман воқеаи яклухт тасвир намешавад; *сujet* ва *зиддияти ягона* низ ҳоси сафарнома нестанд;

6) офариниши *обрзу характерҳои* пурраи бадеӣ — ҳадафи

муаллифи сафарнома намебошад. Нависанда ба баъзе одамон эътибор медиҳад ва чихатҳои асосии хулқу хӯй ва феълӣ атвори ӯро дар амал нишон медиҳад. Аз саросари сафарнома хариҷаи асосан як нафар — ҳуди муаллиф бештар намудор мегардад;

7) дар сафарнома боиси яклухтии асар воқеа намешавад. Боиси яклухтии ҳуди сафар аст — оғозу анҷоми вай. Яклухтии сафарнома ба нияти муаллиф вобаста мебошад: вай аз чое ба чое меравад ё ба чое рафта бармегардад; яъне анҷоми сафар, на қатъи ғайриҷашмдошти он, — анҷоми асарро ифода менамояд;

8) дар сафарнома таҳайюл, албатта, роль дорад, аммо вай истиқлол надорад, балки тобеи воқеият мебошад. Муаллифи сафарнома ягон чизи ҷиддӣ аз худ илова карда наметавонад. Ба ин маънӣ, методи эҷодии сафарномаҳо танҳо *реализм* мебошад. Баъзе муаллифон дар асрҳои миёна дар тасвири баъзе ҷизҳо романтизмро ҳам ба кор бурдаанд, аммо ин амал арзиши сафарномаро дар масъалаи ҳақиқат як андоза халалдор менамояд.

Ҷолиби диққат аст, ки аксари сафарномаҳо номи конкрет доранд. Чунончи, Возех сафарномаашро «Савонех-ул-масолик ва фаросих-ул-ул-мамолик» гуфтааст, Ҳакимхон «Мунтахаб-ут-таворих» номидаст.

Одатан, сафарнома бо наср иншо мешавад, аммо гоҳе бо назм ҳам таълиф ёфтааст. Масалан, «Сафарнома»-и Низории Қӯҳистонӣ (1247—1320) манзум буда, аз 1200 байт иборат аст.

Сафарнома дар ҳаёти адабии муосир ҳам мавқеъ дорад. Ҳоло сафарномаҳои Ҷалол Иқромӣ «Аз Душанбе то ба Киев», Ғаффор Мирзо «Сафари диёри дӯстон», Фазлиддин Муҳаммадиев «Дар водии Талас» ва ғ. маълуму машҳуранд.

Сафарномаҳо қимати бузурги маърифатӣ доранд, онҳо ҳонандагонро бо зисту зиндагӣ, обу ободонӣ, урфу одатҳо, адабиёту санъат, ҳаёти иқтисодию сиёсии халқҳои дигар шинос мекунанд.

Ҳар як сафарнома мувофиқи талаби замон ва ҷаҳонбинию завқӣ эстетикӣ муаллифи худ дорои як ҳадафи марказӣ мебошад — нависандае ба ҷизҳои аҷибу ғариб эътибор медиҳад, дигаре ба мактабу маориф умуман ба масъалаҳои маданият сеюми ба сохти иҷтимоӣ ва мутобиқати вай бо пешрафти ҳаёти халқ ва ғайраю ҳоказо.

Ба ҳамин маънӣ дар сафарномаҳои нависандагони советии тоҷик, ки таассуроти сафарҳои Қирғизистон, Ўзбекистон, Украина, Озарбойҷон ва дигар республикаҳои советиро дарбар гирифтаанд, эътибори асосӣ ба эҳсоси дӯстӣ, бунёдкорӣҳои он, шарофати дӯстиву ҳамкорӣ, қадру эътибори санъату санъаткор ва ғ. равона карда мешавад.

Ёддошт

— чунон жанри махсуси эпикӣ аст, ки дар вай нависанда ҷизҳои дидааш, ҳодисаҳои мушоҳидакарда ва ё аз сар гузаронидаш, воҳурию мулоқот-

ҳояш, ки барои худи ӯ арзишнок ва ҷолиби диққатанд, нақл ме-
намояд. Жан-Жак Руссо дар китоби шарҳиҳолии худ «Муно-
ҷот» (соли 1766) фикри мароқовареро ифода кардааст: «Ман
мехоҳам ба бародарони худ як касро дар камоли ҳақиқаташ
нишон диҳам,— ин кас худи манам»¹.

Жанри ёддошт дорои чанд хусусият мебошад, аз ҷумла:

1) он чиз баён мешавад, ки нависанда шоҳид ё сабабгору иш-
тироккунандаи он чиз бошад, яъне предмети тасвир пурра *эйти-*
моднок бояд бошад;

2) гоҳе дар ёддошт *саргузаштҳои одамони дигар* санаду ҳуҷ-
ҷатҳо низ чун материали ёрирасону тақвиятдиҳанда оварда ме-
шаванд;

3) ёддошт тавассути хотира рӯи қоғаз меояд, яъне ҳамаи
тасвиrot маҳсули *замони гузаштаанд*;

4) дар ёддошт ҳамаи мушоҳидаю саргузаштҳои муаллиф аз
рӯи тартиби хронологӣ баён намешаванд, балки танҳо он чиз ло-
иқӣ сабт аст, ки аз назари муаллиф *барои имрӯзу фардо арзиш-*
нок, ибратангез ва қобили таваҷҷӯҳ бошад;

5) Ҳар як ёддоштнавис *ҳадафи* марказие дорад. Масалан, ҳа-
дафи Восифӣ баёни ҳодисаю воқеаҳои аҷибу ғариб ва ҳайратан-
гез бошад, ҳадафи устод Айнӣ нишон додани тамоми тарафҳои
ҳаёти Бухорои марказӣ дар охири асри XIX ва ибтидои асри XX,
ҳадафи Чалол Иқромӣ тасвири бузургию ҳашамати устод Айнӣ
мебошад;

6) масъалаи *яклухтии* ёддошт ба сафарнома шабоҳат дорад;
боиси яклухтӣ воқеаи ягона ва ё силсилаи ҳодисаҳои бо ҳам
алоқаманд намешавад, балки сабабгори ягонагӣю яклухтии аса-
ри ёддошти ҳадафи асосии нависанда мебошад — ҳадафу мак-
сади муаллиф пурра ба иҷро расад, асари бадеӣ ҳам комил
мешавад;

7) барои *характеристикаи моҳияти сохти иҷтимоӣ, мафку-*
раи ҷамъиятӣ, вазъияти илму маданият ва амсоли инҳо ёд-
дошт назар ба ҳар як жанри дигари адабӣ бештар имконият
дорад;

8) барои беҳато донишони *рӯзгори муаллиф* мушоҳидаи та-
ҳаввули ҷаҳонбинӣ ва завқи эстетикӣ вай, барои дуруст ши-
нохтани ҳастии маънавии ӯ назар ба тамоми осори бадеии вай
ёддоштҳояш бештар ва эътимодноктар кӯмак мерасонанд;

9) методи ягонаи ёддошт — *реализм* мебошад. Гоҳе нави-
санда барои муассиртар кушодани моҳияти иҷтимоии замона бо
нияти дилчасптар шудани асар гоҳе романтизмро ҳам ба кор
мебарад. Аммо романтизм ҳамчун унсур, дар тасвири ҳодиса
ва масъалаҳои ҷудогона ба кор бурда мешавад;

10) имкониятҳои ёддошт дар офариниши *образу характер* аз
жанрҳои дигари эпикӣ маҳдудтар. Нависандаи забардаст дар
асоси тасвири ҳодисаю воқеаҳои ҷудогона ҷиҳатҳои муҳимтарини

¹ Ж. Ж. Руссо . Исповедь. — М.: ГИХЛ, 1949, с. 34.

характерро офарида метавонад. Характерҳои падар ва Тӯтапошо аз «Ёддоштҳо»-и устод Айни фаромӯшнашавандаанд.

Ёддошт ҳам дар адабиёти тоҷик соҳиби таърихи қадима мебошад. «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ (асри XVI) аҳамияти энциклопедӣ дорад. Ҳамон навъе ки проф. А. Н. Болдырев нишон додааст, ин шоҳасари Восифӣ барои омӯзиши таъриху маданияти замони муаллиф ва пеш аз вай, барои пай бурдани нишонаҳои оғози сукути феодализм дар Осиёи Миёна бори гаронбаҳо медиҳад.

«Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш, ки низ арзиши энциклопедӣ дорад, маълумоти пурарзишро доир ба ҳаёти табақаҳои иҷтимоии давраи ҳадди охири феодализи аморати Бухоро, ғояҳои маорифпарваронаи муаллиф ва ғ. доро мебошад.

Анъанаҳои бузурги Восифӣ ва Аҳмади Донишро идома ба тақмил дода, устод Айни асари ҷомеи (энциклопедии) сеюмро офарид, ки ин «Ёддоштҳо»-и ўст. Устод Айни меҳост қомуси ҷомеи ҳаёти халқи тоҷикро дар пайвандҳои ду сохти иҷтимоӣ — феодализи инқирозёфта ва социализми навзафар ба майдон овард, тамоми кӯчаю тангкӯча, қасру торикхонаҳои иҷтимоии Бухорои феодалиро нозукбиниона, бо ҷузъитарин санаду ҳуҷҷатҳои характернокаш намоиш диҳад, ташнагии заҳматкашони халқи тоҷикро барои озодию истиклол эътимодноқ тасвир кунад. Муассифона, муроди эҷодии С. Айни пурра ҷомеи амал напӯшид, ҳамагӣ ҷаҳор чилди «Ёддоштҳо» таълиф ёфту халос.

Нависандагони муосири тоҷик дар маркази хотироти худ аксар ходимони адабиёту санъатро мегузоранд. Чунон ки ишора шуда буд, Ҷалол Иқромӣ дар маркази асари худ устод Айниро гузошта, ба туфайли вай гузаштаи ҳудахро ҳам ба қалам додааст. Мирсаид Миршакар ҳам воҳӯрию мулоқотхояшро бо А. Деҳотӣ, М. Турсунзода ва дигар адибону санъаткорон ба қалам додааст. Раҳим Ҷалил дар маркази тасвири худ шаҳри Хучанди бостониро гузоштааст. Ў дар ин масъала то андозае анъанаи устод Айниро пайравӣ намудааст.

Нависанда ба ёддошти худ номи алоҳида ҳам медиҳад. Чунончи: Л. Н. Толстой — «Бачагӣ», «Ҷавонӣ», А. М. Горький — «Бачагӣ», «Дар байни мардум» ва «Дорулфунунҳои ман», С. Улуғзода — «Субҳи ҷавонии мо», Ҷ. Иқромӣ — «Устоди ман, мактаби ман ва ҳуди ман», Раҳим Ҷалил — «Маъвои дил», «Мирсаид Миршакар — «Ёди ёри меҳрубон» ва «Айёми ҷавонӣ»¹.

11. ЖАНРҲОИ ДРАМАВИ

Чинси драма се жанри анъанавӣ дорад: *фоҷиа*, *мазҳака*, *дром*. **Фоҷиа.** Асари саҳнавие, ки фоҷиаи инсонро инъикос менамояд,

¹ Дар бораи қаробат ва тафовути ёддошт бо асарҳои шарҳиҳолӣ, аз ҷумла, рӯчӯъ шавад: К. Юсуфов. Сотим Улуғзода ва повести шарҳиҳолии ў «Субҳи ҷавонии мо». — Душанбе: Дониш, 1986, с. 81 ва баъд.

фочиа (трагедия) ном дорад. Дар фочиа қаҳрамон дар муборизаи пуршиддати нобаробар барои идеали нек ба мақсад нарасида ҳалок мегардад.

Ҳалок шудани қаҳрамон — муҳимтарин нишонаи ин жанри драмавӣ мебошад. Қаҳрамони нокому бадбахтгардида ниҳоят талаф ҳам меёбад.

Идеали неку пок — нишонаи дигари муҳими фочиа мебошад. Қаҳрамон бояд барои ҳақиқат, адолат ва покизагӣ мубориза бурда, талаф ёфта бошад. Агар идеали мубориза ҳар қадар поку оӣ бошад, дараҷаи фочиа ҳамон қадар баланд мешавад. Ба ин маънӣ, фочиа дараҷа доштааст, дараҷаи вай бо дараҷаи арзиши ахлоқию иҷтимоии фочиа муайян мегардад.

Хусусияти дигари фочиа — нобаробарии мубориза мебошад. Як қувваи моҳиятан оливу дар ҳаҷму андоза ночиз бар муқобили қувваи азими моҳиятан зишт бармехезад ва аз дасти вай ноҳақ нобуд мешавад. Қувваҳо ҳар қадар нобаробар бошанд, дараҷаи фочиа ҳамон қадар меафзояд.

Зиддияти тезутунду пуршиддат низ аз хусусиятҳои фочиа ҳисоб меёбад. Қувваҳо ҳар қадар нобаробар бошанд, тарафи маъсум ҳар қадар ноҳақ зулм бинад, баръакс тарафи ғолиб ҳар қадар ҳилаю найрангҳои норавро ғиромона ба кор барад, дараҷаи фочиа ҳамон андоза зиёд мешавад. Масалан, таъсири беандозаи «Отелло»-и Шекспир аз ин аст, ки қаҳрамони асар Отелло маҳбубаи аз ҷон азизтараш — Дездемонаро, ки гуноҳе надорад, аз дасисаю найранги бадхоҳон бо дастони худ ҳафа карда мекушад.

Воқеаи фочиа одатан яклухт мешавад. Он аксаран дар мавзӯҳои ахлоқ, таърих, ҳаёти ҷомеа таҳия мегардад. Воқеа ҳар қадар ба қисмати ҷамъиятии одам бештар дахл дошта бошад, арзиши фочиа баробари он меафзояд. Фоҷеияти асил бо абадиёт ҳамрадиқ мебошад, ҷунончи Шераку Муқаннаъ барои истиклоли меҳани худ ҷисман талаф шуданд, аммо то даме, ки ҳамватанони онҳо ҳастанд, ному қорномаи онон боқӣ хоҳанд монд, ҷиммати олии ватанхоҳонашон дар замонҳо дар дили мардумон рӯшноӣ хоҳад бахшид.

Сужети фочиа таркибан мухтасар мешавад, баъзе унсурҳои вай метавонад ихтисоран ва интихобан тасвир ёфта бошад. Аммо лаҳзаҳои мавҷудаи сужет бояд бо ҳамдигар бағоят алоқаманд бошанд.

Нависандаи фочиа имкон дорад, ки образи характери барҷастаи муассир офарад. Характер, албатта, таркибан мухтасар аст. Санъаткор дар характери қаҳрамон одатан ба ҷаҳонбинӣ ва завқи эстетикӣ эътибори махсус медиҳад. Омили ҳамагуна рафтору амалиёт ва муомилаю муносибати қаҳрамон маҳз ҷаҳонбинӣ ва завқи эстетикӣи вай мебошад.

Фочиа дар таърихи маданияти қадим мавқеи азиме дошт. Он дар Юнони қадим инкишоф ёфта буд. Дар ривочи фочиа хизмати Эсхил, ки ба қавли Ф. Энгельс «Падари фочиа» ба шумор меравад, бузург мебошад.

Фоциа дар Аврупои асрҳои миёна ба туфайли бо ҳам бархӯрдани ду принципи ахлоқӣ — ахлоқӣ замони феодалӣ ва ахлоқи ҷамъияти навбунёди буржуазӣ ривоч ёфт. Баробари тараққиёти капитализм, ки шарафи одами меҳнаткаш торафт бештар таҳқир меёфт, фоциа низ меафзуд. Фоциаҳои Шиллер, Шекспир — асарҳои классикии фоциавӣ ба шумор мераванд.

Фоциа дар замони советӣ хусусияти нав — *рӯҳияи оптимистӣ* дарбар кард. Гап дар сари ин аст, ки ҳалокати қаҳрамони фоциа — нишонаи мағлубияти вай нест. Қаҳрамон ҷисман нобуд мешавад, аммо вай боварии қатъӣ дорад, ки роҳи кори ӯ ҳақ аст ва идеали ӯ ҳатман ғолиб меояд. Ба ғалабаи идеали қаҳрамони ҳалокгардида хонандаю тамошобин ҳам эътимоди комил дорад.

Мазҳака

Он асари саҳнавие, ки дар вай айбу иллатҳои одам масҳара карда мешавад, мазҳака (комедия) ном дорад.

Хусусияти марказии мазҳака — тамасхур кардани айбу нуқсон аст. Айбу нуқсоне, ки ба ахлоқ, ҷаҳонбинӣ, дониш, касбу ҳунар, малака ва дигар тарафҳои инсон дахлдор ҳастанд.

Айбу нуқсон ҳар қадар барҷаста ва амиқ тасвир ёфта бошад, таъсири мазҳака ҳамон қадар афзун мегардад.

Нуқсонҳои ҷиддии аҳли ҷамъият ба худӣ ҷамъият вобастагӣ доранд. Аз ин рӯ, нависанда тавассути иллатҳои одамони конкрет камбудихои муҳими ҳаёти ҷамъиятиро бояд нишон диҳад. Табиист, ки иллатҳои ҷамъиятӣ ҳар қадар равшану барҷаста тамасхӯр шуда бошанд, қадри иҷтимоии мазҳака ҳамон дараҷа баланд мегардад.

Хусусияти муҳими дигари мазҳака дар тарзи тасвири вай мебошад. Дар ин жанр муболиға, махсусан дараҷаҳои баланди вай иғроқ ва ғулув фаровон истифода мешавад. Ғайр аз иғроқу ғулув, боз кинояву маҷоз ва лутф ҳам бисёр ба кор мераванд.

Аз нуқтаи назари ҳаҷму ҳудуди воқеа ва сужет мазҳака аз фоциа тақрибан фарқ надорад.

Мазҳака аз фоциа тафовути зиёд дорад. Яке аз фарқҳои ин аст, ки агар дар фоциа мақсади марказии муаллиф нишон додани характери муктадир бошад, дар мазҳака мақсади марказӣ — намоиш додани иллат мебошад.

Ҳам барои фоциа, ҳам барои мазҳака бештар методи романтизм хос аст, реализм ин ҷо камтар ба кор меравад.

Мазҳака низ дар адабиёти Юнони қадим эътибори калон дошт. Тараққиёти мазҳака дар марҳилаи аввали худ ба эҷодиёти Аристофан, ки ўро Ф. Энгельс «падари мазҳака» гуфтааст, вобаста мебошад.

Пайдоиши соҳти буржуазӣ иллатҳои бисёр ҷиддии иҷтимоиро сабаб шуд. Санъаткорони бузург норасоҳои иҷтимоиро, ки боиси норасоҳои ахлоқию майшии одамон гардидаанд, ошкор кардаанд. Дар «Дод аз дасти ақл»-и А. С. Грибоедов, «Муфаттиш», «Ҷонҳои мурда»-и Н. В. Гоголь зоҳиран иллатҳои одамони

чудогона акс ёфтааст. Дар асл — сабабгори нуксонҳои фоҳиш сохти чомеаи истисморӣ ва тартиботи конунии вай мебошанд.

Дар адабиёту санъати советӣ равияи мазҳакаҳо таъбир ёфт. Холо ин навъ драмаҳо аксаран доир ба норасоҳои ҷузъии ахлоқӣ навишта мешаванд. Хусусияти дигари мазҳакаҳои ҳозира ин аст, ки аксаран ҳамроҳи суруд ва мусикии шӯҳ адо карда мешаванд. Ба ин маънӣ, агар ҳаҷви маҳкумкунанда ҳоси мазҳакаҳои давраи ҷамъияти антагонистӣ бошанд, ҳазлу зарофат ҳоси мазҳакаҳои ҳозира ба шумор мераванд.

Дром

Жанри сеюми ҷинси драмаро дар адабиётшиносии умумӣ «драма» мегӯянд, аммо дар адабиётшиносии тоҷик «дром» меноманд. Аз-

баски «драма» ҳам дар маънии *ҷинс*, ҳам дар маънии *жанр* истилоҳи муштарак мебошад, маънии жанрии вайро чун «дром» қайд кардан мувофиқ менамояд.

Он асарҳои саҳнавие, ки ҳам баъзе нишонаҳои фоҷиаро, ҳам мазҳақаро доро мебошанд, яъне он драмаҳои, ки воқеаҳои муҳими зиндагиро дар бар гирифта, амалиёти қаҳрамонони ниҳоят ба мурод расидаро таҷассум намудаанд, дром мешуморанд.

Бояд дар аввал таъкид кард, ки ба мақсад расидани қаҳрамон — нишонаи асосии дром ҳисоб намехӯрад. Дар таърихи адабиёти халқҳо дромҳои вомехӯранд, ки қаҳрамон ба муоди худ норасида дар нимароҳ мемонад. Аммо характернокаш ин аст, ки қаҳрамон ҳалок намешавад. Агар ҳалок шавад, ин асар фоҷиа ҳисоб мехӯрад.

Муҳимтарин хусусияти дром аз ин иборат аст, ки вай дар бораи ҳодиса ва масъалаҳои ҳалталаби реалии зиндагӣ эҷод мешавад. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки методи асосии дром *реализм* будааст.

Ҷолиби диққат аст, ки пайдоиш ва ривоҷи дром бо сохти буржуазӣ вобаста мебошад. Капитализм, ки аз як тараф, қудрати ҳаллоқии одамро ба рӯёб баровард, аз тарафи дигар, шираи одами меҳнаткашро он қадар макид, ки худӣ вай ҳеҷ шуд. Дар натиҷаи суръат гирифтани истисмори одам аҳли пешқадами санъат ҳам ба воқеияти зиндагӣ мутаваҷҷеҳ шуданд. Аз ҷумла, дромнависон доир ба масъала ва ҳодисаҳои зиндагӣ асарҳо ба вучуд оварданд. Бесабаб нест, ки ин навъи ҷинси драма дар мамлакатҳои капиталистии Аврупо, дар Русияи асри XVIII, хусусан асри XIX хеле раванк пайдо мекунад. Махсусан таълифоти Алексей Островский, Антон Чехов, Лев Толстой, Максим Горький ва дигарон намунаҳои классикии дром ба шумор мераванд.

Дром чунон имконият дорад, ки нависанда дар заминаи тасвири воқеаҳои ҳаётӣ характерҳои пурзӯри типӣ эҷод кунад. Характере, ки нависандаи барҷаста меофарад, хусусияту моҳияти аслии сохти ҷамъиятиро дар худ таҷассум хоҳад кард.

Дром дар мавзӯҳои гуногуни замонавӣ эҷод мешавад. Инаш ҳам ҳаст, ки адибон ҳаёту фаъолияти одамони бузурги давраҳои

гузаштаро, ки соҳиби идеали оӣ, иродаи матин ва қувваи актию ҷисмонии саршор будаанд, омӯхта, образу характери шахсонӣ таърихро офариданд. Ҳоло доир ба фаъолияти В. И. Ленин, Пётри Кабир, Рӯдакӣ, Ибни Сино, Темурмалик, Аҳмади Дониш, Восеъ дромҳои таърихӣ бунёд ёфтаанд.

ЖАНРҲОИ ДИГАРИ ДРАМАВӢ.

Ғайр аз се жанри номбаршудаи анъанавии драма дар ин ҷинс боз жанрҳои ҳастанд, ки нисбатан навад. Аз ин ҷумла, *мелодрама, водевиль, инсценировка, либретто, киносценария* ва мисли инҳоро номбар кардан мумкин аст.

Мелодрама ё худ **драмаи мусиқӣ** — он асарҳои сахнавӣ, мебошанд, ки бо ёрии сурудҳо ва мусиқӣ намоиш дода мешаванд. Миёни тамошобинони тоҷик ҳамин нави драма бештар эътибор дорад.

Водевиль — асарҳои сабуки сахнавии ҳаҷвӣ мебошанд, ки дар бораи камбудии ҳуногуни ҳаёт ва маишати одамон эҷод шудаанд; бо суруду шеърҳо, гоҳе ҳамроҳи ракс адо мекунанд.

Инсценировка — он асари сахнавиро мегӯянд, ки дар асоси асари барҷастаи бадеӣ мувофиқи қонунияти сахна таҳия карда шудааст.

Инсценировка мувофиқи қонунияти радио ҳам таҳия мешавад. Дар ин сурат онро *радиоинсценировка* мегӯянд.

Либретто — матни опера мебошад. Опера — нави махсуси санъат аст. Азбаски опера як нави махсуси суруд мебошад, матни он, яъне либретто, одатан, манзум мешавад.

Кино, маълум аст, ки нави махсуси санъат мебошад. Аммо асоси вай ба адабиёти бадеӣ тааллуқ дорад. Фильми бадеӣ дар асоси сценарияи махсус сохташуда таҳия мегардад, ки онро *киносценария* мегӯянд.

Киносценария маҳз барои филми бадеӣ ҳам эҷод мешавад, онро аз рӯи асари маълуми бадеӣ ҳам месозанд.

Ҷинси драма барои маданияти тоҷик нисбатан навад.

Соҳти феодалӣ, ки бо шарияти исломӣ як шуда буд, имкон намерод, ки ҳунари нақшофаринӣ мавҷуд бошад. Бо ҳар воситаи роҳи қудрати халлокии одам гирифта мешуд.

Ҳарчанд дар миёни халқ ҳунари ҳуногуни сахнавӣ, махсусан, масхарабозӣ маъмул буданд, кӯшишҳо барои офариниши драматургияи касбӣ дар ибтидои асри XX, дар доираи адабиёти ҷадидӣ ба амал омаданд. Бо вучуди ин, соҳаи маъзури маданият маҳз баъди Инкилоби Кабири Социалистии Октябр рушду камол ёфт.

Дар зарфи мавҷудияти Ҳокимияти Советӣ драматургияе парвариш ёфтанд, ки Сотимхон Улуғзода, С. Саидмуродов, Ғанӣ Абдулло, Файзулло Ансорӣ ва дигарон аз ҷумлаи онҳоянд.

Ҳоло драматургияи тоҷик дар ҳини тараққиёт мебошад. Умед ҳаст, ки дар оянда асарҳои сахнавӣ ҳам мисли роману повесть,

шеърӯу дӯстонҳои адибони тоҷик ба арсаи умумииттифоқӣ ва байналхалқӣ мебароянд.

III. ЖАНРҲОИ ҒИНОӢ.

Истилоҳи «жанр»-ро гуногун мефаҳманд. Чунон ки дар боло ҳам ишора шуда буд, гоҳе назму насру драматургияро ҳам «жанр» мегӯянд.

Аммо ҳоло қобили қайд чизи дигар аст. Дар адабиётшиносии тоҷик хангоми ташҳиси жанрҳои лирика муносибати гуногун зоҳир карда мешавад. Масалан, баъзеҳо *таърих*, *чистон*, *муаммо* ва амсоли инҳоро ҳам «жанр» мешуморанд. Агар барои ташҳиси жанр **масъалаи шакл** дар аввал гузошта шавад, навъҳои мазкурӣ шеър жанр ҳисоб ёфта наметавонанд, зеро ҳеҷ яке аз онҳо шакли мушаххасу ягона надорад ва ҳар яке дар шаклҳои рубоӣ, қитъа, дубайтӣ, маснавӣ ва ғ. арзи вуҷуд мекунад.

Барои ташҳиси жанр қонуниятӣ мавзӯ ва мундариҷавии асар аҳамияти пурзӯр дорад. Аммо дар ин масъала агар роли шакли он ҳам гирифта шавад, мувофиқи ҳақиқат хоҳад буд.

Лирика бинобар қадимтарин ҷинси адабӣ буданаш дар таърихи адабиёти ҳар як халқ мавқеи пешравро ишғол менамояд. Халқҳое, ки бинобар сабабҳои гуногуни таърих адабиёти хаттӣ надоштанд, соҳиби адабиёти даҳонӣ, аз ҷумла, лирикаи халқӣ мебошанд.

Азбаски лирикаи ҳар як халқ мувофиқи мафкураи ҷамъиятӣ, завқи эстетикӣ, табиати забон ва омилҳои дигар дар шаклҳои гуногун арзи вуҷуд мекунад, ин ҷо, пеш аз ҳама, дар бораи жанрҳои анъанавии лирикаи тоҷик таваққуф карда мешавад.

Дар бораи жанрҳои адабӣ адабиётшиносони асримиёнагии тоҷику форс фикру мулоҳизаҳои зиёде гуфтаанд, ки як қисми он маълумотро дар рисолаи алоҳида гирд овардаем¹. Аз ин рӯ, ин ҷо танҳо бо баёни қонунҳои жанрии навъҳои лирика ва зикри баъзе мисолҳо иктифо хоҳад шуд.

Маънии луғавии «фард» — «*танҳо, ягона*»
Фард мебошад. Шакли ҷамъӣ ин калима — *фардиёт, муфрадот* аст. Аммо шакли «афрод»

маъмул нест, зеро он дар мавриди дигар — ҳамчун ҷамъӣ «*фарди башар*» (яъне ба маънии «одамон») истифода мешавад.

Проф. В. Асрорӣ фардро аввало дар китоби «Адабиёт ва фольклор» (Душанбе: Ирфон, 1967, с. 146 ва ғ.) **байт**, дертар дар маҷмӯаи «Фольклор, халқият, нависанда» (Душанбе: Ирфон, 1982, с. 89) **фардбайт** меномад, ки қабулашон амри маҳол аст,

¹ Ниг.: Р. Мусулмонкулов. Асрори сухан. — Душанбе: Ирфон, 1980, сах. 5 113.

² Худи муаллиф иқрор шудааст, ки «Истилоҳи «Фардбайт»-ро мо бори якум ба истеъмол даровардем» (ҳамон ҷо, с. 89).

зеро истилоҳи аввала чун **воҳиди шеър** маъмул бошад, истилоҳи сонӣ сохтаю сунъист. Модоме ки ҳам суҳаншиносони асримиёнагӣ (аз қабили Хусайн Воизи Кошифӣ), ҳам адабиётшиносони советӣ **фардро** ба кор бурдаанд, ба бофтани **фардбайт** эҳтиёҷ намонанд.

Фард — *чунон жанри хурди лирикиест, ки ҳамагӣ аз як байт иборат буда, мисраъҳояш гоҳе ҳамқофия ва гоҳе аз қофия озод мешавад*. Масалан, дар фарди якуми зерини Асириддини Аҳсиқатӣ (вафоташ миёни солҳои 1196—1211) мисраъҳо ҳамқофияанд, дар дуюм — не. Фарди якум:

Сӯзест маро дар дил, аммо на чунон сузе!
Сӯзе, ки вучуди ман барбод диҳад рӯзе.

Фарди дуюм:

Зи нону об, ки асли ҳаёти одамиянд,
Малол гирад, чун бигзарад зи андоза.

Муфрадот аз рӯи мавзӯъ гуногун, вале бештар ахлоқӣ, ишқӣ, шиквӣ ва ҳаҷвӣ мешавад.

Мисоли фард дар мавзӯи панду ахлоқ — аз Абӯисҳоки Атъи-маи Шерозӣ (ваф. 1423 ё 1433):

Ҳаргиз надихад пиёз бӯи гули сурх,
«Аз кӯза ҳамон бурун таровад, ки дар уст».

Ё худ устод Лоҳутӣ гуфтааст:

Ҳар шаб зи худат бипурс, агар ту мардӣ,
К-имрӯз чӣ хидмате ба мардум кардӣ?

Дар мавзӯи ишқ — аз Имодӣ (ваф. 1186):

То қиёмат шарҳи ишқат кардаме,
Ғар касе будӣ, ки бовар доштӣ.

Дар ин фарди Мавлоно Ҷомӣ (1414—1492) таънаю шикоят ифода ёфтааст:

Ҳар кас, ки аз ин ҷаҳони дилгир бичаст,
Аз нанги вазиру миннати мир бираст.

Мисоли дигар, аз осори Қамоли Хуҷандӣ (ваф. 1401):

Зи чист қаҳқаҳаи шишаҳои май, донӣ? —
Ба риши мӯхтасиби шаҳр мекунад ханда.

Дар фард таърих ҳам гуфтаанд. Масалан, Абдурахмони Мушфиқӣ (1538—1588) дар санаи Пули Мехтарқосими Бухоро гуфтааст:

Зи тахти ӯ гузарад моъ зи фавки у гузарем,
Аз он сабаб шуда таърихи ӯ гузаргоҳи мо¹,

Шарти хатмии муфрадот — мавҷудияти образи барчастиаи шоирона ва маънии ибратангези зиндагӣ мебошад.

Фард якчанд роҳи пайдоиш дорад, чунончӣ:

Якум — шоир дар мавриди мувофиқе бадоҳатан пораи шеър мегӯяд, ки ҳамагӣ як байт аст;

Дуюм — адиб ҳангоми таълифи китобе, зимни баёни масъалае бораи муассир ифода кардани фикре онро дар шакли манзум мегӯяд. Гоҳе фард барои барчастиа гуфтани матлаби асосӣ эҷод мешавад, гоҳе барои ҷамъбасти фикр;

Сеюм — суҳаншиносон, ки дар айни замон суҳанвар ҳастанд, дар асари илмӣ худ барои мисол, чунончи, барои намоиш додани санъати бадеӣ ҳамагӣ як байт мегӯянд;

Чорум — шоир дар натиҷаи мушоҳидаи ягон лаҳзаи воқеият образи дилангезе пайдо мекунад ва онро дар дохили байте ҷой медиҳад. Аксаран шоир тахайюлро боз ба кор бурда, дар атрофи он байти аввал гуфташуда, ки онро дар адабиётшиносии классикӣ тоҷик **байт-ул-қасида** мегӯянд, образи байтҳои дигар эҷод карда, як асари мукамал ба майдон меоварад. Аммо гоҳе шоир он байти танҳоро ба асари калони комил табдил дода наметавонад ва он фард дар шакли фардии худ боқӣ мемонад.

Дар лирика баъди асри XV ривож гирифтани фард ҳамин роҳи чорумро бештар қувват медиҳад. Ҳамон навъе ки маълум аст, дар адабиёти давраи *сабки ҳиндӣ* ҳадафи асосии эҷоди бадеӣ — офариниши образи ҳайратангези бадеӣ буд. Дар шеъри ин давра байте ёфтан маҳол аст, ки образи ҷолиби диққати шоирона надошта бошад. Баръакс, шеърҳое ҳастанд, ки як байташ чандин образ дорад. Ана дар ҳамин машғулияти образковӣ образгӯӣ баъзе образҳои дар ҳаҷми як байт (фард) гуфташуда минбаъд ба шеъри мукамал табдил ёфта натавониста мемонад. Бесабаб нест, ки дар девони шоирони давраи мазкур фаслҳои ҷудогонаи «Муфрадот» мавҷуд аст.

Дубайтӣ Дубайтиро бинобар аз рӯи кофия ва микдори мисраъ ба рубоӣ монанд буданаш бо он омехта мекунанд. Дар адабиётшиносӣ гоҳе ду истилоҳи мазкурро ба ҷои ҳамдигар кор мефармоянд, гоҳе ин ду жанрро як мешуморанд.

Дар асл дубайтӣ жанри мустақил ва қадимаи халқии лирика тоҷик мебошад.

Дубайтӣ — *чунон жанри лирикӣ мебошад, ки барои ифодаи эҳсосоти қалбию андешаи қаҳрамони лирикӣ эҷод мешавад ва ҳамагӣ як вазни анъанавӣ дорад.* Ин вазни ягонаи дубайтӣ — *ҳазаҷи мусаддаси мақсур (ё маҳзуф)* мебошад, ки баробари *мафоилин мафоилин фаулин (У——У——У——)* — ду бор дар ҳар байт аст.

Дубайтӣ ҳамоно навъе ки аз номаш ҳам маълум аст, аз *ду байт*

¹ Гузаргоҳи мо — санаи 987 ҳиҷрӣ (1579 мелодӣ)-ро ифода мекунанд.

(чаҳор мисраъ) фароҳам меояд. Гоҳе ҳамаи мисраъҳо ҳамкофия мешаванд.

Дубайтӣ асосан чунин тарзи кофиябандӣ дорад: **ааба**, яъне мисраи сеюм аз кофия озод аст.

Доираи тематикаи дубайтӣ васеъ буда, он ҳасби ҳол, шикоят, муҳаббат, ҳаҷву танқид ва амсоли инҳоро дарбар мегирад. Чунончи, дар мавзӯи ишқу муҳаббат — аз Бобо Тоҳири Урьён (ваф. 1055):

Диле дорам харидори муҳаббат,
К-аз ӯ гарм аст бозори муҳаббат.
Либосе бофтаи бар қомати дил
З-и пуди меҳнату тори муҳаббат.

Мисоли дигар аз Ҷамолиддин Исфаҳонӣ (ваф. тақрибан 1192):

Туро то з-ин ҷафо дил барнагардад,
Маро ин дарди дил камтар нагардад.
Магар ҳичрони ту савганд хӯрдаст?!
Ки то хунам нарезад, барнагардад.

Мисоли дигар аз мероси шоираи асри XV Меҳрӣ доир ба ҳасби ҳол:

Маро бо ту сари ёрӣ намондаст,
Дили меҳру вафодорӣ намондаст.
Туро аз заъфи пирӣ қуввату зӯр,
Чунон ки пой бардорӣ, намондаст.

Дубайтӣ хусусияти равшани эмоционалӣ дорад. Шоир ҳиссиёти самимонаи худро аз ин ё он масъала, предмет, ҳолату ҳодисаҳои ҳаётӣ баён мекунад. Дар дубайтӣ қалби қаҳрамони лирики воҳити асосии ифодаи матлаб мебошад. Ба дубайтӣ бештар эътибор додани шоирони мутасаввиф, ҳамчун Шайх Абдуллои Ансорӣ, Бобо Тоҳири Урьён, Абӯсаиди Абӯлхайр, Ҷоизи Даштистонӣ ва дигарон аз ҳамаи сабаб аст. Дубайтӣ пеш аз ҳама ба дили хонандаю шунаванда асар мекунад. Носири Хисрав дар «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн» робитаи дилро бо офтоб, мағзи сарро ба моҳзикр кардааст; дил гарму хушк аст — ҳамчун офтоб, мағз сарду тар аст — чун моҳтоб. Таносуби нозуке ин ҷо ниҳон мебошад. Ҳилолӣ, Лоҳутӣ, Шукӯҳӣ барин шоирони ҳассос дубайтиҳои хуб сурудаанд, ки бо хусусияти мазкури ин жанр алоқаманд мебошад.

Дубайтӣ аз ҷумлаи жанрҳои ҳисоб меҳӯрад, ки дорои қонуниятҳои равшани шакли мундариҷавист. Ин жанри кӯҳна, ки асосаш ҳалқист, дар лирикаи муосир ҳам мавқеъ дорад. Тақрибан шоире нест, ки дар ин жанр сухан нагуфта бошад.

Аз шоирони муосир махсусан Лоик ва Гулназар муваффақият пайдо кардаанд.

Рубой Паҳншудатарин жанри адабиёти хаттиву даҳани халқи тоҷик рубой мебошад.

Рубой аз ду байт иборат буда, дар масъалаҳои гуногуни зиндагӣ, бо рӯҳияи некбинонаи фалсафӣ эҷод мешавад.

Ба мисли дубайтӣ рубой ҳам аз чаҳор мисраъ иборат аст.

Аз нуқтаи назари қофия ҳам рубой ба дубайтӣ шабоҳат дорад. Аксаран сохти қофияи рубой **аба**, яъне мисраи сеюм озод мешавад. Дар ин сурат, онро **рубони хасӣ** мегӯянд. Аммо гоҳе ҳар чаҳор мисраъ ҳамқофия мешавад, ки дар ин сурат вайро **рубони тарона** меноманд.

Аз нуқтаи назари вазн рубой ба дубайтӣ дар як баҳр — ҳазач гуфта мешаванд. Аммо дар шохҳои тамоман муҳолифи ҳамдигар. Мисраъҳои дубайтӣ ҳамеша бо *мафойлун* оғоз меёбад. ҳеҷ гоҳ вай бо ҳичои дароз сар намешавад. Рубой бошад, баръакс, асло бо ҳичои кӯтоҳ оғоз намеёбад — рукҳои аввали мисраъҳои он дар шакли **ахрам** ё *ахраби баҳри ҳазач* сурат мегирад. Гоҳе ду ҳичои аввали мисраъҳо дароз мешавад, ки он *ахраб (мафъйлу)* аст, гоҳе се ҳичои дароз мешавад, ки он *ахрам (мафъйлу)* мебошад.

Рубой аз ҷумлаи он жанрҳои нодири лирикӣ ба шумор меравад, ки лавозимоти шаклии вай бо мундариҷаи ғоявиаш ба ҳадади аъло мутобиқат кардааст.

Бо ҳичоҳои дароз оғоз ёфтани воҳидҳои сухан боиси мутантану мӯхташам садо додани он мешавад. Ин тантанаю эҳтишомӣ шакл бо ҳалли некбинонаи масъалаи зиндагӣ моҳиятан пурра созгор меояд.

Шарти асосии рубой ин аст, ки дар вай ягон масъала, ҳолат, қонуният, умуман ягон чизи зиндагӣ тарзе баён мешавад, ки аз он натиҷаи ибратангез ҳосил шуда бошад. Чунончи Ҳоҷа Ҳофиз (ваф. 1389) гуфтааст:

Ту бадрию хуршед туро банда шудааст,
То банди ту шудааст, тобанда шудааст.
З-он рӯй, ки аз шуои рӯи маҳи ту
Хуршед муниро моҳ тобанда шудааст.

Мегӯянд, ки аз даҳони мардум илҳом гирифта, рубоиро дар адабиёти хаттӣ устод Рудакӣ кашф кардааст. Ин ривоят, ки онро Шамси Қайс дар китоби худ «Ал-мӯъҷам фӣ маоири ашъор-ил-Аҷам» боҳавсала нақл кардааст, ду ҳақиқатро тасдиқ менамояд: *яке* — ин ки рубой дар адабиёти халқӣ мавҷуд будааст; *дигаре* — ин ки он чун жанри комили адабӣ дар осори устод Рудакӣ тақомули олӣ ёфтааст.

Ин асно ба тафсири масъала напардохта, ин қадар хотиррасон бояд кард, ки рубой дар осори боқимондаи шоирони салафӣ Рудакӣ — ҳамчун Шаҳиди Балхӣ, Абӯшақури Балхӣ, Имораи Марвазӣ, Сонеи Балхӣ дучор меояд. (ниг.: Ашъори ҳамасрони

Рӯдакӣ. — Сталинобод, 1958, с. 36, 80, 83, 90 ва ғ.). Чунончи, рубоии зерини Сонеи Балхӣ, ки мазмунан ба воқеаҳои таърихи соли 933 мансуб мебошад, тавассути «Таърихи Сиистон» ба мо расидааст:

Хони ғами ту паст шуда, вайрон бод!
Хони тарабат ҳамеша ободон бод!
Ҳамвора сари кори ту бо некон бод!
Ту Мири Шахиду душманат Мокон бод!¹

Устод Рӯдакӣ (858—941) вазну оҳанги рубоиро дар тавсифи одаму одамгарӣ мутобиқ ёфт, чунончи:

Гар бар сари нафси худ амирӣ, мардӣ!
Бар кӯру кар ар нукта нагирӣ, мардӣ!
Мардӣ набувад фитодаро пой задан,
Гар дасти фитоде бигирӣ, мардӣ.

Абӯали ибни Сино (980—1037) қонуниятӣ рубоиро бо ҳашамати одаме мутобиқ ёфт. Чунончи, ӯ доир ба қудрати одам, ки тамоми мушкilotи оламо ғайр аз асрори ачал ҳал кардааст, мегӯяд:

Аз қарӣ гили сиёҳ то авҷи Зухал
Қарам ҳама мушкilotи гетиро ҳал.
Берун чадам зи қайди ҳар макру ҳиял.
Ҳар банд кушода шуд, магар банди ачал.

Рубоиро ба ҳадди камолаш Умари Хайём расонид. Ӯ ҳамон риштаи Рӯдакию Ибни Синоро маҳкам дошта, пурқудраттарин ва «ашрафи махлуқоти рӯи замин» (Носири Хисрав) будани одамро маҳз дар рубоӣ гуфт, чунончи:

Максуд зи ҷумла офариниш моем,
Дар чашми хирад ҷавҳари биниш моем
Ин доираи ҷаҳон чу ангуштарист,
Бе ҳеҷ шаке, нақши нигинаш моем.

Мисоли дигар:

Гар бар фалакам даст будӣ чун яздон,
Бардоштаме ман ин фалакро зи миён.
В-аз нав фалаке дигар чунон сохтаме,
Қ-озода ба коми дил расидӣ осон.

Дар эҷодиёти адибони забардасти рубоисаро қонуниятӣ ғоявӣю мундариҷавӣю рубоӣ вусъати шоиста ёфт. Рубоисароёни

¹ Шоир ин ҷо суҳанбозӣ кардааст: «Мокон» — номи душмани мавсуф, ҳамчунин калимаи арабист, ки маънояш «нобуд, нест бод» аст ва муроди аслии шоир ҳам ҳамин маънии сонист.

мутафаккир тавассути атрибутҳои дилнишини зиндагӣ — ҳамчун *ҷавонӣ*, *ишқ*, *баҳор*, *ҳусн*, *шароб* ва амсоли инҳо ғояҳои хушии ҳаёт, абадияти ҳастӣ, бузургии одам, улвияти ҳиммату нақӯкорӣ ва ғайраро ифода намудаанд.

Умари Хайём ва Хоҷа Ҳофиз, Мирзо Бедил, устод Лоҳутӣ ва Ҳабиб Юсуфӣ дар таърихи рубоисароӣ ҳар яке марҳилаи хосеро ба вуҷуд овардаанд. Агар адибони бузурги асримиёнагӣ ҳусну таровати ҳаёт ва иқтидори умуман одамро тараннум карда бошанд, Иқбол дидаашро ба одами оддӣ дӯхт, Лоҳутӣ фаълаву деҳқонро чун қаҳрамон интиҳоб кард, Ҳабиб Юсуфӣ дар маркази рубоӣ одами озоди советиро ҳамроҳи Ватанаш монд.

Ба замми хусусиятҳои хоси услубии рубоӣ, ки дар боло зикр ёфтанд, боз дутои дигараш баён хоҳад шуд.

Якум — қаҳрамони лирикийи рубоӣ чанбаи *ҷузъӣ* не, чунон ки хоси дубайтӣ мебошад, балки чанбаи *куллӣ* дорад. Дар осори рубоисароёни забардаст «ман» тамоман кам асту бештар «мо» во-мехӯрад. Ҳар рубоие, ки фоили вай «ман» аст, аксаран барои шакл буда, моҳияти куллиро ифода менамояд, ғайри ин вай предмети асосии тасвир набуда, балки воситаи ёвар мебошад, чунончи як рубоии Ҳаким Саной (вафоташ миёни солҳои 1140—1150).

Онӣ, ки фидои ту равон мебояд,
Пеши руҳи ту нисори чон мебояд.
Ман ҳеҷ надонам, ки киро мони ту?
Эй дӯст, чунонӣ, ки чунон мебояд.

Дуюм — агар барои дубайтӣ бештар чанбаи ҳисси (эмоционализм) хос бошад, рубоӣ аксаран хусусияти чанбаи ақлӣ (рационалӣ) дорад. Шоир дар рубоӣ муҳокима ва ҳулосаҳои ҳудро роҷеъ ба масъалаҳои гуногуни ҳастӣ баён менамояд. Бешубҳа, дар рубоӣ ҳиссиёту ҳаяҷон ҳам баён мешаванд, аммо мавқеи онҳо нисбат ба андешаю мулоҳиза ва муҳокимаю ҳулоса маҳдуд мебошад. Масалан, ин рубоии Умари Хайёмро мулоҳиза фармояд.

Бар кӯзага ре парир кардам гузаре,
Аз хок ҳаменамуд ҳар дам хунаре.
Ман дидам, агар надид ҳар бебасаре:
Хоки падарон — дар кафи ҳар кӯзага ре.

Дар таърихи адабиёт гуфтани **рубоиёти мавкуф** ва **рубоиёти мусалсалро** ҳам таҷриба кардаанд. Рубоиёти мавкуф — дастан рубоӣҳое, ки маънии асосӣ мавкуф аст ба рубоии охирин. Рубоиёти мусалсал — силсилаи рубоӣҳое, ки дар як мавзӯ ва дар атрафи образи асосии ягона гуфта шудаанд. Аммо ин наваъ силсилаҳо муваффақият пайдо накардаанд.

Академик Раҷаб Амонов, ки роҷеъ ба асрори бадеии рубоиёти халқӣ тадқиқоти ғуруриро эҷод намудааст, ин наваъ шеърро ҳаққонӣ «Оинаи дил ва ҷаҳони розу андешаҳо» номидааст¹.

¹ Р. Амонов. Ҳақиқати зиндагӣ ва ҳақиқати бадеӣ. — Душанбе: Ирфон, 1984, с. 42.

Рубой, бинобар имкониятҳои бағоят барҷаста доштаниш, аз адабиёти тоҷику форс баромада, ба адабиёти халқҳои дигар — аввал ба адабиёти араб, пас ба адабиёти халқҳои туркизабон, аз асри XIX сар карда ба адабиёти халқҳои славян таъсири пурсамар кардааст. Холо дар адабиёти халқҳои номбаршуда рубой эҷод мекунад. Тахмини Т. Ковальский, ки гӯё рубой аввалан дар миёни кавмҳои туркизабон пайдо шуда бошад ва фикри Ф. Майер, ки рубой дар адабиёти араб пештар арзи вуҷуд кардааст, асосе надорад ва кири баҳс ҳам намекунад.

Аз шоирони муосири тоҷик дар гуфтани рубой Лоик Шерали бештар даст дорад.

Китъа Маънии луғавии «китъа» — «порча, қисм, ҷузъ» мебошад. Ҳамчун истилоҳ «китъа» ба ду маънӣ фаҳмида мешавад: 1) як пора аз як

шеърӣ комил, 2) жанри мустақили адаби.

Китъа — *чунон жанри лирикиест, ки дар бораи масъалаҳои гуногуни зиндагӣ, бештар аз ҳама панду ахлоқ, ҳодисаҳои таърих, муҳаббат, ҳасби ҳол ва ғ. эҷод мешавад.*

Китъа аз рӯи вазну миқдори байт ба мисли дубайтию рубой ҳадди муайян надорад — вай дар вазнҳои гуногун навишта мешавад ва аз ду байту аз он зиёда иборат буда метавонад.

Хурдтарин китъа аз ду байт (чаҳор мисраъ) таркиб меёбад. Барои мисол як китъаи Зиёуддини Хучандӣ (ваф. 1225), ки бисёре барҷаста гуфта шудааст, зикр меёбад:

Умрест ёр бо ман агар чуз вафо накард,
Узраш пазир, умр чӣ бо кас вафо накард.
Гуфто: баҳои бўсаи ман деҳ ҳазор чон!
Ин ҳам зи лутфи ўст, ки чандон баҳо накард.

Муҳимтарин ғараз аз китъа — *панду насиҳати одамон* аст чунончи, Шайх Саъдӣ (ваф. 1292) гуфтааст:

Ёд дорам зи пири донишманд,
Ту ҳам аз ман ба ёд дор ин панд:
Ҳар чи бар нафси хеш напсандӣ,
Низ бар нафси дигаре напсанд!

Шикоят, зарофат, ҳаҷв низ дар китъа бисёре дида мешавад, чунончи як китъаи Амир Хусрави Деҳлавӣ (1253—1325):

Қозиёнанд андар ин айём
Ҳама кофирмизоҷу ришватхор.
Илми эшон ба зинати чубба,
Фазли эшон ба бастани дастор.
Ҳама дуздикунон ба пардаи шаръ,
На гаҳе тавбаву на истиғфор.
Ҳар киро як дирам бувад даъво,
Тангае ришва боядаш ночор...
Назди қозӣ баранд зулми ҳама,
Зулми қозӣ кучо кунанд изҳор!

Он расид аз чафояш он бар халк,
 Ки ба Ғазнин зи кофирони татор..
 Хусраво, ҳарчи мерасад — зи казост,
 Зинҳор аз казон бад, зинҳор!

Бояд илова кард, ки «қазо»-и ду бор дар байти мактаи шеърӣ мазкур такрорёфта, на ба тақдир, балки ба ҳукми қозӣ дахл дорад, зеро «қозӣ» ва «қазо» калимаҳои ҳамрешаанд.

Қитъаро дар *мадҳу ситоиши* одамони чудоғона ҳам меғӯянд. Чунончи, Сӯзани Самаркандӣ (ваф. 1166) дар бораи суҳанвар ва суҳаншиноси бузурги замони худ Рашидаддини Ватвот гуфтааст:

Дидам Рашидаддин — шаҳи арбоби назмро.
 Бар лашкари суҳан чу расидӣ худойгон.
 Ғанҷи суҳан кушодаву ҳар нуқтае аз он
 Афзун зи ғанҷу қимати сад ғанҷи шойгон.
 Насраш барӣ зи лағву хаташ — аз хатову сахв,
 Назмаш зи захфу ҳашву зи итову шойгон.
 Бас ройгон-ш дидаму ҳастам бар он, ки ӯ
 Дидори ӯ ба ҷон бихарам, ҳаст ройгон.
 Дар ҳар ҳунар замона бар ӯ модарӣ намуд,
 Дод аз барои ӯ дигаронро ба доягон.
 Марди суҳан вай аст, ба таҳқиқ мо — ҳама
 Таваффи ришу сиблату ҳаммоли роягон.

Қитъа чунон хусусияти нодире дорад, ки дар вай аҳволи зиндагии шахс реалистона инъикос меёбад. Мавқеи ҷамъиятии шоир, вазъи иқтисодии вай, кайфияти ҳонадон, зану фарзанд ва амсоли инҳо дар қитъа таҷассум мешаванд. Дақиқтарин маълумотро доир ба ҳаёту фаъолияти муаллиф аз муқаттаоти вай пайдо кардан мумкин аст. Ба ин маънӣ, метавон гуфт, ки қитъа «хусусияти маҳрамона» дорад.

Як мисол аз Убайди Зоконӣ (1270—1370), ки эҳсосоти ноҳуши худро аз балои азими *қарз* ин тариқа реалистона ба қалам додааст:

Мардум ба айшу шодиву ман дар балои қарз,
 Ҳар як ба қору бореву ман мубталои қарз,
 Фарзи худову қарзи ҳалоик ба гарданам,
 Оё адои фарз кунам? Ё адои қарз?
 Ҳарҷам фузун зи ғояту қарзам бурун зи ҳад,
 Фикр аз барои ҳарч кунам? Ё барои қарз?
 Аз ҳеч хат натолам, ғайр аз сичилли дин,
 В-аз ҳеч кас нанолам, ғайр аз гувои қарз.
 Дар шаҳр қарз дораму андар маҳалла қарз,
 Дар кӯча қарз дораму андар сарой қарз.
 Аз субҳ то ба шом дар андеша мондаам,
 То худ қучо биёбам ногаҳ раҷои қарз.
 Мардум зи дасти қарз гурезону ман ба сидқ
 Хоҳам пас аз намозу дуо аз худой қарз.
 Арзам чу обрӯи гадоён ба бод рафт,
 Азбаски хостам зи дарди ҳар гадоӣ қарз...

Шоистваи таъкид аст, ки мафҳуми марказии шеърӣ мазкур **қарз** мебошад, бинобар ин, вай дар радиф омадааст ва дар ҳашт байти он чамъ шонздаҳ маротиба такрор ёфтааст.

Қитъа аз нуқтаи назари қофия аксаран шакли **аб, вб, гб...**ро дорад, ки аз ин рӯ, онро *қасида ё ғазали сарбурида* мегӯянд. Гоҳе ба ҳамин маънӣ дар адабиётшиносӣ қитъаро «матлаъ надорад» мегӯянд, ки сахв аст, зеро шеър, умуман асар, бесар намешавад.

Мисоли қитъае, ки мисраи якуми он аз қофия озод мебошад, аз осори Камолиддини Исфаҳонӣ (соли қатлаш 1237):

Назму насри сухан баробар нест,
Гарчи ҳар як чу дурри макнун аст.
Сухани наср агарчи бас нағз аст,
Қори манзум худ дигаргун аст.
Он набинӣ, ки оҳани бекадр
Ҳамбари зар бувад, чу мавзун аст.

Қитъа тарзи дигари қофиясозӣ ҳам дорад ки сохти он **аа, ба, ва...** мебошад. Адиб Собирӣ Тирмизӣ (соли ғарқ карда шуданаш 1147-48) гуфтааст:

Биё, ки бо руху зулфи ту корҳо дорам,
Зи чоми ишқи ту дар сар хуморҳо дорам,
Биё, ки бо ду рухи ту, ки рӯзро монад,
Ҳикояту гилаи рӯзгорҳо дорам.

Гоҳе қитъаҳои майдае ҳам дучор меоянд, ки ҳамаи мисраъҳояшон як қофия доранд, чунончи Шайх Саъдӣ гуфтааст:

Тадбири савоб аз дили хуш бояд ҳуст,
Сармояи офият кифоф аст нахуст.
Шамшери қавӣ наёяд аз бозуи ҳуст,
Яъне зи дили шикаста тадбири дуруст.

Бисёр қитъаҳои шоирони асримиёнагӣ *байти таҳаллус* ҳам доранд. Ҷолиби диққат аст, ки таҳаллуси шоир дар қитъа, баръакси ғазал, ки он ҷо аксаран дар охирҳо дарҷ мегардад, бештар — дар аввали шеър меояд. Як мисол аз осори Афзалиддини Ҳоконӣ (1126—1198):

Ҳоконӣ, зи нонталабӣ оби рух марез,
Қ-он ҳирс, к-оби рух барад, оҳанги ҷон кунад.
Одам зи ҳирси гандуми нононшуда чӣ дид?
Бо одамӣ мутолибаи нон ҳамон кунад.
Бас мӯр, к-ӯ ба бурдани нонрезан зи роҳ
Пайсудан касон шаваду ҷон зиён кунад.
Он тифл бин, ки моҳиякон ҷун кунад шикор,
Бар сӯзани халида чу як пора нон кунад.
Аз одамӣ чӣ турфа? Ки моҳӣ дар об низ
Ҷонро зи ҳирс дар сари кори даҳон кунад.

Ин ҳолат дар китъа шояд аз он ба миён омада бошад, ки *мушаххасӣ*, ҳамон навъе ки ишора шуда буд, хоси ин жанр мебошад. Шоир бо оварданиноми худ дар аввали шеър таъкиди ҳақиқати баёнро муваффақ мешавад.

Маснавӣ. Маънии луғавии «маснавӣ» — «*ду-ду, дугонӣ*» мебошад. Онро пеш «муздавач» ҳам гуфтаанд. *Муздавач* — *издивоҷ, ҷуфт кардашуда* аст.

Дар истилоҳ маснавӣ — шакли шеъриест, ки ҳар ду мисрааш дорои як қофия мебошад.

Аммо ин шакли шеърӣ тавзеҳоти бештарро толиб аст. Гап дар сари ин аст, ки *маснавӣ*, пеш аз ҳама мафҳуми *шакли шеърӣ* мебошад, на мафҳуми *жанрӣ*. Шеъри маснавӣ метавонад як асари хурди лирикӣ бошад, ки ба ин маънӣ истилоҳи мазкур жанрро мефаҳмонад. Ҳамчунин, маснавӣ хеле калон буда, аз чандин ҳазор байт фароҳам омада метавонад, ки дар ин сурат жанри ин маснавӣ **достон** аст. Дар ин маврид «маснавӣ» мафҳумест, ки танҳо шаклро мефаҳмонаду халос.

Достон ҳам эпикӣ мешавад, чунон ки дар фасли «Жанрҳои эпикӣ» аз назар гузашт ва ҳам лирикӣ, чунон ки минбаъд дида хоҳад шуд.

Ҳоло мавриди шарҳи *маснави*и *лирикӣ* мебошад.

Ҳадди аввали маснавӣ ду байт, ҳадди охири вай аз сад байт мегузарад.

Маснавӣ дар вазнҳои гуногун эҷод мешавад.

Мавзӯи марказии маснавӣ — *ахлоқ, панду насиҳат* мебошад. Ишқу муҳаббат ҳам акс меёбад.

Маснавиҳои ахлоқии ибратангез одатан дар дохили асарҳои калон, ҳамчун «Насиҳатнома», «Гулистон», «Баҳористон» ва амсоли инҳо, ҳангоми баёни лаҳзаи ҷолиби диққати ҳикояте ё ҷамъбасти он оварда мешавад. Масалан, ин маснави Шайх Саъдӣ аз «Гулистон»-и ӯ машҳур мебошад:

Бани одам аъзои як пайкаранд,
Ки дар офариниш зи як гавҳаранд.
Чу узве ба дард оварад рӯзгор,
Дигар узвхоро намонад қарор.

Муҳимтарин хусусияти услубии маснавиҳо ин аст, ки шоир зарбулмасалу мақол ва умуман образҳои ҳикматангезро зиёд ба қор мебарад. Масалан, як маснави Носири Хисрави Қабодиёни.

Дарахт аст ин ҷаҳону мева моем.
Ки хуррам ба дарахти ӯ бароем.
Дигар ҳастанд баргу мо ҳама бар,
Туфайли мо шуданд инҳо саросар.
Шараф дорад дарахт аз мевадорӣ,
Ки бошад то надорад ҳеч боре.
Зи бӯю лаззати хуш мевахоро
Шараф бошад чунон, к-аз ақл моро.

*Наёбад марди ҷоҳил дар ҷаҳон ком,
Надорад бую лазат меваи хом.*

Машав чун меваҳои норасида,
Сақат ҳаргиз набошад чун гузида.
Сақат бошад дар ин боғ он ҷӣ хоманд,
Ҳакимон меваҳои хуштаоманд...
Туро лазат зи илм аст, аз амал бӯй,
Қамолият зи илми боамал ҷӯй...
Чу хоҳӣ то ки ёбӣ донишу хуш,
Макун панди ҳакимонро фаромӯш.

Маснави барои баёни маъниҳои ҳикмату фалсафӣ имкониятҳои хуб дорад.

Гоҳе дар маснави марсия ҳам суруда мешавад. Масалан, Шамсиддин Шохин (1865—1896) маснавии марсияи калоне дар вафоти завҷааш гуфтаст, ки се байти матлаи он ин аст:

Эй дидаи дудамони исмат!
Навбоваи бӯстони исмат!
Эй хонаи сад ҳазор нозам!
Эй хуфта миёни хоку хора!
Чуста зи канори ман канора!

Ҳам донишмандони сершумори асримиёнагӣ ҳам шарқшиносони аврупоӣ (чунончи, Ремпис, Ян Рипка) боварии кулӣ доранд, ки маснави ба адабиёти асрҳои миёна аз адабиёти давраи қадим (пахлавӣ) омадааст, яъне он шакли шеърии хоссаи тоҷику форс мебошад.

Дар таърихи адабиёти асримиёнагии тоҷику форс маснавиҳои лирикӣ ҳамчун жанри мустақил тақрибан мавқеъ надоранд. Аммо дар лирикаи давраи советӣ маснави бештар ба кор бурда мешавад. Масалан, шеърҳои устод М. Турсунзода «Чаманистон», «Ба кӯҳсори тоҷик», «Роҳи мақбара», баъзе шеърҳои «Қиссаи Ҳиндустон» маснавиҳои лирикӣ мебошанд.

Дар давраи советӣ доираи тематикӣ маснави такмил ёфт. Дар мавзӯҳои гуногун, аз ҷумла, сиёсату иҷтимоӣ низ маснавиҳо ба майдон омадаанд.

«Ғазал» — дар луғат изҳори ишқу муҳаббат
Ғазал кардан аст.

Дар истилоҳ ин калима ду маънӣ дорад:

Якум — *ҷумман сухани ишқиро мефаҳмонад, сарфи назар, аз сохт ва қонуниятҳои шаклиаш*. Ин маънии таърихӣ истилоҳ мебошад, ки онро академик А. М. Мирзоев қашф кард¹. Дар асрҳои

¹ Ниг.: А. М. Мирзоев. Рӯдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои X—XV. — Сталинобод, 1958. Ин асар дар маҷмӯаи муаллиф «Сездаи мақола» (Душанбе: Ирфон, 1977, с. 5—52) ҳам ҷоп шудааст. Таъкиди донишманди пешини араб Қудума ибни Чаъфар, ки мафҳуми «насиб» ба шакли шеъру «ғазал» ба маънӣ (маънии ишқӣ) мансуб мебошад, фикри Абдулғанӣ Мирзоевро бори дигар тасдиқ менамояд.

IX—X, гоҳе баъдтар ҳам «ғазал» (шакли дигараш «тағаззул») *насибу ташбиби қасидаро, ки дар бораи ишқ аст ва умуман шеърҳои доир ба муҳаббатро мефаҳмонад*;

Дуюм — ғазал чунон жанри мустақили лирикие мебошад, ки аксаран дар мавзӯи ишқ дар ҳаҷми 7—12 байт (ва аз он кам ё зиёд ҳам) навишта мешавад ва қофияи ягонаи сохти аа, ба, ва-ро дорад.

Ғазал аксаран аз 7 то 12 байт дорад. Камтар аз ҳафт — то чор байт ва бештар аз дувоздаҳ — то бист-бисту панҷ байт ҳам мешавад.

Аз хусуси қофия ғазал танҳо як сохт дорад, яъне қофияи ягона дар вай риоя карда мешавад.

Қонуниятҳои дигари ғазал ин аст, ки мисраи якуми он ҳатман дохили қофия меояд. Баъзеҳо мегӯянд, ки ғазал ҳатман матлаъ дорад. Мурод аз ин сухани носаҳеҳ (ҳар як шеър тулӯъгоҳ —

ҷои саршавӣ дорад) ҳамин аст, ки мисраи якум ҳам тобеи қофия мебошад.

Гоҳе дар ғазал, ғайр аз байти матлаъ мисраи якуми баъзе байтҳои минбаъда ҳам дохили қофия оварда мешавад. Ин, албатта, мувофиқи талаботи мазмуну оҳанги шеър воқеъ мегардад.

Аз ҷиҳати вазн ғазал махдудият надорад, онро шоирони тавоно дар ҳар як вазн навишта метавонанд. Ин сухан чунин маънӣ надорад, ки дар кадом вазн эҷод шудани ғазал танҳо ба қудрати шоири ғазалсаро вобаста бошад. Дар асл, ҷигунагии вазни ғазалро *мавзӯъ, мазмун*, бештар аз ҳама — *матлаби ғоявии* шоир муайян мекунад. Шоири тавоно тавассути қудрати худ моҳияти мундариҷа ва дафоси шеърро пай бурда, мутобиқи вай вазн интихоб менамояд. Бесабаб нест, ки дар эҷодиёти шоирони бузургӣ ғазалсаро — ҳамчун Саъдию Ҳофиз навъҳои вазн бештар истифода шудааст дар осори шоирони заиф — камтар.

Қонуниятҳои устухонбандии ғазал махсус мебошад, робитаи мундариҷавии байтҳо бо ҳамдигар гоҳе қавӣ мешаваду гоҳе заиф. Ин, аз як тараф, вобаста аст ба моҳияти мундариҷаи ғоявии шеър, аз тарафи дигар, ба равиҳои пешгирифтаи шоир.

Аксаран байтҳои ғазал бо ҳамдигар алоқаманд мешаванд, байте бо маъниву образи худ байти дигарро қувват медиҳад ва ҳама дар якҷоягӣ мавзӯро равшан менамоянд. Масалан, як ғазали Ҷаҳиддин Аттор (асри XII), ки дар вай мавзӯи ишқ баён ёфтааст:

Дило, дидӣ, ки ҷононам наёмад,
Ба дард омад, ба дармонам наёмад.
Ба дандон мегазам лабро, ки ҳаргиз
Лаби лаълаш ба дандонам наёмад.
Надидам ҳеҷ рӯзе тири мижгон-ш,
Ки ҷӯи хун ба мижгонам наёмад.

Надидам ҳеҷ вақте лаъли хандон-ш
Ки хун аз чашми гириёнам наёмад,
Чӣ тобе буд дар зулфи чу шасташ,
Ки он сад бор дар ҷононам наёмад.

Басе дастон бикардам, лек як даст
 Сари зулфаш ба дастонам наёмад.
 Сари зулфаш басе дорад раҳи дур,
 Вале як раҳ ба поёнам наёмад.
 Чигуна он ҳама раҳ пеш гирам,
 Ки он раҳ чуз парешонам наёмад.
 Басе ҳиндуст зулфи кофирашро,
 Яке 3-онҳо мусулмонам наёмад.
 Ба осонӣ зи зулфаш сар напечам,
 Ки бо Аттор осонам наёмад.

Гоҳе худи ғазалсароён низ пайванди маънавии байтҳои ғазалро иқро кардаанд. Чунончи, Сойиб гуфтааст:

Мо аз ту чудоем ба сурат, на ба маънӣ,
 Чун фосилаи байт бувад фосилаи мо.

Гоҳе робитаи байтҳо нисбатан заиф аст, яъне дар дохили ғазал ба чандин мавзӯъ дахл карда мешавад. Барои мисол як ғазал аз Хоҷа, Ҳофиз, ки байтҳои ҷудогонааш ба панду насиҳат, ишк, қадр кардани лаззати зиндагӣ, дӯстӣ ва ғ. бахшида шудаанд:

Эй нури чашми ман, сухане ҳаст, гӯш кун,
 То соғарат пур аст, бинӯшону нӯш кун.
 Пирон сухан батаҷриба гӯянд, гуфтамат:
 Ҳон, эй писар, ки пир шавӣ, панд гӯш кун!
 Бар ҳушманд силсила нанҳод дасти ишк,
 Хоҳӣ, ки зулфи ёр кашӣ, тарки ҳуш кун.
 Тасбеҳу хирқа лаззати мастӣ набахшадат,
 Ҳиммат дар ин амал талаб аз майфуруш кун.
 Бо дӯстон музояқа дар умру мол нест,
 Сад чон фидои ёри насиҳатниюш кун.
 Дар роҳи ишк васвасаи Аҳриман басест,
 Ҳуш дору гӯши дил ба паёми Суруш кун.
 Барги наво табаҳ шуду сози тараб намонд,
 Эй санг, нола баркашу эй даф ҳуруш кун!
 Соқӣ, ки ҷомат аз ман софӣ тухӣ мабод!
 Чашми инояте ба мани дурднӯш кун!
 Сармаст дар қабои зарафшон чу бигзари,
 Як бўса назри Ҳофизӣ пашминапӯш кун!

Ҳолати заъфи устухонбандии ғазал, ҳамоно навъе ки дар болотар ишора шуд, ду сабаб дорад, ки яке — тақозои лавозимоти мундариҷавии шеър асту *дигаре* — равияи пешгирифти шоир.

Дар ғазал эҳсосот инъикос меёбад, эҳсосоте аз дастаи ҳиссиёти нек фароҳам омада, ғояҳои неку қаринро талқин менамоянд. Ин ғояҳои неку бо ҳамдигар қарин ба силсилаи мавзӯҳое дахл доранд, ки моҳиятан бо ҳамдигар алоқаманданд. Ин ҳолатро дар ғазали иқтибосшудаи Хоҷа Ҳофиз мушоҳида кардан мумкин аст. Ҳамеша афкор ва эҳсоси шоир ҷӯи қолабе мебошад, ки мурод мутаносиб адо гардад ва бисёр воқеъ мешавад, ки як вазну як қофияву як радиф барои изҳори афкори гуногун

мутобиқ меояд ва шоир низ аз имтиёзи жанри ғазал дар ин маврид истифода мекунад. Ғазал нисбатан бадеҳист, ба ин маънӣ, ки шоир пеш аз навиштан чӣ тавр сурати тамом ёфтани онро ҳеҷ тасаввур карда наметавонад. Аз таҷрибаи сабтшудан устод Лоҳутӣ маълум мегардад, ки ӯ аз ғазале як ё чанд байти хуб, вале дар қолаби як ғазал номувофиқро ҷудо карда, дар ғазали нав ҷо меодааст.

Заъфи композициониро гоҳе шоир қасдан ба амал меоварад, аз хотири амнияти худ. Шоири пешқадам ба масъалаю ҳодисаи таърихӣ замон дахл карда, онро тарзе ҳал менамояд, ки чунин тарзи ҳал ба ҳокимони замон намефорад. Дар ин сурат шоир ночор мавзӯҳои моҳиятан аз ҳамдигар дурро қариби ҳамдигар ҷой медиҳад, ҷавоби масъаларо пӯшидатар баён мекунад, то имкони амният ҳосил шуда бошад. Як мисол аз ғазалиёти Сайиди Насафӣ (вафоташ байни солҳои 1707—1711):

Ин чи рангу рухсор аст? — Гулшани ҷамол аст ин.
 Ин чи қадду рафтор аст? — Ғояти қамол аст ин.
 Пеши рӯи тобонат ҷилваи таҷаллӣ чист? —
 Офтобу моҳ аст он, партави ҳилол аст ин.
 Бо даҳони майнӯшат нест ғунчаро нисбат,
 Чашмаи ҳаёт аст он, соғари сафол аст ин.
 Мекунӣ гаҳ истиғно, мекунӣ гаҳе дашном,
 Шишаи шароб аст он, шарбати висол аст ин.
 Аз ту анҷуман қардан, май зи хуни дил хӯрдан.
 Базми пойдор аст он, айши безавол аст ин.
Аз замин чӣ меҷӯӣ? В-аз фалак чӣ меҳаҷӣ?
Гунбади тилисм аст он, ҷодари ҳаёл аст ин.
 Аз ғамат ҷу нақши по, хок мекунам бар сар:
 Ваҳ, чӣ рӯзгор аст он, оҳ, ин чи ҳол аст ин!
 Ҳамнишин маро бо ту ҳар ки дид, меғӯяд:
 «Пири кӯҳнакор аст он, шӯҳи хурдсол аст ин».
 Ҳар кучо ту мебошӣ, Сайидо бувад он ҷо,
 Юсуфии Миср аст он, ҳинди хокмол аст ин.

Ғазали мазкур дар ду мавзӯ эҷод шудааст: байти «Аз замин чӣ меҷӯӣ?..» — дар мавзӯи иҷтимоии танқиди замон буда, тамоми байтҳои дигар дар бораи ишқу муҳаббат омадааст. Сайидо ғояи сарбастагӣ ва тундию торикии замони худро дар миёни байтҳои ишқӣ пинҳон овардааст.

Намунаи дигар. Ғазали Шаҳпури Нишопурӣ, ки матлаби сиёсии шоир дар мисраи якуми байти охирин дарҷ ёфтааст:

Рӯзгор ошуфтатар ё зулфи ту ё кори ман,
 Зарра қамтар ё даҳонат ё дили ғамхори ман.
Шаб сиёҳтар ё дилат ё ҳоли ман ё ҳоли ту,
Шаҳд хуштар ё лабат ё лафзи гавҳарбори ман.
 Назми парвин хубтар ё дур ё дандони ту
 Қомати ту росттар ё сарв ё гуфтори ман,
 Васфи ту дилҷӯйтар ё шеърҳои нағзи ман,
 Ҳаҷри ту дилсӯзтар ё нолаҳои зори ман.

Сабри ман кам ё вафои некувон ё шахди ту,
Хубии ту бештар ё андӯху тимори ман.
Чашми ту хунрезтар ё чарх ё шамшери шох
Ғамзаи ту тезтар ё теғ ё озори ман.

Аз нуқтаи назари устухонбандӣ як навъи махсуси ғазал мавҷуд аст, ки онро **ғазали мусалсал** мегӯянд. Ин чунон навъест, ки дар он маънии байтҳо пай дар пай меояд, дар ғазал инъикоси воқеаи хурдERO мушоҳида кардан мумкин аст. Як мисол аз ғазалҳои Чалолиддини Балхӣ (1207—1273):

Дидам нигори худро, мегашт гирди хона,
Бардошта рубобе мезад яке тарона.
Бо захмае чу оташ, мезад таронаи хуш,
Масту харобу дилкаш аз бодаи шабона.
Дар пардаи «Ироқӣ» мезад ба номи соқӣ,
Максуд бода будаш, соқӣ будаш баҳона.
Соқии мохрӯе, дар дасти ӯ сабӯе,
Аз гӯшае даромад, бинҳод дар миёна
Пур кард чоми аввал, з-он бодаи чу машъал,
Дар об ҳеч дидӣ, к-оташ занад забона?
Бар каф ниҳода онро, аз баҳри ошиқонро,
Он гаҳ бикард сачда, бўсид остона.
Бистуд нигор аз вай, андаркашид он май,
Шуд шуълаҳо аз он май бар рӯю сар равона.
Медид хусни худро, мегуфт неку бадро:
«Не буду не биёяд чун ман дар ин замона».
Шамс-ул-ҳақи ҷаҳонам, маъшуқи ошиқонам,
Харду бувад ба пешам — ҷону равон равона.

Яке аз хусусиятҳои ба назар намоёни ғазал — зикри таҳаллуси шоир мебошад, ки он аксаран дар байти охирин ё яке аз байтҳои охир воқеъ мегардад. Гоҳе таҳаллусро дар оғоз ва радифи ғазал ҳам дидан мумкин аст.

Дар боло ишора шуд, ки мавзӯи марказии ғазал ишқу муҳаббат, тараннуми ҳусну ҷамоли маъшуқа ва изҳори садоқати самимии қаҳрамони лирикӣ мебошад. Аммо мавзӯҳои дигар ҳам дар ғазал кам нест. Яке аз мавзӯҳо, ки дар ғазал анъана дорад — панду насиҳат мебошад. Барои намуна як ғазали Чалолиддини Балхӣ оварда мешавад:

Эй дили бебаҳра аз Баҳром тарс
В-аш шаҳон дар соати икром тарс.
Донаи ширин бувад икромии шох.
Дона дидӣ, он замон аз дом тарс.
Гарчи борон неъмат аст, аз барк тарс.
Шоди айёмӣ, ӯ аз айём тарс.
Лутфи шохон гарчи густохат кунад,
Ту зи густохии ноҳангом тарс.
Чун бихандад шер, ту эмин мабош,
Он замон аз захми хуношом тарс.
Эй магасдил, бо лаби шаккар макоч,
Чашм бодом аст, аз бодом тарс.

Аз таърихи адабиёти тоҷику форс маълум аст, ки дар эҷодиёти Ҳофизу Камол, Ҷомию Сайидо, Бедилу Аҳмади Дониш, Муҳаммад Иқболу Абулқосими Лоҳутӣ мавзӯҳои хеле муҳими иҷтимоӣ — аз қабилӣ ватанпарастӣ, инсондӯстӣ, танқиди, беадолатии замона ва ниҳоят, даъватҳо ба шӯру ошӯбҳои инкилобӣ тасвир ёфтаанд.

Ин жанри **маҳбуи лирикӣ** дар давраи советӣ ҳам анъана дорад. Муҳаммадҷон Раҳимӣ ва Ҳабиб Юсуфӣ, Боқӣ Раҳимзода ва Абдусалом Дехотӣ, Муҳиддин Фарҳат ва Аминҷон Шукӯҳӣ, Лоик Шералӣ ва Гулназар Қелдӣ ва бисёр шоирони дигар ғазалҳои дилнишин сурудаанд.

Ҳафтаномаи «Адабиет ва санъат» 10-уми июли соли 1986 «Мактуби кушода»-и шоир Ғаффор Мирзоро ба таърифи расонида, ба баҳсе доир ба имрӯзу фардои ғазал оғоз ниҳод, ки хеле аз адибону мунаққидон дар он иштирок доштанд. Ҳам аз мактуби Ғаффор Мирзо, ҳам аз навиштаҳои дигарон собит мешавад, ки ғазал ҳуқуқи идоматро, бешубҳа, дорад, вале ҳолис бо он машғул шудан касро хоҳу ноҳақ ҳам аз меҳри зиндагӣ, ҳам аз муҳити адабӣ берун меандозад, зеро ин жанри эҳсосӣ барои гузоришу ҳалли масъалаҳои пуриштилофӣ ҳаёт қудрат надорад. Ин ақида ҳам таъкид ёфт, ки ғазалҳои оличанобӣ замонавӣ гуфтан мумкин аст, душвор аст, вале мумкин. Барои ин асрорӣ устодони гузаштаи имрӯзаи ғазалро бояд азҳуд кард, эҳтиёҷоти маънавии ҳамзамонро нағз бояд донист...

Қасида «Қасида» дар адабиётшиносии асримиёнагии тоҷику форс, хусусан дар давраҳои аввали он ба маънии умумии **шеър** кор фармуда мешуд.

Ба маънии маҳдуди истилоҳии худ қасида — яке аз жанрҳои маъруф ва муҳташами лирикаӣ тоҷику форс буда, дар мавзӯҳои гуногуни ҳаёти бо қофияи ягонаи сохти **аа, ба, ва...** суруда мешавад. Аз рӯи ҳаҷм ва вазн қасида маҳдудият надорад.

Муҳимтарин хусусияти жанрии қасида дар объекти тасвири вай аст. Доираи объекти тасвири қасида хеле васеъ буда, вай мавзӯҳои ҳодисаҳои таърих, аъмоли одамони ҷудогона, иншоотҳо, ғаслҳои сол ва амсоли инҳоро дарбар мегирад. Аммо барои тамоми объекти тасвири қасида як чиз — *мӯҳташамӣ* хос мебошад. Таассурот аз воқеае баён мешавад, ки азим аст тавсифи одамоне, ки бузурганд, иншоотҳое, ки камназиранд...

Хусусияти дигари ба назар намоёни қасида иборат аз ин аст, ки ба туфайли таҷассуми сердомани эҳсосот ва андешаи қаҳрамони лирикӣ моҳияти аслии ин шахс хеле васеъ кушода мешавад. Яке аз бозёфтҳои жанри қасида — ин офариниши ботафсилӣ образи қаҳрамони лирикӣ мебошад. Ҷаҳонбинии қаҳрамони лирикӣ, дараҷаи дониш, завқи эстетикӣ ӯ, махсусан мавқеи иҷтимоиаш равшан баён мешаванд. Аз қасидаҳои Рӯдакӣ ва Унсурӣ, Фарруҳӣ ва Лабибӣ, Манучехрӣ ва Носири Хисрав ва ҳар як шоири қасидасарои даврони гузашта портрети эҷодии худӣ шоиронро тасаввур кардан мумкин аст.

Хусусияти дигари муҳими қасида дар вазну оҳанги вай мебошад. Дар боло ишора шуд, ки қасида дар вазнҳои гуногун эҷод мешавад. Ин ҷо таъкид бояд кард, ки ин навъ асарҳо аксаран дар вазнҳои мутантан, лангардор, босалобат таълиф меёбанд. Яъне **мутантанӣ** — хоси оҳанги қасида мебошад. Қофияи якнавохти **аа, ба, ва...** ҳамин оҳанги мутантанӣ ва лангардориро пурқувват мебарорад.

Аз арзишҳои мундариҷавии қасида қобили таъкид он чиз аст, ки дар вай доир ба муҳимтарин масъала, ҳолату ҳодиса ва тафаккури ҷамъиятии замони муаллиф маълумот пайдо кардан мумкин мебошад¹. Муҳаққиқон ба туфайли тадқиқи қасидаҳо ҳатто санаҳои баъзе ҳодисаҳои таърих, лаҳзаҳои шарҳиҳои баъзе одамонро муайян кардаанд.

Азбаски доираи тематикӣ қасида васеъ мебошад, ба ҳар як навъи он мувофиқи мавзӯи марказиаш истилоҳи ҷудогонро мансуб кардаанд, чунончи:

мадҳия — дар бораи мадҳу сӣтоиши одамони ҷудогона (подшоҳон, ҳокимон, мутафаккирон, ҳунармандони номдор ва амсоли инҳо);

хамрия — дар бораи хамр — шароб; майгусорӣ, тарзи тайёр кардани шароб;

ҳолия — доир ба саргузаштҳои аламовари ҳуди муаллиф;

шиквоия — шикоят аз замон, аз ҳоким, аз тақдир ва амсоли инҳо. Барои намуна поре аз шиквоияи шоири ҳассоси садаи гузаштаи тоҷик Шамсиддин Маҳдуми Шохин:

То кай, эй чархи муарбад, зи паи кинаи ман.
Фитнаи даҳр барангезию ошӯби замон?!
Чанд з-ошуфтагии табъу парешонии дил
Бубарӣ роҳати чон аз ману осоиши тан?!..
Зи ту ояд сари осоиши мино бар санг
В-аз ту сарпанчаи дай чок занад чайби чаман.
Зи ту пирояи айшест ду олам озор,
Ду ҷаҳон неш бувад нӯши туро пироман.
Ҳама чун куштаи теғи ту шуд, инак — Шохин
Биниҳад аз сари таслим ба поят гардан.
Ҳамаро куштӣ, агар мекушиям, зуд бикуш,
То бубинам, ки маро кушта чӣ хоҳӣ кардан?

ҳабсия — шеърҳо, аз ҷумла қасидаҳои, ки дар зиндон эҷод шудаанд;

ҳаҷвия — дар бораи ҳаҷви шахси конкретӣ, гурӯҳи одамон, ё шаҳр, ё кишвар;

фаҳрия — оид ба ифтихор аз аслу насаб, мавқею мартаба, донишу тавоноӣ ва амсоли инҳо;

марсия — дар ситоиши сифатҳои шахси фавтида;

¹ Доир ба арзиши қасида ниг.: Х. Шарифов. Функцияи маърифатии қасида дар адабиёти тоҷик. — Дар маҷмӯаи «Едбуди устод Рӯдакӣ». — Душанбе: Дониш, 1978, с. 103—111.

баҳория — доир ба тавсифи хусну малоҳати баҳор, назокати гулу сабза, борон;

хазония — доир ба тирамоҳ ва ғайраю хоказо.

Дар адабиёти асримиёнагии тоҷику форс ба тақозои сохти иҷтимоии феодалӣ як навъи қасида — мадҳия бисёӣ ривоч ёфт. Ривочи ин навъи қасидаро шоирони нотаъвоҷ дарборӣ ба ҳадди ифрот расонданд. Дар натиҷа, тамоми жанри қасида бадном шуд. Бадном кардани тамоми жанри қасида, албатта, аз рӯи адолат нест. (Онро Ғаффор Мирзо ҳам дар «Мактуби кушода»-и номбурдааш наҳ задааст). «Шикоят аз пирӣ» барин шоҳасари устод Рӯдакӣ дар жанри қасида эҷод шудааст. Асари олии ватанпарварона — «Бӯи ҷӯи Мӯлиён...» ҳам қасида мебошад. Устод Лоҳутӣ шоҳасари худ «Кремль»-ро ҳам дар жанри қасида сурудааст. Хонандагони муосир хуб медонанд, ки ба ғояи асосии ин қасида — муваққатию гузаранда будани зулму шаҳомати подшоҳон — устод Абулқосим Лоҳутӣ қасидаи ҷавобии худ «Кремль»-ро эҷод кард ва ғояи шоири бузурги даврони гузаштaro чунон такмил дод, ки халқ ҷовид ва офаридгор аст, дар асри ХХ ҳокимиятро ба дасти худ гирифтааст.

Ноғуфта намонад, ки дар адабиёти советии тоҷик мазмуну матлаб ва оҳанги қасидавӣ гоҳе дар шаклҳои дигари шеърӣ, аксаран дар шакли жанрҳои омехта зухур мекунад.

Мусамматҳо. *Гурӯҳи шеърҳоеро мусаммат мегӯянд, ки аз бандҳои се —, чор —, панҷ —, шаш —, ҳафт —, ҳашт —, нӯх — ва даҳмисрагӣ иборат мебошанд.*

Мувофиқи микдори мисрағҳои бандҳо ба ҳар як навъи мусаммат номи алоҳида додаанд, чунончӣ:

1)	бандҳояш	семисрағӣ —	<i>мусаммати</i>	<i>мусаллас,</i>
2)	-«-	чормисрағӣ	-«-	<i>мураббаъ,</i>
3)	-«-	панҷмисрағӣ	-«-	<i>мухаммас,</i>
4)	-«-	шашмисрағӣ	-«-	<i>мусаддас,</i>
5)	-«-	ҳафтмисрағӣ	-«-	<i>мусаббаъ,</i>
6)	-«-	ҳаштмисрағӣ	-«-	<i>мусамман,</i>
7)	-«-	нӯхмисрағӣ	-«-	<i>мутассасъ,</i>
8)	-«-	даҳмисрағӣ	-«-	<i>муашшар.</i>

Дар миёни навъҳои мазкур мусамматҳои мусаббаъ ва мутассасъ хеле кам истифода шудаанд.

Қонуниятҳои умумии анъанавии мусамматҳо ин аст, ки тамоми мисрағҳои банди якум ҳама тобеи як қофия буда, мисрағҳои ҳар як банди минбаъда, ба истиснои мисрағҳои охир, қофияҳои алоҳида дошта, мисрағҳои охирини тамоми бандҳои минбаъда мувофиқи банди якум бояд сурат дошта бошанд. Сохти анъанавии навъҳои мусаммат аз ҳайси қофия чунин аст:

1) мусаммати мусаллас: **ааа, бба, вва...**

2) мусаммати мураббаъ: **аааа, ббба, ввва...**

- 3) мусаммати мухаммас: ааааа, бббба, вввва...
- 4) мусаммати мусаддас: аааааа, ббббба, ввввва...
- 5) мусаммати мусаббаъ: ааааааа, бббббба, вввввва...
- 6) мусаммати мусамман: аааааааа, ббббббба, ввввввва...
- 7) мусаммати мутассаъ: ааааааааа, бббббббба, вввввввва...
- 8) мусаммати муашшар: аааааааааа, ббббббббба, ввввв-
вввва...

Дар масъалаи кофия мусамматҳо дар адабиёти давраи гузашта, махсусан, дар адабиёти давраи советӣ тарзҳои нави кофиябандӣ ҳам доранд, ки онд ба ин масъала дар поёнтар таваккуф хоҳад шуд.

Мегӯянд, ки дар пайдоиши жанри мусаммат, ки аз навъҳои шеъри халқии тоҷику форс мебошад, санъати шеърии сачъ, роли калон бозидааст. *Сачъ — чунон санъатест, ки мисраъҳои ба ду порай баробар, аз рӯи вазн, тақсимишавандаро мазмунан ҳам ҷудо менамояд.* Мисраъ ба ду, байт ба чаҳор¹ ва банди мураббаъ ба ҳашт порай баробарвазн тақсим мешавад. Хусусияти дигари асосии шеъри мусаччаъ иборат аз ин аст, ки калимаҳои охири порай дорой сачъ мебошанд, яъне ё дар кофия, ё дар вазн, ё дар ҳар ду бо ҳамдигар мувофиқат менамоянд.

Масалан, мисраи якуми байти зерини Ҷалолиддини Балхӣ ба ду порай мусаччаъ тақсим шудааст:

Эй сабзпӯшон чун *Хизир*, эй ғайбҳо гӯён ба *сир*,
То ҳалкаи гӯш аз шумо пурдурру пурмарчон кунем.

Ин байти Ҷаридаддини Аттор ба чаҳор порай баробарвазн тақсим шудааст, ки се порай аввалаш сачъ дораду порай чорумаш бо кофияи аслии шеър мувофиқ меояд:

Эй ҷазъи ту *шаккарфурӯш*, эй лаъли ту *ғавҳарфурӯш*,
Эй зулфи ту *анбарфурӯш* аз пеши Аттор омада.

Намунаи он ки сачъ банди мураббаъро ба ҳашт порай тақсим кардааст, як банд аз шеъри Абдулвосеи Ҷабалӣ (ваф. 1160).

Аё соқӣ-ул *мудом*,
Маро бода дех *мудом*!
Суманбӯи *лолафом*,
Ки то ман дар ин *мақом*
Занам як нафас ба *ком*,
Ки касро зи хосу *ом*.
Дар ин манзил, эй *ғулом*,
Умеди қарор нест!

¹ Ҳама мисолҳои ҳам вомаҳуранд, ки байт ба чаҳор нею, балки ба ҳашт порай сачъдор тақсим мешавад. Барои мисол, матлаи ғазали Исматии Бухорӣ (ваф. 1436):

Зиҳӣ ду *ҷашмат* ба хуни *мардум* кушода *тиру* кашада *ханҷар*
Рухи ҷу *моҳат* — сабоҳи *давлат*, хати *сиёҳат* шаби *муанбар*

(Дар рисолаи «Назарияи чинсҳо ва жанрҳои адабӣ», с. 61—63, намунаи навъҳои дигари мусаммат оварда шудааст).

Тарзи дигари мусаммат ҳам вомахӯрад, ки бо банди якуми шеър на як мисраи охирини бандҳои минбаъда, балки думисрагӣ бо банди аввал ҳамкофия меояд. Ин ҳолат бештар дар мусаммати мусаддас воқеъ гардидааст. Барои намуна ду банди мусаммати мусаддаси Нақибхони Туғрал (1864—1919) зикр меёбад:

Махро чӣ муносибат ба рӯят?
 Гулро чӣ масал ба рангу бӯят
 Оташ нашавад ҳарифи хӯят!
 Фирдавс — намунае зи кӯят,
 Бинад ба чаман кади нақӯят,
 Сулсӯл биравад зи боғ сӯят.
 Ё раб, чӣ бало ту нозанинӣ!
 Меҳри фалаку маҳи заминӣ!
 Сар то ба қадам ту ангӯбинӣ!
 Ангуштари хусро нигинӣ!
 Ойина фитад агар ба рӯят.
 Ҳайрон шавад аз руҳи нақӯят...

Ғайр аз навъи анъанавии қофиябандии мазкур боз навъҳои дигари мусаммат ҳам вомахӯранд. Масалан, муаллифи «Дурраи Наҷафӣ» Наҷафқулӣ Мирзо аз мусаммати мусаддасе ёдовар мешавад, ки ҳар банде аз вай қофияи ягона дорад (мисраи охир ҳам). Ин навъи мусаммат ва махсусан навъҳои наваш дар шеъри муосири тоҷик бештар маъмул мебошанд.

Мусамматҳо аз нуктаи назари мавзӯӣ гуногун мешаванд. Ҳам масъалаҳои ишқӣ ва иҷтимоӣ, ҳам васфи манзараю шикоят дар ин жанри пурдоманӣ лирикӣ таҷассум меёбанд.

Қаҳрамони лирикӣ дар мусамматҳо имконияти фаровонтар дорад, ки эҳсосоти мулоҳизаҳои худро батафсилтар баён кунад, муроди ғоявии худро дар қофияву радифи банди якум гузошта, пас, онро тавассути мисраҳои охирини бандҳои минбаъда гашта-таъ баргашта таъкид намояд.

Ҳамчунон қобили илова мебошад, ки мисраҳои охирини бандҳо воситаи тавоноии ягонагӣро яклукхтии асар ҳисоб меёбанд.

Мусамматҳо асосан асарҳои лирикианд, аммо гоҳе шоирон *мусаммати эпикӣ* ҳам гуфтаанд, ки як мисолаш «Дехқоннома» ё худ «Панҷ ганҷ»-и Зиёӣ мебошад. Ин асар, ки аз ҳаждаҳ банди мухаммаси анъанавӣ иборат аст, дорои як сужети содаҳаке мебошад (Ниг.: А. Ҳабибов. Ганҷи Бадахшон. — Душанбе: Ирфон, 1972, с. 158—161).

Тарҷеот

Гуруҳи махсуси лирикаӣ тоҷику форс буда, аз дастаи шеърҳои дар як вазн, аммо қофияҳои гуногун эҷодшуда фароҳам меоянд. Шеърҳо,

ки онҳоро дар адабиётшиносӣ хона, банд мегӯянд, ғайр аз вазни ягона. бо ҳамдигар тавассути байте алоқаманд мешаванд, ки он

байт гоҳе айнан такрор меёбад, гоҳе тағйир меёбад, гоҳе мазмунан дигар шуда, аз рӯи қофия мувофиқат мекунад.

Ин навъ байти алоқамандкунандаро **байти восила, байти восита** мегӯянд.

Дар таърихи адабиёт навъи сеюми тарчеот, яъне оне ки байти восила мазмунан дигар шуда, аз рӯи қофия якхела ояд, тақрибан дучор намеояд. Аз ин сабаб, ба вай номи махсус ҳам надодаанд.

Ба ду навъи дигари тарчеот номҳои алоҳида додаанд, чунончи:

1) **тарчеъбанд** — байти восила, ки хонаҳои шеърро бо ҳамдигар мепайвандад, ба ҳеҷ гуна тағйироте дучор намеояд;

2) **таркиббанд** — байти восила ҳамеша тағйир меёбад, ҳам мазмунан, ҳам аз рӯи қофия.

Навъи якум — тарчеъбанд. Шоир маънии асосии ғоявиरो дар байти восила мегузорад, дар ҳар банде мазмунро баён карда, баъди он ба байти восила муроҷиат менамояд.

Шоирон микдори байтҳои хонаҳоро гуногун гуфтаанд. Ҳадди хурдтарини хонаҳои тарчеъбанд — дубайтӣ дучор омад. Чунончи, Нақибхони Туғрал гуфтааст:

Аз руҳат ойина то лаззати дидор гирифт
В-аз нигоҳи дигарон ҷониби худ ор гирифт
Хокро аз қадамат рутбаи гулзор гирифт,
Аз ту гулҳои ҷаман зинати дастор гирифт,
Ман чӣ гуфтам, ки дили нозукат озор гирифт?
Хотират аз мани бечора ба як бор гирифт?

То нишастам ба раҳат баҳри таманнои висол,
Дида вақфи ту намудам шабу рӯзу маҳу сол.
Бе ҷамоли ту маро зиндагии даҳр маҳол,
Аз мани дилшуда як бор напурсидӣ ҳол!
Ман чӣ гуфтам, ки дили нозукат озор гирифт?
Хотират аз мани бечора ба як бор гирифт?...

Гоҳе шоирон баъди ҷаҳор мисраъ, ки яқинан аз рӯи принципи мусаммат таълиф шудаанд, як байти тарчеъ не, балки як мисраи восила меоранд. Барои намуна ду банд аз шеъри Мирзо Азими Сомӣ (1837—1908) оварда мешавад:

Дили ман буд гирифтори бути чилвагаре,
Дилбаре, гулбасаре, ишвагаре, лабшакаре.
Дӯш дидам бари ағёр варо дар гузаре,
Сӯхт аз рашк дилам, гуфтамаш, эй рашки парӣ:
«Сари зулфи ту набошад, сари зулфи дигаре!»

Умрҳо шуд, дилу ҷон сарфи вафояш кардам;
Сари худ ғӯйсифат дар таҳи пояш кардам,
Бо ман у ром нашуд, гарчи дуояш кардам,
Аз сари яъс ҷунин нукта адояш кардам:
«Сари зулфи ту набошад, сари зулфи дигаре!»

Аз тарчеъбандҳо, аз ҷумла, аз мисоли мазкур маълум мешавад, ки онҳо рӯҳияи халқӣ доранд, дар онҳо тарзу ифодаҳои зарифонаи халқӣ, образҳои шоиронаи омиёна бисёр вомехӯранд. Зотан, яке аз сабабҳои пурра риоя нашудани принципҳои поэтикаи нормативӣ — рӯҳияи халқии он шояд бошад. Барои пуркуват кардани ҳамин фикр як мисоли дигар оварда хоҳад шуд — бинобар ҳам мазмунан ва ҳам шаклан характернок буданаш «Ҳаҷви кали Иброҳим» ном шеъри Абдулкарими Сипандии Самаркандӣ нисбатан пурра иктибос мешавад:

*Кали Иброҳими фалак задагӣ.
Чинс ҳам, инс, ҳам малак задагӣ.
Аз самовот то самак задагӣ,
Хизри Ильёс муштарак задагӣ,
Кали Иброҳими фалак задагӣ.*

*Чармак аз чархи беваяк задагӣ
Тор аз пой тортанак задагӣ,
Анбиё, дон, ки як ба як задагӣ.
Қандаку чигдаи хасак задагӣ,
Кали Иброҳими фалак задагӣ.*

* * *

* * *

*Мурғи ҳамсоя аз катак задагӣ,
Устухон аз даҳони сағ задагӣ,
Аз ҳама кафшҳо патак задагӣ,
Бавли атфол аз сумак задагӣ,
Кали Иброҳими фалак задагӣ.*

*Ў зи қаймоқ чанбарак задагӣ,
Аз кутубдон, ки хатбарак задагӣ,
Чашмро монда, мардумак задагӣ,
Милтиқу шофи занбурак задагӣ,
Кали Иброҳими фалак задагӣ.*

* * *

* * *

*Аз сари авратон лачак задагӣ,
Оҳану ҷўб, ҳам чалак задагӣ,
Лукман халқ аз тутак задагӣ,
Гўшт аз линги шабпарак задагӣ,
Кали Иброҳими фалак задагӣ.*

*Ду адад дузди беитак задагӣ,
Ваҳ, ки навбат ба навбатак задагӣ,
Аз миёни харон шатак задагӣ,
Ў саду ҳам ҳазор лак задагӣ,
Кали Иброҳими фалак задагӣ.*

* * *

* * *

*Ҳадъятан ҷои пўст рак задагӣ,
Ҷои милтиқ ў мушак задагӣ,
Пули мардум гирифта ў так задагӣ,
Аз нисоре якин сабак задагӣ,
Кали Иброҳими фалак задагӣ...*

*Аз самавори кампирак задагӣ,
Аз ҳаво ўрдаку ҷурак задагӣ,
Аз сари нонво бурак задагӣ,
Писари Холи чиргирак задагӣ —
Кали Иброҳими фалак задагӣ!*

Чанд хусусияти барҷастаи услубию мундариҷавии ин шеърро қайд накардан мумкин нест. Аввал, ин ки тамоми ҷиҳил мисраи шеър бо як кофияву як радифомадааст. Сониян, ин ки радифоҳанги зарифонаи халқӣ дорад («задагӣ, задагӣ, задагӣ...»). Дигар, ин ки «патак», «сумак», «тутак», «беваяк», «шатак» барин калимаҳои зиёди авомона истифода шудаанд. Чорум, ин ки «қаҳрамони» марказии шеър «кали Иброҳими фалакзадагӣ» аввалан дар ибтидои шеър гузошта шуда пас, дар охири ҳар як банд айнан такрор меёбад. Панҷум, ин ки шоир шахсияти «қаҳрамони» худро бо суҳанони умумӣ таҳқир накарда, балки моҳияти иҷ-

тимони ин образро мекушояд — аз қабилӣ: «мурғи ҳамсоя аз катак задагӣ», «устухон аз даҳани сағ задагӣ», «аз сари авратон лачак задагӣ», луқмаи халқ аз тутак задагӣ», «пули мардум гирифта так задагӣ», «чармак аз чархи беваяк задагӣ» ва ғайраю ҳоказо.

Намунаи дигари пурраи фольклорӣ, ки имкониятҳои жанрии мусаммату тарҷеъбанд хеле хуб истифода шудаанд:

Чор баччаи навсафар
Баромадан дар камар.
Тарма омад ай ду бар,
Хундорай барфу борон.

Чор товут шуд тарвоза,
Дар қишлоқ шуд овоза.
Очаш ба кӣ буноза?
Хундорай барфу борон.

Чор бачча шуд дар шинак,
Таи пошон лағжидак.
Тарма омад, надидак,
Хундорай барфу борон.

Чор товути рав-равон,
Қарор гирифт дар майдон.
Акаҳом ку, очачон?
Хундорай барфу борон.

Чор баччаи дар сафар,
Сафарошон гашт хатар.
Балхӣ, бубар ту хабар,
Хундорай барфу борон.

Рӯзам намозишом шуд,
Чор чоғаҳам қатор шуд,
Чашми келино чор шуд,
Хундорай барфу борон.

Хов будан дами саҳар,
Балхӣ бибурд ин хабар,
Ба падару ба модар
Хундорай барфу борон.

Модар шудай хокистар
Дар ҳақи чорта писар.
Оҳе мега ай цигар,
Хундорай барфу борон.

Чор баччаи бебова
Хованд дар таи това,
Одам нестай букова,
Хундорай барфу борон.

Аз фотеҳаи келинон
Мулло Назир шуд гириён,
Оби чашмуш шуд равон,
Хундорай барфу борон.

Муддате чанд кофтанд,
Мурдан чор ёфтанд,
Дарав сарочо сохтанд,
Хундорай барфу борон

Чор келини ғамдорум,
Ай ғаматон беморум,
Ман фикри мурдан дорум,
Хундорай барфу борон,

Чор писара андохтанд,
Сар-сари бод бардоштанд,
Ба сӯи хона тохтанд,
Хундорай барфу борон.

Келинои дарбадарум,
Чаври худо дар сарум,
Ҳамин будай тақдирум,
Хундорай барфу борон.

Хонаҳои тарчеъбанд, одатан, 5—10 байтӣ мешаванд. Албатта, аз инҳо каму зиёд ҳам вомехӯрад.

Қонуниятҳои умумии тарчеъбандҳо ин аст, ки хонаҳо мисли ғазал кофия доранд. Ҷиҳати намудор ду банд аз тарчеъбанди Убайди Зоконӣ оварда мешавад, ки он ҷамъ ҳафт хона астӯ хонае ҳафт байт дорад:

Вақти он шуд, ки кор дарёбем,
Дар шитоб аст умр биштобем.
Дидаи ҳирсу оз бардӯзем,
Панҷаи зӯҳду зарқ бартобем.
Мо гадоёни кӯи майкадаем,
На муқимони кунчи меҳробем.

На зи ҷаври замона дар хашмем,
Н-аз ҷафои сипеҳр дар тобем.
На асирони ному номусем,
На гирифтори мулку асбобем,
Бандаи яқравони яқрангем,
Душмани шайхакони қаллобем.
Гирди кӯи муғон ҳамегардем,

Мутарассид, ки фурсате ёбем:
*Бо муғон бодаи муғона хӯрем,
То ба кай ғуссаи замона хӯрем?*

Ҳар ки ӯ оҳи ошиқона занад,
Оташ аз оҳи ӯ забона занад

Ишқ шамъе аз он барафрӯзад,
Шӯъла чун бар шаробхона занад,
Май дарояд ба ҷӯшу ҳар қатра,
Акси дигар бар остона занад.

Ҳар кӣ з-он бода ҷуръае бичашид,
Лофи мастии ҷовидона занад.
Бандаи он дамам, ки бо соқӣ
Шоҳиди мо дам аз ҷамона занад.
Бо ҳарифе се-чор, к-аз мастӣ
Ин кунад рақс в-он ҷағона занад.
Хез, то пеш аз он ки мурғи саҳар
Боли заррин бар ошёна занад,
*Бо муғон бодаи муғона хӯрем,
То ба кай ғуссаи замона хӯрем?...*

Тарчеъбанди Шайх Саъди, ки байти восилааш ин аст:

*Биншинаму сабр пеш гирам,
Дунболаи кори хеш гирам...*

Бисёре машҳур мешаванд. Дар ин асар ҳаҷман калон, ки ҳар хонааш аз 9 то 12 байтро ташкил медиҳад, шоир доди суҳанро додааст.

Шоирон ханӯз дар гузашта пайвастанӣ жанрҳоро ҳам озмудаанд. Масалан, Осӣ (а. XIX) шеъре дорад, ки дар асоси қонунҳои мусаммати мусаддас ва тарҷеъбанд гуфта шудааст. Ду банди аввали он чунин мебошад:

Эй парирӯ, ба гули рӯи ту хорам, чӣ кунам?
Ба хату холи рухат дида дучорам, чӣ кунам?
Ташнаи лаъли лабу бўсу канорам, чӣ кунам?
Аз заифӣ ба раҳат ҳамчу ғуборам, чӣ кунам?
Дӯстон, ошиқи дилхастаи зорам, чӣ кунам?
Сайдгардидаи он чашми нигорам, чӣ кунам?

Дида афтода ба дидори ту, эй чони чаҳон,
Дил ба рақс омаду гаштам ба ҷамолат нигарон,
Гуфтам аз худ ба тариқе, ки напурсед баён,
Нест дар қондан ишқ магар оху фиғон?
Дӯстон, ошиқи дилхастаи зорам, чӣ кунам?
Сайдгардидаи он чашми нигорам, чӣ кунам?

Шеър ҳамагӣ аз шаш банд иборат мебошад ва ҳама бо байти тарҷеи мазкур анҷом ёфтааст. Чунин усулро шоири советии тоҷик Муҳаммадҷон Раҳимӣ дар шеъри машҳури худ «Ба зиёрати дохӣ» моҳирона ба қор бурдааст. Аммо ғайр аз фарқи мундариҷаи ғоявии шеъри М. Раҳимӣ, ки барои ҳама аён мебошад, он соҳиби як тафовути шаклӣ ҳам ҳаст: қор мисраи аввали банди якум қофияи дигар дорад, байти тарҷеъ қофияи дигар.

Дар таърихи адабиёти классикӣ, махсусан марҳалаҳои аввали он тарҷеъбандҳое ҳам волеҳуранд, ки хонаҳо мисли ғазал қофия нашошта, балки тамоми мисраҳои ҳар хонае ба як риштаи қофия даркашида шудаанд. Чунинчи, аз се ду тарҷеъбанди Ҳаким Фаррухӣ, ки дар девони ӯ дарҷ аст, чунин мебошад. Ҷиҳати намуна ду банди як шеъри ӯ оварда мешавад:

Ҳамагуфтам, ки кай бошад ки хуррам рӯзгор ояд
Ҷаҳон аз сар ҷавон гардад, баҳори ғамгусор ояд.
Баҳори ғамгусор ояд, ки ҳар касро ба қор ояд,
Баҳоре, қ-андар ӯ ҳар рӯз майро хостор ояд.
Зи ҳар боде, ки бархезад, қунун бўи баҳор ояд,
Қунун моро зи боди бомдодӣ бўи ёр ояд.
Ҷу рӯи қӯдақони мо дарахти гул ба бор ояд,
Нигори лоларух бо мо ба хуррам — лолазор ояд,
Маи мушкин гусорад, то ғаҳи бўсу қанор ояд,
Ҳаво хуш гардаду бо табъи хусрав сӯзгор ояд.
Аз ин фарҳунда фарвардину хуррам ҷашни наврӯзӣ
Насиби хусрави одил саодат боду пирӯзӣ.

Май акнун лаъли тар гардад, ки гул рухсор бикшояд,
Ту гӯй, гул ҳама ҳар рӯз дар май ранг бифзояд.
Май аз гул гуна бистонад, гул аз май ранг бирбояд,
Гулу майро, ту пиндорӣ, ки як модар ҳамезояд.
Нигорино, бадин шодӣ маро гар май диҳӣ, шояд,
Май акнун деҳ, ки май танро ҳама чун рӯҳ дарбояд.
Табиби ман гул асту гул маро ҷуз май нафармояд,
Дили зоҳид, ки мебинад ба май ҳаққо, ки бигрояд,

Гул он ки вақти он омад, ки чашм аз хоб бикшояд,
Чу рӯи хубрӯён маҷлиси хисрав биёрояд.
Аз ин фархунда фарвардину хуррам ҷашни наврӯзӣ
Насиби хусрави одил саодат боду пирӯзӣ.

Шоири соҳибистеъдоди тоҷик Гулназар байти тарҷеъро баъди ҳар байте овардаст, чунончи:

Чу Фиравсӣ ҳанӯз аз кини Маҳмуд
Тақозо мекунад суду зиёнаш.
Бубояд ҳайкале он сон пайафканд,
Ки Рустам хезаду Рахшу камонаш"

Агар хоне ба яғмо рафт, ғам нест,
Ба дил дорам ҳароси Ҳафт Хонаш.
Бубояд ҳайкале он сон пайафканд,
Ки Рустам хезаду Рахшу камонаш

(«Чу Фирдавсӣ...»)

Шоир дар банди охир мисраи аввали байти тарҷеъро андаке тағйир додааст, ки дар ҷамъбасти маънии ғоявӣ хидмати муҳим дорад:

Дар ин манзил, ки ҳамумри худоҳост,
Худоё, тоза гардон достонаш,
Ки уммедам раҳо ояд зи ҳайкал,
Ки Рустам хезаду Рахшу камонаш,

Ҳамин тарзи созмонро Гулназар дар шеъри дигар («Биби интизори ман...») низ қор бастааст, ки байти тарҷеаш ин мебошад:

Бобии ман наомад аз Берлин,
Додари ман наомад аз Бағлон.

Аммо дар ин шеър байти тарҷеи ду банди охир тағйир ёфтааст, ки низ бинобар тақозои мазмун воқеъ гаштааст:

Зери айвони пасти бобой
Тифли навзоди беҳабар гирён:
Бобии вай наомад аз Берлин,
Падари вай наомад аз Бағлон.

Тоҷикистон, диёри ҷонсӯзам
Оташи дил ҷӣ сон кунам пинҳон?
Дехқонат наомад аз Берлин,
Посбонат наомад аз Бағлон.

Ҳамон навъе ки намудор аст, тарзи қофияи ин ду шеъри Гулназар АБВБ мебошад, яъне мисраъҳои дуҷуму қорум мувофиқи ҳамдигаранд. Ин ду мисол далели он аст, ки шоирон дар тарҷеъ ихтирооти бисёр доранд ва ин ҳодиса қобили омӯзиши алоҳидаест.

Навъи дуюм — таркиббанд Шоир маънии муҳими нисбатан томро дар хонае изҳор карда, чамъбасти ғоявии онро дар байти восила баён менамояд, ғўё таркиби мундариҷавии банд дар байти васлкунанда хулоса мешавад.

Барои мисол ду банд аз асари Ибни Ямини Фарюмадӣ (1286—1368):

Ё насими меҳргонро заргарӣ он шудааст? —
 Лӯъбатони боғро зевар ҳама заррин шудааст.
 Норван аз абр ҳамчун куббаи кофур гашт,
 Абрро борон ба сони ганҷ дуругин шудааст,
 Гар на сардӣ мекунад боди хазон бо ҳар касе,
 Пас, чаро з-омад-шудаш рӯи самар пурчин шудааст?
 Шери зангори сабо аз фарк бўстон даркашид,
 Бо арӯсони чаман, ғўй, ки андар кин шудааст.
 Қатраи борон зи бас, к-афсурда шуд бар шохҳо,
 Ҳар кучо шохе, ту ғўй, матлаи парвин шудааст.
 Гашт Баҳман ҳамчу Намруд халоиқ чун Халил,
 З-он ки оташ ҳар якеро чун гулу насрин шудааст.
*Баъд аз ин бо лашкари Баҳман нақӯшад офтоб,
 То зи барра пӯстин бар тан напӯшад офтоб.*

Чун сипоҳи баҳманиро бими ҷон аз оташ аст,
 Пуштгармии халоиқ ин замон аз оташ аст.
 Ғўё оташкада-ст андар маҳи дай синаҳо,
 В-ин нафасҳои духонӣ бегумон аз оташ аст.
 Дар зимистон то ба хона чун гулистон аст, лек
 Чӯйбор аз соғари май в-арғувон аз оташ аст.
 Гар набудӣ оташ, андар тан бияфсурдӣ равон,
 Пас, тавон гуфтан равон дар тан равон аз оташ аст.
 Гарчӣ аз сармо зи сар то пой шамъ афсурда шуд,
 Шаб аз он зинда-ст, к-андар неши ҷон аз оташ аст,
 Оташ овардаст обе ҳам ба рӯи кори шамъ.
 Бингар, инанк, чашмае к-обаш равон аз оташ аст.
 Гарчи боди дай ба сони тир меояд, вале
 Аҳли оламо сипар дар дафъи он аз оташ аст
*Ин замон, к-аз осмон тобанда моҳи баҳман аст,
 Золи Зар гар нест оташ, чун ки беҳаш з-оҳан аст?*

Дар хонаи якуми шеъри мазкур сухан дар бораи авзои тирамоҳ меравад. Сабаби асосии ин авзоъ — кам гаштани таъсири офтоб мебошад, ки он дар байти восила ифода ёфтааст. Дар хонаи дуюм предмети асосии баён зимистон аст. Маълум, ки неъматӣ ҳаловатбахши ин фасл — оташ мебошад. Аз ин рӯ, шоир «оташ»-ро дар радиф гузошта, онро ба тариқи латифе тавассути таҷоҳули ориф дар байти восила чамъбаст намудааст.

Ҳар як хонаи таркиббанд сохти қофияи ғазалро дорад ва аксаран аз ҳафт-ҳашт байт фароҳам меояд.

Ҳар як байти восила, одатан, қофияи алоҳида дорад. Дар ин сурат агар ҳамаи байтҳои восила як ҷо чамъ карда шаванд, як қитъаи маснавӣ ҳосил мешавад.

Аз рӯи мавзӯ таркиббандҳо чунин хусусият доранд, ки онҳо аксаран др ишқу муҳаббат, фаслҳои сол ва мотам эҷод мешаванд. Дар поён ду банд аз таркиббанди марсияи Амир Шайхи Сухайли (1444—1502) дар вафоти Амир Алишери Навоӣ оварда мешавад:

Вокиф най, эй дил, ки чи афтод ҷаҳонро,
Танҳо на ҷаҳонро, ки заминрову замонро.
Абре ачабе, тира бар афлок баромад
з-он сон, ки ачаб дошт шаби тира мар онро.
Барқаш ҳамагӣ таъназани шӯълаи дӯзах,
Раъдаш ҳама бозоршикан сӯри фалонро.
Бар кӯҳи ғаму дард биборид тағарге,
К-аз шиддати он кӯҳ баровард фиғонро.
Туфони бало шуд аз он кӯҳ равона,
Дар пеши дар афганд ҳам инрову ҳам онро.
Афтод гузораш ба сӯи шаҳри муғоне,
Шаҳре, ки на зеботар аз ӯ шахс гумонро.
Он бесару по сар заду бехост даромад,
Нагзошт ки-маъмура дар он шаҳр нишонро.
Дардо, ки чунин турфабино паст шуд охир,
Аз пой ба зер омаду аз даст шуд охир.

...Рафт он дар офок на з-ӯ хубтаре буд,
Ё ақл шумурди, ки ба ҷояш дигаре буд?

Дар олами маънӣ малаке буд муқарраб,
Ҳарчанд дар ойинаи сурат башаре буд,
Таъбаш чу кушодӣ сари алвони ниямо,
Хони фалак аз мондааш моҳазаре буд.
Қилқаш, ки алам буд ба ширинии таҳрир,
Васфаш ба наи қилқ камин найшакаре буд.
Дар маҳфили ҳар тоифа буди сухани ӯ
Ғар аз сухане сӯхтаеро асаре буд.
Бечорае ар мушкили худ арз намудӣ,
З-он сон, ки дил осуда шудӣ, чорагаре буд.
Қабраш, ки сӯи ҷаннати аъло шуд аз он роҳ,
Не қабр, ки дар равзаи фирдавс даре буд.
Имрӯз азои сухану назми киромист,
К-аз мулки сухан рафта бурун Хусраву Ҷомист.

Навъи сеюм аз тарҷеот, ки мутахассисон ба он, бинобар нодир-ул-истеъмом буданаш, номе ҳам наодоанд, гоҳе дар эҷодиёти адибон вомехӯрад. Муҳимтарин нишонаи ин навъ он аст, ки байтҳои восила мазмунан тағйир меёбанду қофияшон ягона мешавад. Дар сурати ҷамъ кардани байтҳои восилаи чунин тарҷеот як китъа шеърӣ алоҳида метавонад ҳосил шавад.

Мисол, ду банд аз асари Абдулқодирхочаи Савдо (соли ғарқ карда шуданаш 1873):

Эй дил, аз ин сипехри ситамгар вафо маҷӯй!
В-аз ин кабудхулла дами ошно маҷӯй!
Бо заҳри сабр хӯ кун, в-аз ӯ ангубин маҳоҳ!
Бо дарди ғарқ тан деҳу аз вай даво маҷӯй!

Бар бод дех нафои си умру иваз магир!
 Исор кун чавохири ашку баҳо маҷӯй!
 Бунёди хастии ҳама бар бод додааст,
 Омода шав, барои фаною баҳо маҷӯй!
 Дар даври чарх тухми амал хок бар сар аст,
 З-ин тирарӯза мойи нашъу намо маҷӯй!
 Не мотамаш муқаррару не ишраташ муқим,
 Чуз эътибор ҳосили сӯзу азо маҷӯй!
 Гар чун сипанд бар сари оташ нишонадат,
 З-ӯ он қадар, ки дуди ту хезад, фазо маҷӯй!
Охир туро чи ҷои иқомат бувад ҷаҳон?
К-Одам зи ҷаври чарх бурун аз наим шуд.

З-он дам, ки чарх бар сари одам ситодааст,
 Бе захмате ба кас дами обе надодааст.
 Донӣ, ки ин ҳарири мушаббак барои чист?
 Гетӣ барои сайди ту доме ниҳодааст.
 Гар дар хунар саге зи саге имтиёз ёфт,
 Бар гарданаши зи меҳнати даврон килода аст.
 Ҳаргиз надидаем саворе дар ин бисолот.
 К-охир на аз хучуми ҳаводис пиёда аст.
 Танҳо аз ӯ дар оташи меҳнат нишастааст,
 Сарҳо аз ӯ ба хоки мазаллат фитодааст.
 Чун гунбаде ба кӯҳна-мазорест чарху меҳр
 Лавҳе дар ӯ, вале зи хати меҳр сода аст.
 Эмин машав зи шӯъбадаҳояш, ки Қаҳқашон
 Тумори фитна аст, ки гардун кушодааст,
Бедоди ӯ нағӯяму эй халқ, машнавед!
К-имрӯз дар замона азои азим шуд!

Тарҷеот дар назми муосири тоҷик ба тағйироти зиёде дучор омадааст. Чунончи, гоҳе хонаҳо аз рӯи миқдори байтҳо ва чигунагии қофияшон бо ҳамдигар мувофиқат намеkunанд ё байти восила гоҳе оварда мешаваду гоҳе сарфи назар мегардад ё принципҳои тарҷеъбанду таркиббанд омезиш меёбанд ва ғайраю ҳоказо.

Мустазод Маънии луғавии «мустазод» — «зиёд илова-кардашуда» мебошад.

Ҳамчун истилоҳ «мустазод» дар ду соҳаи санъат — адабиёти бадеӣ ва музикӣ истифода мешавад.

Мустазод дар адабиёти бадеӣ — жанри лирикиест, ки баъди ҳар як мисраъ, ду мисраъ ё се мисраъ яктоӣ ё дутоӣ фикраи мавзун мустақилмаъно иловагӣ оварда мешавад.

Масалан, як фикраи иловагӣ баъди ҳар як мисраъ — аз рубоии мустазоди Абӯсаиди Абулхайр (ваф. 1049):

Дишаб зи паи гулоб мегардидам
Дар тарфи чаман,
 Пажмурда гуле миёни гулҳо дидам,
Афсурда чу ман...

Як фикраи иловагӣ баъди ҳар як байти шеър — рубоии мустазод аз «Ҳақоик-ул-ҳадоик»-и Шарафиддини Ромӣ (асри XIV):

Сад ҳалқаи анбарин банд андар банд
Дилдор барои фитна бар дӯш афканд.
Монанди каманд.

Моему дилево ин дили сӯхтаро
Бар ҳар ки ниҳодем, дил аз мо барканд,
Е раб, нарисанд!

Як фикраи иловагӣ баъди се мисраи комил — аз шеъри Мӯъмин Қаноат «Меҳри модар» (с. 1956).

Дар гармию покию ҷаҳонорой
Кай бошад офтобро ҳамтое?!
Аз тобиши ӯ чумла набототи ҷаҳон
Шуд соҳиби ҷон.
Рахшандагии ҳаёт аз шӯълаи ӯст,
Олам ба шарофати ҷамолаш некӯст,
Як рӯз агар нур напояд ба замин,
Дунёст ғамин...

Фикраҳои иловагӣ ҷуфт-ҷуфт ҳам оварда мешаванд. Як мисол — аз шеъри Мӯъмин Қаноат «Дурри ноёб меёбад» (с. 1964):

Туро, ки зинда медорӣ каломамро, номамро,
Салом аз дӯстон овардаам, бишнава саломамро.
Мурувват кун, тамомӣ бахш ишқи нотаомро,
*Бигӯ боре ҷавобамро,
Бигир бори савобамро!*
Туро нодида дидам гарчи ман бисёр хубонро,
Ҳазорон пайкарони рашқи ҳайкалҳои Юнонро
Бутони кӯхсору бутпарастиҳои биёбонро,
*Сияҳориҳои зулфони,
Назарбозиҳои ҷашмонро...*

Мустазод ба мисли жанрҳои лирикии дар боло ишорашуда шакли конкрет ва ягонаи қатъӣ надорад. Аммо мустазод *чизе дорад, ки барои жанри мустақил шумурдани вай имкон медиҳад: ин — ба тариқи иловагӣ омадани фикраҳои мавзунӣ мустақилмаъно мебошад.*

Фикраҳои иловашаванда ба чанд шартҳои муҳим бояд ҷавоб диҳанд, чунончи:

якум — мазмунан бояд характернок бошанд: мундариҷаи мисраъ (мисраъҳо)-и комилро дар шакли барҷаста ҷамъбаस्त намояд, образи шоиронаи онро пурра кунад;

дуюм — ба шеър рӯҳияи ҳайратангезӣ бахшад;

сеюм — аз ҷиҳати вазн мавзун ва ба оҳанги умумии шеър мутобиқ бошад; ҳамагӣ аз як тақтеъ ё ду тақтеъ фароҳам омада бошад, яъне фикраи иловашаванда бисёр тавил набошад. Албатта, гоҳе мустазодҳое вомехӯранд, ки қисми иловашуда аз ду тақтеъ ҳам дарозтаранд. Ин дар он сурат равост, ки мундариҷаи ғоявии шеър тақозо карда бошад.

Мустазод маъмулан ба рубой, китъа ва ғазал баста шудааст. Аммо онро дар жанрҳои дигар ҳам санҷидаанд.

Аз нуқтаи назари қофия мустазод хусусиятҳои ҷолиби диктатор дорост. Чунончи:

якум — мустазодҳое, ки ба ғазал баста шудаанд, принципи ғазалро доранд, яъне мисраъҳои комил ҳам тарзи **аа, ба...**-ро доранд, мисраъҳои иловагӣ ҳам, яъне **вв, ев...**-ро;

дуюм — мустазодҳое, ки ба рубой баста шудаанд, принципи онро доранд. Аммо ин ҷо бояд гуфт, ки асли рубой метавонад ҳасӣ (**ааба** бошаду мисраъҳои иловагӣ — *тарона* **вввв**) ва баръакс;

сеюм — рубоӣҳои мустазоде ҳастанд, ки қофияи мисраъҳои иловагиашон мувофиқи мисраъҳои комил мебошад;

чорум — мустазодҳое, ки ба қитъа баста мешаванд, принципи онро доранд, яъне мисраъҳои комил — **аб, вб...** мисраъҳои иловагӣ — **гд, жд...**;

панҷум — мустазодҳое, ки ба *маснавӣ* баста шудаанд, принципи қофияи онро доранд, яъне; мисраъҳои комил — **аа, бб...** мисраъҳои иловагӣ — **вв, гг...**

Принципҳои номбаршудаи сохти қофияи мустазодҳо мутобиқи поэтикаи нормативӣ сурат гирифтаанд.

Дар шеъри муосири тоҷик, бинобар вусъат ёфтани тарзҳои бастанӣ мустазод, принципи қофия ҳам такмил ёфт. Азбаски дар адабиёти муосири мо мустазод аз ҷиҳати шаклу намуд хеле бой мебошад, ин ҷо бо зикри чанд наъми он, ки аз ҷумла, дар эҷодиёти устод Лоҳутӣ ва Мӯъмин Қаноат вомехӯранд, қонеъ хоҳем шуд.

1) *Ғазали мустазод*, ки мисраъҳои комил ҳамқофия нестанд мисраъҳои иловагӣ тобеи як қофия омадаанд. Мисол — аз шеъри Абулқосим Лоҳутӣ:

Чон медиҳад ба ман, чон...
 Овозро бубинед!
 Дил мерабояд аз ман, дил...
 Нозро бубинед!
 Чашмаш чу бар ман афтад,
 Дилро канад зи сина!
 Симурғ мекунад сайд,
 Шаҳбозро бубинед!

«Садди назар» (с. 1958) ном шеъри хуби Мӯъмин Қаноат низ аз ҳамин қабил мустазод мебошад. Ба истисноӣ байти матлаъ, ки қофия дорад.

2). Гоҳе мисраъҳои комил аз қофия озод мешаванду мисраъҳои иловагӣ ба тарзи *маснавӣ* меоянд. Шеъри Мӯъмин Қаноат «Аҳсант ба одам» (с. 1962), ба истисноӣ байти *дуюм*, ки ҳамқофия аст, аз ҳамин қабил мебошад. Матлаи ин шеър:

Як мохваше дар лаби дарёчаи кӯҳӣ
 Аз об баромад.
 Гӯё зи паси абри чу симоб сафеде
 Маҳтоб баромад...

3). Гоҳе мисраъҳои иловагӣ аз қофия озоданд. Дар сурате, ки мисраи иловагӣ баъди ҳар байти *маснавӣ* меояд, хушоҳангии шеър он қадар ҳалалдор намешавад. Барои мисол як пора аз шеъри Мӯъмин Қаноат «Иди бахт» (с. 1959) иқтибос мешавад:

Асрҳо аҷлодҳои мо зимистони дароз
Қиссаи сарбаста аз иқбол мепардохтанд.
Баҳти одамношинос
Баски бо бечорагон асло сару коре надошт,
Гӯй, дар рӯй замин чуз ном осоре надошт.
Мардуми беҳонумон...

Аммо мустазоди мазкур се истисно дорад: мисраъҳои байти яқум ҳамқофия нестанд; мисраи иловагии пеш аз байти охирин овардашуда бо байти мақтаъ ҳамқофия буда, баъди байти охир мисраи иловагӣ оварда нашудааст. Бояд гуфт, ки мисраъҳои иловагӣ дар шеъри «Иди бахт» мазмунан на бо мисраъҳои пешин, балки бо мисраъҳои пасини худ алоқаманд мебошанд.

4). Гоҳе мисраъҳои иловагии баъди ду ё се мисраи комил овардашуда бо онҳо ҳамқофия мебошанд. Чунончи, мустазоди «Қорвони нур»-и Мӯъмин Қаноат. Матлаи ин шеър:

Чор пой оҳанин дар хок маҳкам, устувор,
Зӯри дарё, нури дарёе ба кифти ӯ савор,
Рост истодаст ҳамчун паҳлавон дар зерӣ бор
Пояе аз пояҳои бешумор...

5). Гоҳе мисраъҳои иловагӣ на баъди мисраъҳои комил, балки пеш аз онҳо оварда мешавад. Масалан, як пора аз шеъри устод Лоҳутӣ «Бародарон»:

Ватан, Ватан!

Ватан, Ватан!

Дар ин ҷаҳон ягона меҳрубони ман туй,
Чи ҷон ин сухан? Ки худ ҷаҳони ман туй!
Ҷавон пур аз номи ту суруди ман, суруди ман
Бувад пур аз номи ту суруди ман, суруди ман

Бувад пур аз номи ту суруди ман, суруди ман.
Нури ман, зӯри ман, завқи ман, ҷони ман туй!¹

6) Гоҳе мисраъҳои иловагӣ оварда мешаванду гоҳе не. Шоир аз рӯи талаби мазмуну оҳанги шеър баъзан фикраи иловагиро меорад ва баъзан барои он эҳтиёҷ намебинад. Барои ин ҳолат

¹ Дар ин шеър ҳамагӣ се банд ҳаст, ки ҳар яке панҷ мисраи комил дорад ва дар вазнҳои гуногун навишта шудааст.

шеърҳои устод Лоҳутӣ «Ватани шодӣ», «Ба Павло Тичина», Мӯъмин Қаноат «Дар роҳи вафо» (с. 1956) мисол шуда метавонанд. Масалан, «Ватани шодӣ», ки аслан *мусаммати мухаммас* буда, аз 12 банд¹ иборат аст, танҳо дар банди якумаш мустазод дорад:

Рӯе хушу бӯе хушу мӯе хушу дилкаш,
Хандону ғазалхон.
 Аз омаданаш дар бадани мурда дамад чон,
Фаттону париваш.
 Мӯ — анбару лаб — шаккару рӯ — мичмари оташ
Е меҳри фурӯзон!
 Ин чист ба ин қомати чун сарви хиромон?
Ин кист, қучоист?
Ин олиҳа — Шодист!

7). Гоҳе мисраъҳои иловагӣ аз руи принципи *тарҷеъбанд* айнан такрор меёбанд, чунончи шеърҳои Ҷумъа Қувват «Дӯстӣ»:

Бар замин то ҳусн бахшад мавҷи гандумзорҳо,
 Гулпарастон гул бичинанд аз гули руҳсорҳо,
 То суҳанвар васф созад заҳмати заркорҳо,
Сулҳро бояд сипар созем мо,
Дӯстиро тоҷи сар созем мо.
 То набошад умри одам бебақою бевафо,
 Ашки модарҳо нарезад то ки аз доғи ҷафо,
 Баҳри тифлу модарон ҳар субҳ бошад босафо,
Сулҳро бояд сипар созем мо,
Дӯстиро тоҷи сар созем мо....

Агар мутобиқи талаботи поэтикаи нормативӣ жанри шеърҳои мазкурро муайян кардан лозим ояд, онро *мусаммати мусалласи мустазоди тарҷеъбанд* гуфтан мумкин аст.

Доираи тематикаи мустазод васеъ мебошад.

Мустазод аз жанрҳои қадимаи адабиёти тоҷику форс мебошад, ки дар ташаккули он саҳми назми халқиро мутахассисон қайд кардаанд.

Ин навъи дилписанди шеър зодаи табъи суҳангустарони тоҷику форс мебошад. Аввалин мустазодҳои адабиёти хаттӣ, ки ба мо дастрасанд, дар асри XI таълиф ёфтаанд. Дар тамоми даҳаҳои асри баъдина ин жанр ба қор рафтааст.

Муаллифоне ҳамчун Р. Орзибеков² ва М. Ҳақимов³ ё мустазодҳои дарӣ-тоҷикии асрҳои XI—XIV-ро надидаанд ва ё нодида гирифтаанд, ки назар ба ҳукми эшон мустазод гӯё мансуби фольклор ва адибони туркизабон будаасту онро гоҳе шоирони туркнажод ба форсӣ-тоҷикӣ низ суруда будаанд.

¹ Аммо банди мактаъ мураббаъ аст. — Шӯъла ва шамшер. Душанбе: Ирфон, 1974, с. 87

² Р. Орзибеков. Мустазод. — Адабий мерос, 1981, 18-сон, с. 35.

³ М. Ҳақимов. Традиции фольклора в творчестве Алишера Навоӣ. — Автореферат докторской диссертации. — Ташкент, 1989, с. 12.

Аз мушоҳидаи таърихи адабиёт бармеояд, ки дар ҳар даври замон шоироне, ки дар ҳалли мушкилоти рӯзгори худ, дар истеъдоду маҳорат, дар иқтидори сухан, инчунин аз сатҳи тафаккури ҷамъиятии замони худ як сару гардан аз муосиронаш баланд будаанд, мустазодро ба кор бурдаанд.

Мутахассисон инро ҳам қайд кардаанд, ки дар бисёр наво-варихои шоистаи мундариҷавию шаклии адабиётмон роли муста-зод калон мебошад¹

Жанрҳои омехта²

Ҳамон навъе ки маълум аст, ҳар яке аз жанр-ҳои адабӣ дар ифодаи мазмуну ғоя имконият-ҳои хосаи худро доро мебошад. Ба ин мақсад агар дар мустазод аз мисраъҳои иловагӣ ғоида бурда шавад, дар тарҷеот аз байтҳои восила, дар мусамматҳо аз мисраъҳои охирини ҳамқофияи бандҳо, дар ғазалу қасидаю қитъа аз ягонагии қофияву радиф... истифода мешавад.

Шоирони моҳир, махсусан адибони советии тоҷик гоҳе дар як асари бадеӣ қонуният ва имкониятҳои ду жанри маъмулро ба кор мебаранд.

Масалан, Шамсиддин Муҳаммади Шохин (1866—1896) *мусам-мати мусаддаси* пурошӯбе гуфтааст, ки аз панҷ банд иборат ме-бошад. Хусусияти услубии фарқкунандааш дар ин аст, ки як мис-раъро ҳамчун *тарҷеъ* айнан такрор менамояд, ки ин аст:

Чое равам, ки гардун болои сар набошад.

Дар ин мисраи ҳамеша такрорёбанда муроди ғоявии шоир ифода ёфтааст. Шохин, ки дар марҳалаи пуринқироzi ҷомеаи феодалии Бухоро зиндагӣ мекард, аз фиску фасод, торикию бе-додии он гурехтан мехост, «аммо чӣ метавон кард — ҷои дигар набошад?»

Барои намуна ду банди шеъри мазкур оварда мешавад:

3-ин сон, ки хоҳиши даҳр ҷуз шӯру шар набошад,
Бадтар дар ин замона айб аз ҳунар набошад.

Сӯзи матои дониш ғайр аз зарар набошад,
Одам қасе нахонанд онро, ки ҳар набошад.
Чое равам, ки гардун болои сар набошад,
Аммо чӣ метавон кард? — ҷои дигар набошад!

* * *

То кай ба ваъдаи шир Ширин диҳад фусунам?
Чун Кӯҳкан кашонад дар пои Бесутунам!

¹ Доир ба мустазод, аз ҷумла ниг.: Р. Муслмонқулов. Мустазод дар сарчашмаҳои адабии назарӣ. — Маҷ.: Аз таърихи афкори адабии халқии тоҷик. Маҷмӯаи илмӣ, ҷ. 107. — Душанбе: (Инс. педагогӣ), 1977, с. 195—203; Боз: Асрори сухан, с. 103—112; С. Имронов. Мустазод. — ЭСТ, ҷ. 4, с. 591.

² Жанре дигар бо номи соқинона дучор меояд, ки дар боби оянда диданаш мувофиқтар менамояд, зеро бо устухонбандӣ бештар вобастагӣ дорад.

В-он гах кушояд аз дил бар дида чӯи хунам.
 Ку тешае, ки аз дил охе занад бурунам?
Чое равам, ки гардун болои сар набошад,
 То бар сарам аз ин зол захми табар набошад...

Шоҳин дар ин шеър принципи тарҷеъбандро қисман риоя кардааст, яъне мисраи якумро айнан такрор карда, мисраи дуюми байтро мувофиқи тартиботи мусаммат бо банди якум ҳамқофия овардааст.

Ин усулро устод Лоҳутӣ ҳам ба кор бурдааст. Чунончи, дар шеъри замониҷангии худ «Ман ба майдон меравам» баъди ҳар банде ин мисраъро айнан такрор кардааст:

Ман ба майдон аз барои ҳифзи ҷонон меравам!

Сабаби такроран омадани мисраъ равшан мебошад: он мағзи ғоявии тамоми шеърро ифода менамояд.

Муҳаммадҷон Раҳимӣ асоси шеъри машҳури худ «Ба зиёрати доҳӣ»-ро мувофиқи мусаммати мусаддас сохта, баъди ҳар банде байти мазмунан олиӣ:

*Дило, на ишқ, на оташ, на офтобу замин
 Надорад ин ҳама қувват, ки халқ бо Ленин!*

-ро меорад, ки мундариҷаи ғоявии тамоми шеър дар ҳамин байт ифода ёфтааст, зеро он қувваи азиме, ки халқу Ленин дар якҷоягӣ дорад, ишқу оташу офтобу замин надорад. Ин ҷо муболиға ҳаст, аммо муболиғаи зебои табиғӣ. Барои ифодаи ҳамин матлаби гаронбаҳо *байти восилаи тарҷеъбандӣ* хизмати аълоро анҷом додааст.

Устод Мирзо Турсунзода дар шеъри машҳури «Ба В. И. Ленин» ду жанри маъмул — *қасида* ва *маснавиро* ба кор бурдааст: дар қисми якуми шеър, ки доир ба фаъолият ва шахсияти доҳӣ сухан меравад, тарзи қасида истифода шудааст, зеро он барои тавсифи шаҳомати одамони бузург созгор мебошад (ниг. ба фасли «Қасида»), аммо азбаски дар қисми дуюми шеър сухан роҷеъ ба моҳияти таълимоти В. И. Ленин мераваду дар ин масъала Ленин аз халқу халқ аз Ленин ҷудонашавандаанд, тарзи *маснавӣ* ба кор рафтааст, чунки ҷавҳари ҳамосавиятро беҳтар аз ҳама маҳз маснавӣ ифода менамояд¹.

Дар эҷодиёти шоирони тавонои советии тоҷик шеърҳои зиёдеро пайдо кардан мумкин аст, ки имкониятҳои ду, ҳатто се жанри анъанавӣ хеле барҷо, мувофиқи талаботи ҷиҳатҳои мундариҷавӣ ва эмоционалиҳои шеър истифода шудаанд. Овардани мисолҳо таноби суханро дароз мекашад, онҳоро ҳар як хонандаи хушзавқ худ ба осонӣ дармеёбад.

¹Муфасссалтар доир ба ин шеър ниг.: Р. Мусулмонқулов. Поэтикаи шеъри «Ба В. И. Ленин». — Фурӯғи шеъри ҷонпарвар. — Душанбе: Ирфон, 1984, с. 125—133.

**Ҳикояи
лирикӣ**

Ҳикоёте ҳастанд, ки тафсилоти воқеаро дарбар намегиранд, балки дар онҳо ҳиссиёти гарму ба ланди муаллиф ва андешаи самимии ӯ доир ба ин ё он масъала, ё ҳолати зиндагӣ тас-

вир меёбанд.

Нишонаҳои асосии ҳикояи лирикӣ инҳо будаанд:

- 1) воқеа акс намешавад;
- 2) предмети тасвири ҳикояи лирикиро ишора ба воқеа, баёни ҳолату предмет ва масъалаҳои зиндагӣ ташкил медиҳанд;
- 3) матлаб тавассути эҳсосот ва андешаи қаҳрамони лирикӣ баён меёбад;
- 4) ташхису маҷозу киноя дар ҳикояи лирикӣ фаровон истифода мешаванд;
- 5) ҳикояҳои лирикӣ арзиши дидактикӣ доранд; муроди муаллиф одобу ахлоқ омӯхтани аҳли ҷамъият, васеъ кардани доираи маърифати онҳо мебошад.

Таърихи адабиёти халқҳои ҷаҳон нишон медиҳад, ки адибони забардасти ҳассос ва мутафаккир ҳикоёти лирикӣ эҷод кардаанд.

Китоби ҳикоёти лирикии Робиндронат Такур миёни хонандагони халқҳои гуногун шӯҳрат дорад.

Дар адабиёти муосири тоҷик Фотех Абдулло муваффақият пайдо карда истодааст.

Дар матбуоти даврии тоҷик ҳикояҳои лирикиро гоҳе «тарона», «лавҳа», «чакида» ҳам мегӯянд, ки ҳеҷ яке қобили қабул буда наметавонад.

**Достони
лирикӣ**

Достони лирикӣ, ба мисли баъзе жанрҳои маъмули лирикаи тоҷик, шакли конкрет надорад. Дар асрҳои миёна он дар шакли *маснавий* зухур кардааст. Дар давраи советӣ гоҳе дар мас-

навий эҷод шавад, гоҳе дар шаклҳои дигари шеърӣ таълиф меёбад.

Агар чун меъёри муайянкунандаи жанри достони лирикӣ унсур ва ё унсурҳои конкрети шакл хизмат карда натавонанд, пас барои ташхиси ин жанр чӣ кӯмак мерасонад?

Ин навъ хизматро мундариҷа расонада метавонад.

Пас, доир ба *достони лирикӣ* метавон гуфт, ки он *мӯҳташамтарин жанри лирикӣ буда, таассуроти том ва анбӯҳи андешаҳои ҷамъинсу ҷамдигарро тақвиятдиҳандаи қаҳрамони лирикиро дарбар мегирад.*

ҳамон навъе ки аз «Махзан-ул-асрор»-и Низомии Ганҷавӣ, «Чароғи абадӣ», «Садои Осиё»-и Мирзо Турсунзода, «Сурӯши Сталинград», «Мавҷҳои Днепр»-и Мӯъмин Қаноат ва ғайра маълум мегардад, достони лирикӣ:

- 1) ба масъалаҳои хеле муҳими иҷтимоӣ ва ахлоқӣ аҳли замон бахшида мешавад;
- 2) ин ҷо ба як масъалаи мучаррад дахл карда намешавад,

балки силсилаи масъалаҳои узван алоқаманд ва ё моҳиятан вобастаи ҳамдигар ба миён гузошта мешаванд;

3) дар ҳалли масъала на воқеа, мисолу далелҳои конкрети зиндагӣ барои хулосаҳои қидди қаҳрамони лирикӣ хизмат менамоянд;

4) достони лирикӣ хусусияти фалсафиро дорост; адиби мутафаккир, ки аз муосирони хосу оми худ як сару гардан баланд мебошад, миёни масъалаю воқеаҳои гуногуни гузаштаю ҳозира ва минбаъда ҳамбастагии мантикиро мушоҳида карда, роҳҳои оқилонаи ҳал ва пешгирӣ намудани онҳоро барои муосирон ва ворисони худ нишон медиҳад;

5) чавҳари қаҳрамонбинии санъаткор дар достони лирикий ӯ хеле равшан ифода меёбад; мавқеи ғоявии иҷтимоии адибро аз достони лирикий вай ба осонӣ хондан мумкин аст;

6) дар достони лирикӣ шоир силсилаи образҳоро офарида метавонад. Аммо ин образҳо ба тариқи лирикӣ тасвир меёбанд. Адиб қаҳрамони худро танҳо нишон медиҳад, процесси таҷаккул ва тақомулотҳои характери вайро тасвир карда наметавонад;

7) дар маркази ҳамаи образҳои лирикӣ ҳуди қаҳрамони лирикӣ меистад. Дуруст аст, ки дар марказ будани вай на ҳамеша зоҳиру ошкор мебошад. Дар он асарҳое, ки шоир дар ҳалли масъалаи бағоят қиддӣ аз образҳои дигари лирикӣ пурсамар ғоида мебарад, қаҳрамони лирикӣ зоҳиран номаълум мемонад. Аммо агар бодикқат мулоҳиза карда шавад, фаҳмидан душвор нест, ки дар аксари кулли мавридҳо қаҳрамони лирикӣ дар асл моҳиятан ҳузур дорад, вале ҳузури вай *бевосита* не, балки *бавосита* мебошад;

8) масъалаи ягонагӣ яклухтӣ дар достони лирикӣ хеле муҳим аст. Аз мисоли асарҳое, ки зикрашон дар боло гузашт, маълум мешавад, ки дар эҷодиёти шоирони тавоно достони лирикӣ аз ҷиҳати таҷассуми ғоя, доираи мавзӯҳо ва ҳалли онҳо, аз рӯи оғоз ва фароварди мазмун шакли ба дараҷаи аъло ягонаву яклухтро доро мебошанд;

9) воситаҳои ягонагиву яклухтии асар гуногунанд, чунончи, гоҳе ҳуди қаҳрамони лирикӣ мешавад, гоҳе — мундариҷаи ғоявӣ, баъзан — ҳалли доираи тематикӣ, гоҳи дигар — унсурҳои шакл, аз кабили вазн, кофияву радиф, санъатҳои бадеӣ, ҳатто радди матлаъ ва ҳоказо;

10) достони лирикий ҳакикӣ мартабаи муаллифи худро на танҳо дар таърихи адабиёти он халқ, балки дар таърихи маданият ва умуман, ҷамъияти ӯ низ муайян менамояд¹

¹. Доир ба дostonҳои лирикий тоҷик ва баъзе хусусиятҳои он, аз ҷумла, ниг.: Ю. Акбаров. Лирическая поэма в современной таджикской поэзии. — Автореф. дисс. канд. филол. наук. — Душанбе, 1973, 26 с. Х. Отахонова. Таҳаввули жанри дoston дар назми муосири тоҷик. — Душанбе: Дониш, 1983; с 83—97.

Сонет

«Сонет» аслан калимаи итолиёвӣ буда, маънии *садо доданро* ифода менамояд.

Ҳамчун истилоҳи адабиётшиноси, **сонет** — *чунон жанри лирикие мебошад, ки ҳамагӣ аз 14 мисраъ иборат буда, сохти қофияаш абба — абба — ввг — дгд мебошад.*

Қонунҳои мазкури шаклии сонет қатъианд. Он ҳатман бояд аз чаҳор банд (чамъан 14 мисраъ) иборат бошад. Тарзи қофияаш бояд чунон бошад, ки зикр ёфт. Аммо шоироне пайдо шудаанд, ки дар микдори мисраъ ва сохти қофияи сонет тағйирот даровардаанд. Вале ин тағйирот чандон мавқеъ пайдо накардааст.

Жанри сонет дар Италия, дар асри XIII пайдо шуд. Он дар эҷодиёти Данте, махсусан Ф. Петрарка ба дараҷаи баланди таракқиёти худ мерасад.

Сонет дар кишварҳои дигари аврупоӣ ҳам ҳусни таваҷҷӯҳ пайдо кард. Чунончи, ин жанр дар эҷодиёти П. Ронсари фаронсавӣ (асри XVI), В. Шекспири англис (асри XVII) мақом дорад.

Дар Польша Адам Мицкевич намунаҳои аълои сонетро офаридааст.

Дар Россия В. К. Третьяковский, В. А. Жуковский, А. С. Пушкин ва дигарон сонет гуфтаанд.

И. Бехер сонетро ба хидмати инқилоб гузошт. Шоири дигари немис А. Гаусгофер, ки силсилаи «Сонетҳои Моабит»-ро эҷод кардааст, дар ин жанри лирикӣ ғояҳои зиддифашистиро тараннум кард.

Сонет дар қитъаи Амрико ҳам эътибор дорад. Махсусан шоири Чили Габриэла Мистрал муваффақият пайдо кардааст.

Ба доираи тематикӣ сонет фикру андешаҳо ба зиндагӣ, ба замон, ҷомеа, ишқу муҳаббат, панду насиҳат ва ғайра дохил мешаванд. Барои баёни ақидаҳои сиёсӣ фалсафӣ ин жанр имконияти мувофиқ дорад.

Дар адабиёти советӣ баъзе шоирони рус, масалан, Л. Вышеславский, В. Пальчиков сонет эҷод кардаанд. Аз шоирони муосири ўзбек бештар Барот Бойқобилов сонет мегӯяд.

Дар адабиёти тоҷик баъзе шоирон, чунончи Қутбӣ Қиром сонет гуфта бошанд ҳам, ин жанр чандон мақом ишғол накард. Сабаби ин ҳолат, аз як тараф, мураккабии қонунҳои жанрии ҳуди сонет бошад, аз тарафи дигар, мавҷудияти жанрҳои сершумори лирикист¹.

Ашъори номаълум
жанр

Ба туфайли ғалабаи Инқилоби халқии Бухоро, ки бар асари Революцияи Қабири Социалистии Октябрь ба вукӯъ пайваست, мундариҷаи адабиёти бадени мо якбора ба такомулоти беандоза дучор омад. Барои таҷассуми мазмуни нав

¹ Доир ба сонет муфасссалтар ниг.: Г. Шенгели. Техника, стиха. — М. 1960 с. 303—307; И. Бехер. Любовь моя, поэзия. — М. 1965; В. Никонов. Сонет. — Словарь литературоведческих терминов. Просвещение, 1974, с. 364—365.

воситаҳои шаклии мукаррариро таъбир додан, чорчӯбаи поэтикаи нормативиро шикастан имкониятҳои нави мувофиқро ёфтан лозим буд.

Адибони забардасти асри XX, пеш аз ҳама, Садриддин Айний ва Абулқосим Лоҳутӣ, ки ворисони сазовори ҳамагуна мероси маънавӣ буданд, аз ҷумла, унсурҳои созгори шакли анъанавиро ғамхорона кор фармуданд, дар ҷои даркориаш онҳоро бо камоли кордонӣ такмил доданд. Аз тарафи дигар, ин ду устоди сухан, ки дар сари ғахвораи адабиёти советии тоҷик меистоданд, ба ҷараёни адабӣ назорат мекарданд, онро ба роҳи солиму дуруст меандохтанд.

Дар натиҷаи корбарии дурусти устодон Айний, Лоҳутӣ, Турсунзода ва адибони дигар, имкониятҳои поэтикаи анъанавӣ, аз ҷумла, жанрҳои адабӣ, дар давраи советӣ фаромӯш нашуданд, балки дар инкишофи шоистаи маданияти шаклан миллию мазмунан социалистии тоҷик хизмати арзанда кардаанд ва хизмат карда истодаанд. Дар баробари ин, ба шарофати ҷустуҷӯи устодони сухан имкониятҳои нави баён кашф шуданд.

Шоирони советии тоҷик, аз як тараф, жанрҳои гуногуни маълумро омешиш додаанд, аз тарафи дигар, тарзе асарҳо офариданд, ки жанрашонро муайян кардан мумкин нест.

Дар адабиётшиносии советии тоҷик ақидае ҳам гуфта шудааст, ки барои муайян кардани жанри ин қабил шеърҳо эҳтиёҷ нест. Шояд дар асл ҳам, жанри ин асарҳоро кофтану ба онҳо ном додан кори бефоида бошад. Аммо моҳияти шаклии ин шеърҳоро омӯхтан, қонунияти онҳоро муайян кардан, дараҷаи созгориашонро бо мундариҷаи ифодашаванда ошкор кардан зарур мебошад. Ин кор табиист, ки тадқиқоти доманадори ҷиддиро тақозо менамояд. Инаш ҳам пӯшида нест, ки ҳоло гоҳе шакли шеър беҳуда, бе ҳеч асос, бидуни эҳтиёҷоти мундариҷавӣ бофта мешавад, шоир моҳияти шакли асари худро дуруст муайян карда натавониста, аз рӯи принципи «пеш омаду хуш омад» мисраъву байт мебофад.

Барои он ки аз ин гуна масъалаи ҷигил имконияти гурез ҳосил шуда бошад, дар адабиётшиносии баъзе халқҳо жанрҳоро аз рӯи мавзӯю мазмунашон муайян мекунанд. Дар баъзе ҳолатҳо бошад, ба масъалаи жанр умуман дахл накарда, бо таъбирҳои «*лирикаи ишқӣ*», «*лирикаи сиёсӣ*», «*лирикаи иҷтимоӣ*», «*лирикаи ахлоқӣ*» ва амсоли инҳо иктифо менамоянд.

Тахмин меравад, ки дар марҳалаи минбаъдаи тараққиёти адабиёти бадеӣ, илми адабиётшиносии хосса қисмати назриии вай ниҳоят ҷон мегирад, дар тадқиқи қонунияти шаклии адабиёти бадеӣ, дар такмили роҳу равишҳои дурусти вай ҳисса мегузорад.

* * *

Дар адабиёти илмӣ, таълимӣ ва матбуоти даврӣ истилоҳоте, аз қабилҳои **лиро-эпикӣ**, **лиро-драмавӣ**, **эпико-драмавӣ**, ҳатто **лиро-эпико-драмавӣ** ҳам вомехӯранд. Дар фасли аввали қисми якуми

рисола гуфта шуд, ки ин навъ истилоҳоти муштарак сахҳ нестанд, зеро *асари конкрети бадеӣ*, дар навбати аввал, *ба талаботи асосии як ҷинси адабӣ ҷавоб медиҳад*.

Инчो оид ба он масъала таваккуф хоҳад шуд, ки сабаби пайдоиши истилоҳоти ҷинсҳои муштарак дар чӣ бошад?

Албатта, сабаби бевоситаи пайдоиши истилоҳоти ба ҷинсҳои муштарак далолатдиҳанда худи асарҳои бадеӣ мебошанд. Асарҳое ҳастанд, ки нишонаҳои ҷинсҳои гуногуни адабиро доро мебошанд.

Дар зиндагӣ воқеае пайдо намешавад, ки моҳияти сирф якхела ва ҷиҳати танҳо яктарафа дошта бошад. Ҳар як воқеа, ҳар як масъала ҷиҳатҳои зиёд дорад, моҳиятан бой мебошад. Чунончи, воқеа ҷанбаҳои ҳамосавӣ, драмавӣ ва лирикӣ дошта метавонад. Зеро ҳодисаро як кас не, балки гурӯҳи одамон ба амал меоваранд — ин ҷиҳати ҳамосавияти он мебошад; воқеа ба тақдири одам таъсири шадиде мерасонад, дар ҳаёти вай лаҳзаҳои пурталотум ва пуртахлукае ба вуҷуд меоварад — ин ҷанбаи драмавии он ҳисоб меёбад; аз воқеа худи муаллиф мутаассир нашуда наметавонад, таассуроту андешаҳои худро бевосита ё бавосита (масалан, тавассути қаҳрамон) баён накарда наметавонад — ин тарафи лирикийи воқеа ба шумор меравад.

Ҷолиби диққат аст, ки нишонаҳои ҷинсҳои гуногуни адабӣ дар асарҳои барҷастае, ки ҳодисаю воқеаҳо ва масъалаҳои таърихи ҳаёти халқро (ё халқҳоро) фаро гирифтаанд, бештар вохӯранд. Сабаб ин аст, ки маҳз чунин масъалаю ҳодисаҳо аз нуқтаи назари моҳият ва ҷиҳатҳо бештар бою мукамал ва рангорангтар мебошанд.

Инаш ҳам қобили таъкид аст, ки дар истифодаи хусусиятҳои ҷинсҳои гуногуни адабӣ нависандагони забардаст бештар аз ҳама муваффақ мешаванд. Гап дар сари ин аст, ки маҳз суҳанварони бузург кодиранд, ки муҳимтарину нозуктарин риштаҳои ҳаётии воқеаро пайдо намоянд, ҳар як тобишу ҷилои ошкору ниҳони онро ҷилвагар сохта, ҷиҳатҳои ибратангези вайро намудор кунанд.

Ногуфта наметавонад, ки дар адабиёти сермиллати советӣ, аз ҷумла, адабиёти тоҷик, шоирон бештар асарҳои мӯхташамии лирикӣ офарида, зимни лирика аз ғайри ҷинсҳои эпикӣ драмавӣ пурсамар ғоида мебаранд. Дар ин масъала муваффақияти барҷастаи шоири маҳбуи тоҷик Мӯъмин Қаноат боиси қаноатмандии хонандагону мутахассисон гардидааст.

Боби V

ЯКЛАХТИВУ ЯГОНАГИИ АСАРИ БАДЕЙ.

Ҳар як чизи солим пурраю яклаҳт мебошад. Пурбаҳо ва ё камбаҳо будани чиз ба пуррагию ноқисӣ, яклаҳтию парокандагии он чиз вобастагӣ дорад.

Аз қонунияти мазкур асари адабиёту санъат ҳам берун нест. Ҳанӯз Гераклит гуфта буд: «Санъати тасвирӣ рангҳои сафеду сиёҳ, зарду сурхро мувофиқи матлаб омешиш дода, ба ин васила асар меофарад. Мусикӣ бо ёрии омешиши садоҳои баланду паст, дарозу кӯтоҳ (дар якҷоягӣ бо суруд) як гармонияи — яклуҳтро ҳосил менамояд... Пайвастагии ҳамаи онҳо чизе то м-ро (таъкид аз мо — Р. М) ба вучуд меорад»¹. Муаллифи «Қобуснома» (с. 131) огоҳ менамояд, ки «ҳаргиз сухани нотаи мағӯй».

Масъалаи ягонагиву яклуҳтии асари бадеӣ аз масъалаҳои ҷиддии назарӣ ба шумор меравад, ки аз давраҳои қадим ба он эътибор дода бошанд ҳам, ҳоло пурраю ҳаматарафа равшан нашудааст. Н. Г. Чернышевский масъалаи мазкурро **нахустқонуни бадеият** шумурда, навишта буд: «фаромӯш набояд кард, ки қонуни якумини бадеият ягонагии асар мебошад ва бинобар ҳамин, ҳангоми тасвири «бачагӣ» маҳз бачагиро бояд тасвир кард, на ягон чизи дигарро, на масъалаҳои иҷтимоиро, на соҳнаҳои ҷангиро, на Пётри Кабиру на Фаустро, на Индианаву на Рудинро, балки кӯдакро маҳз ҳамроҳи эҳсосоти фаҳмишхояш»². Ба тарзи дигар ӯем, мутафаккири бузург ягонагии асари бадеиро дар ҳамбастагии тамоми мавзӯю воқеа, образи характер ва қулли ҷузъи бадеӣ дидааст. Лев Толстой таҷрибаи эҷодии худро мулоҳизақунон ба ҳулосае омадааст, ки сабабгори ваҳдату яклаҳтии асар образи амалу вазъият мебошанд. Ӯ гуфтааст: «Дар ҳама, тақрибан дар ҳама чизе, ки ман навиштаам, таҳти талаботи ҷамъоварии афқоре будаам, ки миёни ҳамдигар, барои ифшои худ занҷирбанд мебошанд: аммо ҳар як фикр, ки бо сухан маҳсус ифода ёфтааст, агар аз мақоми ҳамбастагӣ ҷудо карда шавад, маъниашро гум карда, қурбашро тамоман паст мекунад. Худи ҳамбастагӣ бошад, (ба фикрам), на аз афқор, балки аз қадом як чизи дигар таркиб ёфтааст ва асоси ин ҳамбастагиро бевосита бо сухан ифода кардан асло имкон надорад, вале бавосита имкон дорад — ба воситаи тасвири образҳо, амал ва вазъият»³.

Доир ба зарурати ягонагии шеър ва сабабҳои он Ибни Рушд гуфтааст: «Қивомии шеър он вақт хуб мешавад, ки дар он зикри

¹ Аз китоби В. Ф. Асмус. Античные мыслители об искусстве.— М.: Искусство, 1938, с. 13.

² Н. Г. Чернышевский. Полн. собр. соч., т. 3.— М.: ГИХЛ, 1947, с. 429.

³ Л. Н. Толстой. Полн. собр. соч., т. 62, с. 269.

ашъёи бисъёре, ки *як чизи мақсуди шеърро* нишон медиҳад, тӯл нақшад. Чунки дар *як чиз* чизи бисъёре нишон дода мешавад. Ба ҳамин монанд дар *як чизи ба вай ишорашуда афъоли бисъёре* ҳаст». Муаллифи номбурда дар ҷои дигар мегӯяд: «Ҳамаи он корхое, ки иҷро карда мешаванд. бояд барои *як ғараз* ва *як ғоя* равои карда шаванд» (Таъкид аз мо -Р. М.)

Асоси ҳамбастагии асари бадеиро баъзеҳо дар ягонагии яклаҳтии воқеа, баъзеҳо дар ягонагии қаҳрамон, баъзе дигарон дар таносуби устувори кулли ҷузъиёти бадеӣ дидаанд. Ҳеч яке аз ин ақидаҳоро қабул карда, дигарашонро мутлақо рад кардан маънӣ надорад. Ҳамаи омилҳои мазкур дар ҳамбастагии таркиби асари бадеӣ мақоми худро дорад, аммо, албатта ин масъала ба табиати ҷинсу жанри асар ва маҳорату завқи суҳанвар вобаста мебошад.

Дар айни замон ба кулли омилҳои ҳамбастагии асари бадеӣ дахл накарда, танҳо дар бораи ду ҷиҳати муҳими он — **сужет** ва **устухонбандӣ** таваккуф хоҳад шуд.

СУЖЕТ.

Робитаю ҳамбастагии қисмҳо ва лаҳзаҳои як воқеаи том ё силсилаи воқеаҳо, ки дар асари бадеӣ инъикос меёбанд, сюжет номида мешавад.

Модом ки сюжет ба воқеа вобаста бошад, пас, он ҳоси ҷинсҳои ҳамосавию драматӣ будааст ва дар ҷинси лирикӣ ба қор наме-рафтааст, зеро дар асарҳои лирикӣ, ҳамаи тавре ки дар боби IV аз назар гузашт, воқеа баён намешавад.

Аз ҳамин ҳукм, яъне бо воқеа алоқаманд будани сюжет масъалаи тафсири **воқеа** пеш меояд. «Воқеа» ва «ҳодиса» муродифи ҳамдигаранд. Ғоҳе ҳам дар забони зиндаи гуфтугӯӣ, ҳам дар адабиёти хаттӣ калимаҳои мазкур ба маънии образҳои **рӯзи мудҳиш** истифода мешаванд. Масалан, устод Рӯдакӣ гуфтааст:

Ќуз ҳодиса ҳаргиз талабам кас накунад,
Як пурсиши гарм қуз табам кас накунад.
В-ар ҷон ба лаб оядам, қуз мардуми ҷашм
Як катраи об ба лабам кас накунад.

Маънии луғавии **воқеа** бо ҳамдигар вохӯрдани ду қувваи мутақобила мебошад, яъне зиддият ҷони воқеа ҳисоб меёбад.

Дар соҳаҳои гуногуни ҳастӣ, ҷӣ ҳаёти моддӣ ва ҷӣ ҳаёти маънавӣ ба туфайли мусоидати шароит қувваҳои муқолифи ҳамдигар пайдо мешаванд, ки онро зиддият мегӯянд. Агар мусоидати шароит идома ёбад, зиддият ҳам инкишоф меёбад, яъне қувваҳои мутақобил тараққӣ мекунанд. Ҳангоме ки неруҳои муқобили ҳамдигар қарор гирифта дар натиҷаи иқтисоди шароит ба марҳилаи баланди инкишоф ва ислохнопазири худ мерасанд, ба муқоризаи ошкоро ва маҳкуманда меҳезанд. Ана дар ҳамин лаҳза воқеа

руй медиҳад. Воқеа бо ғалабаи яке аз қувваҳои муборизабаранда ва мағлубияти дигаре анҷом меёбад. Агар ғалабаи яке аз қувваҳои тибқи ҳақиқат набошад, зиддият тамоман маҳв намегардад, танҳо дар муборизаи ошкоро қафравии муваққати ба амал меояд. Дар ин сурат қувваҳои мутақобила дар муқобили ҳамдигар боз инкишоф меёбанд, боз ба воқеа меоранд. Воқеа такрор меёбад, то даме ки қувваи ҳақ ғолиб ояд. Таърихи муборизаҳои синфӣ ба ин гувоҳ аст: ғалабаи қувваҳои синфӣи ғуломдорон, феодалон ва капиталистон аз рӯи ҳақиқату адолат набуд, бинобар ин, дар кишварҳои зиёди дунё қувваи меҳнаткашон ғолиб омада, ҷомеаи ғайриантагонистӣ бунёд намудаанд. Барои мисоли дигар таърихи се инқилоби русро ба хотир овардан мумкин аст: қувваи адолатталаби пролетариати рус дар соли 1907 шикаст хӯрд, вале ин қувва тамоман аз миён нарафта, балки таҳти сарвари В. И. Ленин ва ҷамъияти большевикии вай аз нав ҷон гирифта, ба муқоробаи навбатӣ тайёри медид, вале дар революцияи дуюм ҳам шикаст хӯрд, лекин охири охирон, дар муқоробаи сеюми халқунанда ин қувва ғолиб омад.

Зиддиятро мутахассисон ба навъҳои зиёде тақсим мекунанд, аммо вайро моҳиятан ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст:

- 1) **ислоҳшаванда, оштипазир.**
- 2) **оштинопазир.**

Якум. Зиддиятҳое, ки дар касбу ҳунар, дорой, дониш ва ғ. дида мешаванд, ислоҳшавандаанд, зеро ба туфайли саъю кӯшиш соҳиби ҳунари дилхоҳ, дониш, моли мартаба шудан мумкин аст. Зиддиятҳое, ки дар қадду қомат, рангу рӯи одам, дар табиат вомехӯранд, оштипазиранд, безараранд. Аммо бояд донист, ки вазифаи инсон аз зиддиятҳои табиӣ ҷӯкilonа истифода бурдан аст, ҷунон ки аз гармову сармо, аз ҳавову оби дарё ва амсоли инҳо фоида мебаранд. Агар таносуби зиддияти табиӣ ҷӯкilonа вайрон карда шавад, пеш аз ҳама ҳуди инсон аз дасти вай ҷабр хоҳад дид.

Дуюм. Зиддияте, ки миёни синфҳои антагонистӣ мавҷуд аст, оштинопазир мебошад. Аз хотири сулҳу амният ва прогресси умумиҷаҳонӣ Давлати Советӣ сиёсати ҳамзистии осоиштаро бо лагери капиталистӣ пеш гирифта, бо ШМА, Япония, РФГ Франция барин давлатҳои тавонои истисморкунанда муомилоти тичоратӣ, маданӣ, илмӣю техники дорад.

Ҳамон навъе ки маълум аст, зиндагӣ аз воқеаи моламот мебошад: воқеаҳои ошкоро, ё аз назари аксарият пинҳон. Аммо воқеаҳо мувофиқи моҳияташон ва қадру манзалати зиддияташон хелҳо ва дараҷаҳои гуногунро соҳиб мебошанд: воқеаҳои муқаррарии оилавӣ, ахлоқӣ, истеҳсоли, иҷтимоӣ, сиёсӣ ва амсоли инҳо. Аз ин рӯ, нависанда ҳам дар аснои танзими воқеа ва ҳангоми интиҳоби зиддият ба дараҷаи қурбу манзалати ҳаётию иҷтимоии онҳо эътибори ҷиддӣ медиҳад. Бесабаб ҳам нест, ки сужетҳои асарҳои барҷастаи оламшумул хусусияти милли доранд, нависанда воқеаю зиддиятро аз ҳаёти халқи худ пайдо ва инъикос мекунанд, дар за-

минаи онҳо *образу характерҳои миллӣ* меофарад. Албатта, ин нишонаҳо дар осори нависандаи бузург аз маҳдудияти миллии адиб дарак намедиханд, чунки суханвари ҳақиқӣ ҳамеша ва дар ҳама ҷо, дар сари ҳар як тасвир, хоҳ хурд, хоҳ калон, манфиати умумро дар назар хоҳад дошт, дари сабақро барои кулли хонандагони рӯи замин хоҳад кушод. Таълифоти ҳам Гомеру Фирдавсӣ, ҳам Низомии Чомӣ, ҳам Пушкину Толстой, ҳам Шолохову Айнӣ ва умуман асарҳои ҳар як соҳибсухани бузурги миллӣ чунинанд.

А. Н. Веселовский ақидае пешниҳод карда буд, ки гӯё сужет дар ҳаёти халқҳои гуногун такрор меёфта бошад. Ин маънии тасдики бемақонии сужет ва рад кардани хусусиятҳои миллии онро дошт. Бинобар каробати одобу маданияти халқҳо, умумияти сохти иҷтимоиашон ва омилҳои дигар масъалаҳои якхела дар ҳаёти халқҳои гуногун пеш омада метавонанд, ки онҳо, дар навбати худ, имконияти сужетҳои мушобехро ба вуҷуд меоранд. Лекин сужет шабоҳати зоҳирӣ дораду чараёни он дар ҳар халқ хусусиятҳои хосеро соҳиб мебошад. Масалан, дар «Анна Каренина»-и Л. Н. Толстой, «Хонум Боварии»-и Г. Флобер, «Домби ва писар»-и Ч. Диккенс сужети ба ҳам шабеҳ — зиддиятҳои оилавӣ тасвир ёбанд ҳам, равиши сужет ба тарзҳои гуногун сурат дорад. Чунончи, агар Диккенс ва Флобер низову нифоқи оилавии сохти буржуазиро реалистона тасвир карда бошанд ҳам, роҳҳои ҳалли низоъро на дар беруни сохти буржуазӣ, балки аз дохили он ҷустуҷӯ намудаанд. Аммо Л. Н. Толстой роҳи табaddулоти инкилобиро наёфта бошад ҳам, тасвир мекунад, ки чунин зиндагӣ қабех аст ва он дигар қобили идомат намебошад. Сабабгори ин ҳолат, пеш аз ҳама, шароити миллии ҳаёти халқи рус, яъне зиндагии баъдиислоҳотии меҳнаткашони Русия мебошад.

Ҷолиби диққат аст, ки нависандаи пролетарӣ А. М. Горький адабиётро бидуни амалу ҳаракати доимӣ, муборизаю бархӯрдҳо тасаввур карда наметавонад. Ӯ дар мавриде навиштааст: «Нависанда бояд фаҳмад, ки ӯ на танҳо бо қалам менависад, балки бо сухан сурат мекашад, аммо на ҳамчун устои сураткаш, ки инсонро беҳаракат тасвир менамояд, балки барои **одамонро дар ҳаракати ҳамешагӣ, дар амалиёт, дар бархӯрдҳои беохир, дар набардҳои синфҳо, гурӯҳҳо, одамони алоҳида** инъикос намудан мекӯшад»¹. (Таъкид аз мо — Р. М.). М. Горький дар ҷои дигар ба сужет таъриф дода, аз ҷумла, навиштааст, ки он «алоқаҳо, муҳлифатҳо, ҳусни таваҷҷӯҳ, нафрат ва умуман муносибатҳои байни ҳамдигарии одамон — таърихи инкишоф ва ташаккули ин ё он характер, тип мебошад»². Дар ҳақиқат ҳам сужетро бе амалу муносибат тасаввур кардан мумкин нест, сужети асар бо ташаккули характер ва офариниши тип алоқамандии ногусастанӣ дорад. Сужетро таърихи амалиёти персонаж мегӯянд, ки беасос нест.

¹ М. Горький. Собр. соч. в. 30-ти тт., т. 27.— М.: 1953, г. 5—6.

² Хамон ҷо. с. 215.

Хатмӣ нест, ки адиб сюжетро ҳамеша дар асоси воқеаҳои замони худ мураттаб намояд. Ӯ метавонад ҳатто сюжетҳои маълумро гирифта, ба вай тағйирот ворид намуда, дар партави муроди ғоявии нави худ асари нав эҷод кунад, чунон ки Ҷомӣ, Навоӣ ва бисёр адибони дигар чунин кардаанд. Аммо дар ин маврид ба муваффақият ноил шудан кори душворе мебошад, он аз дасти ҳар кас намеояд.

Гоҳе адиб дар заминаи воқеаҳои замони гузашта сюжет меофарад. Масалан, Алексей Толстой, Сергей Бородин, Сотим Улуғзода мутаносибан доир ба ғайолияти Пётри Кабир, Улуғбек ва Восеъ асарҳои дорои сюжетҳои ҷолиб эҷод намудаанд.

Сюжет аз рӯи таркиби худ ду навъ мешавад:

- 1) *содда*,
- 2) *мураккаб*.

Сюжети содда он аст, ки дар асоси як воқеа ё чанд воқеаи хурди бо ҳамдигар алоқаманд бунёд ёфтааст. Сюжети гурӯҳи жанрҳои хурди ҷинси ҳамосавӣ ва асарҳои драмавӣ аксаран чунин сурат дорад.

Сюжети мураккаб он аст, ки аз чандин воқеа, ҳатто аз якчанд силсилаи воқеаҳо фароҳам меояд, ки он дар гурӯҳи жанрҳои мӯхташамӣ ҳамосавӣ дида мешавад. Дар ин сурат хати асосии сюжет аз чандин хати дигар ташкил меёбад, ки ҳар яке аз ин хатҳо дар алоҳидагӣ ҳам қимати мустақил дошта метавонад. Ин аз дostonҳои ҷудогонаи «Шоҳнома» равшан намудор мебошад.

Ҳамон тавре ки маълум шуд, сюжети асари бадеиро воқеа ташкил меодааст, воқеа бошад, аз пайдоишу инкишофи зиддият ва ҳалли он иборат будааст. Вобаста ба ҳамин хати зиддият дар сюжет унсурҳо муқаррар кардаанд, ки онҳоро ба ду гурӯҳ:

- 1) *асосӣ*,
- 2) *иловагӣ*

тақсим мекунанд. Гурӯҳи асосӣ аз панҷ унсури зерин иборат мебошад:

- 1) **экспозиция**, ё худ **оғоз**,
- 2) **завязка**, ё худ **гиреҳ**,
- 3) **рабт**, ё худ **инкишоф**,
- 4) **кульминация**, нуктаи оӣ, ё худ **авҷи олии ҳодиса**,
- 5) **развязка**, ё худ **қатъ**, **гиреҳкушо**,

Ба гурӯҳи иловагӣ ду унсур маҳсуб дониста шудааст:

- 1) **пролог**,
- 2) **эпилог**,

Вазифаи ин унсури сюжет иборат аст аз шинос кардани хонанда бо замону макони воқеа, қаҳрамонону амалиётчиёни минбаъда.

Муҳимтарин хусусияти экспозиция дар он аст, ки нависанда шароитро ба қалам медиҳад, ки он заминаи пайдоиши зиддият мешавад.

Барои мисол романи «Дохунда»-и устод Айниро мегирем. Устод дар кӯхистони тоҷик хонадонро тасвир мекунад, ки зин-

дагии миёнаҳолона дорад: Бозор соҳиби зану фарзанд, замини корам, барзагов, бозуи корӣ мебошад ва бародар ҳам дорад, ки дар мушкилоти меҳнатиаш кӯмак расонда метавонад. Азбаски Бозор аз мардум тӯи бисёр хӯрдааст, бо нияте, ки қарздор намонад, дар орзӯи тӯи писар меафтад. Калонҳои деҳа, бинобар аз тӯй манфиатдор буданашон, Бозорро ташвиқ карда, тӯй қунонда, қарздор мекунанд.

Экспозиция ҷои катъии худро дар асар надорад. Устод Айни онро дар «Дохунда», тақрибан дар миёна, баъди гиреҳбанд овардааст, дар романи «Ғуломон» ба тариқи пароканда, қисм-қисм тасвир кардааст. Экспозицияи «Ҷонҳои мурда»-и Н. В. Гоголь дар охири ҷилди аввал ҷой гирифтааст. Ин ҳодиса, яъне дар ҷойҳои гуногуни асар омадани экспозиция ба завқу таъби нависанда ва муносибати вай ба ҳонанда алоқаманд аст.

Ғоҳе экспозиция муфассал меояд, ғоҳе мухтасар. Ин ба табиати воқеаю зиддият, ҷинсу жанр ва мавзӯи асар вобаста мебошад. Адиб метавонад аз экспозиция умуман худдорӣ ҳам кунад.

Гиреҳ

Ҳангоме ки дар воқеа миёни ду қувва зиддият пайдо мешавад, онро *гиреҳ* ё худ *завязка* мегӯянд. Чунончи, дар романи «Дохунда»

Ёдгорро тӯй қардани Бозор ва қарздор шудани вай — аллакай нишонаи пайдо шудани гиреҳ аст миёни қувваи меҳнаткаши ҳақ ва қувваи муфтихӯри ноҳақ.

Гиреҳ дар системаи сужети асари бадеӣ мақоми хеле муҳимро ишғол менамояд ва асаре пайдо қардан душвор аст, ки сужети он бегиреҳ бошад.

Қимати гиреҳ аз нуқтаи назари образи характер ин аст, ки аз ҳамин нуқта сар қарда характери персонажҳо ба ташаккул шурӯъ менамоянд. Чунончи, маҳз ҳамин ҷо, аз як тараф, содагии Бозор ошкор шавад, аз тарафи дигар, маккорию ҳилагарӣ ва беномусию бевидҳонии «калонҳо»-и деҳа, ки ҳамин ҳоло хушсухан буданду меҳрубонӣ зоҳир мекарданд, пурра фош мешавад.

Дар гиреҳи сужети асарҳои мӯхташами ҳамосавӣ персонажҳои марказӣ ба доираи воқеа қашида мешаванд.

Рабт

Дар ин лаҳзаи сужет қувваҳои мутақобила таракқӣ қарда, зиддият инкишоф меёбад. Таракқиёти махсусан қувваи ҷавон, яъне нав-

пайдошуда суръати баланд дорад.

Вазифаи рабт ин аст, ки дар вай характери ҳамаи персонажҳои асосиву ёридиханда бо суръати нисбатан баланд такмил меёбанд, самтҳои асосии образи марказӣ намудор мегардад. Агар гиреҳ, махсусан экспозиция барои нишон додани заминаҳои ҷигунагии характер аҳамияти қалон дошта бошанд, роли рабт дар вусъати вай бузург аст.

Бозор баъди қарздор шуданаш хонахароб мегардаду ҷилои ватан мекунад. Дар саргардонӣҳо ба дасти Азимшоҳ гирифт-

тор шуда, боз ба карз мубтало мегардад ва охири охирон дар як ҳолати дилрешкунанда чон медиҳад. Дар ин лаҳзаҳо характери соддалавҳона ва ҷаҳонбинии заифи Бозор мувофиқи бардошти мантики худ равшан гашта, дар айни замон Ёдгор ба гирдобии воқеаҳо бештар кашида мешавад ва характеру ҷаҳонбинии вай чун қаҳрамони марказии воқеаҳо ба ташаккули пуршиддат оғоз менамоянд.

Аз романи «Модар»-и Максим Горький лаҳзаҳои оғози ғайриқонунии инқилобии Павел Власов, бо ташаббуси ӯ муташаккил шудани коргарон, паҳн кардани варақаҳо, хулоса, бо суръату сифати бисёр баланд равак ёфтани қувваи соф азими зидди мутлақияти шохӣ ва системаи капиталистии давлатдорӣ вай ба рабт дохил мешаванд.

Дар асарҳои мӯхташамӣ ҳамосавӣ хонанда на танҳо бо самтҳои асосии характери персонажҳои марказӣ, балки ба симони зоҳирии ӯ низ шинос мешавад. Яъне дар рабт портрет ҳам мувофиқи моҳияти характер такмил меёбад.

Авҷ (кульминация)	Инкишофи зиддият ба ҳадди олии худ расида аз он гувоҳӣ медиҳад, ки қувваҳои мухолиф на танҳо бо ҳамдигар созиш карда наметавонанд, балки имкони таваққуф ҳам дигар боқӣ наметавонад. Низоъ аланга мезанад,

муборизаи ошкорои қувваҳо ба дараҷаи ниҳонӣ худ мерасад, яъне аз қувваҳо зӯр оварда, дигареро ба мағлубият маҷбур месозад. Ҳамин лаҳза кульминация, ё худ нуқтаи олии суҷет мебошад.

Дар кульминация моҳияти образҳои асар пурра равшан мешавад, яъне ба мавқеи синфӣи иҷтимоӣ ва ахлоқӣ онҳо дар ҷомеа ҳеҷ гуна шубҳа наметавонад. Ин ҷо характер тамоми самтҳо ва тамоми ҳаётӣ таркибии худро зоҳир менамояд. Деги воқеа дар кульминация меҷӯшад ва образи характер ба қиёми худ мерасанд.

Ба зиндон гирифта шудани Дохунда, Абдуллоҳочаро дучор кардани вай, ҳамаи душманонашро бо сардорӣи худӣ амир чун душманони синфӣи шинохтаниш, ба ёрӣ омадани Аскарони Сурх, аз бандихона озод шудани Ёдгор ва маҳбусони сиёсӣи дигар ба кульминацияи суҷети романи «Дохунда» дохил мешаванд.

Ҷабру зулми феодалӣ дар Қаротегин ва истисмори капиталистӣ дар Андичон Одинаи маъсуму номуродро ба бистари марг меафкананд. Ана ҳамин лаҳза нуқтаи олии суҷети қисси «Одина» мебошад.

Нуқтаи кульминационӣи суҷети романи «Модар»-ро ба қаҳру ғазаби беинтиҳо омадани коргарон, намоиши муташаккилонаи Якуми Май — чун рамзи тавоноӣи онҳо ташкил медиҳанд.

Қаъъ

Ин унсури суъети асари бадеиро *гиреҳкушо* ва *развязка* ҳам мегӯянд ва он охирин унсури асосии суъет мебошад.

Дар ин лаҳзаи суъет яке аз қувваҳо мағлуб мегардад, ки нишонаи ҳалли зиддиятро дорад, яъне гиреҳе, ки ба миён омада буд, яла мешавад.

Ба интиҳои худ расидани воқеа, пурра таҷассум гардидани ғоя, то ҳадди охири камолоташон расидани образи характер аз нишонаҳои муҳимтарини қаъъ ба шумор меравад.

Гурехтани амир Олимхон ба хориҷа, рӯй додани ҷанги граждани, ғалабаи соҳти социалистӣ — қаъъи суъети романи «Дохунда» мебошанд. Аз романи «Модар» мувофиқи суди инкилобчиён, бадарға шудани Павел Власов унсури маъзури суъетро ташкил додаанд. Вафоти Одина дар ҷойҳои Тошканд, ӯро дафн кардани рафикони коргараш — қаъъи суъети повести «Одина» мебошад.

Пӯшида намонд, ки қаъъ ҳамеша маънии пурраи қаъъи ҳал шудани зиддиятро надорад. Ғоҳе воқеъ мешавад, ки ҳодиса анҷом меёбад, аммо зиддият ҳал намегардад. Бинобар ин, воқеа ва зиддиятро тавҷам доништан, анҷоми якҷо бо ҳалли дигаре баробар шумурдан дуруст нест. Асарҳои зиёдеро (ҳамчун «Гвардияи ҷавон»-и Александр Фадеев, «Ғалабаи Таня»-и Абулқосим Лоҳутӣ, «Тобистон»-и Пӯлод Толис) мисол овардан мумкин аст, ки воқеа анҷом меёбад, образи характер ба интиҳои худ мерасанд, муводи ғоявии муаллиф равшан мегардад, қисми асосии персонажҳо аз амалиёт боз мемонанд, аммо низоъ пурра ҳал намегардад. Дар ин сурат нависанда суханро тарзе бояд об диҳад, ки хонанда аз он дар оянда пурра ҳал шудани зиддиятро пай бурда тавонад. Чунончи, суханони дар мувофиқи суд гуфтаи Павелро байни мардум паҳн кардани модар чунин маънӣ дорад, ки шикасти инкилобчиён муваққатист, ба ҷониби ин қувва аллакай модар омадааст, мардуми дигари меҳнаткаш, аз нутқи Павел огоҳ ёфта, ба он зам мешаванд, муборизаро ба субот мерасонанд ва зиддиятро ба нафъи худ ҳал мекунад. Рақиши минбаъдаи таърихи Русия дурустии фикри бадеии А. М. Горькийро исбот намуд.

Баъзе унсурҳои асосии суъет, аксаран рабт ва қаъъ ғоҳе сарфи назар мешаванд. Доираи маҳдуди ҳикоя барин жанри адабӣ ва ҳаҷми воқеа имкон намедиханд, ки нависанда талаботи ҳамаи унсурҳои суъетро риоя намояд.

Оғоз

(пролог)

Оғоз ва анҷом, ки онҳоро *пролог* ва *эпilog* ҳам мегӯянд, унсурҳои иловагии суъет мебошанд, зеро онҳо ба таркиби воқеа ва ё қисми воқеаҳои тасвиршаванда бевосита дохил намешаванд.

Ғоҳе нависанда аз гузаштаи дури қаҳрамони худ хабар медиҳад, доир ба саргузашти вай маълумоти муҳтасар нақл (на тасвир) мекунад, то ки хонанда ба моҳияти суъет ва во-

қеаҳои минбаъд тасвиршаванда омода шаванду моҳияти онҳоро бегалат дарк карда тавонад. Ин навъ маълумот, одатан, дар аввали асар, чун оғозии он меояд.

Оғозро гоҳе бо *сарсухан*, *муқаддима*, *дебоча* ва амсоли онҳо омеши медиҳанд, ҳол он ки дар онҳо агар сухан дар бораи шароити таълифи китоб, сохти он, таҳриру такмилҳои баъдина, нашрҳои тақрибӣ, ҳуласа, ҳодисаю ҳолат ва шароити номарбут ба қаҳрамонӣ сюжет равад, маълумоти оғоз ба сюжет ва қаҳрамони асар, замонӣ маконӣ саргузашти вай дахл дорад. Бинобар ин, истилоҳоти мазкур ҳарчанд аз ҳайси луғат қарини ҳамдигаранд, тафовуте миёни онҳо гузоштан авлоқ.

Барои мисоли оғоз романи Чалол Иқромӣ «Ман гунаҳкорам»-ро номбар мекунем.

Нависандагон аз оғоз умуман кам истифода мекунанд.

Анҷом

Мафҳуми «анҷом» бо *хотима*, *хулоса*, *охир-сухан* ва монанди онҳо наздик аст, гоҳе чун муродиф ба қор ҳам бурда мешаванд. Одатан мафҳумҳои «хотима» ва амсоли онҳо ба маъ-

нии ҷамъбасти асар қор фармуда мешаванд, ки эпилог ин масъаларо надорад. Гоҳе адиб воқеаи дар назардоштаи худро инъикос намуда, бо он қаноат мекунад, ҳол он ки воқеаҳо мантиқан толиби ҳодисаҳои дигар мебошанд. Дар ин сурат муаллиф барои қоне намудани шавқу рағбати қонанда дар бораи тақдирӣ ояндаи қаҳрамонӣ маълумоти мухтасаре нақл (на тасвир) мекунад, ки он идомаи сужети асар набуда, балки ба персонажҳои асосӣ алоқамандӣ доранду ҳалос. Ана ҳамин навъ маълумоти иловагӣ эпилог мебошад, ки чун муродиф *анҷом-и* тоҷикиро ҳам қор фармудан мумкин будагист.

Аз асарҳои нависандагони муосирӣ тоҷик дар романи «Навобод»-и Сотим Улуғзода эпилоги алоҳида ҷой дорад.

Анҷом (эпилог) чун унсурӣ сужет дар алоҳидагӣ ҳеле кам истифода мешавад, ки ин ду сабаб дорад:

якум, нависанда аксаран худуди воқеа ва мавзӯ, ҳамчунин доираи идеалии образҳои худро қатъиян мутобиқи ҳамдигар дар як ришта нигоҳ медорад, ки дар ин сурат ҳеҷ яке аз онҳо ба тафсири алоҳидаи берунасужетӣ нақлӣ эҳтиёҷ надорад;

дуюм, агар ҳалли пурраи мавзӯ ва амалияи офариниши образҳои қомилӣ мӯҳташам қилсилаи воқеаҳо такозо намоянд, дар ин ҳолат нависанда, тавассути иштироки қилсилаи ягонаи персонажҳо як асар не, балки асарҳои *дигона* (дилогия), *ё сегона* (трилогия), *ё чоргона* (тетралогия).. эҷод мекунад. Бояд қонист, ки шартӣ асарҳои *бисёргона* танҳо ягонагии мавзӯю қоя набуда, балки умумияти воқеаҳо, қилсилаи ягонаи (ё: асосан ягонаи) персонажҳо, ягонагии замонӣ маконӣ амалиёти онҳо низ ба доираи ҳамин шартҳо дохил мешаванд. Аз ҳамин нуқ-

таи назар, се асари устод Айнӣ — «Одина», «Дохунда» ва «Ғуломон»-ро «сегона» номидани проф. И. С. Брагинский аз ҳақиқат дур метобад.

УСТУХОНБАНДИ.

Робитаву алоқамандии қисматҳои таркибии асари бадеиро дар адабиётшиносии муосир аксаран композиция ё худ сохти композиционӣ мегӯянд. Дар баробари ин, гоҳе истилоҳи дигар — **устухонбандӣ** низ ба кор бурда мешавад, ки нисбат ба он, мутаассифона, безътиной зохир мешавад. Дар асл, маҳз ҳамин ифода собикаи кӯҳна дорад ва ҳанӯз дар асри XVI ҳамчун истилоҳи маълуми анъанавӣ истифода шудааст. Масалан, Муҳаммад-ҳайдари Ҳусайни Кӯрагонӣ дар «Таърихи Рашидӣ» (таълифаш соли 951 (1543 зимни муқоисаи минетураҳои Қамолитдини Бехзод бо Шохмузаффар, аз ҷумла, гуфтааст ва истилоҳи мазкурро ба забон бурдааст: «Аммо калами ин (Бехзод — Р. М.) аз вай (Шохмузаффар — Р. М.) маҳкамтар аст, тарҳу **устухонбандии** ӯ аз вай беҳтар аст»¹.

Аз ин рӯ, **устухонбандӣ** низ пурра метавонад дар баробари композиция истифода шавад.

Муштаҳамии устухонбандии асари бадеӣ, ё худ ваҳдати ягонагии қисматҳои таркибии он хеле барвақт диққати суҳаншиносону суҳанварони тоҷикро ба худ ҷалб карда будааст. Муҳаммади Родуёӣ, Рашиди Ватвот, Шамси Қайс ва дигарон дар ин бора бавосита ё бевосита арзи ақида намудаанд. Масалан, Родуёӣ дар фасли «Фӣ-т-талоум» гуфтааст: «Ва яке аз ҷумлаи балоғат он аст, ки шоир байтҳои қасида² муталоим гӯяд, яъне ки якдаставу ҳамвор гӯяд; ва ҷунон кунад, ки миёни байту байт тафовути бисёр набувад ба азубату сифат». Сабаби ин талабот, назар ба фаҳмиши Родуёӣ, ҷунин аст:³ «Чи агар байте кавӣ буваду азб ва байте сӯст бувад ва ё⁴ бохалал, зишт ояд; ва низ гумони дуздида баранд» (Ҳамон ҷо).

Ҷолиби диққат аст, ки Родуёӣ ба таърихи адабиёти халки худ аз нуқтаи назари ваҳдати услубӣ нигоҳ карда, ҳолати характернокеро пай бурда, сабаби объективии онро низ ишора кардааст. Ӯ дар давоми фасли номбурда мегӯяд: «Ва порсигӯёро бештари шеър ботафовут аст. То бадон ҷойгоҳ, ки баъзе мардумон пиндоштанд, ки (тафовут) мазҳабест ба шоирӣ. Ва

¹ С. Salemann. *Neue Erwerbungen des Asiatischen Museums*. Дар кит.: *Melanges Asiatiques, Bulletin, m IX* — St Petersburg, 1887, с. 375.

² Қасида» ба маънии умуман шеър аст — ниг.: Р. Мусулмонкулов. Асрори суҳан. — Душанбе: Ирфон, 1980, с. 5—27.

³ Муҳаммад ибни Умари Родуёӣ. Тарҷумон-ул-балоғат. Ба эҳтимоми Аҳмади Оташ. — Истонбул, 1949, с. 133 (фотокопия, с. 258).

⁴ Дар нашри Али Қавим «ё» нест. — Ниг.: Муҳаммад ибни Умари Родуёӣ. Тарҷумон-ул-балоғат. Бо муқаддимаи Али Қавим. — Техрон, 1339, с. 92.

хол бар хилофи он аст, ки эшон гумон бурдаанд, эро ки чун шеър бар як сон бувад, бисъёр бехтар аз он бувад ки ботафовут. Ва мутакаддимон андар шеър чунон мустақим набуданд, ки аз мутааххирон, эро ки эшон ибтидо карданд ва мукади́ро (пайравонро) кор осонтар аз он бувад, ки мубтади́ро (ибтидоқунандагонро). Ва шеъри поки бетафовут — шеъри Унсурист; чун нигоҳқунанда тааммул кунад, бачой орад» (с. 133—134).

Бахдату ягонагии услубии асари бадеӣ дар назари суҳаншиносони классики мо аз талабҳои муҳимтарини эҷоди бадеӣ ба шумор мерафт. Чунончи, мувофиқи нишондоди Шамси Қайс, шоир баъди таълифи шеър бояд «чумларо (тамоми байтҳоро) марратан баъда ухра аз сари итқон бозхонад ва дар нақду танкеҳ муболиғат намояд ва миёни абъёт талфиқ кунад ва ҳар якро ба мавзеи хеш бозбаряд ва тақдиму таъхир (пешу қафо) аз он зоил гардонад, то маонӣ аз якдигар гусаста нашавад ва абъёт аз якдигар бегона нанамояд ва ба ҳама вучӯх тавофиқи масореъ (мувофиқати мисраъҳо) ва татобиқи алфозу маонӣ (мутобиқати лафзу маънӣ) лозим дорад, чи бисъёр бошад, ки ду мисраъ ё ду байт бо якдигар аз роҳи маънӣ мутаносиб наёяд ва бадон сабаб раванки шеър ботил гардад». Равшан аст, ки ин ҷо доираи мувофиқат ва мутобиқати калимаю ибораҳо, мисраъву байтҳо хеле васеъ буда, он ҳам ҷиҳати шаклу услуб, ҳам ҷиҳати мазмуну мундариҷаро фаро мегирад.

Шамси Қайс умумияти нозукеро миёни шоир ва рассому чавҳарӣ пай мебаряд, ки ин умумият ҳунари санъаткорист. Вале боз гап дар ин аст, ки муҳимтарину нозуктарин фазилатҳои ҳунариҳои рассомиву чавҳарӣ бояд дар шоирӣ истифода шаванд. Муаллиф гуфтааст: «Ва ҳамчунин бояд ки дар алфоз ва маонии ҳар байт дақиқи танаввуқ (диққати оӣ) бачой орад, то агар лафзе рақик афтад, азбӣ ба ҷои он биниҳад ва агар маъние қосир (нопурра) ёбад, тамои кунад. Ва дар ин боб (мисли) наққоши ҷирадаст бошад, ки дар тақосими нуқуш (тақсими нақшҳо) ва тадовирӣ (давракашии) шоху баргҳо ҳар гуле бар тарафе нишонад ва ҳар шох ба сӯе берун барад ва дар рангомезӣ ҳар сибғ (ранг) ҷое ҳарч кунад ва ҳар ранг ба гуле диҳад — он ҷо, ки ранги сер лоиқ ояд, нимсер сарф накунад ва он ҷо, ки сибғи равшан бояд, торик ба қор набарад. Ва чун чавҳарии устод бошад, ки ба ҳусни таълиф ва таносуби таркиб раванки иқди хеш бияфзояд ва ба тафовути талфиқ ва бетартибии назм оби марвориди хеш набарад». (Ал-мӯъҷам, с. 450).

Яке аз нишонаҳои раднопазири маҳорати суҳанвар он аст, ки дар асар қулли унсурҳои услуб — ҷинс, жанр, забон, вазн, санъат ва амсоли инҳо бо мавзӯёву мазмуну мундариҷа мувофиқати тои дошта бошанд. Ба ин маънӣ Шамси Қайс гуфтааст:

¹ Шамси Қайси Розӣ. Ал-мӯъҷам-фӣ шоири ашъор-ил Аҷам. Бо муқобилаи Мударрис Ризавӣ. — Техрон, (?), с. 447-448.

«Ва бояд, ки дар афонини (фан — соҳа, навъҳои) сухан ва асолиби (услугҳои) шеър — чун *насибу ташбиб* ва *мадҳу замм* ва *офарину нафрин* ва *шукру шикоят* ва *қиссаву ҳикоя* ва *суолу ҷавоб* ва *итобу истеътоб* ва *таманнаъву* (муқобилат кардан) *тавазӯъ* ва *тааббиву тасомӯҳ*¹ (рад кардану раҳ додан) ва зикри диёру русум ва сифати осмону нучум ва сифати азҳору анҳор (гулҳову наҳрҳо) ва шарҳи риёҳу амтор (ғиёҳу борон) ва ташбеҳи лайлу наҳор (шабу рӯз) ва наъти асбу силоҳ ва шикояти чангу масоф ва фанни таҳониву таозӣ (таҳниятӣ ҳамдариӣ) аз тариқи афозили шуаро ва ашоири фузало удул нанамояд ва дар нақл аз маъние ба маъние ва таҳвил аз фанне ба фанне хурӯҷе латиф ва шурӯе мустаҳсан воҷиб донад... Хитоби ҳар як фароҳури мансаб ва лоиқи мартабати ӯ кунад; ва ҳар маъниро дар зини лафзе мутобиқ ва либоси иборате мувофиқ берун орад, чи қисвати иборот мутааддид (бисъёр) аст ва суvari маонӣ мухталиф; ва ҳамчунон ки зани соҳибҷамол дар баъзе малобис хубтар намояд... ҳар маъниро алфозе бувад, ки дар он мақбултар афтад ва иборате бошад, ки бадин латифтар намояд. Ва дар ин боб назму наср яксон аст ва сухани мавзуну номавзун баробар» (Ал-Мӯъҷам, с. 450—451).

Азбаски мутобикати услубиву мундариҷавии асар боиси устувориҳои композиционии он мегардад, Шамси Қайс борҳо ин масъаларо таъкид кардааст, чунончи: «Агар касе хоҳад, ки дар фанни шеър ба дараҷаи камол расад ва сухан чунон орояд, ки писанди арбоби табъ бошад, бояд ки ҷаҳд кунад, то насру назми ӯ ба алфози покиза ва маонии латиф ораста ояд ва чунон-ки ба суvari маонии бадеъ дар қисвати алфози рақик сар фуру наёрад, ба нуқуши ибороти балеғ бар рӯи маонии воҳӣ (суст) фирефта нашавад, чи маънии беиборат ҳеҷ тароват надорад ва иборати бемаънӣ ба ҳеҷ нашояд» (Ал-мӯъҷам, с. 460). Ё худ: «Ҳар сухан, ки дар ӯ маъние латиф набошад, ки тибои (табъҳои) аҳли тамйизро бадон майл бувад, ҳамчунон бошад, ки ваоими (ғилофи) холиву фориғ, дар вай ҳеҷ матоъ набувад» (Ал-мӯъҷам, с. 461).

Роҷеъ ба робитаи маънавии байтҳо дар дохили шеър Шамси Қайс ақидаи маълуми замони худро зимни баёни иллати *тазмин*² ба қалам додааст: «Ба ҳукми он-к устодони санъат гуфтаанд, ки шеър чунон мебошад, ки ҳар байт ба нафси хеш мустақил бошад ва ҷуз дар тартиби маонӣ ва тансиқи сухан ба якдигар мӯҳтоҷ набошад. Бадин ҷиҳат тазминро айб шумурдаанд. Пас, ҳарчанд ин эҳтиёҷ ва тааллуқ бештар бувад, байт маъюбтар бошад» (Ал-мӯъҷам, с. 290—291). Ҷолиби диққат аст, ки муво-

¹ Таъкид аз мо — Р. М.

² Маънии маъмули тазмин ҳоло — зимни сухан овардани порчаи асари дигар аст. Аммо дар давраи классикӣ мазмуни дигар ҳам дошт: иллати шеъриро мегуфтанд, ки маънии байт ба байти минбаъда вогузошта шуда бошад, яъне ҳар байт мундариҷаи нисбатан мустақил надошта бошад.

фики мушоҳидаи ин суханшиноси бузург ин ҳолат дар шеъри тоҷику форс нуқсон асту дар шеъри араб раво. «Филҷумла, ин маънӣ,—меғӯяд Шамси Қайс,— дар ашъори араб бештар тавонад бувад, барои он-к дар шеъри тозӣ меафтад, ки аз як калима баъзе (қисме) кофияти мисраи аввал мешавад ва баъзе аввали мисраи дуюм (...) Ва шак нест, ки ин чинс музамман қабеҳ бошад» (Ал-мӯъҷам, с. 291). Аммо «дар ашъори порсӣ ин чинс тафриқот илло дар назме, ки бар сабили ҳазл (ва зарофат) гуянд, наҷфтад» (Ҳамон ҷо).

Аз ин чанд сухани овардашуда маълум мегардад, ки адабиётшиносони классик ба масъалаи устухонбандии асар эътибори ҷиддӣ дода, фикрҳои пурқимати назарӣ гуфтаанд.

Масъалаи дигаре, ки ҷолиби диққат мебошад, ин аст, ки оё суханшиносони тоинқилобӣ асари бадеиро аз нуқтаи назари устухонбандӣ ба қисмҳо тақсим кардаанд, ё не? Ҷавоби мусбатро доир ба ин савол ҳам дар осори гузаштагон пайдо мекунем. Чунончи, назариётчи бузурги адабиёт Насриддини Тӯсӣ дар «Асос-ул-иктибос» гуфтааст: «Ва бибояд донист, ки ҳамчунон-к хитобатро аҷзое бувад — монанди *садр*, ва *иктисос*, ва *тасдир*, ва *хотима* шеърро аҷзое бувад — монанди *матлаъ*, ва *ташбиб*, ва *тахаллус*, ва *дуо*, ва *мақтаъ*. (Таъкид аз мо — Р. М.) Ва ба ҳасби ҳар яке санъатҳои мухталиф мумкин бошад»¹. Ҳамон навъе ки маълум мегардад, Ҳоча Насир на танҳо қисматҳои гуногуни таркибии асари бадеиро таъкид кардааст, балки *мувофиқи табиату моҳияти маънавии ҳар як қисм истифода шудани санъатҳои хосро низ хотиррасон намудааст*.

Дар афкори адабию эстетикӣ халқи тоҷик назарияи қисматҳои таркибии асари бадеӣ ҷои махсусро ишғол менамояд. Дар адабиётшиносии классикӣ тоҷик ҳар як қисми асари бадеӣ ба мисли матлаъ, гурезгоҳ, матлаб, мақтаъ номҳои махсусе дорад. Ҳар яки ин қисмҳои асари бадеӣ ба ғайр аз истилоҳи алоҳида боз дорои дараҷа низ мебошад — чунончи: **матлаъ** — *ҳусни матлаъ*, **тахаллус** (*гурезгоҳ*) — *ҳусни тахаллус* ва амсоли инҳо, ки ҳар яке аз инҳоро бояд алоҳида-алоҳида аз назар гузаронд.

Матлаъ (ар.— тулӯъгоҳ) — оғози асари бадеӣ. Одатан, байти якуми ғазалу қасидаро, ки ҳар ду мисрааш ҳамқофия мебошанд, матлаъ меҳисобанд ҳамин таъриф, гоҳе «ғазале, ки матлаъ надорад (яъне мисраи якумаш аз қофия озод бошад), китъа шуморида мешавад» меғӯянд, ки саҳеҳ нест. Байти якум, ҳатто якчанд байти аввали асари манзум, ҳамчунин саршавии асари мансур матлаи он асар ба шумор меравад.

Адабиётшиноси забардасти асри XV Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ тарзе сухан рондааст, ки тибқи он матлаъ ба асари насрӣ

¹ Асос-ул-иктибос. Таълифи Ҳоча Насриддини Тӯсӣ. Ба тасхеҳи Мударрис Ризавӣ. — Техрон, 1326, с. 599.

низ нисбат дорад. Чунончи, *ӯ* шартҳои ҳусни матлаъро баён карда, зимнан гуфтааст: «Ва ҳамчунин муносибати миёни *ду мисраи байт*, ё *ду фикраи наср* риоят кунанд, ки дар латофату балогат наздик бошанд, на он ки яке аъло бошаду дигаре паст» (Бадоеъ-ус-саноеъ.— Душанбе: Ирфон, 1974, с. 182). Албатта, муносибати «ду фикраи наср» дар асари мансур мешавад.

Устод Турсунзода мегӯяд, ки «барои ман ёфтани матлаи шеър бозёфти калон аст: ман фақат дар ёфтани матлаъ бисёр меҳнат мекунам» (Қуллӣёт, ҷ. Ш, с. 113). Ин сухан чунин маънӣ дорад, ки шоир баъди илҳом гирифтани аз мавзӯе доир ба он дурудароз ҳаёл ронда, онро хуб мепазонад, мувофиқи табиату моҳияти он жанр ва вазну қофияи муносиб интиҳоб намуда, пас, матлаъро эҷод мекунад. Баъди офариниши матлаъ таълифи боқии асар нисбатан мушкилие надорад, зеро аз рӯи қолаби муайяншуда мазмунро пурра ва мавзӯро ҳал кардан мекӯшад халос.

Дар адабиётшиносии тоҷик ҳамчун муроди матлаи шеър истилоҳи **аввалбайтро** ҳам кор мефармоянд.

Ҳусни матлаъ *Он матлае, ки аз ҳашв (хосса ҳашви қабех) ҳолӣ ва дорои образи зебои шеърӣ буда, калимаҳояш бо ҳамдигар таносуби мустаҳкам дошта, аз мавзӯву мундариҷаи ғоявии асар*

дарак мевода бошад, ҳусни матлаъ мегуянд. Атоулло навиштааст: «дар аввали калом алфози хушояндаи латифро, ки мутақориби яқдигар бошанд дар нозукиву равонӣ, ва дар зидди он ки ҷазолату матонат аст, (оваранд); таркиб маҳками хушояндаи покиза кунанд, ки дар адои маънӣ мутлақо қусуре надошта бошад ва зеҳни мустақим аз он ба мақсуд зуд нақл кунанд. Ва миёни лафзу маънӣ муносибат риоят кунанд, на он ки маънии хубро ба алфози саҳл адо кунанд, ё акс» (Бадоеъ-ус-саноеъ, с. 181—182).

Назар ба таъкиди Атоулло, адибон «дар сикҳати маънӣ саъй намоянд, ки солим (ҳолӣ) бошад аз нуқсону имтиноъ ва бадалу муҳолифати урф ва амсоли онҳо», яъне дар аввали асари бадеӣ ҳеҷ гуна камбудӣ роҳ наёфта бошад. Яке аз шартҳои муҳими ҳусни матлаъ он аст, ки «аз зикри чизе, ки ба чикҳати фол нек набошад, худдорӣ намоянд», яъне дар оғози сухан ифодае ба кор наравад, ки аз рамузи он маънии нохуш ҳосил шавад.

Талаби дигари ҳусни матлаъ ба риояи хусусиятҳои чинсӣ жанрии асари таълифшаванда вобаста мебошад. «Ва дар ҳар каломе алфозу таркиб лоики он оранд, масалан, дар қасида дар ҷазолату матонат кӯшанд, дар ғазалу рубоӣ — дар нозукиву равонӣ» (Атоулло).

Хулосаи Атоулло доир ба ҳусни матлаъ ин аст, ки муаллифон «дар хубию марғубии аввали калом саъйи тамом намоянд, аз баҳри он ки он аввали чизест, ки ба гӯши сомеъ (шунаванда) мерасад: пас, агар хуб аст, ӯро ба шунидани боқии

сухан майл мешавад, вагарна табъи ӯ аз он эъроз мекунад; ва ҳарчанд баъди ӯ (яъне: матлаи нописандида) хуб бошад, ислоҳи он танаффури табъ, ки дар аввали ҳол шунавандаро ҳосил шуда (буд), натавонад кард».

Барои намунаи ҳусни матлаъ аввалбайти қасидаи Атоул-лоро дар ситоиши Навоӣ овардан мумкин аст:

Начидӣ бар бисоти чарх з-анҷум санг агар даврон,.
Шудӣ зеру забар аз сар-сари оҳам шаби ҳичрон.

Ин байт ба тамоми талабҳои ҳусни матлаъ ҷавоб мегӯяд. Махсусан ишораи нозук ба мундариҷаи ғоявӣ (вазъи ғамангези қаҳрамони лирикӣ) хеле ҷолиби диққат мебошад.

Романҳои «Дохунда», «Духтари оташ» низ ҳусни матлаи фаромӯшнашаванда доранд ва рағбати хонандаро ба мутолиаи давоми асар саҳт гарм мекунад.

Ҳусни матлаъро гоҳе *ҳусни ибтидо* ва *бароати ибтидо* низ мегӯянд.

Насиб *Дар асарҳои нисбатан калони лирикӣ, махсусан қасида, пеш аз баёни мақсади асосӣ, дар аввал муаллиф дар мавзӯҳои ман-*

зара, фасли сол, ёду дидори дӯстон ва ғ., ки аз хондану шуниданашон ҳеҷ кас асло малул нашуда, баръакс, ҳамеша мутаассир мегардад, суҳан меронад. Ин навъ порчаи муқаддимотӣ ба нияти бедор намудани шавқи хонандаю шунаванда ва ҷалб намудани рағбати вай ба мазмуни минбаъдаи асар гуфта мешавад.

Насиб дар асари бадеӣ роли калони композиционӣ психологиро мебозад. Мувофиқи ақидаи баъзе адабиётшиносон, умуман *пешгуфтори асар*, ҳатто *мақтубот* ҳам, ба ҷумлаи насиб дохил мешавад.

Ташбиб *Тавсифи ҷамоли духтарон ва васфи ишқу муҳаббатро дар аввали асари бадеӣ ташбиб мегӯянд. Маънии иситилоҳиаш — он муқад-*

димаест, ки шоирон дар шеърҳои лирикӣ дар мавзӯи ишқу муҳаббат меоранд.

Дар бисёр сарчашмаҳои назарӣ ва китобҳои илмӣ адабӣ насиб ва ташбибро аз ҳамдигар фарқ накардаанд ва ҳамчун муродифи якдигар кор фармудаанд.

Тағаззул *Насиб ва ташбибро якҷоя дар асрҳои миёна тағаззул ҳам меномиданд. «Тағаззул» ва «ғазал» калимаҳои ҳамреша бошанд ҳам, исти-*

лоҳоти гуногун ба шумор мераванд: тағаззул — қисмати (муқаддимавии) асари лирикии манзум буда, ғазал — жанри маълуми мустақили адабист. Доираи мафҳуми тағаззул нисбатан васеътар буда, гоҳе маънии ғазолро ҳам фаро мегирад. Ҳамин

тавр, дар ибтидо, асрҳои IX—X «ғазал» умуман ба маънии «шеърӣ ишқӣ» қор фармуда мешуд.

Тахаллус

Дар ибтидо ба маънии **гурезгоҳ** истифода мешуд. Баъди фароғат аз насиб (ё ташбиб) суҳанвар якбора ба мавзӯи мақсади аслии асар

намегузарад, балки як ё якчанд байт гуфта, ду мавзӯ — мавзӯи муқаддима ва мавзӯи муродро бо ҳамдигар мепайвандад. Ана ҳамин порча (як ё якчанд байт)-и пайвандкунандаи муқаддима ва қисми асосии асарро дар адабиётшиносӣ тахаллус (гурезгоҳ) мегӯянд.

Агар ҳамин навъ порчаи пайвасткунанда дар асар оварда нашавад, миёни ду қисми асари бадеӣ раҳна пайдо мегардад ва ягонагиву ваҳдати асар зарар мебинад.

Аз асри X сар карда, дар таърихи адабиёти тоҷик ҳодисаи дигаре рӯй медиҳад, ки он низ тахаллус ном дорад. Ин дар зимни асар зикр кардани ном ва ё лақаби муаллифи шеър аст. Овардани тахаллуси шоир аз нигоҳи жанри адабӣ маҳдудият надорад — онро ҳам дар ғазалу қасида, ҳам рубоиву китъа, ҳам тарҷеоту мусамматҳо ва ҳатто маснавӣ (достон) ҳам دیدан мумкин аст. Дар ибтидо, махсусан асрҳои X—XI тахаллуси шоир қои қатъӣ набошад: он гоҳ дар аввали шеър, гоҳе дар мобайн ва гоҳе дар охир сабт мешуд. Аммо баъдтар дар байти охирин овардани тахаллус маъмул гашт. Чизи дигари ҷолиби диққати тахаллус ин аст, ки дар ибтидо агар дар баъзе шеърҳо он умуман дида нашавад, дар баъзе шеърҳо ҷандборӣ дучор меояд.

Ҳамин тариқа, дар адабиётшиносӣ эҳтиёҷоти аз ҳамдигар фарқ кунонидани ду «тахаллус» — қисми композиционӣ, аз як тараф, имзои муаллиф, аз тарафи дигар — ба миён омад. Бинобар ин, ҳолати аввал, яъне «тахаллус» чун унсури композиционии асарро бо истилоҳи тоҷикии **гурезгоҳ** ифода мекардагӣ шуданд. Ин ҳолатро Атоулло ҷунин ишора кардааст: «машҳур он аст, ки қудамонро «тахаллус» мегуфтаанд ва мутааххирон шуарои Аҷам инро «гӯрезгоҳ» мегӯянд» (Бадоеъ-ус-саноеъ, с. 123).

Ҳусни тахаллус

Агар гурезгоҳ, ҷунон ки ҳусни асар талаб мекунад, хеле созгор сураат гирифта бошад, яъне гузариш аз мавзӯи муқаддима ба мавзӯи қисми асосӣ

мулоҳиҷа муносиб ба вуқӯъ омада, калимаю ибораҳо бо ҳамдигар муносибати мустаҳкам дошта ва порча дорои образ (ё образҳо)-и баланди дилкаш бошад, онро ҳусни тахаллус мегӯянд.

Барои намунаи ҳусни тахаллус гурезгоҳи қасидаи Атоулло дар ситоиши Навоӣ овардан мумкин аст:

Гаҳе чархам ба Тӯрон бурду кард авқоти ман тира,
 Гаҳе афканд дар Эронӣ кард аҳволи ман вайрон.
 Чафои чарх чун бар ман гузашт аз ҳад, хирад гуфто:
 «Бйрав, то доди ту бистонад аз ӯ нойиби султон —
 Амони мулк, амини дин, амири маъдалат-оин —
 Низомиддин Алишер, он ҷаҳони донишу эҳсон».

Дар матлаъ ба аҳволи вазнини қаҳрамони лирикӣ ишорае рафта буд, ки он аҳвол дар гурезгоҳ як андоза тафсир меёбад ва барои илоҷ ба мамдӯх — Алишери Навоӣ муроҷиат кардан рост меояд. Ҳамин маънӣ дар гурезгоҳи шеър хуб ифода ёфтааст ва аз ҳамин сабаб порчаи мазкурро мисоли хуби ҳусни тахаллус шумурдан мумкин аст.

Рашиди Ватвот бо таҳсини зиёд байти зерини Камолиро овардааст, ки воқеан ҳам дар он мавзӯи васфи қалам бо мавзӯи мадҳи мамдӯх хуб пайваست шудааст:

Рух тира, сар бурида, нагунсору мушқбор,
 Гӯяд, ки нӯги хомаи дастури кишварам.

(Ҳадоик-ус-сеҳр, с. 652).

Дар адабиётшиносии муосир таҳти истилоҳи *ҳусни тахаллус* байти барҷастаеро мефаҳманд, ки тахаллуси шоир дар он зикр шуда бошад. Чунончи донишманди муосири тоҷик Ҷобулшо Додалишоев дар сарсухани чилди панҷуми Куллииёти Низомӣ (Душанбе: Ирфон, 1984, с. 21—22) навиштааст: «Маълум аст, ки Низомӣ на ҳама вақт мактаъро бо тахаллус ба охир мерасонад. Баъзе ғазалҳои ӯ, ки ҳаҷман аз 3 то 9 байтро дар бар мегиранд, бе зикри тахаллус омадаанд, чунки зикри ҳатмии тахаллус, яъне *ҳ у с н и т а х а л л у с*. (таъкид аз мо — Р. М.), дар давраи Низомӣ ҳанӯз ба ҳукми анъанавӣ қатъӣ надаромада буд. Бар замми ин дар замони Низомӣ ғазалҳое буданд, ки дар онҳо тахаллуси шоир пеш аз байти мактаъ оварда шудаанд. Ин ҳодиса аз он шаҳодат медиҳад, ки дар асри XII—XIII тахаллусро дар мактаи ғазал овардан низ ҳанӯз ҳатмӣ набудааст».

Ҳусни тахаллус аз истеъдод ва маҳорати баланди суҳанварӣ гувоҳӣ медиҳад.

Талаб *Ҳар як асари бадеӣ, сарфи назар аз ҷинсу жанр ва замону макони таълифи худ, аз рӯи талаб ва ғарази муайяне ба майдон меояд. Бидуни*

талаб ва мақсаду ғаразе (ба маънии мусбаташ) асаре таълиф намешавад. Аз жанрҳои маъмули асри миёнагӣ талаб махсусан дар қасида унсури ҳатмӣ ҳисоб меёфт.

Талаб ва муроди марказии муаллиф, ки онро дар адабиётшиносии муосир *ғоя* мегӯянд, бо роҳу воситаҳои гуногун — образу характерҳо, портрету зиддият, манзара ва ғ. зоҳир мешавад.

Хусниталаб *Он порчаеро, ки мақсади асосии гӯяндаи шеърро дар умқи худ ва ба тарзи латифу мулоим, мутобиқи шароити одоб фаро гирифтааст, ҳусни талаб меноманд.*

На ҳар як матлаби ифодашаванда моҳиятан дилнишин аст. Дар ин сурат агар матлаби дурушту чиддӣ дар либоси салис ва ба воситаи образи таъбирҳои гуворон амиқмазмун гуфта шавад, асар қобили қабули хоҳири хонандаю шунаванда воқеъ мегардад. Байти зерини Атоулло мисоли барҷастаи ҳусни талаб шуда метавонад:

Шудӣ Салмони аҳдат дар саноеъ банда, гар ўро
Набудӣ фикри қарзе ғайри қарз-уш-шеър чун Салмон.

Муаллиф дар ин байт гуфтааст, ки агар азияти қарздорӣ маро танг намекарду бо фароғати ҳол машғули шеър мешудам, (чунон ки ин бахти бузург насиби шоири забардасти асри XIV Салмони Соваҷӣ буд), дар ҳунари шеър Салмони замон мегаштам. Ҷояи марказии қасидаи дар васфи Навоӣ сурудаи Атоулло баёни ҳамин қарздориву тангдастии муаллиф мебошад, ки он дар қисми ҳусни талаб ба таври аъло сурат бастааст.

Талаби шоир аз асари бадеӣ ҳар қадар олиҳимматона бошад ва ба нафъи саодати башарият ҳар қадар бештар нигаронида шуда бошад, арзиши он асари бадеӣ ҳамон қадар афзун мегардад. Вале агар он талаб ҳар қадар бо ҳусну назокат адо ёфта бошад, дараҷаи таъсир ва хизмати он асар ҳамон андоза зиёд мегардад.

Ҳусни талабро бо истилоҳоти дигар ҳамчун **ҳусни матлаб, ба-роати талаб, адаби талаб** ва **ҳусни савол** низ ифода мекунам.

Мақтаъ *Маънии луғавии «мақтаъ» ҷ о и қ а тъ ш у д а буда, дар истилоҳ қисмати охири, анҷоми асари бадеиро мефаҳмонад. Байт ё банди охири*

дар шеър, дoston, ҷумла ва ё порчаи ҳулосавии асари насрӣ, ки асар бо он хотима меёбад, мақтаъ аст.

Мақтаъ метавонад аз як ё якчанд байт (ё ҷумлаҳо) иборат бошад. Ин вобаста ба он аст, ки фикру мазмуни ҷамъбасткунанда чӣ қадар ҷойро ишғол менамояд.

Баъзеҳо мақтаъро қатъан аз як байт иборат донистаанд ва онро ҳоси танҳо ғазалу қасида шумурдаанд, ки ақидаи носоҳеъ мебошад.

Мақтаъ гоҳе **хотима, анҷом** ва **фаровард** низ номида мешавад.

Хуснимақтаъ *— мақтаи бисёр аъло гуфташуда мебошад. Мувофиқи ҳусни асар, мақтаъ бояд ба тамоми маънӣ барҷаста бошад — мавҷудияти образи бикр, фикри оригиналии ҷамъбасткунанда, та-*

носуби олии мафҳумҳо барои он ҳатмӣ ҳисоб меёбанд.

Чунон ки Атоулло мегӯяд, суханварон бояд «хатми калом ба чизе кунанд, ки ба ҳасби лафзу маънӣ хубу марғуб бошад, чи он охири чизест, ки ба гӯши сомеъ мерасад: пас, агар хуб бошад, лаззату латофати он дар хоҳири ӯ мемонад; ва агар дар абъёти со-

бика кусуре воқеъ шуда бошад, онро бартараф мекунад, мөнанди таоми лазизи латиф, ки дар охири таомҳо меҳӯранд».

Дар «Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ» (с. 157) «ягон байти зебову пурмазмуни» «охири ғазал ё қасида» ҳусни мактаъ доништа шудааст. Ин суҳан ду ғалат дорад, аввал, ин ки мактаъ танҳо ҳоси ғазалу қасида намебошад, сониян, мактаъ метавонад зиёда аз як байт ҳам бошад, масалан, ҳусни мактаи қасидаи Атоулло (дар мадҳи Навоӣ) аз се байт иборат аст. Шодравон Т. Зехнӣ низ мактаъро иборат аз як байт доништааст (Санъати суҳан, с. 122—123).

Ҳар як асари барҷастаи бадеӣ ҳусни мактаъ дорад. Масалан, ҳусни мактаи қасидаи шиквоияи устод Рӯдакӣ:

Кунун замона дигар гашту ман дигар гаштам,
Асо биёр, ки вақти асову анбон шуд.

Дар мавриди ҳусни мактаъ истилоҳоти **ҳусни интиҳо**, **ҳусни хотима** ва **бароати мактаъро** низ ба кор мебаранд.

Ҳамаи унсурҳои композиционӣ, ки номбар шуданд, аксаран ҳоси а с а р ҳ о и л и р и к ӣ мебошанд. Ғайр аз инҳо, ду унсури машҳури дигар мавҷуд аст, ки ба ч и н с и ҳ а м о с а дахли бевосита дорад: яке — *бароати истехлол*, дигаре — *соқинома*.

Муаллифи «Рисолаи пирӯзӣ ва мақолаи наврӯзӣ» Наҷотии Нишопурӣ доир ба бароати истехлол навиштааст: «Ин санъат ибтидо кардани балеғ бувад бад-он чи далолат кунад бар арзи муроди ӯ, чунон ки Фирдавсӣ дар аввали қисси Рустаму Сӯҳроб ва кушта гаштани ӯ ба дасти Рустам гуфтааст:

Агар тундбод барояд зи кунҷ,
Ба хок афканад норасида турунҷ».¹

Дар ин суҳанони соҳиби «Рисолаи пирӯзӣ» чанд масъала равшан шудааст, чунончи:

1) бароати истехсол — ба **санъати** суҳан мансуб мебошад;
2) бароати истехлол — оғози **балеғ** мебошад, яъне образи нодири диққатҷалбкунанда дошта бошад;

3) бароати истехлол — ишораи образноки нозукест ба чигунагии **ҳалли зиддияти** асосии минбаъд тасвиршавандаи асар.

Наҷотии Нишопурӣ баъди байти мазкури Фирдавсӣ илова менамояд: «Ҳар соҳибсуҳан, ки дар ин байт назар кунад, даръёбад, ки пире куҳан ҷавоне навро ҳалок хоҳад кард». (Ҳамон ҷо).

Дарвоқеъ, агар тундбод аз ҷои ғайриҷашмдошт (аз кунҷ) бархезад, меваи норасидаро бо хок яксон менамояд. Мисли ҳамин, Рустам таҷрибадор Сӯҳробро бетаҷрибаро бо роҳи ғайри-

¹ Рисолаи пирӯзӣ, в. 6 а.

маъмул нобуд месозад, яъне хангоме, ки аз дасти Сӯҳроб меафтад, мегӯяд, ки паҳлавонон бори аввал ҳарифи худро раҳо мекунанд. Ва Рустам раҳо меёбад. Аммо хангоме ки худ Сӯҳробро меафканад, фавран ба синаи вай ханчар мезанад.

Санъати бароати истехлол дар «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Атоулло Маҳмуди Хусайнӣ васеътар шарҳ ёфтааст. Ин муаллиф доираи санъати мазкурро хеле васеъ медонад, яъне он бо асарҳои эпикӣ маҳдуд нашуда, балки унсурҳои муқаддамотии ҳар як асари бадеӣ ҳамчун зикри номи муаллиф, феҳрасти матолиб, номгӯи адабиёти истифодашуда ва амсоли инҳоро фаро мегирад. Ба ин фикри Атоулло шарик шудан душвор мебошад, зеро: аз як тараф, бароати истехлол аз доираи адабиёти бадеӣ берун бароварда ва барои ҳама гуна таълифот таҳсис гардонидани шавад, аз тарафи дигар — ва ин аз ҳама муҳим аст — хусусияти образнокии бароати истехлол аз эътибор берун мемонад.

Намунаи барҷастаи бароати истехлолро дар «Ёддоштҳо»-и устод Айнӣ дучор меоем.

Бароати истехлол аз эпиграф фарқи зиёд дорад, чунончи:

1) агар эпиграф ҳамеша пеш аз матни асар ояд; бароати истехлол ҳамеша дар дохили он меояд;

2) агар эпиграф бо мавзӯӣ, мазмун, сюжет ва тарафҳои дигари дохилии асар бевосита алоқаманд набошад, бароати истехлол бе онҳо вучуд дошта наметавонад;

3) эпиграф дар ҳама гуна таълифот — илмӣ, публицистӣ, таълимӣ ва ғ. равоаст, аммо бароати истехлол танҳо ҳоси асарҳои бадеии ҳамосавист;

4) эпиграф орият аз сухани каси дигар буда метавонад, вале бароати истехлол ҳатман эҷоди муаллифи худии асар аст.

Соқинона, Муған-
нинома. Рӯҷӯи
лирикӣ

Чинсҳои адабӣ аз фазилатҳои ҳамдигар баҳраманд мешаванд. Аз ҳамин тариқ, асарҳои ҳамосавӣ низ аз имкониятҳои чинси ғиноӣ манфиат мебинанд. Чунончи, Абулқосими Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» зимни баёни ҳодиса ва масъалаҳои гуногун, аксаран дар анҷом ва ё оғози

баёни онҳо эҳсосоти худро аз моддаи тасвиршаванда ва ё андешаашро нисбати он ифода менамояд. Инак, поре ба ҳамин маънӣ:

Накорам кунун тухми ранҷу гуноҳ,
Ки омад сафедӣ ба ҷои сиёҳ.
Дилам сер гашт аз Фаридуни гурд.
Маро з-он ҷӣ, к-ӯ тахти Заҳҳок бурд.
Гирифтаи дил аз мулкати Кайкубод,
Ҳамон тахти Ковуси кай бурд бод.
Надонам, ҷӣ хоҳад буд ин ҷуз азоб?
Зӣ Кайхусраву ҷангу Афросиёб.
Бар ин месазад гар бихандад хирад,
Зи ман худ кучо кай писандад хирад?
Ки як нима аз умри худ кам кунам,
Ҷаҳоне пур аз номи Рустам кунам.
Дилам гашта серу гирифтаи малол
Ҳам аз пури Ковусу ҳам пури Зол.

Ин ҳолат диққати Низомии Ганҷавиро ба худ бештар ҷалб кард. Ӯ дар баъзе дostonхояш ба ин масъала дар ҳар ҷое мувофик ояд, эътибор меод. Аммо дар «Шарафнома»-ю «Иқболнома» вай ин чизро ба низоми (система) даровард: дар оғози ҳар як фаслеву ҳикояте дар ҳаҷми ду байт хитобан ба соқӣ ва ё муғанӣ эҳсосоту андешаи лирикии худро баён менамояд. Аз ҳамин ҷо истилоҳоти соқинома (агар хитоб ба соқӣ бошад) ва муғаннинома (мухотаб муғанӣ бошад) маъмул гашт.

Он пораҳои лирикие, ки дар ҷойҳои гуногуни асари Ҷамосавӣ, аксаран дар оғози он, аввалу интиҳои бобу фасл ва ё воқеаҳо дида мешаванд, соқинома, муғаннинома ва рӯҷӣ лирикӣ ном доранд.

Соқинома ва муғаннинома аз ҳамдигар фарқи казое надоранд ва чун муродифи ҳамдигар истифода мешаванд. Аммо рӯҷӣ лирикӣ истилоҳи нисбатан нав мебошад.

Ин навъ пораҳо дар шакли маснавӣ навишта шуда, андешаю мулоҳизаҳои қаҳрамони лирикиро доир ба ҳаёт, муҳимтарин нишонаҳои абадияту гуворони он — маӣ, ҷавонӣ, ишк, некӯкорӣ ва амсоли инҳо фаро мегирад.

Соқинома¹ роли иловагии композициониро низ мебозад. Масалан, яке аз муаллифони китоби дарсии «Адабиёти асрҳои XVI—XX» Садрӣ Саъдиев зимни таҳлили «Толибу Матлуб»-и Фитрати Зардӯзи Самарқандӣ навиштааст: «Як хусусияти соҳти достони Фитрат ин аст, ки он ба таври маъмулӣ ба бобҳо ҷудо карда нашуда бошад ҳам, вале пас аз анҷоми тасвири ҳар воқеа ё лавҳа ду байти соқиномае оварда мешавад, ки мазмунаш пешакӣ аз воқеаи навбатии мавриди тасвир хабар медиҳад (яъне чун бароати истехлол — Р. М.). Дар ин сурат байтҳои соқинома дostonро ба бобҳо ҷудо карда ва вазифаи як навъ унвони бобҳоро низ адо намудаанд».

Муҳаққиқи номбурда дар мавриди дигар ҳам гуфтааст: «Дигар ин ки агарчи Мулҳам монанди баъзе маснависароёни гузашта ҳар боби дostonи худро бо мурочиат ба соқӣ ба охир мерасонад, вале дар ин ҷо низ вай тариқан махсуси услубиеро пеш гирифтааст. Дар дostonи («Лайлию Мачнун»-и) ӯ мурочиат ба соқӣ танҳо тамом шудани ин ё он боб, балки дар айнаи ҳол бо мазмуни худ оғоз гардидани боби ояндаро низ ифода менамояд. Аз ин ҷиҳат «Лайлию Мачнун»-и Мулҳам «Толибу Матлуб»-и Фитрати Зардӯзро ба хотир меорад, ки дар он низ ду байти соқиномаи охири ҳар боб бо мазмуни худ аз боби оянда дарак медиҳад».

Ғоҳе нависанда бо баёни амали персонаж қаноат накарда муносибати бевоситаи худро ба предмети тасвир ифода менамояд, андешаашро аз рафтори персонаж ва ё эҳсосоташро аз натиҷаи воқеа ба қалам медиҳад. Ин навъ пораҳо, ки аз ҳиссиёту

¹ Доир ба соқиномаҳо муфассалтар ниг.: Ф. Зеҳниева. Жанр соқиноме в таджикско-персидской литературе (XIII—XV вв.) — Автореф-дис... канд. филол. наук — Душанбе, 1972.

андешаи муаллиф иборат мебошанд, ба воқеаю зиддият ва ҳодисаи мавриди тасвир бевосита мансуб нестанд, балки барои равшантар тасаввур намудани мавқеи ғоявии муаллиф, ҷою тақдири персонажҳо, ҷамъбасти воқеа ва амсоли инҳо кӯмак мерасонанд. Аз тарафи дигар, ин пораҳои лирикӣ ба хонанда барои беғалат фаҳмидани матлаби ғоявии нависанда, махсусан барои хуб мутаассир шудани вай аз ҳамин матлаб ёрии ҷиддӣ мерасонанд.

Доираи предмети пораҳои лирикӣ хеле васеъ буда, ба он ҳодисаю ҳолатҳои зиндагӣ, масъалаи ахлоқию иҷтимоӣ, фалсафаи зиндагӣ, муҳити табиӣ ва монанди инҳо дохил мешаванд. Одатан агармухотаби пора соқӣ бошад, ин маврид пораро *соқинома* мегӯянд ва гоҳи дигар мухтотаби муғаннӣ мешавад, ки дар ин сурат он пора *муғаннинома* номида мешавад¹.

Функцияи композициониву эмоционалии соқинома аз мулоим сар кардани суҷети қисса ва бедор намудани ҳиссиёти хонандаю шунаванда иборат мебошад. Аҳамияти дигари соқинома дар он аст, ки бинобар ҳузури равшану фаъолони қаҳрамони лирикӣ тамоми нақли ҳодисоти эпикӣ хусусияти зиндаи таъсирбахшро пайдо мекунад ва ҷанбаи лирикиву ҳамосавии асар баҳам омада, ягонагии томи онро таъмин менамояд.

Тадриҷан соқинома (муғаннинома) чун жанри мустақили лирикӣ ҳам эҷод мешавад. Махсусан, ду маснавии соқиномаи Хоҷа Ҳофиз, ки дар баҳри мутақорибӣ мусаммани максур гуфта шудаанд, «беш аз дигарон шӯҳрат доранд».²

Яке аз онҳо чунин оғоз меёбад:

Биё, соқӣ, он май, ки ҳол оварад,
Каромат фазояд, камол оварад.
Ба ман деҳ, ки бас бедил афтодаам
В-аз ин ҳарду беҳосил афтодаам.

Муроди Хоҷа Ҳофиз аз май — караму камоли одамӣ будааст. Ин ду чиз дар ҳаёти ҳам фарди алоҳида, ҳам кулли ҷамъият роли бағоят калоне мебозад. Май — баҳонаест, сабабест, дар караму камоли одамӣ. Бесабаб Хоҷа Ҳофиз ин мафҳумҳоро дар матлаъ баён накардааст.

Ташаббуси Ҳофизро дигарон идома доданд. Чунончи, Зухурии Туршезӣ, Низомиддин Маҳмуди Шерозӣ, Мирзонизомӣ Дастгайб, Мулло Туғроӣ Машҳадӣ, Аҳлии Шерозӣ, Соқии Хуросонӣ, Солики Қазвинӣ ва дигарон маснавиҳои соқинома навиштаанд.

¹ Донишманди мухтарам Муҳаммадҷаъфари Маҳҷуб аз фарҳангҳо ду байти мутақорибӣ мусаммани максур (маҳзӯф) мансуб ба Фаҳриддини Гургонӣ пайдо кардааст, ки дар яке хитоб ба соқисту дар дигаре ба муғаннӣ. Муҳаққиқ дар асоси умумияти ин калимаҳо ва ягонагии вазн тахмин мекунад, ки Фаҳриддини Гургонӣ маснавии соқинома эҷод карда будааст ва аз он Низомӣ мутаассир гардидааст. — Ниг.: Муҳаммадҷаъфари Маҳҷуб. — Соқинома-муғанинома. — Сухан, 1339, № 1, с. 77—79.

² Муҳаммадҷаъфари Маҳҷуб. Мақолаи мазкур, с. 69.

Хатто кӯшиши дар шакли ғайри маснавӣ гуфтани сокинома ба амал омад, масалан, сокиномаи Урфии Шерозӣ аз силсилаи рубоӣ иборат мебошад. Дертар Навоӣ дар сокиномааш лаҳзаҳои муҳими шарҳҳои худро дохил намудааст¹.

Пораҳои лирикӣ ҳам дар назм, ҳам дар насри муосир низ истифода мешаванд. Масалан, онро устод Турсунзода дар «Ҳасани аробакаш», махсусан достони «Аз Ганг то Кремль» хеле хуб ба қор бурдааст. Ё худ, С. Айнӣ дар «Дохунда», Н. В. Гоголь дар «Ҷонҳои мурда» аз он истифода кардаанд.

Масъалаи пор аҳои лирикий осори ҳамосавӣ диққати адабиётшиносони ҳозираро ҳам ба худ кашидааст. Ин мафҳум дар таълифоти онҳо чун *руҷӯи лирикӣ* номбар мешавад.

Умуман дар мавриди устухонбандӣ бояд гуфт, ки ҳар як жанри адабӣ, тибқи қонунияти жанрии худ, дорои сохти муайяни композиционӣ мебошад. Чунончи, агар устухонбандии китъа устувор бошад, сохти композиционии ғазал нисбатан заиф аст. Аз тарафи дигар, чигунагии устухонбандии асар ба табиати мавзӯ, воқеа, сюжет саҳт алоқаманд мебошад. Аз ин рӯ, устувории сохти композиционии асар далели истеъдоди баланди суҳанвар ба шумор меравад, зеро ӯ қисматҳои таркибии асарашро худсарона не, аз рӯи принципи «пеш омад — хуш омад» не, балки қатъиян мутобиқи рӯҳияи ғоя, мантиқи мавзӯ, воқеа ва лавозимоти дигари асари бадеӣ бо ҳамдигар пайванд месозад. Агар дар сурати табдил додани ҳамаи қисми асар ба қисми дигар қурби умумии он асар гум ва ё паст шавад, бояд донист, ки онро суҳанвари забардаст эҷод кардааст ва барои таълифи он таҳайюлро бедареғ сарф намудааст.

Чанд масъалаи дигари шеършиносии тоҷик мавҷуд аст, ки кам ё беш бо устухонбандӣ алоқаманд мебошад. Баъзеи онҳоро ин ҷо дидаи ҳамаи менамояд.

Тазмин

Ин истилоҳ ҳам айбҳо ифода менамояд, ҳам ҳунаро. Айб дар он сурат аст, ки маъни бидуни эҳтиёҷ ба мисраъ ва ё байту банди оянда

мавқуф гузошта шуда бошад. Аммо агар мавқуфгузори мазмун аз рӯи зарурат ва табиӣ сурат гирифта бошад, ин айб нест. Чунин ҳолат дар ҳамоша бисёр воқеъ мешавад. Масалан, ду байт аз «Шоҳнома»:

Чунин гуфт Ширӯй бо боғбон
Ки: «гар з-ин худованди гавҳарнишон
Нагӯй, ҳам акнун бибуррам сарат,
Ҳамонро, ки бошад зи бад гавҳарат.

(Ҷ. 9. с. 339)

Он тазмине, ки ҳунаро мебошаду асрҳо инчониб ҳусни идома дорад, зимни асар дар ғояи маврид овардани поре аз асари бар-

¹ Е. Исоқов. Навоӣ поэтикаси. — Тошканд: Фан, 1983, с. 85—99

частан адиби дигар ва гоҳе аз асари нағзи пешинаи худ аст. Ин тазминро ба ду гурӯҳ тақсими кардан мумкин аст:

- 1) тазмини нопурра,
- 2) тазмини пурра.

Дар *тазмини нопурра* қисми асар иқтибос мешавад, чунончи:

- 1) тазмини камтар аз мисрае;
- 2) тазмини як мисраъ — масалан, Ҳоҷа Ҳофиз як мисраи машҳури устод Рӯдакиро оварда буд:

Хез, то хотир бад-он турки самарканди диҳем,
Қ-аз насимаш «Бӯи ҷӯи Мӯлиён ояд ҳаме!»

- 3) тазмини як байт;
- 4) тазмини зиёда аз як байт.

Дар *тазмини пурра* — асари лирикӣ аз рӯи тартибу низомӣ муайяне қомилан иқтибос мешавад. Дар эҷодиёти адибони гузашта имрӯза тоҷик аксаран *ғазал* тазмин шудааст, ба *ғазал мухаммас* ва ё *мусаддас* бастаанд. Тазмин дар доираи навъҳои дигарӣ шеърӣ низ сурати имкон доштааст.

Шарти муҳимтарини тазмин ин аст, ки шояр овардашаванда ҳам аз рӯи мазмуну ғоя, ҳам аз ҷиҳати забону услуб бо суҳанони ниғоранда мутобиқати тоҷи дошта бошад, он чун дарбей ба ҷашм хӯранда не, балки мисли узви ҳатмӣ як ҷумлаи нахвӣ дар ҷои худ ҳобида бошад, ки он ҷумла бидуни он пора ноқису бемазмун бошад. Ана аз ҳамин ҷиҳат тазмин, махсусан мухаммаси тазминӣ барои адибони ҷавони соҳибистеъдод чун мактаб, чун воситаи сайқали маҳорат рол бозидаасту мебозад.

Назира.

Маънии луғавӣ қалима «монанда» аст. Дар истилоҳ — асарҳоро меғӯянд, ки дар пайравӣ асари дигаре эҷод шуда бошад.

Назира ҳам дар ҳамоса, ҳам дар лирика воқеъ шудааст.

Назираи ҳамосавӣ — пайравӣ кардан ба суҷети асосӣ, партави ғоявӣ ва образи характерҳои марказии достони адиби дигар мебошад. Чунончи, на танҳо ба достонҳои ҷудогонаи Ҳаким Низомӣ, балки ба «Ҳамса»-и ӯ назираҳои бисёре эҷод шудаанд, (вале бояд илова кард, ки камтар муаллифони ба назираи ҳақиқӣ муваффақ шудаанд, ғайр аз Амир Хусраву Мавлоно Ҷомӣ касе ба пояи Ҳаким Низомӣ — ҷӣ дар маънӣ ва ҷӣ дар суҳан — нарасидааст).

Назираи лирикӣ — он аст, ки шоир дар вазну қофияву радиф ва ғояву мавзӯи шеъри шоири дигар асар нависад. Имкон дорад, ки шоири сонӣ чизеро номаълум тағйир ва ё тақмил диҳад. Масалан, устод Айнӣ дар ин шеър, ки назираи қасидаи машҳури устод Рӯдакӣ, ҳам мавзӯро ба тарафи дигар тофтааст, ҳам қофияро дигар кардааст:

Бод имшаб мушқбор ояд ҳаме,
Гӯй, аз кӯи ниғор ояд ҳаме,
Вақти он омад, қушояд дил зи ғам,
Қ-аз ҷаман бӯи баҳор ояд ҳаме.

Лола чун лаъли лаби чонон ба чашм,
 Оташину обдор ояд ҳаме.
 Мушковар боди анбарбӯ шамол
 Аз ямӣну аз ясор ояд ҳаме.
 Хуш бувад морд канори обшор
 Ер ҳам гар дар канор ояд ҳаме.
 Сояи беду шамоли Шохрӯд,
 Табъи касро созгор ояд ҳаме.
 Реги Ҷӯғихонаро абр об зад,
 Бар дил аз вай кай ғубор ояд ҳаме?
 Оби ҷӯи Қаллукону Тавсанак
 3-оби кавсар хушгубор ояд ҳаме.
 Дар ғамаш имсол, Айнӣ, 3-ин ғазал,
 Ёди шодиҳои пор ояд ҳаме.

Чавобия — ҳамон назира аст, аммо ин ҷо аксаран ба ақидаи муаллифи пешин чавоб гуфта мешавад. Чунончи, қасидаи «Қремль»-и устод Лоҳутиро чавобияи «Хароботи Мадоин»-и Абулфазли Ҳоконӣ мешуморанд.

Татаббӯъ — дар луғат «табъ кардан» аст, дар истилоҳ шеърест, ки дар таъсири шеъри шоири дигар гуфта шудааст, яъне адиби сонӣ аз як асари маъруфи дигар мутаассир мешаваду мувофики он мавзӯъ ва шабеҳи тасвирҳои шоиронаи вай худ чизе эҷод мекунад.

Пайравӣ низ дар ҳамин маъниҳоро истифода мешаванд. «Пайравӣ» калимаи бетараф мебошад, аммо **ва таклид** «таклид» оҳанги манфӣ дорад. Таклиди хушку холи ба мавзӯю мазмун, вазну қофия, тарики муҳокот (системаи образҳои) адиби дигар, яъне пайравие, ки бидуни **навовари** сурат гирифта бошад, ҳеҷ адиберо алҳол ба муваффақият наовардааст ва нахоҳад овард. Пайравӣ дар сурате натиҷаи дилхоҳ дода метавонад, ки бо кобандагиву ҷӯяндагӣ ёр шуда бошад. Айёми наврӯз, ки гулчинӣ меравед, мебинед, ки лолаҳои нағзи сари рахро чидаанд. «Лола хохӣ, дуртар рав» гуфтаанд. Ин ҳикмат беҳуда нест.

Боби VI

ҚОЛАБИ СУХАН

Ҳар як чиз қолабу шакле дорад, ки барои таҳияи он қонунҳои муайян амал мекунад. Аз ҷумла, қолаби сухани бадеӣ ба се омил вобаста мебошад:

- 1) забон,
- 2) вазн,
- 3) қофия.

Ҳарчанд омилҳои мазкур чун лавозимоти асари бадеӣ ҳидмат мекунад, дараҷаи қурби қонунии онҳо гуногун мебошад: агар забон лавозими ҳатмии қулли асарҳои бадеӣ бошад, дуи дигар махсуси назм аст.

ЗАБОНИ АСАРИ БАДЕЙ

Дар асарҳои бадеӣ воситаи офариниши образ, тасвири воқеоту ҳолат забон мебошад; бе забон адабиёти бадеӣ вучуд надорад. Ба қавли Насириддини Тӯсӣ, *«моддаи шеър сухан»* аст. Фаҳмост, ки ин ҷо шеър ба маънии имрӯзаи *адабиёти бадеӣ* мебошад.

Максим Горький навишта буд: *«Нахуст-унсури адабиёт забон мебошад (таъкид аз мо — Р. М.), аслиҳаи асосии он ҳисоб меёбад ва дар якҷоягӣ бо далелҳо, воқеаҳои зиндагӣ материали адабиётро ташкил медиҳад... Калом — либоси ҳама гуна далелҳо, маъниҳо...»*¹

Мартабаи ҳалқунандагии забон дар адабиёти бадеӣ бесабаб намебошад. Доир ба макоми забон дар ҷомеа он қадар гуфтан кофист, ки он гувоҳи ҳастии миллат аст. Лоик дар мактаи шеъри *«Забонгумкарда»* хулоса мекунад, ки шахси забонгумкарда ватанро низ осон гум карда метавонад, — мантиқи матин дорад ин хулоса:

Он яке кадри сухангумкардае,
Дигаре боғу чамангумкардае.

Аз забони модарӣ гумкарда лек
Мерасад рӯзе ватангумкардае...

Кори нависанда дар масъалаи забон бағоят нозук буда, аз рӯи ягон хел қонуни навишта сурат намепазирад. Александр Фадеев фармудааст: *«Нависанда назди баҳри беканори калима ва мафҳум меистад. Барои ифодаи ҳар як мақсад ва образ ба хоҳири ӯ даҳ, понздаҳ, бист калима якбора меояд. Аммо аз инҳо яктои мувофиқтаринро бояд баргузид, ки ҳарчи дидаву хостаи туро то ҳадди имкон пурра ифода карда тавонад»* (Русские писатели о языке. — Л., 1954, с. 410). Муваффақияти адиб ба малакаи ӯ вобаста мебошад, ки аз анъанаи осори устодони сухан, забони зиндаи халқ, пешрафти илму техника ва ғ, ҳосил гаштааст. П. А. Вяземский дуруст мегӯяд, ки *«барои адиб истеъдоду фикру дониш доштан кам аст, боз ҳунари навиштан ҳам зарур аст, бе ин ҳунар нависанда мисли камонандозест, ки тираш ба нишон намерасад»*². Мушкилоти кори нависанда дар масъалаи забон аз ҳамин ҷиҳат ҳам хувайдост, ки вай бо категорияҳои сершумори забонӣ — *ҳамчун забони адабӣ, забони гуфтугӯӣ, лаҳҷа, профессионализм, жаргонизм* ва амсоли инҳо рафтори хосса бояд зоҳир намояд.

Забони адабӣ.

Забони адабӣ он аст, ки талаботи сарфию наҳвӣ ва савтии онро соҳибони ин забон дар адабиёти илмӣ, бадеӣ, муқотибот, қулли навиштаҷоти расмӣ пурра риоя менамоянд.

¹ М. Горький. Собр. соч., т. 27, с. 221-213.

² Аз китоби Д. В. Григорович. Литературные воспоминания. — М.: Худ. лит-ра, 1987, с. 90.

Забони адабиёти илми, матбуот, мактуботи шахсию расмӣ комилан адабӣ мебошад. Аммо дар адабиёти бадеӣ, хосса асарҳои ҳамосавию драматӣ ва ҳаҷвӣ талаботи забони адабӣ саросари ӯро намешавад, ки сабаби ин ҳолат дар поёнтар дида хоҳад шуд.

Покизагию ғановат ва ҳусну матонати забони адабӣ ба дараҷаи савод ва маданиятнокии соҳибони забон, сиҳхатии соҳти ҷома ва пухтагии сиёсати он дар марҳалаҳои конкрет, таърихи адабиёти зинда, ҳамчунин дараҷаи иқтисодию моддии ҳаёти иҷтимоӣ саҳт вобаста мебошанд. Мавқеи ҳар яке аз омилҳои мазкурро дар мисоли забони адабии тоҷик равшан дидан мумкин аст. Гирем таърихи адабиётро, ки он ба қавли донишманди мӯҳтарам Маҷиди Яқтоӣ «қадимтарин адабиёти зиндаи ҷаҳон» мебошад. Ин адабиёт ба як забон, ба ҳамин забони зиндаи адабии тоҷикӣ-форсӣ-дари¹ қариб сздаҳ аср боз вуҷуд дорад, зеро яке аз аввалин пораҳои шеърӣ машҳури ба мо расидаи «Аз Хутталон омадия» соли 725 гуфта шудааст. Дар ин муддати тӯлонӣ ин забон аз ҳисоби луғатҳои қадимаи худ, инчунин аз калимаҳои арабӣ, ҳиндӣ, юнонӣ, чинӣ, туркӣ, русӣ ва ғ. мукаммалу мустағнӣ шуд, суфтаю шевогашт, аз қудрати суханварони сершумораш образнокии баланду ҳушодоб пайдо кард.

Шоир гуфтааст:

Чу бо одамии ҷуфт гардад парӣ,
Нагӯяд парӣ ҷуз ба лафзи дари.

Яъне ин забон он дараҷаи ширину гуворост, ки гӯё забони парӣён бошад. Агар саҳтгире ҳамл кунад, ки ин ҳукмро шоири худ аз қамоли меҳр ба забони худ гуфтааст, гуфтаи дигаре ҳам овардан мумкин аст. Чунончи: адиби донишманди араб ал-Ҷоҳиз дар «Қитоб-ул-баён» беасос нанавиштааст: «Мо медонем, ки мардуми аз ҳама ширинсухан форсхоянд» (нашри II, III, с. 6).

Шоири муосир Муҳаммадмуҳити Таботабой таърихчаи забони шевои форсиро ҳуш ба назм овардааст:

Ин забон чун давлати дерини худро боз ёфт,
Бар пару боли сухан андешаи парвоз ёфт.

Аз Хуросон дар рикоби шеъри мавзунӣ дари
Ҳусни истикболи раҳ то Ганҷав, Аҳроз ёфт,

Дар нахустин қарни ҳаҷрӣ ин забон дар вазни шеър
Бар забони мардумӣ дар Балху Суғд оғоз ёфт.

Аз Тахористон чу дар ҳар сӯи Эрон пеш рафт.
Номи неки ҳешро аз хиттаи Шероз ёфт.

¹ Тоҷикӣ-дарӣ-форсӣ, ки имрӯз шартан се забон номида мешаванд, аслан се бародаранд, ки як модари меҳрубон парвариш кардааст.

Бо забони дигаре ҳаргиз ба чолаш барнаҳост,
З-ин ҷиҳат байни забонҳо давлати эъзоз ёфт.

Лафзе аз ин гаҳ рабуду маънӣ аз он баргирифт,
Дар баёни паҳлавӣ ин қудрати эъҷоз ёфт.

Хатте аз нав баргузиду роҳу расмаш тоза сохт,
Қ-аз барои ҷилва, гӯй, шевае дамсоз ёфт.

Бо забони форсӣ фарҳанги эрон тоза ғашт,
Пурс ҳам мафҳуми Эрони қуҳанро боз ёфт.

Мулки Эронро аз он пушту паноҳе шуд падид,
Дар паноҳаш эминӣ аз шарри турку тоз ёфт.

Ин мақоми арҷмандиро, ки акнун дар ҷаҳон
Дорад ӯ аз ҳиммати табъи суҳанпардоз ёфт.

Аз паси Фирдавсиву Хомӯш, яъне Мавлавӣ
Дар паи Саъди зи шеъри Ҳофизи Шероз ёфт.

Дар дифоъ аз ин забону шеъру хат дидам муҳит
Солҳо тавфиқи кӯшиш бешумору оз ёфт.

(Оянда, соли 14-ум, 1367, с. 4)

Ҳодисаи ғарибу ибратангез аст, ки халқи тоҷик тақрибан ҳазор сол аз давлаташ маҳрум буд, ба сараш аз ғазнавиён сар карда то манғитиён хонадонҳои гуногуни турку муғул ҳукмфармой кардаанд, аммо ин халқ маҳв нашудааст, балки ба туфайли забонаш ва шарофати адабиёташ зинда мондааст. Шоир Бозор Собир ба ҳамин маънӣ дар шеъри «Забони модарӣ» гуфтааст:

Ҳарчӣ ӯ аз моли дунёе дошт, дод,
Ҳиттаи Балху Бухоро дошт, дод,
Суннати волою девон дошт, дод,
Тахти Сомон дошт, дод.

Душмани донишгадош «Дониш»-и Сино гирифт,
Душмани бесуннаташ девони Мавлоно гирифт.
Душмани санъатфурӯшаш санъати Бехзод бурд,
Душмани беҳонааш дар хонаи ӯ ҷо гирифт.

Дод ӯ аз даст гурзи Рустаму Сӯҳробро,
Барбарони нотагонро тавоно кард ӯ.
Номи худро ҳамчу гӯри Рӯдакӣ аз ёд бурд,
Қотилони хешро машҳури дунё кард ӯ.

Қомати кӯтоҳи манғит
Аз манори каллаи аҳли Хуросон шуд баланд.
Пастии саҳрои Қипчок
Аз баландии Бадахшон шуд баланд.

Халқи тоҷик,
Халқи армон
Об дар ҷашм,
Ҷун ятимон
Дар лабаш ҳашм,
Ҷун асирон

Аз ватан то бар кафан ҳар буду нобуде, ки буд
 Бар кафанталбу ватанталбандаҳо бахшиду дод,
 Душмани дарवेशи худро
 Ёроҳу доро карду худ дарвеш шул.
 Дар миёни тангчашмоне, ки дар чашмонашон
 Солҳои тангиро медид ӯ,

Гаҳ дар оташ,
 Гоҳ дар об,
 Таҳ ба таҳ бо сӯхтанҳои манори сӯғдиёнаш сӯхт, сӯхт,
 Бо харобиҳои девору дари Афросиёнаш шуд хароб.

Лек лафзи модарияш
 Ҳамчу номи модараш
 Дар забону дар даҳонаш монд, монд.
 Ҳар сухан бо шири модар
 Сахт шуд дар устухонаш монд, монд.

Худ ба худ дар гӯшан хоки диёр
 Аз чудой, аз гарибӣ
 Ё гиристу гирияҳо бар обшорон ёд дод,
 Лафзи кухистоние бар боду борон ёд дод.
 Рӯдхоро Рудакидон кард ӯ,
 Бодхоро Анварихон кард ӯ.

Рузи ноободинаш тоҷик забон обод кард,
 Дар забонаш давлати бедавлатӣ бунёд кард:
 Давлате аз ҳарфи вазнин,
 Давлате аз шеъри рангин. —
 Аз чунон шеъре, ки ҳар як мисрааш
 Чуяе аз хуни сарбозони ӯст,
 Тораи нуре аз оташҳои зардуштони ӯст.

Гӯиё чун сайди мачруҳ
 Ё чароҳатҳои худро
 Гаштаю баргашта лесид,
 Бо забони худ даво кард.

Дар сарояш тоҷик аз бахти нагун
 Гарчи бо габру мусулмон
 Ҳамсаро буд,
 Ҳамрасулу ҳамхудо буд,
 Дар забон аммо чудо буд.

Аз сари минбар афтоданд нозирҳои ӯ,
 То наафтанд аз забони хештан.
 Дар сари сад дор чон доданд шоирҳои ӯ,
 То наафтад бар замин қадри сухан...

Дар ҳаду сарҳадшиносии ҷаҳон
 Сарҳади тоҷик забони тоҷик аст.
 То забон дорад, ватандор аст ӯ,
 То забондор аст, бисёр аст ӯ.

Донишманди панҷобӣ Саидмуҳаммади Акрам дар китоби «Ик-
 бол дар роҳи Мавлави» роҷеъ ба қисмати талҳи забони форсӣ дар
 сарзамини кабири Ҳинд, ки асрҳо забони расмиву давлатнаш
 буд, овардааст: «Забоне, ки барои аъсори мутаволий (асрҳои тӯло-

нӣ) забони расмӣи кишвар буд, забоне, ки ёд гирифтани он мӯчиби ифтихор ва мувоҳот шумурда мешуд, забоне, ки азизтар аз забони мазҳабӣ ба шумор мерафт, забоне, ки аз забони модари ҳам ширинтар пиндошта мешуд, забоне, ки забони шеър буд, забони завқ буд, забони дил буд ва забони рӯҳ буд, дар диёри худ ғариб, аҷнабӣ ва ношинос гардид. Ин дostonест ғамангез ва риккатафзое, ки калам бар он мегирад»¹

Ин фоҷиа алҳол ба сари забони тоҷикони Мовароуннаҳр омадааст. Аз ин рӯ, дар Тоҷикистон забони тоҷикӣ (форсӣ) мақоми давлатӣ гирифт. Аммо аҳли ҷомеа аз калон то хурд кӯшиш ба ҳарч надихад. Қонун ҳам забонро наҷот нахоҳад дод.

Забони гуфтугӯӣ *Он забоне, ки аҳли саводи мардум дар муҳовирот ба кор мебаранд, забони адабии (ё умумихалқӣ) гуфтугӯӣ номида мешавад*

Забони гуфтугӯӣи умумихалқӣ ҳамон забони адабиёт, ки дар навиштаҷот истифода мешавад, бо тафрикаи ночизе, ки аз табдили пасоянду пешоянд, талаффузи баъзе ҳарфҳо, таносуби шахсу шумора, такрори калимаҳои заданок ва амсоли инҳо иборат мебошад. Чунончи, дар забони гуфтугӯӣи тоҷикӣ аксаран ба ҷои пасоянди-ро **а, я, ра** талаффуз мешавад, гоҳе пешоянди *ба* чун пасоянд ба кор меравад (аз қабili *муаллимба гуфтам*) ва ҳоказо.

Миёни забони умумихалқӣи гуфтугӯӣ ва лаҳҷа фарқ бояд гузошт, зеро бисёр иттифок меафтад, ки одамон дар муҳовирот бештар ва ё камтар лаҳҷа ба кор мебаранд. Мутаассифона, инро дар забони баъзе муаллимоне, ки ҳисси милливу маданиятнокиашон паст аст, мушоҳида кардан мумкин аст. Гоҳе чунин ҳодисаи ногувор ҳам рӯй медиҳад, ки намоёндаи лаҳҷае шеваи худро дар пояи баланди маданият пиндошта, лаҳҷаи дигарро наҳ мезанад. Ин аз нодонист. Ин пиндошти газоф аз надонистани таърихи маҳал, муҳити сиёсӣву ҷуғрофӣи вай ва қонунҳои табиӣи лаҳҷаи мавриди мазаммат пайдо шудааст. Чунин рафтор зарари чандинтарафа дорад, чунончи:

- 1) он боиси аз чашми эътибор афтидани ҳуди одами мазамматкунанда мешавад;
- 2) миёни мардуми маҳалҳои гуногун нифок меандозад;
- 3) пеши роҳи забони адабии гуфтугӯиро медорад, ба забони милли зарба мезанад.

Дар асл лаҳҷаҳо хазинаи забони адабии миллианд, соҳибсуханони асил (на ҳар як адиб) аз муҳовироти мардуми он минтақае, ки миёни эшон парвариш ёфтааст, калимаи нодир ё тамоман нава (барои забони адабӣ), ифодаҳои нозук: таркибҳои образи бикрдор пайдо карда, дар мавриди муносиб ба кор мебаранд ва ба ҳамин восита ба ғановату латофати забони адабӣ кӯмак ме-

¹ Аз мақолаи Фотех Абдуллопури. Забони модариро бузург дорем. Ҷавонони Тоҷикистон, 1989, 20-уми январь.

расонанд. «Таксимоти забон ба адабӣ ва халқӣ,— гуфта буд А. М. Горький,— чунин маъни дорад, ки ба таъбире (так сказать) забони «хом» дорем ва забони аз тарафи устодон сайқалёфта»¹.

Забони гуфтугӯӣ дар таъбироту тақомулотӣ ҳамешагӣ мебошад: он муттасил дар асоси забони адабӣ, лаҳҷаҳо, забони халқҳои дигар гардиш дорад; аз ҳисоби онҳо бой мешавад, дар навбати худ, барои ғановату сиёсати онҳо чун сарчашмаи зинда хидмат менамояд.

Тавоноии забони гуфтугӯӣ ва ё, баръакс, заъфу парокандагии он ба шароити таърихи халқ ва сохти ҷомеа марбут мебошад. Мардуми минтақаҳо, ки сохти феодалиро барвақт паси сар карда, капитализм сохтаву онро барҳам дода, ба тарзи зиндагии социалистӣ расидааст, соҳиби забони муктадиру мукамал ва сернуфузи гуфтугӯӣ мебошанд. Дар заъфу парокандагии забони гуфтугӯӣи тоҷикӣ, беҳад суст тараққӣ кардани он, аз як тараф, таъсири зарарноки ҳамон сохти феодалии гузашта бошад, аз тарафи дигар, камҳавасалагию коҳилии анъанавӣ нисбат ба прогресси илму техника ва маданияти умумиҷаҳонӣ, ҳамчунин, кундии завқу ҳисси зарурати донишҷӯи мероси маънавии халқ сабабгор мебошанд.

Забони адабиёти бадеӣ	Мафҳуми забони адабиёти бадеӣ аз қулли мафҳумҳои дигари марбути забон, ҳамчун забони адабӣ, забони гуфтугӯӣ, лаҳҷа, неологизм, архаизм, историзм, жаргонизм, профессионализм ва амсоли инҳо фарқи ҷиддӣ дорад. Мухта-

саран метавон гуфт, ки *ин он забонест, ки дар таълифи асари бадеӣ ба қор рафтааст*. Дар таълифи асари образ бошад, ҳамин гуна унсурҳои забонӣ истифода шуда метавонад.

Пеш аз ҳама дар хотир бояд дошт, ки ба воситаи забон дар асари бадеӣ образ офарида мешавад. Метавон гуфт, ки ин вазифа ро забон бо ду тарз иҷро менамояд:

яке — баёни бевоситаи амал ва феълу ҳуи персонаж, яқоя бо замону маконаш;

дигаре — рамзу тамсилу киноя ва дигар санъатҳои бадеӣ, ки онд ба онҳо дар боби дуюм сухан рафт. Аммо тариқи аввал ба тафсири бештар эҳтиёҷ дорад.

Насириддини Тӯсӣ мегӯяд: «Ва истеъмоли шоир алфозро бар вучӯҳи мухталиф мумкин бошад. Ва баъзе асоми (номҳои) алфози мустаъмал (истеъмолшаванда) ин аст: муставли. ва луғат, ва зинат, ва нақл, ва мавзӯъ, ва мунфасил, ва мутағаййир, ва маънӣ». Агар ба тарзи дигар гӯем, ҳама гуна навъҳе ва унсурҳои забонӣ дар адабиёти бадеӣ мавриди истифода қарор мегиранд. Аммо аз ин сухан чунин маънӣ гирифта хатост, ки дар истифодаи забон низому меъёре мавҷуд набошад. Меъёр ҳаст.

Меъёри асосии истифодаи забон — моҳияти образи характер, пафоси асар, табиати методу мавзӯи асари бадеӣ ва омилҳои дигари объективӣ мебошанд. Чунончи, муроди нависанда офаридаи характери комили шахси зиёӣ бошад, ўро бо забони фасеҳу солими адабӣ ба гуфтор меорад, аммо агар персонаж дузду ғоратгар бошад, алфози вай ҳам кароҳатовар ва дур аз одоб хоҳад шуд... Ҳамин тавр, ҳар як симои тасвиршаванда моҳияти аслии

¹ Горький. Собр. соч. т., 24.—М., 1953, с. 493.

шахси худро, доираи касбу ҳунар, дараҷаи фазилату дониш ва завқу ҷаҳонбинияшро тавассути нутқаш намудор менамояд. Носири Хисрав гуфта буд, ки одам ба сухан ояд, рози вай ошкор мегардад:

Далели ақли мард омад сухан боз,
Чу ояд дар сухан, пайдо шавад роз.

Ба қавли Абулмачди Санои, «тарҷумони дил аст нутку забон», яъне ҳарчи дар ботин бошад, бо забон зоҳир мешавад. Маънии тавассути сухан падида омадани покию палидии одамро Мавлоно Ҷоми ин тариқа таъкид карда буд:

Ҳар чи ба дил ҳаст зи поку палид,
Дар сухан ояд асари он падида.

Чигунагии забони асари бадеӣ ба пафос (рӯҳия)-и он низ вообастагӣ дорад. Масалан, агар асар ҳаҷви бошад, рамзу муболиғаю киноя, алфози қабех зиёд истифода мешаванд. Дар асарҳои қаҳрамони ташбеҳу тавсиф ва алфози мӯхташаму мутантан бештар ба кор меҳуранд. Ҳамин навъ, марсияҳо, шаҳрошӯб, асарҳои баҷагона хусусиятҳои хосаи забони худро доранд.

Забони асари романтикӣ аз асари реалистӣ фарқ дорад, чунончи, агар тамсилу ташҳис, рамзу киноя, талмех ва умуман воситаҳои хушпардозию баландпарвозии сухан хоси романтизм бошанд, алфози муқаррарии воқеӣ бо доираи маъниҳои маълуми ҳаётнашон хоси методи реалистӣ мебошанд.

Хуллас, тамоми рангу тобишҳо ва навъу ҷансҳо, ки дар забони халқ (на танҳо забони адабӣ ва забони умумихалқии гуфтугӯи) вуҷуд доранд имконпазиранд, дар адабиёти бадеӣ истифода мешаванд. Доираи забони адабиёти бадеӣ аз доираи забони халқ (ҳамроҳи архаизму историзму неологизм ва варваризмҳои) васеатар мебошад, зеро нависанда иқтидори ихтирои калимаи комилаи нав ва ё иқтибоси ифодаи забони ғамоман беганаре дорад. Сабаби вусъати доираи забони адабиёти бадеӣ ин аст, ки дар масъалаи фардияту умумияти заминаи образ, барои офариниши характери ҳаққонии тиш, баъд аз амали персонаж, воситаи тавонотарин ба шумор меравад. Барои равшантар тасаввур намудани ҳақиқати ин фикр забони персонажҳои ҳикояи Сотим Улуғзода «Ҳалокати шоҳ-паланг», драмаи у «Алломаи Алҳам», драмаҳои Файзулло Ансорӣ «Имтиҳон», Ф. Мухаммадиев «Вопасин арӯси амралмуъминин» ва ғайраро ба хотир овардан кофист.

Дар адабиёти бадеӣ ду воситаи истифодаи забон мавҷуд мебошад:

1) аз забони ҳуди муаллиф, ки с у х а н и т а в с и ф и ю т а с в и р и и нависанда мегӯянд;

2) аз забони ҳуди персонажҳо, ки м у к о л а м а в а г у ф т у г ў меноманд.

Нависанда замону макони воқеа, симои персонаж ва ҳаяҷону

хиссиёти ўро, гоҳе равиши ходиса ва анчоми онро ба нияти беҳтар кушодани образ, пурратар қардани характер, равшантар шудани зиддият, яклухтии асар ва мақсадҳои дигар тафсир медиҳад.

Нависанда дар сухани тафсирии худ талаботи забони адабиро бояд пурра ва ҳатман риоя нимояд. Нависандаи мўътабари тоҷик Ҷалол Иқромӣ дар баъзе асарҳояш, чунончи «Духтари оташ» гоҳе мутобиқати мубтадову хабарро дар шахсу шумора риоя накардааст, ки ин боиси баҳси ҷиддии аҳли қалам шуда буд. Гап дар сари ин аст, ки нависанда муаллими нонамоён, вале пурзӯри забон мебошад ва ҳар як пешниҳоди ӯ, сарфи назар аз моҳияташ, пайравон пайдо хоҳад намуд. (Зимнан, бо дили пурдард бояд илова намуд, ки дар масъалаи торафт ғализ шудани нутқи муосирони мо саҳми бисёр адибон, махсусан журналистони заиф беҳад калон мебошад).

Вобаста ба сухани муаллиф масъалаи *шахси ноқил-ро* ҳам дахл қардан воҷиб менамояд. Гап дар сари ин аст, ки гоҳе нависанда як *мане-ро* ба қатори персонажҳо дохил намуда, воқеаро аз забони вай, мушоҳидаро ба ҷашмони вай намоиш медиҳад. Дар қисми зиёди чунин мавридҳо шахси ноқил дарвоқеъ ҳам ҳуди нависанда аст, ё ба вай қаробат ва ҳусни таваҷҷӯҳи том дорад, чунон ки инро дар мисоли Ваня дар романи «Хору таҳқиршудагон»-и Федор Достоевский, Садриддин дар «Марги судхӯр»-и устод Айни, Қурбон дар повести «Дар он дунё»-и Фазлиддин Мухаммадиев ва ғ. мушоҳида қардан мумкин аст. Аммо гоҳе шахси ноқил тамоман дар гуруҳи дигар, ҳатто дар гуруҳи муҳолифи идеали муаллиф қарор мегирад — масалан, Белкин аз «Повестҳои Белкин»-и Александр Пушкин, Панько аз «Шабҳо дар назди деҳаи Диканька»-и Николай Гоголь ва ғ. Дар мавриди аввал нутқи персонажро сухани тавсифии нависанда доништан мумкин аст, аммо дар мавриди дуюм — не.

Персонажҳо ғайр аз амалиёти бевосита гуфтугӯ ҳам мекунанд, ки ба ин восита нависанда воқеаю ҳолатро шарҳ медиҳад, дили персонажҳоро мекушояд ва ғайраю ҳоказо. Муколамаи персонажҳо асосан ду хел мешавад:

1) гуфтугӯи байни худ, ки онро *м у қ о л а м а, д и а л о г* мегӯянд,

2) гуфтугӯ худ ба худ, ки онро *м о н о л о г* ҳам меноманд.

Нутқи персонажҳо барои кушоиши олами ботинии онҳо ёри хеле хуб мерасонанд. Бесабаб нест, ки гуфтугӯ, махсусан гуфтугӯ худ ба худ дар асарҳои психологӣ васеъ истифода мешаванд.

Дар бораи чигунагии забони асари бадеи, яъне ғановату камбағалии ва салосату берангии он, омили хеле муҳими *с у б њ е к т и в и р о* таъкид бояд қард, зеро масъалаи мазкур ба дониши адиб, бардошти меҳнати вай, шавқу рағбаташ ба сарвати маънавии халқ ва ғ. саҳт вобаста мебошад. Таърихи адабиёти ҳар як халқ дар ҳар як давра бо ҷандин мисол исбот мекунад, ки таълифоти як гуруҳи адибон аз нуктаи назари калимаю ифода бой ва салису

гуворо бошад. навиштаҳои гурӯҳи дигар маҳдуд. берӯх ва ҳатто мағшуш мебошанд. Сабабаш дар он аст, ки гурӯҳи аввал ба осори адибон ва забони халқаш муҳаббати беандоза дорад, машаққатро писанд намекунад, дар сари як калима ранчи беҳисобе мекашад..., аммо гурӯҳи дигар сифатҳои мазкурро ё кам дорад, ё таъмоман надорад. Аз адибони муосири тоҷик дар ин масъала махсусан муносибати Муъмин Қаноат, Бозор Собир, Лоик, Кӯҳзод, Саттор Турсун, Абдулҳамид Самадов ва ҷанде дигарон ибратангез мебошад. Баҳои баланди Шайхурраис — «шарафмандтарини ашхос — нақӯкорону нақӯгуфторонанд» маҳз ба ҳамин навь адибон дахл дорад, чунки «шоирон амирони забонанду табибон — подшоҳони бадан. Яке рӯхро бо фасоҳати калом ҳаловат бахшад, дигаре танро табобат мекунад».

Қори адиб бо забон мисли қори заргарист. Суханшиноси классик Шамси Қайси Розӣ (асри XIII) амали шоиру наққошро бо ҳамдигар монанд мекунад.

На танҳо Шамси Қайс, балки боз даҳҳо суханшиносону суханварони бузурги замони гузашта дар бораи забон гаштаю баргашта сухан кардаанд, аз ҷумла роҷеъ ба таносуби забони асари бадеӣ бо рӯҳи и ғояви тематикӣ ва ундариқавӣ изҳори ақида намудаанд. Ин ҷо суханро кашол надода, ин қадар таъкид кардан кофист, ки асари бадеӣ ғайр аз он ки ёдгори бевоситаи муаввиф мебошад, боз нишондихандаи дараҷаи дониши соҳиби асар, завқу ҳунар, сатҳи одобу ғазл ва ҳатто гувоҳномаи сиёсати фарҳангии замони зиндагии ӯ ҳисоб ёфта метавонад. Мисоли ин қабил ҳолатро ҳуди шогирдони азиз ҳам аз адабиёти гузашта ва ҳам аз адабиёти муосир хеле бисёр пайдо карда метавонанд.

Сухан тибқи низоми худ ду навь мешавад:

Назму наср

- 1) мансур.
- 2) манзум.

Сухани мансур он аст, ки аз рӯи талаботи қо-

нунҳои сарфу наҳви забон мурааттаб гардида бошад. Бинобар ин, он таърифе, ки насрро «сухани пароканда» мегӯянд, он қадар сахҳ нест. Адиби суханшиноси асри XV Ҳусайн Воизи Қошифӣ навишта буд: «**Наср** — дар луғат пароканда қардан бошад; ва дар истилоҳ — қаломро гӯянд, ки мавзуну муқоффо набошад» (Бадоеъ-ул-афкор ғӣ саноеъ ил ашъор, в. 8 б). Сухани солими мансур ҳатман меъёр дорад ва он наҳв (грамматика)-и забон мебошад.

Сухани манзум он аст, ки мувофиқи талаботи се меъёр — вазну қофия ви грамматика гуфта шуда бошад.

Азбаски масъалаҳои вазну қофия дар фаслҳои баъдина алоҳида-алоҳида ҳоҳанд омад, ин ҷо доир ба махсусияти забони шеър андаке таваққуф қардан лозим меояд. Аммо аввалан ҷеиз аст, ки таҳмини Абӯтубри Розонӣ зикр ёбад, ки гуфтааст: «Дар оғоз,

¹ Дар шеъри муосир қурби ин меъёр кам шудааст.

хосса қабл аз ихтирои арӯз тафовуте байни назму наср вучуд на-
доштааст»¹.

Бинобар тақозои лавозимоти назм ва табиати улвии худ су-
хани манзум хеле хусусиятҳо дорад, ки баъзеашон зикр мешаванд.
Якум. Калимаҳо дар назм кӯтоҳ (ихтисор)-пазиранд — ҳамчун
вагарна: *в-арна, арна, ҳамчун:* *ҳамчу, чу, азбаски:* *зибаски, баски,*
хуршед: *хур, шед* ва амсоли инҳо. Ин навъ кӯтоҳкуниҳо дар наср,
хосса насри реалистӣ, ба чиддияти сухан футур мерасонанд.

Дуюм. Калимаҳои китоби-и дар муҳовирот истеъмолиаша-
ванда — аз қабилҳои *меҳан, шамс, хуршед, қамар, бадр, сипеҳр,*
шаҳ ва амсоли инҳо — дар шеър фаровон истифода мешаванд.

Сеюм. Истифодаи баъзе калимаҳои шаклан тағйирёфта — ба
мисли **ситора:** *истора, бешумор:* *бешумар, шиканча:* *ишканча,*
истода, *ситода, сафед:* *испед, бараҳна:* *барҳана, гурусна:* *гурсна,*
подшоҳ: *подша, подшаҳ офтоб:* *афтоб, Фаридун:* *Офаридун, Афре-*
дун ва ғ. — дар назм равост.

Се мисол аз Ҳаким Фирдавсӣ ба ҳамин маънӣ. «Барӯ» — «абрӯ»:

Ҳама дил пур аз кину пурчин барӯ,
Ба ҷуз ҷангашон нест ҷиз орзу.
«Ҳазмон» — «ҳамзамон»:
Зи курси ба ҳашм андар овард пой,
Ҳамегуфту бархост ҳазмон зи ҷой,
«Бишкард» — «ишикор кард»:
Ҳамебуд бӯсу канору набид,
Магар шер, к-ӯ гурро бишкард.

«Пардахта» — «пардохта» (холи):

Магар го яке ҷера созад ниҳон,
Қи пардахта монед зи мардум ҷаҳон.

Гоҳе ҳамсадоро баташдид меоварданд — ду мисол аз «Шоҳнома»:

Набуд хусраве бартар аз Ҷаммшед,
К-аз ӯ буд гетӣ ба биму умед...

Ҳама бар сарашшон фуруд омадӣ.
Синаҳро якояк ба ҳам барзади.

Шоирони давран аввал *ҳарғиз*-ро дар шакли *ҳағирз, нилу-*
фар-ро чун *нилуфал* истифода кардаанд, ки ин рафтор шояд
нашуд ва дертар ба эътирози саҳти суханшиносон дучор омад.

Се хусусияти мазкур фикри Ҷирмунскийро тасдиқ менамояд,
ки «материали шеър образҳо нестанд, эҳсосот ҳам не, балки ка-
лима мебошад. Шеър санъати сухан аст. таърихи шеър таърихи
сухан аст».

Чорум. Санъатҳои бадеӣ дар назм фаровон ба кор мераванд,
аммо дар наср камтар. Ақидаи Арасту дар бораи ташбеҳ ба санъ-
атҳои дигар ҳам оид буда метавонад: «ташбеҳ дар наср ҳам ман-

¹ Абутуроби Розонӣ. Шеърҳои мусикӣ ва созу овоз дар адабиёти форсӣ. —
Техрон, 1342, с. 18.

фиатбахш буда метавонад, аммо дар баъзе мавридҳо на то он дараҷае, ки дар шеър дорад».

Панҷум. Мубтадову хабар гоҳе дар шумора мутобик наомада метавонанд. Дар наср ин қонидаро вайрон кардан мумкин нест.

Шашум. Қои сараъзо ва аъзоҳои ҷумла дар наср муайян мебошад; аввал мубтадо, баъд аъзоҳои дигар, дар охир хабар. Ин қоида дар наср тақрибан ҳамеша риоя мешавад. Аммо дар назм тартиботи мазкур тағйирпазир мебошад ва касе ба он тааҷҷуб намекунад.

Дархури афзудан аст, ки шеър агар аз ҷониби гӯяндаи пурхунар адо гардад, ҷамоли ин хунар ҷамоли дигар меёбад. Бесабаб дар аҳди гузашта ровиёни махсус набудаанд. Ровии усғод Рӯдакӣ Маҷ имрӯз ҳам миёни ҳама кас маълуму машҳур мебошад. Масъуди Саъди Салмон низ ба ровии худ Хоҷа Абулфатҳ эҳтироми самимона доштааст, чунончи:

Шеърҳои маро ба айб мағир,
Хоҷа Булфатҳ, ровии меҳтар,
Ту ба овози ҷонфизои бадеъ
Айбҳое, ки андар ўст, бубар.

Шодравон Маҳмуди Воҳид дар ин хунар нодираи аср буд.

Вобаста ба забони назму наср ҳолатеро ишора кардан бамаврид аст, ки забони шеър, бинобар қонунҳову истисноҳои номбаршуда, як рӯҳияи анъанавии худро идома медиҳад (қасдан «рӯҳияи архаистӣ» нагуфтем, зеро ин мафҳум голибан тобиши манфӣ дорад). Сабаби муҳими назар ба насри муосир бештар дастрас будани шеъри имрӯза ба қулли хонандагони тоҷикзабону дари-забону форсизабон шояд ҳам ин ҳолат бошад. Аммо аз ин чунин натиҷа гирифтани нашоҷад, ки насри ҳалқе барои хонандагони ҳалқӣ дигар дастнорас бошад. Насри балеғ ҳама ҷо қадри шоиста дорад, ки ба ин наشري матни қомили «Ёддоштҳо»-и устод Айни дар Техрон гувоҳи шуда метавонад.

Гоҳе ҷавонон калимаю ифодаҳои хоси шеърро дар насри бадеӣ, ҳатто хабару мақолаҳои матбуот истифода мекунанд, ки ин ранги ҷиддияти суҳанро мебаррад. Он ҳикмате, ки меғӯянд: «ҳар суҳан ҷоеву ҳар нуқта мақоме дорад», ба ҳамин ҳолат низ алоқаманд мебошад.

ВАЗНИ ШЕЪР

Воҳиди шеър
ва вазн

Пеш аз шиносӣ бо таърифи вазни шеър ду воҳид — *воҳиди шеър* ва *воҳиди вазн*-ро аз назар бояд гузаронд, зеро мафҳумҳои номбарда дар системаҳои гуногуни шеър маъниҳои мухталифро ифода менамоянд.

Воҳиди шеъри тоҷикӣ дар ибтидо ба ҷаъд буд. Дар жанрҳои

анъанавии рубой, дубайти, ғазал, китъа, қасида, маснавӣ, тарҷеот, мустазод, фард воҳиди мазкур қурби худро нигоҳ доштааст. Дертар, баъди пайдояши мусаммат воҳиди нав — б а н д илова шуд, зеро қонуниятҳои жанрии ҳамаи навъҳои мусамматро маҳз бандҳои семисраъӣ, чормисраъӣ, панҷмисраъӣ... ташкил додаанд. Аз тарафи дигар, дар бандҳои мисраъҳои тоқ мафҳуми байт умуман рост намеояд.

Ғайр аз мафҳумҳои байт ва банд дар шеъри тоҷикӣ м и с р а ъ ҳам чун воҳид ба қор меравад. Пеш дар таркиби асарҳои бадеии мансур, илмӣ, таърихшиносӣ ва ғ. бо ниятҳои гуногун, вале бештар аз ҳама барои таъкиди мағлаб ва далели он ҳамагӣ як мисраъ меоварданд, чунончи дар «Бадоеъ-ус-саноеъ»-и Атоулло ин мисраъ мазкур аст:

З-он ки болотар аз устод дӯкон натвон кушод.

Мисраъ махсусан дар шеъри муосири тоҷик, ки аз тариқи *арӯзи нав* эҷод мешавад, чун воҳид хизмат мекунад. Ҳангоми ҳисобу китоб дар замони мо воҳиди ягона *мисраъ* мебошад. Азбаски *арӯзи анъанавӣ* ҳоло ҳам ҳукми бештар дорад ва воҳиди асосии он байт мебошад, ҳангоми таърифи вазн ва тафсири он ҳамин воҳид дар назар дошта хоҳад шуд.

Воҳиди вазн дар баъзе шеърҳо, масалан, шеъри русӣ, з а д а мебошад, аммо дар шеъри тоҷикӣ ҳ и ч о-ст.

Истилоҳи *ҳиҷо* мӯҳтоҷи тафсири ҷиддист, зеро мафҳуми он дар шеършиносӣ аз фонетика фарқи кулӣ дорад: *агар шартӣ ҳиҷо дар фонетика мавҷудияти як садон о қ бошад, дар ҳиҷои арӯзӣ д а р о з и ю кӯ т о ҳ и и о в о з ҳ о ба ҳисоб гирифта мешавад*, бинобар ин, як ҳиҷои фонетикӣ (масалан, қор) баробари ду ҳиҷои арӯзӣ қурб дорад.

Таърифи вазн

Бо сабаби гуногунии маъниҳои воҳидҳои вазн таърифи ҷомеи вазни шеърро ба вучуд овардан душвор мебошад, аммо инаш муҳаққақ аст, ки *вазни шеър дар ҳама гуна системаҳо аз баробарии воҳидҳои вазн фароҳам меояд*.

Дар айни замон таърифиро, ки дар рисолаи С. Давронов мазкур мебошад, нисбатан пурра доништан мумкин аст: «*Бо як тартибу низоми муайян, паси ҳамдигар такрор шуда омадани порчаҳои тараннумӣ — рукнҳо, бо тартиби муайян омадани ҳиҷоҳои дарозу кӯтоҳ ва зада дар калимиҳо вазн номида мешавад*»¹.

Дар вазни зада микдори задаҳои мисраи якум то охири шеър як хел меояд.

Дар вазни ҳиҷоӣ, ки дар шеъри тоҷикӣ ҳам истифода мешавад, микдори ягонаи ҳиҷоҳо дар саросари шеъри риоя карда мешавад. Масалан, ҳар як мисраи шеъри зерини устод Лоҳутӣ даҳ-ҳиҷоист:

Чавоне пурсид аз пири доно,
Ки: «Эй дониши гу мушқилкушо!

¹ С. Давронов. Сохти шеъри тоҷикӣ. — Душанбе: Ирфон, 1976, с. 9. (Ҳамчунин ниг.: Фарҳанги истилоҳоти адабӣ-шиносӣ, с. 18-19).

Шогирдонро панди устод некӯст,—
 Бигӯ: бародар бехтар аст ё дуст»
 Пири хирадманд чунин посух дод,
 Ки: «зиндагонист бехтарин устод.
 Зиндагӣ собит кард байни башар,
 Ки дӯст аз бародар бувад бехтар.
 Мумкин аст бародар дӯст нашавад,
 Аммо дӯст доим бародар бувад...»

Аксари шеърҳои ҳисси бачагона 5—7-ҳиссианд. Дар ин соҳа бештар аз ҳама Гулчеҳра Сулаймонӣ ва Наримон Бақозода муваффақият доранд. Поре аз шеъри Гулчеҳра «Меҳмони нав».

Кӣ омаду кӣ омад?
 Гирён аз дар даромад?
 Бо як олам гул омад?
 Бо созу ғулғул омад?

Баррачаи маст омад!
 Ба рӯяки даст омад!
 Меҳмонаки нав омад!
 Бо «Волга» дарран омад!

Ин пора гувоҳи меҳнад, ки оҳанги он аз ашъори халқӣ омадааст. Вазну оҳанги умуман ҳамаи осори оӣ бо оҳанги суҳани халқӣ муносибати бевосита дорад. Адиби куҳансоли тоҷик Раҳим Ҳошим, ки шарафи шогирдӣ хамкорӣ устод Айнӣ насибаш гардидааст, ба хотир меорад: «Домулло (Айнӣ-Р. М.) он чиро, ки ҳамаи рӯз навиштааст, дар фароғи кор ба мо нақл мекард. (...) Агар ба нақл шеъре даромада бошад, онро бо оҳанг меҳонд. Нағз дар хотир дорам, шеъри духтари мулло чорторино, ки дар «Дохунда» ҳаст ё ин ки шохдӯхтар, ё шеъреро, ки дар боби XVIII қисми аввали «Ғуломон» ғуломҳо дар ёди ватан меҳонанд. Домулло меғуфт, ки ин шеърро ба оҳанги суруде, ки як вақтҳо аз як ҳофизи мавриғҳои Бухоро шунда буд, навиштааст.

Аз ҳаво мевазад нахати форам,
 Ин магар омад аз Қаршӣ, аз ёрам?
 Аз ҷамак бар ҷамак чун сабо гардам,
 То ба ӯ воҳӯрам, кам шавад дардам.

Вақти бо оҳанг хондани ин шеърҳо бо зарби оҳанг дасташиро ба рӯи миз зада меистод»¹.

Дар вазни арӯз на танҳо ба ро ба р и и ҳ и ҳ о ҳ о, балки сифати дарозию кӯтоҳии онҳо низ ба ҳисоб гирифта мешавад. Ғайр аз риояи микдори умумии ҳиссиҳои кӯтоҳу дароз боз риояи т а н о с у б и ҳ о и он ҳиссиҳо аз қонунҳои асосии вазни

¹ Раҳим Ҳошим. Дар коргоҳи эҷодии устод. — Садои Шэрк, 1971 № 4, с. 107-108.

арӯз ба шумор меравад, яъне агар мисраи якум бо ҳичои кӯтоҳ оғоз ёфта бошад, оғози кулли мисраҳои шеър бояд кӯтоҳ шавад.

Дар хотир бояд нигоҳ дошт, ки шеъри арӯзӣ ҳам к в а л и т а т и в ӣ мебошад, ҳам к в а н т и т а т и в ӣ, яъне ҳам сифати ҳичо-хо ба эътибор гирифта мешавад, ҳам микдорашон.

Калимаҳои забони тоҷикиро аз рӯи бузургиашон арӯзиёни қадим ба се қолаби асосӣ тақсим кардаанд ва ба онҳо номи *сабаб*, *ватад* ва *фосила*-ро додаанд.

1. **Сабаб** ду навъ аст:

а) *сабаби хафиф (сабук)* — як ҳичои пӯшида, ба мисли *гул ва гил*;

б) *сабаби сақил* (вазнин) — ду ҳичои кӯтоҳи кушода, ҳамчун *гала ва рама*.

II. **Ватад** низ ду хел мешавад:

а) *ватади маҷмӯъ* (ҷамъкунанда) — ду ҳичо: аввал кӯтоҳу баъд дароз, аз қабилӣ *падар* ва *писар*;

б) *ватади мафруқ* (фарқкунанда) — низ ду ҳичо: аввал дарозу баъд кӯтоҳ, ба мисли *лола* ва *жола*.

III. **Фосила** ҳам ду навъ аст:

а) *фосилаи суғро* (хурд) — се ҳичост: аввал ду кӯтоҳ, дар охир дароз, чунончи *бидиҳӣ* ва *бираҳӣ*;

б) *фосилаи кубро* (калон) — чаҳор ҳичо: аввал се кӯтоҳу баъд дароз, ҳамчун *бизанамаш* ва *бубарамаш*.

Дар асоси радду бадали қолабҳои мазкур рукнҳое ҳосил мешаванд, ки онҳоро *афоилу тафоил* мегӯянд ва аз инҳо иборатанд *фаълун, фоилун, мафоилун, мафойлун, мустафилун, муфтаилун, муфоалатун, мустафъилатун*.

Дар натиҷаи истифодаи бевоситаи рукнҳои мазкур ва ё омезиши онҳо бо ҳамдигар *б а х р ҳ о и а с л ӣ* ва *ф а р ъ ҳ о и о н ҳ о* ҳосил мешаванд, ки омузиши нурраи ин масъала бар ўҳдаи *илми арӯз* ва дарси *низминосӣ* мебошад.

Шарти ҳичоҳои арӯзӣ. Ин ҷо мухтасаран аз назар гузаронидани шароити пайдоиши ҳичоҳои арӯзӣ зарур мебошад, то кас аз моҳияти вазни арӯз тасаввуроте дошта бошад, Муҳимтарин шартҳо инҳоянд:

1) як садонокӣ кӯтоҳ дар танҳои як ҳичои кӯтоҳ ҳисоб меёбад, чунончи:

Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи хиндуяш бахшам Самарқанду Бухоро.
(Ҳофиз).

2) Як садонокӣ кӯтоҳ баъд аз ҳамсадо (ҳамчун *ба, ки, чи, чу...*) низ ҳичои кӯтоҳ ҳисоб меҳӯрад, масалан:

Зи сар бигашт бе ту оби чашмам,
Яке аз саргузаштам бе ту инаст.

(Лохутӣ)

3) Агар садоноки кӯтоҳ пеш аз ҳамсадо ояд (ба мисли *аз, ан, ин, -ик-*) ҳичо дароз мешавад, чунончи:

Абр омаду боз бар сари сабза гирист,
Бе бодаи аргувон намебояд зист.

(Хофиз)

4) Як садоноки кӯтоҳ дар ихотай ду ҳамсадо (ҳамчун *дар, гар, шав, сир, мус—...*) як ҳичои дарозро ташкил медиҳад, масалан:

Ҷуз ҳодиса **ҳаргиз** талабам **кас** накунад,
Як пурсиши гарм **ҷуз** табам **кас** накунад.

(Рӯдаки)

5) Як садоноки дароз (устувор) ҳамеша ҳичои дароз мешавад (аз қабилӣ о, ў...), чунончи:

Бӯи Ҷӯи Мӯлиён ояд ҳаме,
Еди ёри меҳрубон ояд ҳаме.

(Рӯдакӣ)

6) Як садоноки дароз баъди ҳамсадо (ҳамчун **мо, кӣ, гӯ...**) низ ҳичои дароз мешавад, масалан:

Арзандагар аз ишк ба олам гуҳаре нест,
Покиза бидораи, ки ба ҳастӣ сабаб аст ин.

(Лоҳутӣ)

7) Садоноки дарози пеш аз ҳамсадо омада (ба мисли *ош, оф-, уф-...*) баробари якуним ҳичо мебошад, Бояд илова кард, ки ифодаи *якуним* шартӣ мебошад, дар асл он ду ҳичо — яке дарозу дигаре кӯтохро мефаҳмонад, аммо ба ин қарор ки ҳамеша ҳичои дароз аввал ва ҳичои кӯтоҳ баъди он меояд.

Офтобам зери хоку шаб мани хунинчигар
Хок бар сар мекунам, то **офтоб** ояд бурун.

8) Садоноки дароз дар ихотай ду ҳамсадо низ баробари якуним ҳичо мебошад, чунончи:

Хоб, оре бародари марг аст,
Ки аз ў нахли умр бебарг аст.

(Биной)

9) Як садоноки дарози дар ихотай се ҳамсадо омада (ҳамчун *дошт, дӯст, чист...* низ якуним ҳичоро ташкил медиҳад, зайли:

Дӯст машмор он ки дар неъмат занад
Лофи ёриву бародархондагӣ

(Саъдӣ)

10) Як садоноки кӯтоҳи дар ихотаи сё ҳамсадо омада (ба мисли *даст, рафт, кушт, кишт...*) ҳам баробари якуним ҳиҷост, чунончи:

Зи оби ҷӯй ҳар соат ҳаме бӯи гулоб ояд,
Дар ӯ шустаст, пиндорӣ, нигори ман рухи гулгун.

(Рӯдакӣ)

Баъзе истисно ва анъанаҳо. Дар шеъри арӯзӣ якчанд истисноҳо ҳастанд ва чанде коидаҳои маъмулӣ амал мекунанд, ки донистани онҳо низ аҳамият дорад. Чунончи:

1) Ҳиҷои пӯшидаи кашидашавандае,¹ ки дар охир овози-н дорад (ҳамчун *дон, мон, тин...*) кашида намешавад, масалан:

Ишк хун хӯрдану ҳайрон шуданӣ ҳам дорад.
Ҳама хуб аст, пушаймон шуданӣ ҳам дорад.
Нест кӯи ту зи ғавғои рақибон холӣ,
Ҳар замон дастугиребон шуданӣ ҳам дорад.

(Мушфиқӣ)

Ин ҳодиса истисно бар шарти ҳаштуми фасли болост.

Аммо ин чунин маънӣ надорад, ки овози н-ро ҳеҷ гоҳ кашидан мумкин набошад. Масалан, Низомӣ кашидааст:

Ба баҳшоиши ~~дон~~вар кун басеч.
Ба ~~ноч~~онвар бармабахшой ҳеч.

(«Иқболнома»)

Мисол аз «Шоҳнома»-и Ҳаким Фирдавсӣ:

Бад-ӯ гуфт: «Агар шоҳ борам диҳад,
Бад-ин кардаҳо ~~зин~~хорам диҳад

Боз як мисол аз ҳамон ҷо:

Зи ҳар чиз танҳо чаро мондӣ?
Зи дафтар чунин рӯз кай хондӣ?

2) Як ҳиҷои дароз ду ҳиҷои кӯтоҳро иваз карда метавонад, чунончи:

¹ Яъне он ҳиҷои фонетикӣ, ки баробари якуним ҳиҷои арӯз мебошад

Турки қасабпӯши ман он чо чу моҳ
Қарда диламро чу қасаб рахнагоҳ.
Маҳ, ки ба шаб даст барафшонда буд,
Он шаб то рӯз фуру монда буд.

(Низомӣ)

3) Садоноки дарози ӯ мувофиқи талаби вазни умумии шеър
гоҳе кашида мешавад, гоҳе не, чунончи:

Мир сарв асту Бухоро бӯстон,
Сарв сӯи бӯстон ояд ҳама.

(Рӯдакӣ)

Мисоли дигар, ки овози «ӯ» кӯтоҳ ба талаффуз омадааст:

Пас аз соле рикоб афшонд бар роҳ,
Сӯи мулки Сипохон ронд бунгоҳ.

•(Низомӣ)

Калимаи «сӯ»-ро Фирдавсӣ низ боре кӯтоҳ овардааст:

Шуморо сӯи хона бояд шудан,
Бад-ин андарун рой бояд задан.

Мисоли дигар аз Низомӣ:

Хӯришҳоро намак рӯ тоза дорад.
Намак, бояд ки низ андоза дорад.

Бояд афзуд, ки садоноки номбурда дар гуфтугӯи баъзе нуқоти
кишвари тоҷик воқеан ҳам кӯтоҳ ба талаффуз меояд.

Боз як мисол:

Камар бар камар бистари сабз буд,
Кӯтал то кӯтал чодари сабз буд.

(С. Айнӣ)

Ин истисно ҳам ба шарти ҳаштум дахл дорад.
Мисоли дигар:

Сухан он чо, ки занад лофи адаб,
Ҳомӯшии зари сомит чи аҷаб?!

(Ҷомӣ).

4) Садоноки е дар калимаи *меҳмон* мувофиқи талаби вазни
шеър кашида мешавад. гоҳе наменшавад, масалан:

Эй Бухоро, шод бошу дер зӣ,
Шоҳ наздат меҳмон ояд ҳама.

(Рӯдакӣ)

Хеле нодир бошад ҳам, овози мазкури «е» гоҳе сарфи назар мешавад, чунончи:

Беандоза гирд-андараш чор пой,
Бихиштест, гуфтӣ, ҳам эдун ба чой.

(Фирдавсӣ)

Мисоли дигар аз Фирдавсӣ:

Чу ӯ ром гардад ба гуфтори ман.
Беозор гардад дилозори ман.

5) Овозҳои и ва у дар калимаҳои *дигар* ва *буд* ҳангоми зарурате кашида мешаванд, ҳангоми зарурати дигар кашида намешаванд.

6) Аз ду ҳиҷои кӯтоҳ, ки пайдарпай омадаанд, агар вазни шеър эҳтиёҷ дошта бошад, яке дароз талаффуз мешавад, чунончи:

Шабонгоҳон, ки маҳ мерақсад ором
Ба қалби осмони гунгу хамӯш,
Ту дар хобиву ман масти ҳавасҳо
Тани маҳтобро гирам дар оғӯш.

7) Ҳиҷои кӯтоҳи дар охири калима ҷойгирифта ба манзалати ҳиҷои дароз омада метавонад, масалан:

Ки то кай гӯри мардонро парастӣ?
Ба гирди кори мардон гардӣ, растӣ!

8) Ҳамин навъ ҳиҷои кӯтоҳ дар охири мисраъ ҳам дароз талаффуз шуда метавонад, мисол:

Аз зӯҳд намак рафта, зи парҳез маза,
Дардо, ки намонда дар гунаҳ низ маза.
Об омада, шуста аз ҳама чиз намак,
Бод омада, бурда аз ҳама чиз маза.

(Паҳлавон Маҳмуд)

Ҳиҷои дуҷуми калимаи *маза*, ки дар радиф омадааст, (чун истисноии шартӣ дуҷуми фасли боло) дароз ба талаффуз меояд.

9) Ҳиҷои кӯтоҳе, ки дар охири мисраъ меояд, аз эътибор соқит буда метавонад, чунон ки дар *гуноҳ*-и мисраи якуми ин байт аз *кунад*-и мисраи дуҷуми он ҳиҷои кӯтоҳи зиёдаи беъътибор дорад:

Камоли сирри муҳаббат бубин, на нукси гуноҳ,
Ки ҳар кӣ беҳунар афтад, назар ба айб кунад.

10) Ҳиҷои кушодаи дарози охири тактеъ кӯтоҳ талаффуз шуда метавонад, масалан:

Баромад дузде аз машрик сабукдаст,
Арӯси субҳро зевар ба ҳам баст.

(Низомӣ).

11) Овози ҳамсадо аз ҳиҷои пешин ба ҳиҷои пасин кӯчида метавонад, чунон ки Хоча Ҳофиз гуфтааст:

Агар ғам лашкар ангезад, ки хуни ошиқон резад,
Ману соқи ба ҳам созему бунёдаш барандозем.

12) Дар марҳалаи аввали адабиёти асримнёнагӣ ба баъзе калимаҳо (ҳамчун «май», «зар») ҳамсадои охирро бошиддат хонда, ним ҳиҷои иловагӣ низ ҳосил кардаанд. Чунончи, ҳаким Фирдавсӣ гуфтааст:

Бад-он шох буд мӯҳраи зарр панҷ,
Ба мӯҳра зи гавҳар басте дида ранҷ.

Рудақӣ ҳам гуфта буд.
Майӣ хохиву турунҷ.

Аммо ин кори шоирони пешин дар осори суҳаншиносони баъдина (масалан, Шамси Қайс) ба танқид дучор омад.

Табиати
арӯз

Бунёди арӯз бар баҳрҳои гуногун ва зихофҳои сершумор ҳодисаи тасодуфӣ намебошад, балки ин ҷо қонуниятҳои муҳими нисбӣ мавҷуд аст, ки суҳанварони бузурги асрҳои миёна пай бур-

даанд. Онҳо дарёфтаанд, ки:

а) ҳар яке аз мавзӯ ва мазмунҳои ҳаёти моҳияту табиати ҳосае дорад;

б) ҳар яке аз вазнҳои шеърӣ (хоҳ солиму хоҳ зихоф) низ табиати махсусро соҳиб мебошад.

Ҳамчунин, онҳо тавонистаанд, ки мутобиқи мавзӯю мазмуни конкрет вазни муайяну созгор истифода баранд. Ба тарзи дигар агар гуфта шавад, дар асрҳои миёна зерӣ қалами суҳанварону суҳаншиносони бузург *арӯзи классикӣ* эҷод мешавад, ки зикраш дар Мукаддима рафт. Ба нияти таъкид илова кардан зарар надорад, ки барои ҳамоҳаҳои қаҳрамони баҳри *мутақорибӣ мусаммани мақсур*, барои қиссаҳои ахлоқии дидактикию фалсафӣ баҳри *рамали мусаддаси мақсуру маҳзӯф*, барои ифшои ранҷу дардҳои бепоеи қалбӣ *ҳазаҷи мусаддаси мақсуру маҳзӯф*, барои баёни фалсафаи оптимистонаи зиндагӣ ва ҳашамати одамай шаҷараҳои *аҳраму аҳраби ҳазаҷ*... истифода шуда, ба ҳукми анъана даромадаанд ва ҳоло ҳам идома меёбанд.

Агар шоир моҳияти аслии мавзӯи интиҳобкарда ва воқеаи инъикосшавандаро дуруст дарк карда наметавонад, табиист, ки вазни мувофиқро ҳам истифода карда наметавонад. Дар ин сурат вазни тасодуфан интиҳобшудаи асар ҳатман боиси вайронии қонуни мундариҷаю шакл мегардад. Аз тарафи дигар, шоир аз рӯи

аъанаҳои мавҷуда табиату моҳияти вазиро амик шинохта натавонад, дар ин ҳолат ҳам, вай вазни мутобики мазмун интиҳоб карда наметавонад ва хоҳу ноҳақ асараш барор пайдо намекунад.

Азбаски имкони тафсил нест, лоақал ишора бояд кард, ки пайдоиши арӯзи тоҷики-форсиро суханшиносони гузашта аз араб доништаанд. Ба ин ҳукм устод Айни (тавассути мактуби машхураш ба Мирзо Турсунзода аз 27-уми декабри с. 1948) шубҳа ба миён гузошт ва баъзе донишмандон (чунончи Баҳром Сирус, Акрам Чаъфар, Мирзо Турсунзода) ба ӯ ҳамроҳ шуданд. Аҷдодони мо дар қадим (то истилои араб) дорои шеър буданд, ки вазнаш яқинан шабеҳи моҳияти арӯз будааст. Ба ин маъни бесабаб набояд бошад, ки арӯз ба зудию осонӣ ба низом даромад ва шӯъбаҳе пайдо намуд, ки дар арӯзи араб собиқа надоштанд. Ин ҳам набояд бечиз бошад, ки арӯзи тоҷики-форсӣ аз арабӣ бамаротиб нозуктару дақиқтар мебошад. Ин сухани охир аз эҳтироси хуб нест, балки ҳақиқатест, ки ҳатто гузаштагон (ҳамчун Шамси Қайс ва Ҳоҷа Насир) зикр кардаанд. Чун далел ин ҷо сухани Амир Хусрави Деҳлавӣ аз муқаддимаи девони «Ғуррат-ул-қамол» оварда мешавад: «Аввал-мизочи шеъри форсӣ вазн аст. Ва дар ин мувозина арабҳо ба мо ҳамтарозу натавонанд шуд, зеро он чи ки дар шеъри эшон зуҳаф аст, агар дар шеъри форсии мо бошад, мо онро номавзун хонем ва авзони ӯ ғояти аҳком ва истехком ба тафовути ҳарфе, балки ба ҳаракати ҳарфе бишканад»¹. Ё худ, Восифӣ мақолеро мансуб ба Убайди Зоконӣ овардааст, ки «Ал-номавзун — шеъри араби». Ин сухан шояд ҳазл бошад, аммо аз ҳақиқат ба нисбати шеъри тоҷикӣ — форсӣ он қадар дур набудагист.

Омезиши вазнҳо

Қонуни анъанавии арӯз талаб менамояд, ки як шеър дар як вазн навишта шавад. Вазни дар байти аввал истифодашуда имкон надорад, ки минбаъд тағйир дода шавад.

Ба мурури асрҳо шоирони соҳибистеъдод, аз як тараф, талаботи арӯзро ба ҳадди аълои нозукиву дақиқӣ риоя мекарданд, аз тарафи дигар, гоҳе имкониятҳои кашф мекарданд, ки зоҳиран хилофи арӯзи нормативӣ набошанд ҳам, моҳиятан принципи онро инкор мекарданд. Аз ҷумлаи ҷӯнин «ҳилаҳои шаръӣ» ҳодисаҳои зеринро номбар кардан мумкин аст:

1) *мустазод*, ки мисраъҳои он дар масъалаи миқдори рукнҳо баробар нестанд;

2) санъати *муталаввин*, ки мувофиқи шартӣ он шеърро дар якҷанд вазн хондан мумкин аст;

3) якҷанд достони эпикӣ мавҷуд аст, ки дар таркиби худ *нома* ва *ғазалҳои* дар вазнҳои дигар навишташуда дорад. Масалан, достони Абдуллатифи Балхӣ (асри XIX) дар вазни ҳафиф аст, аммо порчаҳои зиёде дорад, ки дар ҳазач гуфта шудаанд. Мисоли дигар достони «Чамшеду Хуршед»-и Салмони Совачӣ шуда мета-

¹ Дар бораи афкори назарии Амир Хусрав муфасссалтар мурочиат шавад М. Бақоев.

вонад, ки ғазалу рубоиву китъаҳои гуногунвазн дорад, ҳатто ҳикояги тамсилие низ ҳаст, ки дар вазни тамоман дигар иншо ёфтааст.

Бояд хотирнишон сохт, ки дар мисолҳои мазкур вайрон шудани принципи арӯзи нормативи номатлум мемонад. Гап дар сари ин аст, ки дар мустазод, масалан, таносуби микдории рукнҳо дар дохили байтҳо вайрон шавад ҳам, чунин таносуб миёни байтҳо нигоҳ дошта мешавад. Аз тарафи дигар, ин ҳодиса, яъне мисраъҳои байт нобаробаранду аммо байтҳо баробаранд, аз аввал то охири шеър, ҳамчун норма, риоя карда мешавад. Аз тарафи сеюм, тақтеъҳо сифатан, албатта, тағйир намеёбанд, яъне рукни иловагии байти якум, фаразан, **мустафъилун** бошад, тамоми фикраҳои иловагӣ **мустафъилун** хоҳад шуд.

Дар мавриди мӯталаввӣ низ бояд гуфт, принципе саросари шеър риоя карда мешавад. Масалан, байти якуми шеърро дар ду вазн хондан мумкин бошад, тамоми байтҳои боқимондари низ ҳатман дар ҳамон ду вазн хондан мумкин аст.

Ин навъ майлу кӯшишҳо дар тағйир ва тақмили талаботи арӯз, ки он тақрибан дар тамоми марҳалаҳои адабиёти асрҳои миёна дар ҳудуди принципҳои муайяне сурат мегирифт, дар аввали асри XX, махсусан нимаи дууми он суръат пайдо карданд ва ба ҳодисаи равшани адабӣ оварда расонданд.

Арӯзи нав

Ин ҳодиса, ки дар вазни шеър рӯй додааст, диққати донишмандони адабиётро ба худ кашада, боиси пайдоиши мақолаю асарҳои сершуморе (дар Ӣттифоқи Советӣ, Эрон, Афғонистон ва ғ.) шудааст.

Аммо, ҳақиқати масъала, мутаассифона, то кунун ба тарзи қаноатбахш муайян карда нашудааст. Ин масъала, аз афташ, ба тадқиқоти фундаменталии коллективона эҳтиёҷ дорад.

Бо таассуф бояд қайд кард, ки ҳодисаи нави вазни шеър ҳатто номи муайян надорад. Баъзеҳо онро **шеъри нав** ва **шеъри озод** гуфтанд, ки истилоҳоти номувофиқ будани онҳоро дар матбуот аллакай қайд карданд.

Баъзеҳо дар муқобили «арӯзи анъанавӣ» ҳодисаи навро «арӯзи нав», «арӯзи озод», «арӯзи шикаста» номидаанд, ки ин таъбирҳо низ пурра қобили қабул нестанд, аммо шартан ба қор бурдан мумкин аст.

Доираи масъалаҳои арӯзи нав чунон васеъ мебошад, ки ҳалли пурраи он тадқиқоти ҷиддии монографиро тақозо менамояд.

Баъзеҳо чунин гумондоранд, ки моҳияти аслии арӯзи нав иборат аст аз тақсим карда овардани мисраи пурраи шеър ба ҷандин мисраи нопурра. Яъне агар якҷанд мисраи нопурра ҷамъ

¹ Доир ба ин масъала аз ҷумла, ниг.: Н. Сайфиев. Равияҳои асосии таъриқоти дostonҳои ишқӣ ва сюжетҳои қиссаи «Гулу Наврӯз» дар назми асри XIV-и форсу тоҷик, с. 119-120; Х. Отахонова. Таҳаввули жанри дoston дар назми муосири тоҷик. — Душанбе, Дониш, 1983, с. 228.

карда, рост навишта шавад (аз рӯи колаби вазну кофияшон), мисраи комил ҳосил мешавад. Агар ҳамин тавр бошад, намунаи аълои чунин шеърро ханӯз устод Рӯдакӣ гуфта буд, чунончи:

— Омад.

Бари ман.

— Кн?

— Ep!

— Кай?

— Вақти сахар.

— Тарсанда.

— Зи кѣ?

— Зи хасм!

— Хасмаш кй?

— Падар!

— Додам-ш ду бӯса.

— Барн чй?

— Бар лаб!

— Лаб буд?

Ha!

— Чй буд?

— Акик!

— Чун буд?

— Шакар!

Равшан аст, ки ин арӯзи нав нест.

Бо ду сухан моҳияти ҳодисаи нави вазн иборат аз ин аст, ки шоирони асри ХХ қолаби арӯзро шикастанд ва дар ин шиканиш ба анъанаҳои мавҷуда, ҳамчун мустазод, муталаввин, зӯбухур, баҳри тавил ва амсоли инҳо такъя намуданд. Дар нимаи дуҷоми асри ХХ равшан шуд, ки шоирон арӯзро инкор накарда, балки имкониятҳои нави онро кашф намуданд, яъне мисраҳои шеърро аз рӯи талабот ва гунҷоиши мазмун дарозу кӯтоҳ кардан мумкин аст, чунончи, агар мисрае як тактеъ бошад, дигараш шаш тактеъ шуда метавонад. Чунончи, мактаи «Шеъри поғуфта»-и Зулфия:

Ба дунё ояд аз батни хаёлу орзуям гар
Чунин як шеъри ҳассоне,
Мисоли тифли гирёне,
Ба рӯху қудрату симои инсонӣ,
Сипас ман дар ҷаҳони гирдгардоне,
Ризо аз қисмату аз вақт хоҳам шуд,
Зани хушбахт хоҳам шуд!

Гумон кардан, ки дар шеъри *ирӯзи нав* тактеи якхела такрор меёбад, ғалат аст, ду, се ва аз он бештар ҳам руқи метавонад истифода шавад. Чунончи, «Доғи куҳан»-и Қутбӣ Киром:

Дар хар гузар, ки бигзарад,
Дар Рига ё ба Фалғарӣ.

Бар лирбеваҳо,
Чашмони раҳпо,
Мангар ту сар-сари

Хар як ба чашми дӯстҷӯ
Бар лида рӯи ту,
Аз тахти чони мустаманд,
Пурсанд кӯи ту.

Хайрон машав, писар,
Халке ханӯз умедвор,
Шояд зи ҷанг рафтагон —
сарбози навхатон,
Хезад яке зи арсаву
ояд шабу саҳар.

Тактеи якуми ҳамаи мисраъҳои ин шеър *мустафъилун* (—У —) буда, тактеъҳои дуҷум гоҳе (мисраъҳои 1, 2, 6, 8, 11, 12, 14) *мафоилун* (У — У —) ва гоҳе (мисраъҳои 3—5, 7, 9, 10, 13, 15) *файл* (У —) сурат гирифтааст.

Саволе ба миён меояд, ки тағйироти мазкур ҳодисаи мусбат аст ва ё манфӣ?

Ба ин савол, ба фикри мо, ҷавоби ягонаи умумӣ додан мумкин нест, зеро тағйироти рукни бинобар эҳтиёче, барои ифодан сазовори мазмун, содир шуда бошад, ҳодисаи мусбат аст, агар бидуни зарурат, аз руи ҳавову ҳавас ба амал омада бошад, он, албатта, ҳодисаи манфист. Як мисол аз «Сурӯши Сталинград» (порча аз сурӯши шашум).

Замин оташ
Ва дярёи дамон оташ,
Ба рӯи об ҳамчун мавҷи хунине равон оташ,
Ба ҳар хона, ба ҷои ошдон дар естон оташ,
Ба ҷои гул
Ба боғу бўстон оташ.

Самои дудаолуда
Ба Курғони Мамай ларзону овезон,

Садои тӯпҳо чун хандаи шайтон,
Миёни наъраҳои туп ояд гиряи тифлон...

Худоро, об месузад,
Руҳи маҳтоб месӯзад.
Туфанг аз тоб месӯзад
Ва муи модари бетоб месӯзад!

Пора нишон медиҳад, ки шоир бинобар талаби мазмун таносуби тактеъҳоро вайрон кардааст ва ин рафтори шоирро маҳкум кардан душвор мебошад.

Саволи дигар пеш меояд, ки дар сурати вайрон шудани таносуби рукнӣ таносуби оҳанги шеър оё ҳалал намебинад? Албатта, ҳалал мебинад. Аммо шоири моҳир метавонад ин ҳалалро рафъ кунад. Воситаҳои пур кардани заъфи таносуб инҳо буда метавонанд:

1) мазмуни баёншаванда; шоири сохибистеъдод метавонад миёни «ғафсиву» «борикӣи» мазмуни пораи сухан ва зиёдиву камии (дарозиву кӯтоҳии) сухан таносуби устуворе барқарор кунад, яъне аз ҳисоби барҳам додани ҳашви имконпазир метавонад ковокиро барҳам занад;

2) такрор, кофия, радиф ва амсоли онҳо, ки равониву мавзунии шеърро хуб таъмин карда метавонанд. Чунончи:

Миёни ҳалқаи охан,
Миёни ҳалқаи оташ,
Миёни ҳалқаи чангам,
Ҳама хатҳои тӯлу устуво дар гирди ман омад,
Тамоми бори дунё ногаҳон бар дӯши ман омад.

Бозор Собир ташбеҳкунандаеро, ки тамоми шеърро чамъбаст мекунад, дар ҳаҷми як рукн дар охир чун як мисраъ овардааст:

Худашро об меполад ба ин қозиба дар дарё
Ба ин қозиба дилҳо тоза мегарданд
Чун дарё.
(«Мадду ҷазр»)

Ин ходиса қолиби диққат аст, ки шоирони тавоноӣ навапардоз ҳазаҷу рамал барин баҳрҳоро (дар шакли солим) бештар ба қор мебаранд, ки таърихи устувори қадима ва ҳалқии тоҷикиро доро мебошанд.

Арӯзи нав дар ҳаёти адабии тоҷик ба дараҷаи имрӯзааш, албатта, якбора нарасидааст. Шоирони солҳои 20—30 наваҳои вазро мулоим-мулоим бо ҳамдигар омешиш доданд. Азбаски омешиш мулоим буд, гӯшхорош нарасид. Як мисоли нағз аз устод Лоҳутӣ:

Ид омаду ман омадам идона бигирам,
Чон аз дами он ҳамдами чонона бигирам.
Хуришед дар афлок шавад хокам, агар ман
Чун хок, макон дар бари ин хона бигирам.

Вале ӯ хабараш нест,
Ба сӯям гузараш нест,
Ба рӯям назараш нест,

Ҳаёлам ба сараш нест.
Ғофил, ки бараш омадам идона бигирам,
Чон аз дами он ҳамдами чонона бигирам.

(Лоҳутӣ, Куллийёт, ҷ. 6, с. 44)

Арзиши арӯз

бисъёр аст, аммо ин ҷо ҷаҳортои он зикр меёбад:

1) арӯз воситаи олии мавзунии сухан мешавад; мавзунӣ бошад, ғарави санъат аст;

2) ба шарофати арӯз колаби аслии калимаҳои тадричан кӯхнашуда шинохта мешавад ва он кӯмак мерасонад, ки марому мақсади ғӯяндаи шеърҳои қадима беғалат хонда шавад;

3) арӯз боиси бақои ҳусни забон шудааст, яъне ба эътибори қонуни дарозию кӯтоҳии ҳиҷоҳо он имкон намедиҳад, ки ҳарфҳо сохтаю худсарона талаффуз карда шаванд, балки аруз сабабгори ниғаҳдории талаффузи табиӣ ва анъанавии калима мегардад;

4) арӯз имкон додааст, ки ҳунариҳои мустакили хонандагӣю навозандагӣ ривоч ёбанд.

Қадамтарин
вазни
шеър

Қадимтарин усули «Шеърсарой дар Юнони қадим» вомехӯрад. Ҳамосаҳои Гомер, фоҷиаҳои Эсхил, Софокл, Еврипид, мазҳақаҳои Аристофан, лирикаҳои Пиндар... ҳама манзуманд. Дар шеърҳои онҳо дарозию кӯтоҳии ҳиҷоҳо риоя карда шудааст.

Мутахассисон тақрибан сӣ тақтеъро дар шеърҳои Юнони қадим муайян намудаанд, ки як қисмашон ба назми халқҳои дигар, чунончи рус, гузаштааст. Машҳуртарин тақтеъҳо *хорей* ду ҳиҷо: дарозу кӯтоҳ), *ямб* (низ ду ҳиҷо: кӯтоҳу дароз), *дактиль* (се ҳиҷо: дарозу ду кӯтоҳ), *амфибрахий* (низ се ҳиҷо: кӯтоҳу дарозу кӯтоҳ), *анapest* (низ се ҳиҷо: ду кӯтоҳу як дароз) ҳисоб меёбанд.

Маълум аст, ки дар шеърҳои русӣ таносуби ҳиҷоҳои зададору беада ба ҳисоб гирифта мешавад, чунончи *ямб* — беадаю зададор (масалан, *вода*), *хорей* — зададору беада (*воды*), *дактиль* — як зададору ду беада (*водами*), *амфибрахий* — беадаю зададору беада (*железо*), *анapest* ду беадаю як зададор (*железа*)

Дар готҳои «Авасто», дертар дар *хусравониҳо* низ вазн ба қор бурда шудааст. Мавҷудияти вазно дар шеърҳои қадим Насириддини Тусӣ ҳам ишора кардааст. Мутаассифона, ҷигунагии вазни ашъори қадимаи тоҷикӣ, алҳол тадқиқ нагардидааст, системааш муайян нашудааст.

ҚОФИЯ

Таърифи
қофия

Қофия дар луғат аз *қафо омадан* аст, аммо дар истилоҳи *ғуруҳи калимаҳои ҳамоҳангери мефаҳмонад, ки дар охири мисраъ ва ё байтҳои шеър омада бо ҳамдигар дар ҳарфи равиё овозҳои наздики вай мувофиқат кардаанд*¹

Ҳамоҳангӣ — нишонаи асосии калимаҳои қофияшаванда ме-

¹ Таърифи Ҳабиб Яғмоӣ (Илми қофия. — Техрон, 1340, с. 5): Қофия «Дар истилоҳи калимаест, ки шеър бад-он тамоми гардад» пурра намебошад, зеро баъд аз қофия радиф ҳам ҳаст.

бошад, чунончи дар вожаҳои *зӯраш* ва *шӯраш* аз байти зерини
Хоча Ҳофиз мушоҳида мешавад:

Шароби талх меҳоҳам, ки мардафкан бувад *зӯраш*,
Ки то як дам биёсям зи дунёву шару *шӯраш*.

Нишонаи муҳими дигари қофия, ки ҳамоҳангии калимаҳои ба туфайли он ҳосил мешавад, мавҷудияти ҳарфи **равӣ** мебошад.

Равӣ — он овози ҳамсадои охирине мебошад, ки дар решаи калимаҳои қофияшаванда такрор ёфтааст. Мафҳуми охири толиби тафсирест, зеро ҳисоби овозҳои калимаи қофия аз охир оғоз меёбад, яъне ҳисоб аз рост ба чап шуруъ шуда, овози охирини калима чун овози якум ба шумор меравад. Масалан, дар байти зерини Ҳасани Деҳлавӣ *фишонам* ва *нишонам* қофия шудаанд ва овози **ш** дар онҳо равӣ мебошад:

Ашкесту ақиқ аз он **фишонам**,
К-аз лаъли ту меҳада **нишонам**.

Қофияе, ки ба ҳарфи равӣ бунъёд ёфтааст, қофияи солим (комил, пурра, пурбаҳо) номида мешавад.

Дар асрҳои миёна ҳатто овозҳои ҳаммаҳраҷро равӣ ҳисобидан мумкин набуд. Масалан, *сот* ва *син*-ро, ки аслан ҳам як овози *с*-ро ифода менамоянд, Ҳоча Юсуфи Маломатӣ бадоҳатан омезиш меҳада ва ин боиси маломати саҳти Восифӣ қарор мегирад, ба қавли Восифӣ «дар миёни шуаро айбе аз ин қавитар намебошад».

Талаботи ҷиддии қофия ҳатто Пушкини бузургро ҳам ташвиш дода будааст. Вай навиштааст: «Фикр мекунам, ки бо мурури замон мо ба шеърӣ сафед мурочиат мекунем. Қофия дар забони русӣ аз ҳал кам аст. Яке дигареро талаб мекунад.

«Пламень» ҳатман ба худ «камень»-ро мекашад. Аз паси «чувство» «искусство» намоён мешавад. Ба дили кӣ назадааст «любовь» ва «кровь», «трудный» ва «чудный...»¹

Дар таъриф ибораи *ё овозҳои наздики равӣ* зикр ёфтааст — ин ба он маънист, ки гоҳе калимаҳо дар ҳамсадои решагӣ бо ҳамдигар иттифок накарда, балки бо суффиксҳо ҳамоҳанг мешаванд. Масалан, дар ин байти Ҳабиб Юсуфӣ дилро бо *мо* тавассути пасоянди-**ро** қофия шудааст:

Мекашад ҳар лаҳза сӯи хеш **дилро** ҳусни ту,
Баҳри дил дорад ҳамеша ҷанг бо **мо** ҳусни ту.

Дар шеърӣ муосир чунин ҳолат торафт бештар дучор омада истодааст, ки дар калимаҳои қофияшаванда овозе ҳатто аз суф-

¹ А. С. Пушкин. Сочинения. — М.: ГИХЛ, 1949, с. 784.

фиксҳо ҳам такрор намеёбад. Дар ин сурат ҳамоҳангии тавассути курби махраҷ, яъне дар асоси наздикии ҷои пайдоиши овоз ҳосил шудааст. Чунончи, устод Турсунзода гуфтааст:

Бесару по домани **офок** буд,
Қиссан дерини кӯхи **Қоф** буд.

Ҳамоҳангиро дар чунин мавридҳо радиф ҳам тақвият медиҳад.

Овозҳои пеш аз раӣ ва баъд аз вай оянда, ки ҳар яке номи махсуси худро дорад ва дар таълифоти қофияшиносони гузаштаи имрӯза дар ғояти муфассалӣ таҳлил шудаанд¹, ин ҷо дидани онҳо гунҷоиш надорад.

Системаи
қофия

Дар шеъри қадимаи тоҷик калимаҳои ҳамоҳанги қофиямонанд вохӯранд ҳам, он чун *лавозими* шеър, ба тариқи *система*, истифода нашудааст. Ба ин дараҷа, яъне система, қофия дар асрҳои VIII—X мерасад. Дар нахустин шеърҳои тоҷикӣ-форсӣ-дариӣ баморасида, ки дар асрҳои VIII—IX эҷод шудаанд, қофия ба назар мерасад, дар асрҳои IX—X он ҳамчун лавозими ҳатмии шеър қарор мегирад.

Дар шеъри анъанавии тоҷикӣ-форсӣ-дарӣ асосан ду системаи қофия мавҷуд мебошад:

яке — системаи *маснавӣ*, ки мисраъҳо ҷуфт-ҷуфт (яъне **аа**, **бб**, **вв**, **гг**...) қофия доранд, чунончи:

Тавоно бувад ҳар ки **доно** бувад,
Ба дониш дили пир **барно** бувад.

Такрори қофия далели ҳунари ҳисоб намешуд. Аммо ин корро гоҳе, бештар дар давраи аввали адабиёти классикӣ, кардаанд — мисоле аз «Шоҳнома»-и ҳаким Фирдавсӣ:

В-аз он пас ғаму шодии **Яздгирд**
Саромад ҳаме з-ахтари **тезгирд**.

Зи шохӣ пурандеша шуд **Яздгирд**
Зи ҳар кишваре муъбадон кард **гирд**.

дигаре — тариқи (системаи) *ғазалу қасида*, ки шеър қофияи ягона дошта, мисраъҳои яқум озод мешаванд (ҳамчун **аб**, **вб**, **гб**, **дб**...), масалан:

Аз бақо гардун қабое бар қадӣ яктан надӯхт,
Хилъате бас фоҳир омад умр, айбаш кӯтахист.

¹ *Аз ҷумла ниг.: Б. Сирус. Қофия дар назми тоҷик. — Сталинобод, 1956; Боз: Назарияи нави қофиябанди дар назми тоҷик. — Душанбе: Ирфон, 1972.*

Системаи дуюм, ба истиснои китъа, холис истифода нашуда. Балки дар баъзе мавридҳо бо тарики аввал омезиш меёбад. Чунончи байти якуми ғазал, қасида, рубой, дубайтӣ, қисман китъа, банди аввали мусамматҳо ва тарчеот пурра ҳамқофия мешаванд.

Дар масъалаи чун система ташаққул ёфтани қофияи шеър тоҷику форс таъсири поэтикаи назми араб ҷой дорад.

Кулли достонҳои пешазинкилобии тоҷик дар шакли маснави эҷод шудаанд. Аммо шоирони достонсарои даврани советӣ системаҳои навро — ҳамчун **ааба, абаб, абба, абва** ва ғ. кор бастаанд, ки «Ҳасани аробакаш»-и М. Турсунзода, «Ленин дар Помир», «Чашмони Ленин»-и М. Миршакар мисоли онҳоянд.

Вазифаҳои қофия	Чанд вазифаи қофияро ин ҷо аз назар гузаронидан лозим меояд:
	1) ғоявию мундариҷавӣ,
	2) ҳиссию психологӣ,
	3) таносуби оҳангӣ,
	4) шаклсозӣ.

В а з и ф а и ғ о я в и ю м у н д а р и ҷ а в и и қ о ф и я. Дар шеър барои баёни ғояву мазмуни асосӣ қофия роли калон мебозад. Масалан, ғояи гуманизми пролетарӣ ва интернационализми устод Мирзо Турсунзода тавассути калимаҳои ҳамқофияи *дигаре* ва *кишваре* дар ин байт акс ёфтаанд:

Шодам, аммо меҳӯрам ғамҳои халқи дигаре,
Дар назар меоварам торочгашга кишваре.

Қофия таъминкунандаи рӯҳияи шеър мебошад. Дар бисёр мавридҳо ҷиддияти шеър ва ё оҳанги ҳаҷву зарофати он аз қофия бармеояд. Чунончи, поре аз шеъри Ғаффор Мирзо «Дар гуфтам, девор шунав» (Адабиёт ва санъат, 1988, 21 июль):

Ҷавонаке, ятимаке, ҷакчи бенавојаке,
Кӣ донад, аз кучојаке: ба гуфтае, кӣ фарқакӣ,
Ба гуфтае, кӣ тоқакӣ, ба гуфтае, кӣ воқакӣ.
Ба як ривояти дигар, кӣ хочиронакӣ
(Ҷи фарқ дорад ин яке аз он яке?)
Ҳӯлоса, кӣ ятими ғавсувораки даридапоҷаке
Ҷу тупаяк, атолаяк, ба ҳар ду по ду хомаке,
Қатори чанд роҳакӣ, қатори чанд борақӣ,
Қатори чанд лочаке, пас аз намози шомаке,
Ба гашти ҷарҳаки фалак шудааст дар саројаке,
Саројакӣ Бухораки шариф ҳамчу мардикораке

Ин шеър ҳамагӣ аз ҷиҳил мисраъ иборат аст ва ҳамагӣ ҳамин минвол қофия дорад. Дар дохили шеър боз тақрибан сӣ калима ҳаст, ки ба мисдоки қофияҳо сохта шудаанд. Ҳамаи инҳо дар якҷоягӣ ба пора оҳанги шӯҳу зарифона бахшидаанд. (Бояд афзуд, ки достони «Мушу Гурба» низ дар ҳамин сабк сохта шудааст).

Шоири бузурги пролетарӣ Владимир Маяковский гуфтааст: «Ман ҳамеша калимаи аз ҳама характерноктаринро дар охири

мисраъ мегузорам ва ҳарчи набошад, қофияи мувофики онро ҷустуҷӯ мекунам»¹.

В а з и ф а и ҳ и с с и ю п с и х о л о г и и қ о ф и я. Муроди ҳар як санъаткор ба дилу ақли хонандаю шунаванда таъсир кардан аст. Барои ин амал шоир воситаҳои гуногун меҷӯяд. Яке аз воситаҳои хеле хуби таъсир ба қалби хонандаю шунаванда қофияи шеър мебошад. Чунончи, устод Турсунзода гуфтааст:

Чаро ман зафарманду ман сарбаланд?!
Чаро ту хакиру чаро мустаманд?!
Чаро аз рухи ман саодат падид?!
Чаро ту дар уммеди рузи саид?!...

Бояд донист, ки аҳамияти ҳиссию эмоционалии қофияро аз роли ғоявию мундариҷавии он, аз як тараф, аз воситаҳои дигари баён — ҳамчун такрор, тазод, таҷоҳули ориф, нидо ва амсоли онҳо, аз тарафи дигар, билкулл ҷудову алоҳида пиндоштан раво нест.

В а з и ф а и
қ о ф и я
дар оҳанг

Яке аз ду воситаи мавзунии назм қофия мебошад. Ҳангоме ки дар охири мисраю байт (ва ғоҳе банд) поре аз сухан айнан такрор меёбад, ҳамоҳангии хушу ғўшнавозе ҳосил мешавад. Чунончи:

Кори хирад аст боз ҷустан
Аз ҳосили халқу чархи даврон.
Кори хирад аст дардхоро
Оварад падид сӯи дармон.

(Носири Хисрав).

Ё худ, дар низоми оҳангии байти машҳури зерин саҳми калимаҳои дамест — оламест калон мебошад:

Чун субҳ файзи сӯхбати соҳибдилон дамест,
Аммо дамест, ки боиси эҳён оламест.

Оҳанги ин байти машҳур боз ҳам равонтар аст — сабабаш ба замми вазн боз қофияву радифаст:

Оху, ки дар офтоб мегашт,
Дар рағғани худ кабоб мегашт.

Шоирони тавоно ғоҳе шеърҳое менависанд, ки аввалбор гумон мекунад қофияшон вайрон аст, чунончи:

¹ В. В. Маяковский. Как делать стихи? — Поли. собр. соч. в 12-ти томах, т. 11—
М.: Правда, 1978, с. 240.

Ман хонаму дил рақсад,
Базми ману дилро бин.
Гур аз паи ғам кандем,
Азми ману дилро бин!

Дар раҳгузори ҷонон
Мо мунгазири фармон.
Сар дар кафу ҷон дар лаб,
Назми ману дилро бин!

Ман афтаму дил хезад,
Дил ғалтаду ман ҷунбам.
Бо ишқи қавипанча
Разми ману дилро бин!

Ҳар кас, ки дар ӯ бӯе
Аз ишқ намеояд,
Мо чашм аз ӯ пӯшем,
Ҳазми ману дилро бин!

Дил ёру маро дорад,
Ман як дилу як дилбар.
Дар мулки вафодорӣ
Расми ману дилро бин!

(Лохутӣ, Куллиёт, II. 146)

Дар бист мисраи шеъри мазкур, агар «ҷонон» ва «фармон»-ро, ки тасодуфан афтодаанд, истисно кунем, ҳамагӣ шаш калима: **базм — азм — назм — разм — ҳазм — расм** ҳамқофия шудаанду халос. Аз ин миқдори ночиз ҳам яке («расм») ноқис аст, зеро рави надорад. Аммо хушоҳангии шеърро касе мункир нахоҳад шуд, хушоҳангие, ки суҳанро ба суруд табдил додааст. Боиси хушоҳангӣ инҳо шудаанд: 1) вазни хуштараннуми *мустафъалу мафъӯлун* (—VV—), 2) сохтани шеър дар шакли ғазал ва шикастани байтҳо ба чаҳор пораи баробар тибқи қонуни санъати сачъ (бо риояи сачъ дар банди аввал — **базм — азм**, 3) риояи қофияи («тасодуфии») «**ҷонон — фармон** дар банди сонӣ, 4) саросар овардани радифи тулонию форами **ману дилро бин!**.. Ин омилҳо ба шоир имкон додаанд, ки қусури заъфи қофия нағзу барзиёд пӯшонда шавад.

Кори шаклсозии қофия. Дар шеъри анъанавии тоҷикӣ-**форсӣ** роли хеле муҳими шаклсозиро қофия мебозад, ҷунончи аксари кулли жанрҳои шеърӣ тавассути қофияи худ фарқ кардаанд, яъне:

- 1) маснавӣ: **аа, бб, вв, гг...**;
- 2) ғазалу қасида: **аа, ба, ва, га...**,
- 3) рубоию дубайтӣ: **аа, ба; аа, аа;**
- 4) мусамматҳо: **ааа, бба, вва, гга...** Ва амсоли инҳо.

Дар шеъри *арӯзи нави* муосир қофия вазифаҳои пешинаи худро пурзӯртар карда, баръакс, роли жанрсозиаширо аз даст дода

истодааст. Гап дар сари ин аст, ки шоири *тариқи анъанавӣ* барои комил гардонидани мисраъ ва пурра намудани жанри аслии шеър гоҳе ночор калимаҳои камаҳамиятро ҳам меоварад, аммо шоири *тариқи нав* бошад, аз банду қайди масъулияти пуррагии мисраъ ва комилии жанр озод аст, тамоми саъйи вай барои ифодаи бобарори маъниву ғоя равона шудааст.

Қофия роли бузургеро дар ваҳдати композиционии шеър мебозад, ғӯе риштаи шаддаи марворид бошад. Шоири бузурги пролетарӣ В. Маяковский дар сӯҳбати мазкури худ роли композиционии қофияро хуб таъкид кардааст. «Қофия,— мегӯяд ӯ,— шуморо ба мисраи пешин ҳидоят менамояд, водор месозад, то онро дар хотир доред, ҳамаи мисраъҳои ифодакунандаи як маъниро маҷбур мекунад, ки яклухт қарор гиранд»¹.

Мавлави Балхӣ дар ҳамин маънӣ зарофате дорад:

Қофия андешаму дилдори ман
Гуфт: «Ту м-андеш чуз дилори ман!»

Санъатҳои
қофия

Қофия ҳам лавозими шеър асту ҳам санъати шеърӣ, ки онҳоро аз ҳамдигар фарқ кардан зарур аст. Агар қофия ё дар охири мисраву байт, ё пеш аз радиф омада, боиси ягонагии

яклухтии асар шуда бошад ва шеър бидуни он манзум нашавид он лавозими шеър аст. Вале агар қофия дар ҷойҳои дигари пеш аз қофияи лавозим, барои хушоҳангии ороиши суҳан оварда шавад, он санъати шеърист.

Санъати қофия чанд навъ дорад, бештар маъмулу машхураш ду навъ мебошад: зуқофиятайн ва зу-л-қавофи.

Зуқофиятайн (дорои ду қофия)— он аст, ки агар дар шеър ғайр аз қофияи лавозим қофияи дигар ҳам риоя шуда бошад, чунонки Камолн Хучандӣ гуфтааст:

Ошиконат ба сахарҳо, ки дуо мегӯянд,
Ба дуо бун ту аз боди сабо мечӯянд.
Ман ба сар мераму дида ба роҳи талабат
Бераҳӣ бин, дигаронро, ки ба ло мепӯянд,
Чист бар куштаи дилдор басте гирияи зор,
Чун шудаш ҳар сари мӯ зинда, киро мешӯянд?
Чист бар куштаи дилдор басте гирияи зор,
Чун шудаш ҳар сари мӯ зинда, киромепӯянд?
Ашқҳоро бизан, эй дидаи гирён, ба замин!
Ки чаро хоки раҳаш аз руҳи мо мешӯянд?!
Зулфи ту карда раҳо ғолиямӯени Хито,
Нофаи оҳуи мушкин ба хато мебӯянд.
Бо вучуди кади дилҷӯй гули худруяш
Дар чаман сарву гул аз боду ҳаво мерӯянд
Шеъри ту чун ҳама ғӯянд, ки сеҳр аст, Камол,
Дустон ин суҳанат «шеър» чаро мегӯянд?

¹ В. В. Маяковский. Как делать стихи? с. 240.

Байте аз «Шоҳнома»:

Набахшӣ ҳаме ганчу *динор* *низ*,
Ҳамоно ки шуд пеши ту *хор* *чиз*

Гоҳе миёни ин ду қофия калимаи бегона ҳам меояд, ки онро *ҳ о ч и б* (пардадор) мегӯянд.

Зу-л-қавофӣ (дорон қофияҳо). *Баъзан дар шеър як не, балки якчанд санъати қофия эҷод карда мешавад, ки онро з у-л-қ а в о-ф ӣ меноманд.*

Зу-л-қавофӣ назар ба зуқофиятайн камтар дида мешавад, онро шоирон барои намунаи санъат ва ё ҷиҳати мусобиқа гуфтаанд.

Радиф *Он калима ва ё гурӯҳи калимаҳое, ки баъди қофия меоянд, р а д и ф номида мешаванд. Вазифаи асосии радиф он аст, ки бори ғоявӣ ме-*

кашад, яъне гӯянда матлаби марказии худро дар радиф мегузорад. Хидмати муҳими дигари радиф дар ягонагиву яклухтии шеър мебошад, зеро радиф ҳамроҳи қофия тамоми мисраъ ва ё байту бандхоро бо ҳамдигар узван мепайвандад. Чунончи:

*Эй сорбон, оҳиста рон, к-орони ҷонам меравад,
Он дил, ки бо худ доштам, бо дилситонам, меравад.*

Радиф метавонад ҳамагӣ як калима бошад, чунончи:

*Мухраи меҳрӣ ӯ ба синаи ман
Мӯҳри ганҷ аст бар хазинаи ман.*

(Низомӣ)

Гоҳ якчанд калима чун радиф такрор мешавад, масалан

*Рехт бар сар дурру гавҳар абри найсон ин саҳар,
Шаҳрро дар ханда дидам баъди борон ин саҳар.*

(Б. Раҳимзода).

Ягон-ягон мисолҳое ҳам воমেҳӯранд (аксаран дар рубоӣ ва китъаи майда), ки калимаҳои якуми мисраъҳо қофия буда, тамоми қисми боқимондари радиф ташкил медиҳад.

Радиф *лузуми шеър* нест, балки *санъати он* мебошад, яъне шоир метавонад бидуни риояи радиф ҳам асари манзум гӯяд.

Радиф аз кашфиёти мардуми эронинажод аст, ба адабиёти халқҳои дигар аз адабиёти тоҷику форс гузаштааст.

Тахмине меравад, ки радиф дар шеър пештар аз қофия ҷой гирифтааст. Чунончи, дар баъзе пораҳои қадимӣ радиф ба назар мерасад, аммо қофия не.

Радиф аслан як навъи такрор мебошад. Дар забони гуфтугӯии тоҷикӣ маъмул аст, ки калима ё ибораи дорон задаи мантиқӣ якчанд маротиба такроран талаффуз ёбад.

Радиф дар дасти шоири тавоно барои муассир ва хотирнишин баён намудани матлаби марказии байту банд ва умуман шеър воситаи беҳамтое мебошад. Масалан, дар банди матлаи шеъри устод Турсунзода «Модарам» сухан дар бораи аз модар тифл мондани қаҳрамони лирикӣ ва дар хотири ӯ намондани сурати модар меравад. Бори ҳамин маъниро радифи *ту дар ёд нест* хеле хуб кашидааст:

Тифл мондам аз ту, модар, рӯи ту дар ёд нест,
Қомати ту, чашми ту, абруи ту дар ёд нест.
Дар суроғат мезанам худро ба ҳар як кӯю дар,
Чунки то имрӯз, модар, кӯи ту дар ёд нест.

Радиф маъмулан то охири шеър бе дигаргунӣ рӯя карда мешавад. Чунончи, ғазали устод Лоҳутӣ «Ё ҳарду!». Гоҳе чунин ҳам мешавад, ки қофия тағйир меёбаду радиф не. Масалан, Ғаффор Мирзо дар китоби якуми «Сесаду шасту шаш паҳлӯ» поре гуфтааст, ки дар қонуни шеърият оӣ набошад ҳам, аз лиҳози қофияву радиф қолиб аст:

Қони азизам, ҳамаи мо қафил,
Лашкари пурзӯри падарҳо қафил.
Ақлу хирад, фитрату имон қафил,
Анъанаи некии инсон қафил.
Одати некӯи муросо қафил,
Қондан хуби мадуро қафил.
Қудрати Титову Гагарин қафил,
Техникаро аспи таги зин қафил

Гоҳе радиф дар нуқтаи гардиши ғоявию мундариҷавии шеър ва ё ҳалли мавзӯъ андаке тағйир дода мешавад, ки намунаи ин ҳодиса дар «Шикоят аз пирӣ»-и устод Рӯдакӣ, «Чӯпон»-и устод Турсунзода ба мушоҳида мерасад.

Боби VII

РАВИШИ ЭҶОДИ БАДЕИ

АНГАНА ВА НАВОВАРИ

Анъанаю навоарӣ дар тамоми адабиётҳо ва тамоми давраҳо ҳамчун як амри воқеӣ мавҷуд мебошанд. Ҳеҷ як адабиётро бидуни анъанаю навоарӣ тасаввур кардан мумкин нест. Анъанаю навоарӣ — шартӣ асосии мавҷудияти адабиёти бадеӣ ва тараққиёти он, рукни марказии адабиёту санъат ба ҳисоб мераванд. Агар анъанаю навоарию дар тасаввур аз ягон адабиёт сарфи назар кунем, дар он адабиёт чизе боки намондад. Бинобар ин метавон гуфт, ки тору пуди ада-

биёт саросар аз анъанаю навоварӣ фароҳам меояд — а н ъ а н а
т о р а с т у н а в о в а р ӣ п у д.

Пас, саволхое ба миён меоянд, ки худи анъана чист? Наво-
варӣ кадом аст?

Анъана — маҷмӯи унсурҳо ва имкониятҳои эҷодӣ мебошанд, ки дар раванди (процесси) таълифи асари бадеӣ ҳамчун таҷрибаи мавҷудаю муҳайё истифода мешаванд. Шарти анъана — **объективона** мавҷуд будани он аст, нависанда вайро ҳангоми эҷоди асари бадеӣ бидуни тасарруфот истифода менамояд. Маълум аст, ки адабиёти бадеӣ айният (чанбаи объективӣ) дораду зехният (чанбаи субъективӣ). Анъана — объективияти онро ташкил медиҳад. М. Шукуров ва Ю. Акбаров дуруст навиштаанд, ки «маънои истилоҳии «анъана» ба наслҳои баъдина, ба давраҳои оянда ба тариқи мерос гузоштани он таҷрибаи бадею эстетикӣ ва ғоявӣ мебошад, ки дар беҳтарин осори фольклору адабиёти хаттии бадеӣ ифода ёфтааст. Он ҳама беҳтарин тарафҳои адабиёти гузашта, яъне сабк, санъатҳои бадеӣ, образ ва ғояҳои пешқадамӣ он, ки дар таъбу завк ва саликаи мардум саҳт ҷой гирифта, аз санчиши рӯзгор гузашта то рӯзҳои мо омада расидааст, анъанаи адабиёро ташкил мекунад».¹

Мафҳуми анъана дар адабиёти бадеӣ ва адабиётшиносии классикӣ тоҷику форс ҳамчун истилоҳи маълуми адабӣ мавҷуд буд ва он бо калимаҳои **урф** ва **суннат** ифода меёфт. Масалан, Анварӣ «суннат»-ро ба ҳамин маънӣ ба кор бурдааст:

Аз гуфтаҳои хеш се байт аз қасидае.
К-он ҷо на орият бувад, ин ҷо на мустаор.
Овардаам ба сурати тазмин дар ин мадеҳ
Н-аз баҳри он ки бар суханам нест иқтидор.
Лекин чу суннатест қадимӣ, раво бувад,
Эҳён суннати шуарои бузургвор.

Ё худ, назариятчи ва мунаққиди асримиёнагии тоҷик Шамси Қайс зимни сӯхани худ «суннат»-ро ин тариқа зикр кардааст: «Ва аммо мукаддамоти шоирӣ он аст, ки мард бар муфрадоти луғате, ки бар он шеър хоҳад гуфт, вукуф ёбад ва ақсоми таркиботи саҳеҳ ва ғосиди онро мустаҳзар (хабардор) шавад ва мазоҳиби шуарои муфлик ва умарои каломар таъсиси мабонии (асосҳои) шеър ва сулуки мановиҷи роҳҳои назм бишиносад ва суннату тариқати эшон дар наъат (бохабарӣ аз зиндагӣ) ва сифоту дараҷоти муҳотабот ва

¹ М. Шукуров, Ю. Акбаров. Анъана ва навоварӣ. — Душанбе: Ирфон, 1976, с. 3. Ҳамчунин ниг.: Р. Ҳодизода, М. Шукуров, Т. Абдучабборов. Фарҳанги ғилоҳоти адабиётшиносӣ. — Душанбе: Ирфон, 1966, с. 12.

фунуни таъризот ва тасрехот ва қавонини ташбеҳоту таҷнисот ва қавониди мутобикоту муғолитот ва вучӯҳи маҷозоту истиорот ва соири маснӯоти каломӣ бидонад».¹

Хулоса, *анъана он лаҳзаҳо, он имконияту унсурҳои эҷодӣ мебошанд, ки ҳангоми таълифи асари бадеӣ ҳамчун чизи муҳайёву мавҷуда ва таҷрибаи маълум истифода мешаванд.*

Дар масъалаи чигунагии анъана дар адабиётшиносӣ фикрҳои мухталиф баён ёфтаанд. Зиддият на танҳо дар таърифи анъана, балки ҳатто дар масъалаи таъин намудани унсурҳои он низ дида мешавад. Чунончи, шоири ўзбек Рамз Бобочон чунин ақида баён мекунад: «Муносибати мо ба анъанаҳои назми классикии шарқ яххела нест. Шахшудамондагии махсуси образнокии бадеӣ, шартият дар ифодаи эҳсос, консерватизми жанр ва бисёр чизҳои дигарро, ки дар асрҳои охир садди роҳи тараққиёти адабиёт шуда буданд, рад намуда, мо дар айни замон гуманизм, интернационализм, демократизми эҷодӣ беҳтарин шоирони гузашта, маҳорати баланд ва хеле сайқальёфтаи онҳоро эҳтиёткорона қабул мекунем»². Чунон ки маълум мегардад, Рамз Бобочон ақида дорад, ки адибони советӣ аз анъанаҳои адабиёти асримиёнагии шарқ тарзи образофарӣ, жанр, хулоса, *масъалаҳои шаклро* сарфи назар мекардаанд. Ба тарзи дигар гӯем, муаллиф анъанаро танҳо ҳоси *мундариҷа* доништа, мавҷудияти онро дар *шакл* инкор мекунад. Инчунин, давоми фикри муаллиф оид ба қафо мондани адабиёти ўзбек дар асрҳои охир бахснок мебошад, зеро, ба фикри мо ин адабиёт маҳз дар асри XIX аз хусуси мавзӯ ва мундариҷаи ғоявӣ хеле инкишоф ёфт.

Муаллифи дигар, адабиётшиноси тоҷик Расул Ҳодизода баръакси фикри Рамз Бобочон мегӯяд: «Чи тавре ки маълум аст, анъанаи адабиёти классикӣ (дар ҳар ҳол адабиёти классикии тоҷик), пеш аз ҳама, на дар мавзӯ, балки дар шакли адабӣ зоҳир мегардад. Дар системаи образҳои бадеӣ ва поэтикаи назм, дар забон ва воситаҳои бадеии тасвири асарҳои насрӣ мо нақши анъанаҳои гузаштаи адабиёти классикиро равшан мебинем. Он саъю кӯшиш ва тамоюлоте, ки дар мавзӯ ва ғояи адабиёти советии тоҷик таъсири бевоситаи анъанаи адабиёти классикиро пайдо карданӣ мешавад, асоси илмӣ надорад».³ Чунон ба назар мерасад, ки профессор Расул Ҳодизода анъанаи мавзӯ ва ғояро қатъиян рад мекунад, ки ин ақида

¹ Шамси Қайси Розӣ. Алмӯъҷам ори маоири ашъор-ил-Аҷам. — Техрон, с 445—446

² Литературная газета, 1977, 9-уми февраль.

³ Р. Ҳодизода. Анъана ва навогарӣ (Андешаҳо) — Дар маҷ.: Масъалаҳои адабиёти муосири тоҷик. — Душанбе: Ирфон, 1970, с. 107-108.

мухолифи фикри Рамз Бобочон мебошад. Дар боло акидаи сеюм ишора шуда буд, ки муаллифони он Муҳаммадҷон Шукров ва Юсуф Акбаров мебошанд. Махз хамин акида қобили қабул аст, зеро ҳамон навъе ки маълум хоҳад шуд, а н ъ а н а х а м д а р ш а к л, х а м д а р м у н д а р и ч а б а н а з а р м е р а с а д.

**Унсурҳои
анъана**

Пас, ба анъана чӣҳо дохил мешаванд?
Унсурҳои анъана кадомҳоянд?

Ба анъана ҳамчун унсурҳои таркибӣ *мавзӯ*, *ғоя*, баъзе *сujetҳо*, баъзе тарзҳои *офариниши образ, жанр, вазн, қофия, радиф, санъатҳои бадеӣ, забон, метод* ва амсоли инҳо дохил мешаванд. Ин имкониятҳои дар таҷрибаи эҷодӣ аллакай маълум ҳамчун унсурҳои объективона мавҷуда истифода шуда метавонанд.

Акнун бояд равшан кард, ки анъана бо мундариҷа ва шакл чӣ гуна муносибат дорад.

Гуфтан даркор аст, ки назар ба унсурҳои мундариҷа, компонентҳои шакл бештар ҳамчун анъана давом мекунад, яъне сайри таърихӣ унсурҳои мундариҷа ҳамчун анъана нисбатан кӯтоҳумр бошанд, унсурҳои шакл умри дароз доранд. Сабаби таносуби духелаи ин ҳодиса дар чист? Ин ҳолат, ба фикри мо, ба сохти иҷтимоии ҷамъият ва моҳияти мундариҷа вобастагии ботиние дорад. Бинобар тақозои сохти ҷомеа унсурҳои мундариҷа умри кӯтоҳ доранд, дар як даврае пайдо мешаванд ва дар шароити муайяне тараққӣ карда, пас аз миён мераванд.

Ба таърихи формацияҳо назар меандозем. Ҷамъияти инсонӣ ҳамагӣ панҷ сохтро (ибтидоӣ, ғуломдорӣ, феодализм, капитализм, коммунизм) аз сар гузаронидааст, вале дар ин давра дар ҳаёти иҷтимоӣ ҳазорҳо ҳазор ҳодисаҳои таърихӣ, сиёсӣ, табиӣ ва ғ. рӯй додаанд.

Аз назарияи коммунизми илмӣ маълум аст, ки сохти иҷтимоӣ аз ҳаёти иҷтимоӣ қафо мемонад, як сохту як шакл бо ҷандин мазмун иҷтимоӣ дучор меояд, бинобар хамин ному вофиқатии мантиқи сохти иҷтимоӣ дар роҳи пешравии ҳаёт монеа мешавад.

Бинобар он ки сохти иҷтимоӣ пассив буда, ба тағйирот кам ва суст дучор меояд, вале ҳуди ҳаёти иҷтимоӣ аз ҳодисаю воқеаҳои бепоён молотол мебошад, яъне дар ҳаёти ҷомеа ҳодисаю воқеаҳо ба вукӯъ меоянд, кӯҳна мешаванд, аз миён мераванд ва ҷои онҳоро воқеаҳои нав мегиранд, дар адабиёти бадеӣ низ мундариҷа (*мавзӯ*, *мазмун*, *ғоя*) муттасил дар пайдоиш, тағйирот, тақомулот ва дигаргунӣ мебошад, аммо унсурҳои шакл муддати дуру дарозе боқӣ мемонад. Аз ин нуқтаи назар дар баъзеҳо тасаввуроти нопурра пайдо шудааст, ки гӯё анъана дар мундариҷа дида намешуда бошад. Аз ин ҷо пай бурдан мумкин аст, ки мундариҷаи адабиёту санъат бо базиси ҷамъиятӣ иртибот дораду шакл бо надстройкаи — (рӯбино, болосохт)-и он.

Чигунагии анъана ба тарзи мушаххас ба ҳар як адабиёти конкрет ва давраҳои муайяни таърихи он вобаста аст, яъне метавонад дар як адабиёт анъана доираи бештар дошта бошад, дар дигаре камтар. Бинобар ин, ҳукм кардан мумкин нест, ки дараҷаи анъана, ҳудуду доираи унсурҳои он моҳият ва умри вай дар ҳамаи адабиётҳо як хел бошад.

Доираву ҳудуд ва умри анъана дар ҳар як адабиёт ба таърихи адабиёт, маҳорати эҷодии намояндагони он, завқи эстетикӣ мардум, таърихи тамаддуни вай, ба сохти иҷтимоӣ, ҳодисаҳои азим ва вазъияти таърихӣ, ҳатто муҳити табиӣ он алоқаманд аст. Масалан, халқи тоҷик азбаски дорои адабиёти бой, маданияти қадим, завқи эстетикӣ нафис, забони хушонанг, муҳити табиӣ мӯътадил мебошад, соҳиби анъанаҳои сершумори адабӣ гардидааст, аммо баъзе халқҳои дигар, ки чунин адабиёти бой, таърихи қадимии маданӣ надоранд, нисбатан ба анъанаҳои маҳдуди адабӣ соҳибанд. Чунончи, агар адабиёти халқи тоҷик имрӯз дорои вазн, қофия, услуб, жанрҳои анъанавӣ ҳазорсола бошад, дар адабиёти бисёр халқҳои дигар ҳамаи ин унсурҳои эҷодӣ бадеӣ навад ё нисбатан навад. Дар адабиёти ўзбек бошад, доираи интишори анъана баробари адабиёти тоҷик нест, вале он назар ба адабиёти халқҳои қазок, қирғиз, туркман васеътар ва қадимтар аст. Адабиёти ўзбек дар муқоиса бо адабиёти тоҷик дорои анъанаҳои нисбатан муҳдудтаре мебошад, ки онро дар мисоли жанрҳо ва вазну қофияи ин ду адабиёт ҳам тасдиқ кунондан мумкин аст. Чунончи, вазни асосии адабиёти тоҷик ҳоло ҳам арӯз мебошад, вале дар адабиёти ўзбек арӯз мавқеи асосӣ надорад. Агар дар ҷараёни адабии муосири тоҷик ғазал, мусаммат, қитъа, рубоӣ барин жанрҳо ҳамчун анъана давом кунанд, аксари онҳо дар адабиёти имрӯзаи ўзбек ё нестанд ва ё хеле кам истифода мешаванд. Ҳамин гуна фикрро дар мавриди дигар унсурҳои анъана низ гуфтан мумкин аст.

Арзиши анъана. Анъана дар инкишофи адабиёти бадеии ҳар як халқ роли қалон бозида, барои ривоҷи минбаъдаи он ҳамчун таҳкурсии ва заминаи муҳиме хизмат мекунад: Мисоли инро дар адабиёти советии тоҷик низ мушоҳида кардан мумкин аст.

Ба ҳеҷ кас пӯшида нест, ки адибони советии тоҷик — Садриддин Айни, Абулқосим Лоҳутӣ, Мирзо Турсунзода муваффақияти бузурги адабиро соҳиб шудаанд. Ин ҷо эътироф кардан зарур аст, ки як рукни асосии қомеъии ин адибон дар дуруст ва мувофиқи талаботи эҷодӣ истифода бурдани анъана мебошад. Барои равшан намудани ин масъала ба ҳодиса ва ҳолатҳои таърихӣ адабӣ муроҷиат кардан мумкин аст. Чунончи, анъанаҳои бои насли бадеии халқию китобии тоинкилобӣ ба устод Айни имконияти судбахше доданд, ки дар Осиёи Миёна ва Қазоқистон аввалин шуда нахустин намунаҳои повесть ва романҳои реализми социалистиро ба вуҷуд оварад.

Ҳамчунин, агар анъанаҳои Фирдавсӣ, Низомӣ, Ҳофиз, Аттор, Ҷалолоиддини Балхӣ ва дигарон намебуд, ашъори сиёсию иҷтимоии Лоҳутӣ ва назми лирикию эпикӣ Турсунзода ба пояи баланд намерасиданд. Хатто дар ниҳоди образи реалистии Ҳасани аробакаш то андозае таъсири файзбахши қаҳрамонони романтикӣ Фирдавсиро дидан мумкин аст.

Як мисоли дигар. Тоҷикистон аз Аврупо аз Русия назар ба дигар республикаҳои бародар нисбатан дур аст. Ба маданияти русҳо назар ба тоҷикон казокҳо, туркманҳо, қирғизҳо, ўзбекҳо наздиктар буданд ва онҳо шоирони демократ низ доштанд, вале дар давраи советӣ аввалин повесту романҳои реализми социалистиро устод Айнӣ навиштааст. Ҳанӯз дар солҳои бистуму сиюм лирикаӣ сиёсию иҷтимоӣ ва мавзӯҳои байналхалқиро пештар аз дигарон ва бештар аз ҳама Лоҳутӣ, Пайрав ва Турсунзода барин шоирони советии тоҷик ривоч додаанд. Аз ин рӯ, метавон хулоса кард, ки дар тараққиёти минбаъдаи адабиёти бадеӣ анъана роли бузурге мебозад.

Ин ҷо нуқтае ба миён меояд, ки онро ҳал накардан мумкин нест. Гап дар сари ин аст, ки оё адабиёте, ки собиқа надорад, яъне нав пайдо шудааст, он ҷо анъанаро мебинем? Оё халқе ҳаст, ки дар адабиёти он анъана набошад? Оё мумкин аст, ки адабиёти бадеӣ бидуни анъана ба вуҷуд биёяд?

Не! Бидуни анъана адабиёти бадеӣ ба вуҷуд намеояд. Адабиёт ҳатман дар заминаи анъана ба вуҷуд меояд, вале ин анъана метавонад заиф ва ҳатто хеле ноҷиз ҳам бошад. Чунончи, халқҳои ҳастанд, ки дорои анъанаҳои ҳатти набошанд ҳам, анъанаҳои адабии даҳанӣ доранд. Дар ин ҳолат мо метавонем ба гуфтаҳои В. И. Ленин такяя кунем. «Дар ҳар як маданияти миллӣ,— гуфта буд дохӣ.— унсурҳои локал инкишофнаёфтаи маданияти демократӣ ва социалистӣ мавҷуданд, зеро дар ҳар як миллат оммаи меҳнаткаш ва истисморшаванда ҳаст, ки шароити зиндагонии вай ногузир идеологияи демократӣ ва социалистиро ба вуҷуд меоварад». (В. И. Ленин, Асарҳо ҷилди 20, с. 8).

Ана ҳамин *унсурҳои маданияти демократӣ* ҳамчун заминаи таҳкурсии анъанавӣ барои бунёд ёфтани адабиёти ҳатти хизмат хоҳанд кард.

Саволи дигаре ба ин масъала алоқаманд пайдо мешавад, ки чӣ навъ анъанаи заиф ва ё анъанаҳои адабии даҳонӣ барои пайдоиш ва тараққиёти адабиёти бадеӣ хизмат карда метавонад?

Он халқҳои, ки дорои анъанаҳои адабии заиф мебошанд, дар марҳалаи мусоиди таърихӣ, иҷтимоӣ ва адабӣ маданӣ дар натиҷаи инкишофи равобити адабӣ ба адабиёти мустақили худ соҳиб мешаванд. Дар ин сурат, дар ташаккул ва тараққиёти адабиёти ҷунин халқ ворисият, таъсири адабиёти халқҳои дигар роли ҳалкунандаро мебозанд.

Ворисият — он мероси пешкадамест, ки халкҳо дар давраҳои гуногуни таърих ба вучуд меоваранд. Пӯшида нест, ки аз осори гаронбаҳои як халқ адибони халқҳои гуногун меомӯзанд, истифода мебаранд. Ба тарзи дигар гӯем, ин ё он адиби пешкадам анъанаҳои адабии халқи дигарро омӯхта, аз он анъанаҳо дар процесси эҷодии худ фоида мебарад. Дар ин сурат анъана бо равобити адабӣ зич алоқаманд мешавад.

Бисёр халқҳо ном бурдан мумкин аст, ки ҳарчанд анъанаҳои адабии заиф доштанд, дар натиҷаи омӯзиши анъанаҳои адабии халқҳои дигар, дар як муддати кӯтоҳ ба комёбиҳои барҷаста ноил шуданд. Мисоли барҷастаи ин Мухтор Азизов, Чингиз Айтматов, Расул Ҳамзатов шуда метавонанд, ки ҳар яке ба ганҷинаи маънавии умуминсонӣ асарҳои бебаҳои бадеӣ зам намудаанд. Ҳол он ки ҳамагӣ сад сол аз ин пеш халқҳои казок, қирғиз авар (ва даҳҳо халқҳои дигар) на танҳо анъанаҳои бои адабӣ, балки ҳатто ҳатту алифбо ҳам на доштанд.

**Навоварӣ
чист?**

Оё ҳама гуна анъана хуб ва қобили ҳаёт буда метавонад? Анъана оё ҳамеша неку мусбат ҳисоб меёбад?

Не. Анъана аз анъана фарқ дорад. Анъанаро аз рӯи моҳияташон тасниф кардан зарур аст. Ба фикри мо, анъанакорҳо ба ду гурӯҳ тақсим кардан айни муддао хоҳад буд:

1. *Анъанаҳои шоиста* (хуб, пешкадам, демократӣ),
2. *Анъанаҳои ношоиста* (кӯҳнашуда, маҳдуд, иртиҷоӣ).

Масъалаи мураккаби дигаре, ки пеш меояд, ин шинохтани анъанаи шоиста аз ношоиста мебошад. Ба фикри мо, барои таснифи анъана ба *писандида* ва *нописандида*, пеш аз ҳама, муайян намудани *меъёр* (маҳак, ченак) зарур аст. Меъёри асосии таснифоти анъанаҳо аз инҳо иборатанд:

1. тақозои ҳаёти иҷтимоии халқ дар давраи мушаххаси таърих,
2. дараҷаи завқи эстетикӣ ва доираи маърифатнокии омма дар давраи муайяни таърих.
3. табиат ва имконияти ҳуди унсурҳои анъанавӣ.

Хуллас, ҳангоми таҳлили анъана, яъне чудо кардани ин ё он унсури анъанавӣ ба шоиста ва ношоиста, аз як тараф, талаби муҳити таърих ва ҳодисаю воқеаҳои иҷтимоии даврро, аз тарафи дигар, дараҷаи завқи салиқа ва тафаккури бадеию эстетикӣ ҳамзамонро бояд ба ҳисоб гирифт ва аз тарафи сеюм, қобилият ва имкониятҳои ҳамаи унсурро бояд хуб донист, ки он оё лаёқати васеъ шудану такмил ёфтан (мисли арӯзи нав, тарҷеоту мусамматҳои нав ва ғ.) дорад ё не.

НАВОВАРӢ

«Навоварӣ» истилоҳи анъанавӣ ва қадимист, чунки ифодаҳои **нав, навовар, нав овардан** дар адабиёт ва адабиётшиносии тоинкилобӣ маълум буданд. Чунончи, Фарруҳӣ гуфтааст:

Фасона гашту кӯҳан шуд ҳадиси Искандар,
Сухан нав ор, ки навро ҳаловатест дигар,
Фасонаи кухану корномае бадурӯғ
Ба кор н-ояду андар дурӯғ ранҷ мабар.

Дар адабиётшиносии советии тоҷик баъзан ифодаи **навиовар** дида мешавад (масалан, яке аз мақолаҳои Ю. Бобоев «Доир ба масъалаи анъана ва навиоварӣ» ном дорад),¹ ки носоҳеҳ менамояд.

Таснифи
анъана

Он тасарруфоте, ки адиб дар процесси таълифи асари бадеӣ ба анъана, яъне унсурҳои имкониятҳои мавҷудаю маъмулӣ ба амал меорад, навовари номида мешавад. Навоварӣ — ҷиҳати зехнии адабиёти бадеиро ташкил медиҳад. Навоварӣ — он даҳлатест, ки нисбат ба анъана содир карда мешавад, бинобар ин навоварӣ дар тамоми унсурҳои анъана, яъне интиҳоби мавзӯ ва ҳалли он, инъикоси ғоя, тарзи офариниши образ, сохтмони сюжет, истифодаи вазну қофия, интиҳоби жанр ва ғайра дида мешавад. Аз ин нуқтаи назар, он ақида, ки ғӯё навоварӣ танҳо дар *мундариҷаи* адабиёти бадеӣ ба амал меояд, соҳеҳ нест. *Навоварӣ ҳам дар мундариҷа ҳам дар шакли адабиёти бадеӣ содир мешавад.*

Навоварӣ барои чӣ зарур аст? Навоварӣ барои диққатҷалбкунанда шудани асари бадеӣ, барои нишонрас гардидани матлаб, барои ба талаби замон ҷавоб дода тавонистани асари бадеӣ, барои мувофиқи тафаккурот ва завқи эстетикӣ ҳамзамонон ифода ёфтани мундариҷаи ғоявӣ зарур мебошад.

Табиист, ки ҳар як нависанда мекушад, то дар асари вай ин ё он матлаби мушаххас ифода ёбад. Ҳамчунин вай меҷӯяд, ки ҳамин матлаб ба ҳамзамонаш ва наслҳои оянда на танҳо дастрас, балки таъсиргузор ҳам бошад. Суханвар ҳар қадар бузургтар бошад, вобастагии ӯ бо замонаш (ва замонҳои оянда) ҳамон андоза мустаҳкамтар мебошад. Нозим Ҳикмат сухане гуфтааст, ки тибқи ҳақиқат мебошад: «Агар Хайём зинда шавад, ҷуз мунодии пешравии рӯзгори мо нахоҳад буд» (Маориф ва маданият, 1972, 22 январь). Бинобар ин нависанда ҳамеша саъй мекунад, ки ба мақсадаш ноил гардад. Вале тири адиб ҳамон гоҳ ба нишон мерасад, ки аз имконияти тавонон навоварӣ моҳирона истифода карда таво-

¹ Ниг.: Ҳаёт ва адабиёт. — Сталинобод, 1958, с. 53.

над. Ба тарзи дигар гӯем, нависанда матлаби худаширо ба тарзи махсус, ки он ҳатман бояд муассир бошад, ифода намояд. Барои расидан ба ин мақсад суҳанвар бояд навовар бошад, чунки дар акси ҳол вай муқаллид мешавад ва асари муқаллид ҳаргиз муассир нахоҳад шуд.

Шайх Низомӣ дар аввали «Иқболнома» ба мурури замон таърифи ҷизро хеле хуб гуфтааст, чунончи:

Ба ҳар муддате гардиши рӯзгор,
Зи тарзе дигар хоҳад омӯзгор,
Сароҳанги психина қачрав кунад,
Навоя дигар дар ҷаҳон нав кунад.
Ба бозӣ дарояд ҷу бозигаре,
Зи парда бурун оварад пайкаре.
Бад-он пайкар аз роҳи афсунгарӣ
Кунад муддате халқро дилбарӣ.
Ҷу пирӣ дар он пайкар орад шикаст,
Ҷавонпайкаре дигар орад ба даст.
Бад-ин гуна бар навхатони суҳан,
Кунад тоза пирояҳои куҳан.
Замон то замон хомаи нахлбанд,
Сари нахли дигар барорад баланд.

Ба ҳамин тариқ, ба чунин ҳулоса омадан мумкин аст, ки адабиёти бадеӣ бидуни навоварӣ на танҳо тараққӣ намекунад, балки аз миён ҳам меравад. Бинобар ин метавон гуфт, ки омили тавоно-тарини раванги адабиёти бадеӣ навоварӣ мебошад

**Таносуби
навоварӣ бо
мундариҷаю
шакл**

Чунон ки гуфтем, навоварӣ ҳам дар мундариҷа ва ҳам дар шакл рӯй медиҳад, вале назар ба унсурҳои шакли адабӣ, навоварӣ бештар дар мундариҷаи адабиёти бадеӣ ба амал меояд. Сабаби ин ҳодиса ба табиати таърихӣ иҷтимоӣ мундариҷаи адабиёти бадеӣ вобаста мебошад,

зеро ҳамоно навоҷе ки қайд шуд, ҳаёти иҷтимоӣ дар таъйирот ва табаддулот бештар ва зудтар дучор меояд. Дар адабиёт низ ҳодиса ва воқеаҳои инъикосшаванда зуд-зуд бадал мешаванд, вале шакли адабӣ (ба мисли сохти иҷтимоӣ) ба осонӣ тезӣ ба дигаргунӣ дучор намеояд.

Агар барои мисол ба таърихи адабиёти советии тоҷик назар андозем, маълум мегардад, ки дар як муддати таърихан кӯтоҳ, яъне тақрибан 60 сол мавзӯҳои даъват ба инқилоб, тараннуми сохти нав, даъват ба мудофияи музаффариятҳои инқилоб, ба фаранҷипартоӣ, мактабу маориф, мубориза ба муқобили душманони синфӣ, сохтмони социализм, мудофияи Ватан дар Ҷанги Бузурги Ватанӣ, азнавбарқароркунии хоҷагии халқ, дӯстии халқҳо, азхуднамудани заминҳои бекорхобида, тарбияи одами нав ва ғ. ҳамчун як силсилаи маҳкаму ногузастанӣ инъикос ёфтаанд. Ба тарзи дигар гӯем, як давраи мушаххаси таърих ба пеши адибон як масъалаи конкрет ва муҳимро мегузорад, давраи дигари конкрети таърих масъалаи муайяни дигарро. Чунончи, аввали асри Х масъа-

лаи рафокат, дӯстӣ, донишомӯзӣ ва монанди инҳоро ба миён гузошта буд, ки ба ин масъалаҳо бештар аз ҳама устод Рӯдакӣ ҷавоби бадеӣ гуфтааст. Таърихи нимаи дуҷуми асри X ватанпарвариро ҳамчун масъалаи муҳимтарин ба миён мегузорад. Ба ин масъала Абулқосими Фирдавсӣ ҷавоб мегӯяд. Таърихи давраҳои баъдина (асрҳои XI—XII) масъалаи ақаллан андаке бошад ҳам, пешгирӣ намудан ва сабуктар сохтани зулмро, ки он хеле ғарбӣ буд, ба миён мегузорад. Ба ин масъала Носири Хисрав, Низомӣ ва дигарон ҷавоб мегӯянд.

Ин мисолҳо барои он оварда шуданд, то равшан шавад, ки масъаларо ҳуди замон, ҳаёт ба миён мегузорад ва ин масъаларо адиб бояд хуб сарфаҳм рафта, дар ҳалли бадеии он кӯшиш намояд. Ана маҳз дар ҳамин сурат адиб аз ҷиҳати мундариҷа навоар мешавад.

Навоари асосии адиб пеш аз ҳама, дар идеали вай инъикос меёбад, яъне адиби навоар бояд талаби муҳитро *дуруст* сарфаҳм кунад, онро бояд *дуруст* инъикос кунад ва роҳи *дурусти* ҳаллашро низ нишон диҳад. Зимнан бояд гуфт, ки яке аз шартҳои адиби классик шудан ҳам дар ҳамин аст (яъне навоарӣ дар мазмун, дар ҳақиқати асари бадеӣ).

Илова бояд кард, ки хоҳу ноҳӯ навоарӣ дар шакл низ ба амал меояд. Фаразан, навоари шаклиро инкор мекарда бошем, хоҳу ноҳӯ бояд иқдор шавем, ки адабиёт пеш намеравад, аз ҳаёт кафо мемонад.

Ҳамин тариқ, мегавон ҳулоса кард, ки сабаби пайдоиши навоарӣ ҳодиса ва воқеаҳои ҳаётӣ будааст.

Ташхису
таълифи
навоарӣ

Таъкид кардан воҷиб мебошад, ки ҳар як навоарӣ ҳодисаи мусбат ҳисоб намеёбад. **Навоари мусбат** — он даҳлату тасарруфотест, ки бинобар эҳтиёҷу зарурате объективона ба амал омада бошад; **навоари манфӣ** — он аст, ки адиб худсарона, аз рӯи ҳавову ҳавас татбиқ

кардан хостааст. *Навоарие, ки дар содир шудани он объективияту субъективият бо ҳамдигар мутобиқ омада бошанд, мусбат аст, вале агар мутобиқ наомада бошанд, манфӣ.*

Муҳаммадҷон Шукуров дуруст қайд кардаанд, ки «Аз аввали револүция, аз шеъри С. Айни «Марши хуррият» («Марсельеза», 1918) сар карда, мавзӯю масъалаҳои назм ба кулӣ дигар шуд. Дар натиҷа дар воситаҳои тасвир, кофияву бандсозӣ, ҳатто дар вазн дигаргуниҳо рӯй додан гирифтанд. Бо вучуди ин, структураи тафаккури бадеӣ дар шеър хусусиятҳои асосии анъанавиро бештар нигоҳ медошт ва мазмуни нав асосан ба тарзҳои кӯҳна ифода меёфт¹».

¹ М. Шукуров. Ташаккул ва инкишофи жанрҳои реалистӣ. (Аз таҷрибаи «Таърихи адабиёти советии тоҷик»). — Ахбороти шӯъбаи ҷамъиятии АФ РСС Тоҷикистон, 1981, № 3 (105), с. 79-80г

Устод Турсунзода назари худро рочет ба навоварии сохта ин тарика катъи баён карда буд: «Агар навоварӣ сохта бошад, агар онро халқ написандад, он навоварӣ нест, балки ҳарачу марачест, натиҷаи аз рӯзгори халқ дар канор мондани шоир аст. Чунин назм ба халқ бегона аст, халқ аз он ҳазар мекунад. Мо он чизро навоварӣ мегуем, ки халқ онро меписандад ва яроқи маънавии хеш мегардона».¹

В. И. Ленин ба зиндагӣ, ба ҳодисаю воқеаҳои наврӯйдиханда ҷиддӣ нигаристан ва сареҳан фарқ кардани неку бади ҳар як рӯйдодро таълим меод. Аз ҷумла: дохӣ таъкид карда буд, ки «Ба ҳаёт наздиктар шавем. Бештар ба ин диққат диҳем, ки чи тавр оммаи коргар ва деҳқон дар қорӣ ҳаррӯзаи худ амалан навигарие эҷод карда истодааст. Бисёртар тафтиш карда истем, ки ин навигарӣ то чӣ андоза ба тарзи коммунистӣ аст».²

Навоварии сунъию субъективона қобили қабул нест, он идома намеебад, ба анъана мубаддал намегардад. Аммо агар сари вақт пеши роҳи он гирифта нашавад, метавонад ҳам ба равиши солими адабӣ, ҳам ба мафкураи эстетикӣ, ҳатто сиёсии аҳли ҷамъият ҳалалҳо расонад. Маҳз аз ҳамин рӯ, ба ҳар як зухуроти нисбатан ҷиддии навоварӣ адибони пешқадам, аҳли фазл, хонандагони соҳибзавқ, ҳамчунин шахсони масъули идораю муассисаҳои дахлдор бетараф буда наметавонанд.

Бояд таъкид намуд, ки ҳама гуна тасарруфот навоварӣ ҳисоб намеебад, ё худ ҳама гуна навоварӣ қобили қабул буда наметавонад. Бинобар ин навоварию ба ду гурӯҳ тақсим кардан дуруст меояд:

1. *Навоварии шоиста* (пешқадам, объективона).
2. *Навоварии сохта* (ғайриҳақиқӣ, худсарона, субъективона).

Модоме ки навоварӣ *мақбул* ва *номақбул* буда метавониста бошад, пас онҳоро чи навъ фарқ кардан мумкин аст? Барои фарқ кардан тавонистани навоварии шоиста аз номақбул меъёри дурустро муайян кардан зарур мебошад. Ҳамчун меъёри ташҳиси навоварӣ омилҳои зеринро ба ҳисоб гирифтани мумкин аст:

1. талаби замон, яъне табиати ҳодиса ва воқеаҳои мӯҳташами замонӣ,
2. табиат, имконият ва моҳияти анъана,
3. дараҷаи тараққиёт ва завоқи эстетикӣ омма,
4. дараҷаи мафкураи адабӣ эстетикӣ умумиҷаҳонӣ. Таъкид кардан зарур аст, ки навоварии субъективона на танҳо боиси тараққиёти адабиёт намешавад, балки пеши роҳи инкишо-

¹ Садои Шарқ, 1972, № 4, с. 150-151. (Аз мухтасари баромади М. Турсунзода дар шӯрои адабиёти тоҷик дар ҳузури Правлениаи Иттифоқи нависандагони СССР, ки маҷалла бо номи «Маҳорат ва ҳисси масъулият» чоп кардааст-ту мутаассифона, аз ҷилди сеюми Қуллӣҳои шоир берун мондааст.

² В. И. Ленин. Дар бораи характери газетаҳои мо. — Асарҳо, ҷ. 28, с. 95. Нашри тоҷикӣ.

фи онро медорад ва бо ҳамин восита ба афкори адабию эстетикӣ омма зарбаи корӣ мерасонад.

Классикони марксизму ленинизм ба муқобили навоварихон субъективона муборизаҳои шадид бурдаанд. Махсусан, хизматҳои В. И. Лениро қайд кардан зарур аст, ки ба муқобили пролеткультчиён, ки онҳо ба баҳонаи навоварӣ тамоми осори мадания гузаштaro инкор мекарданд, зарбаи сахт мезананд. Чигунагии моҳияти навовариро аз осори Ленин ба хубӣ фаҳмидан мумкин аст. «Чаро дар пеши чизи нав, мисли он ки дар пеши худо бошад, мо сар ҳам кунем ва ба вай фақат барои он ки «ин нав аст» итоат намоем? Ин бемаънигист, сар то по бемаънигист».¹

РОБИТАИ УЗВИЮ ДИАЛЕКТИКИ АНЪАНАЮ

НАВОВАРИЯ

Ҳамон навъе ки ишора шуда буд, ҳеҷ як адабиётро бидуни анъана ва навоварӣ тасаввур қардан мумкин нест. Аз ҳуди ҳамин тезис қиёс қардан мумкин аст, ки анъанаю навоварӣ узван вобастан ҳамдигаранд, ҷудоинопазиранд. Пайвастагии анъанаю навоварӣ мисли пайвастагии дирӯзу имрӯзу фардо мебошад. Ҳамон навъе ки миёни ин се марҳала ҷудои қатъӣ имкон надорад, ҳамон тавре ки миёни се насли як авлод садди Чин тасаввурнопазир аст, байни анъанаю навоварӣ низ раҳна гузоштан маънӣ надорад. Фаразан раҳна ба зӯрӣ гузошта шавад (чунин ҳолат гоҳ-гоҳе рӯй медиҳад) ва ҳусни таваҷҷӯҳ ба яке аз ду падидаи номбурда шавад, адабиёт аз маҷрои табиӣ худ берун меравад ва эҳтиёҷоти маънавии мардумро қонеъ кунанда наметавонад. Виссарион Белинский ба ҳамин маънӣ хуб гуфта буд: «Мо гузаштaro мепурсему таҳқиқ мекунем, то имрӯзи моро фаҳмонад ва ояндаро раҳнамо бошад».

Анъанаю навоварӣ ба тарзи ҳатмӣ ду тарафи як процесс мебошанд, чунки ҳар як навоварӣ на дар ҷои хушқу ҳолӣ, балки дар заминаи анъана ба вуҷуд меояд ва ҳангоме ки навоварӣ рӯй медиҳад, он тадриҷан ба анъана табдил меёбад ва дар процесси минбаъда, дар шароити дигар кӯҳна мешавад, боз дар заминаи он навоварӣ рӯй медиҳад. Бинобар ин робитаи анъанаю навоварӣ робитаи муқаррарӣ набуда, балки робитаи диалектикӣ мебошад ва он дар асоси қонуни инкори инкор сурат мегирад. Л. И. Тимофеев образнок ифода кардааст, ки «**анъана — модаркалони навоварӣ ва умуман тараққиёти адабиёт мебошад**»² Виктор Гюго образи боз бештар ҷолиби диққатро ба ҳамин маънӣ хотиррасон карда буд: «Ба дарахти булут баҳорон назар мекунем: танай садсола, решаҳои бузурги пир ва баргҳои зиндаю сабзи навраста дорад. Анъана

¹ В. И. Ленин. О литературе и искусстве. — М., 1969, с. 663.

² Л. И. Тимофеев. Основы теории литературы. — М., 1971, с. 127.

ва навоварӣ; анъана навовари́ро тавлид мекунад, ҳама чизи нав аз анъана ба миён меояд»¹ Андрей Бертельс таъкид кардааст, ки навоварӣ дар асрҳои миёна «танҳо дар заминаи анъана, дар во бастагии бағоят зич бо он имконпазир буд».² Албатта, ин ҳукм на танҳо доир ба асрҳои миёна, балки дар замони нав ҳам қувваи худро гум накардааст. Ҳарчанд дар замони нав таъсир ва нуфузи адабиёти дигар торафт ба манбаи пурзуртар табдил ёфта истодааст.

Таҷрибаи гузаштагонро надони́ста чизи арзишдоре барои имрӯзу фардо эҷод кардан имкон надорад. Ленин таъкид карда буд, ки «танҳо дар сурати омӯзиши мудакқиконаи фарҳанге, ки аз таъриқиёти кулли инсоният ба даст омадааст, танҳо дар сурати ҳазм кардани он маданияти пролетари́ро сохтан мумкин аст. (Собр. соч., XXV, с. 387).

Коммунистон аз рӯзҳои аввали Инқилоби Кабири Социалистии Октябр ба мероси бадеию эстетикӣ халқ, ба муҳофизати эҳтиёт-корона ва истифодаи пурсамари онҳо эътибори ҷиддӣ доданд, ки ба ин, аз ҷумла, яке аз хитобаҳои нахустини Комитети Иҷроияи Шӯрои Депутатҳои Коргарону Аскарони Петроград гувоҳи равшан мешавад: «Гражданинҳо! Хӯҷаинҳои кӯҳна рафтанд, баъди онҳо мероси бузурге боқӣ монд. Акнун онҳо ба тамоми халқ тааллуқ доранд. Ин меросро эҳтиёт кунед, қасрҳоро эҳтиёт кунед. Онҳо қасрҳои санъати умумихалқӣ хоҳанд шуд. Мусаввараҳо, ҳайкалҳо, биноҳоро эҳтиёт кунед — онҳо таҷассуми иқтидори маънавии шумо ва аҷдодони шумо мебошанд. Санъат — он хусниётест, ки одамони соҳибистеъдод ҳатто зери зулм ҳам эҷод кардаанд. Ба ягон санг даст нарасонед, ёдгориҳо, иморатҳо, чизҳои кӯҳна, ҳуҷҷатҳоро эҳтиёт кунед. Ин ҳама таърихи шумо, ифтихори шумоянд. — *Комитети Иҷроияи Шӯрои Депутатҳои Коргарону Аскарони Петроград*».³

Анъанаю навоварӣ дар тамоми навъҳои санъат, аз ҷумла, адабиёти бадеӣ низ ҳамчун қонун мавҷуд аст. Робитаи анъанаю навоварӣ ба даҳолати субъективона тоб надорад. Агар робитаи диалектикий анъанаю навоварӣ субъективона вайрон карда шавад, он боиси таназзули адабиёт мегардад. Хушбахтона, дар давраҳои гуногуни таърихи адабиёт адибони бузурге пайдо мешаванд, ки қонуни робитаи диалектикий анъанаю навовари́ро дуруст пай бурда, асарҳои безаволи адабӣ эҷод мекунанд. Бузургии Рӯдакӣ, Низомӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Пушкин, Лермонтов, Толстой ва даҳҳо адибони гениалӣ дар ин аст, ки анъанаҳои мавҷударо пурраю мукамал азхуд намуда, дар заминаи он анъанаҳо навовариҳои шоиста кардаанд.

¹ Аз мақолаи Э. Межелайтис. Андешаи шеър. — Газетаи муаллимон, 1982, 30 октябр.

² А. Е. Бертельс. Низами. Вступительная статья. — Дар Қитоби: Низами. Пять поэм — М., 1968, с. 11.

³ Известия, 1987, 2 ноябрь

Мутаассифона, дар тамоми давраҳо кам ё беш адибоне ба миён меоянд, ки якравона ё ба анъана мечаспанд ё худсарона навоарӣ мекунанд. Чунин рафторҳои субъективона дар тараққиёти адабиёт ҳеҷ гуна роли мусбат намебозанд. Дар ҳамон вақташ онҳо, аз як тараф, ба чараёни адабӣ, аз тарафи дигар, ба афкори умум то дараҷае монеа мешаванд, зарар мерасонанд, вале тадриҷан ҳам номи онҳо ва ҳам осорашон фаромӯш мешавад. Чунин манзараро дар таърихи адабиёти ҳар як халқ ва дар бисёр давраҳо дидан мумкин аст.

Инкори инкор қонуни диалектика аст. Дар асоси қонуни муқобили ба ҳам зидҳо як ҳодиса кӯҳна мешавад, аз дунболи он ҳодисаи дигар сар мезанад. Ана ҳамин ҳодисаро дар адабиёт низ дидан мумкин аст. Масалан, адибони бузурги Ғарб аз адибони бузурги Юнони қадим ва аз Шарқ омӯхтаанд. Мисол, Байрон, Шиллер. Дар вақташ ин адибон дар тамоми кишварҳои Ғарб ва Русия, ғулғула андохтанд. Аз ин адибон Пушкин омӯхт. Дар натиҷа, дар заминаи як қулла қуллаи нави азиме ба вучуд омад.

Мисоли дигар. Вақте ки Навоӣ ҳамчун адиби фозил ба майдон омад, дид, ки бо забони ӯ бисёр қавмҳо гуфтугӯ мекунанд, аммо адабиёти казоӣ ба ин забон мавҷуд нест. Ҳамчунин ӯ дид, ки осори бебаҳои халқи дигаре низ мавҷуд аст, ки ин адабиёти тоҷику форс мебошад. ӯ дар қатори эҷодиёти даҳонӣ ва адабиёти хаттии мавҷудани халқи худ адабиёти тоҷику форсро низ суботкорона омӯхт, ки дар натиҷа адиби мумтоз шуд. Агар анъанаҳои адабии тоҷикӣ-форсӣ соқит карда шаванд, бешубҳа, эҷодиёти Навоӣ бисёр чизро гум хоҳад кард.

Дар адабиёти тоҷик (ба мисли бисёр адабиётҳои дигар) муносибатҳои дида мешуданд, ки сурати яктарафа доштанд. Масалан, дар солҳои бистум ба анъана рафтори нигилистона зоҳир шудааст. Чунончи, баъзе нависандагон гуфтанд, ки вазни арӯз ба мо имрӯз лозим нест. Аммо ин навъ муносибатҳои нигилистона инкишоф наёфта, ба монеа дучор омаданд, чунки табиати ҳамаи рафтори нигилистона ба табиати замон, бо моҳияти гардиши ҷарҳи таърих мувофиқат намекард. Рафтори нигилистона субъективӣ буда, ба тараққиёти ҷамъият мувофиқ намеояд, бинобар ин чунин рафтор реша давонда наметавонист.

ОМИЛҲОИ АНЪАНА ВА НАВОВАРӢ

Дараҷаи риояи анъана ва ҷорӣ гардидани навоарӣ як қатор омилҳо дорад:

1. *омилҳои объективӣ.*

2. *омилҳои субъективӣ.*

а) **омилҳои айнӣ (объективӣ).** Ба омилҳои объективӣ сохти иҷ-

тимой, ҳодисаю воқеаҳои таърихӣ, муҳити табииро дохил кардан мумкин аст.

1. Чигунагии табиат ва моҳияти сохти иҷтимоӣ. Дар таърихи адабиёти умумиҷаҳонӣ ҳодисаҳое мушоҳида мешаванд, ки бинобар имконият надодани сохти ҷомеа ин ё он ҳодисаи пешқадами адабӣ ҳамчун анъанаи мусбат ривоч наёфтааст. Чунончи, дар таърихи адабиёти тоҷик бисёр ақидаҳои пешқадам, ки дар марҳалаи муайяни тараққиёти ҳаёти иқтисодию сиёсӣ ва афкори маданӣ ба миён омадаанд, минбаъд ривочи шоиста наёфтаанд ва бисёр адибон маҳз ба туфайли ҳамин гуна ақидаҳои пешқадам ба таъқибот дучор омадаанд. Ҳатто баъзе адибон талаф ҳам шудаанд. Бисёр намояндагони ҷараёни шуубия, ки аз тарафи халифаҳо ва ҳокимони ҷоҳилу мутаассиби маҳаллӣ гирифтори азияту маҳрумӣҳо шуда буданд, ба ин фикр мисоли равшан шуда метавонанд.

Ҷараёни шуубия дар даврони хилофат пайдо шудааст. Бузургтарин фарзандони Аҷам (аз қабили Ибни Муқаффаъ, Исмоил ибни Ясар, Башшор ибни Бурди Тохаристонӣ, Абӯ Нувос) бо нияти анъанаҳои қадимаи адабию маданияи худро бо забони арабӣ нигоҳдоштан забони арабиро нағз азхуд карда, ба ин забон тарҷумаҳо кардаанд, асарҳои оригиналии илмӣ ба деҳа офаридаанд. Онҳо дар амал исбот наметавонанд, халқҳои мағлуби Аҷам аз халқи ғолиби араб аз ҷиҳати адабиёт, санъат, маданият, таърих афзалу пешқадам ва ғанитаранд. Тарафдорони ин ҷараён аксаран фош гардида, нобуд мешуданд. Аз ҳамин сабаб ақидаи шуубӣ тадриҷан шакли дигар пайдо карда, торафт мураккабтар (пинҳонтар) мешавад, ки гоҳе онро пай бурдан ҳам душвор аст. Чунончи, идеали шуубии Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» ба воситаи образҳои бадеӣ, забону вазни шеърӣ барин лавозимоти шаклӣ ва амсоли инҳо ифода ёфтааст.

Аммо бо мурури замон шариати исломӣ, аз як тараф, сохти давлатдорӣ феодалӣ, аз тарафи дигар, имкон надоданд, ки анъанаи шуубия минбаъд инкишоф ёбад, балки баръакс маҷбур намуданд, ки он тадриҷан аз миён равад.

Мисоли дигар. Намояндагони ҷараёни маорифпарварӣ маҳз бинобар ақидаҳои пешқадами худ ба зиддияти саҳти амиру амалдорони аморат дучор шуданд. Маҳз сохти иҷтимоӣ имкон наметавонад, ки ҳодиса ба анъана табдил ёбад.

2. Ҳодиса ва воқеаҳои конкретӣ таърихи давр. Дар таърихи халқҳо баъзан ҳодисаҳое рӯй медиҳанд, ки барои ривоч ёфтани анъана ва ё ҷорӣ шудани навоҳӣ монеа мешаванд. Вобаста ба моҳияти ҷунин ҳодисаҳо ва алоқамандии ҷунин воқеаҳо ба сохти иҷтимоӣ дер ё зуд монеа аз миён бардошта мешавад. Масалан, баъд аз падид омадани рубоиёти фалсафии оптимистонаи Умари Хайём рӯҳониёни мутаассиб ва ҳокимони ҷоҳил ба он дарафтоданд. Ба муқобили ин рубоиёт муборизаи ашаддӣ сар шуд, ки дар натиҷа муддати дарозе рубоиёти фалсафӣ ривоч наёфт. Вале дертар адибони забардасти пешқадам, ҳамчун Ҳофиз, Бедил анъанаҳои рубоисароии Хайёмро хуб хазм карда, муборизаҳои

шадиди муқобили онро ба ҳисоб гирифта, он анъанаро андаке бо тарзи дигар давом доданд. Агар Хайём масъалаи марказии фалсафӣ — яъне худоро кушоду равшан зери шубҳа гирифта бошад, мутафаккирони минбаъда ин масъаларо то андозае пардапӯшона баён намудаанд.

Мисоли дигар. Баъд аз ғалабаи Инқилоби Қабири Социалистии Октябр Ҳарчанд диктатураи пролетариат барқарор гардида буд, аммо маданияти синфи ҳоким, мафкураи иртиҷоии буржуазӣ қисман давом мекарданд, зеро агар сохти иҷтимоиро ба тарзи революционӣ табдил додан мумкин бошад, мафкураро ин тарз якбора дигар кардан имкон надорад. Бинобар ин, дар солҳои бистум ақидаҳои буржуазӣ баробари ақидаҳои демократӣ вучуд доштанд ва онҳо ба муқобили ҳамдигар ҳатто ошкоро мубориза ҳам мебуданд. Дар натиҷаи маҳз ҳамин муборизаҳо тараққиёти мӯътадили анъанаю навоарӣ ҳам зарар мебинанд. Чунончи, як гурӯҳ бо катъият анъанаро инкор кунанд, гурӯҳи дигар бо ҷиддият ба муқобили ҳама гуна навоарӣ мебаромаданд. Нигилизм, аз як тараф, консерватизм, аз тарафи дигар, бо ҷӯшу хурӯш талош мекард. Аммо дар натиҷаи торафт ба рӯёб омадани афзалиятҳои социализм, хунук шудани ҳодисаҳои тезу тунд ва маълум гардидани ҳақиқати муборизаҳо дар адабиёту санъати халқҳои советӣ анъанаю навоарӣ ба маҷрои мӯътадили худ дохил мешаванд. Маҳз ҳосили тараққиёти мӯътадили анъанаю навоарӣ мебошад, ки адабиёту санъати советӣ дар як муддати кӯтоҳи таърих ба муваффақиятҳои барҷастатарин ноил гардид, ки ба ин асарҳои Горький, Маяковский, Шолохов, Айтматов, Ҳамзатов ва дигарон мисолшуда метавонанд.

Ҳамин ду мисоли овардашуда боз аз он шаҳодат медиҳад, ки ҷигунагии сохти иҷтимоӣ ба тараққиёти анъанаю навоарӣ таъсири ҷиддии гуногун мерасондааст. Чунончи, агар дар мисоли якум анъана бо роҳи мураккаб инкишоф ёфта бошад ва он хуб тараққӣ накарда бошад, дар мисоли дуюм сурати ҳодиса баръакс, аст.

Дар маркази рубоиёти Умари Хайём худо, тақдири одам ва вобаста будани тақдири инсон ба он меистад ва одам ба дараҷаи худӣ бардошта мешавад. Хайём дар асри XII, Ҳофиз дар асри XIV зиндагӣ ва эҷод кардаанд, вале дар ду аср анъанаи Хайём давом наёфт.

Баъди ду аср Ҳоҷа Ҳофиз рубоиёти зиёде гуфтааст, ки онҳо аз ҷиҳати мувоҳида ба ҳодиса, таҷассуми ғоя, доираи масъала аз ҳамдигар фарқи ҷиддӣ надоранд, вале аз ҳайси тарзи баён ин шоярон фарқ доранд. Ҳофиз ба масъалаи марказӣ на кушоду равшан, балки бевосита (тавассути шароб, ишқ) наздик шуда, матлабро боз бештар пардапӯшона баён кардааст. Воситаҳои баёни Хайём минбаъд мувофиқи талаботи шароит такомул меёбанд. Сабаби чунин муддати дароз таваккуф кардани анъана, чунон ки ишора шуд, сохти иҷтимоӣ ва мафкураи ҳукмрони замона мебошанд.

Дар мисоли Ҳофизи Хайём тараққиёти анъана ва навоарӣ бо

тараққиёти объективии сохти иҷтимоӣ мувофиқат намекунад, аммо дар мисоли дуюм бошад, мувофиқат мекунад.

Барои тараққӣ накардани анъана мисоли дигарро низ ишора кардан мумкин аст, ки он минбаъд инкишоф наёфтани социализми ҳаёлии Низомии Қомӣ мебошад. Қомӣ дар афкори эстетикӣ худ ба нуқтаи баландтарин мерасад, яъне вай социализмро инъикос мекунад, аммо ин социализми ҳаёлӣ бинобар сабаби мувофиқат накардани сохти феодалӣ минбаъд ба анъана табдил намеёбад, балки ин ҳодисаи адабӣ ҳамчун ҳодисаи муҷаррад боқӣ мемонад. Аммо социализми ҳаёлии мутафаккирони фаронсавӣ ба анъана табдил меёбад, зеро он минбаъд дар асарҳои адибону олимони Фаронса, Англия ва ғайра такрору инкишоф меёбад ва дере нагузашта дар заминаи социализми ҳаёлӣ назарияи коммунизми илмӣ ба вуҷуд меояд.

б) Омилҳои зеҳнӣ (субъективӣ). Дар масъалаи чигунагии тараққиёти анъанаю навоарӣ омилҳои субъективӣ роли хеле калон мебозанд. Ба омилҳои субъективӣ *истеъдоди* нависанда, *ҷаҳонбинӣ* вай, *заъқи эстетикӣ*, *малакаи эҷодӣ* ва амсоли инҳо дохил мешаванд.

1. Истеъдод. Агар адиб соҳиби истеъдоди ҳақиқии адабӣ набошад, дар эҷодиёти вай таносуби мӯътадили анъанаю навоарӣ фароҳам намеояд. Вале агар адиб соҳибистеъдод ва соҳиби зеҳни тез бошад, моҳияти анъанаю навоариро дар шароити конкрет дуруст сарфаҳм меравад ва мувофиқи талаби ҳамин шароит муносибати ҷои таърифи менамояд, ки дар натиҷа ин адиб ба муваффақиятҳои барҷастаи эҷодӣ ноил гашта метавонад.

2. Ҷаҳонбинӣ. Ҷаҳонбинии нависанда дар масъалаи таносуби анъанаю навоарӣ омили ҳалкунанда мебошад, зеро агар нависанда дорои ҷаҳонбинии васеъ ва пешқадам бошад, моҳияти талаби замонро дуруст сарфаҳм меравад ва ҳамин моҳиятро бо таносуби анъанаю навоарӣ алоқаманд карда метавонад. Дар ин сурат муносибати адиб ба анъанаю навоарӣ объективона хоҳад шуд. Ҳамчун мисол метавон қайд кард, ки муваффақиятҳои ҳамаи адибони бузург дар ҳамин ҷост.

Аммо агар ҷаҳонбинии нависанда маҳдуд бошад, талаби замон, моҳияти ҳодиса ва воқеаҳои конкретӣ давраи пурраю дуруст сарфаҳм рафта наметавонад, дар ин сурат миёни таносуби анъанаю навоарӣ ва муҳити конкретӣ таърихи ҳаёти халқ мувофиқати комилу барҷаста фароҳам намеояд. Масалан, Есенин ва Маяковский — адибони ғавқуллода соҳибистеъдод буданд, ки адибон ба халқ ва таърихи замони худ, барои ғановати маънавияти мардумони рӯи замин хизмат кардаанд. Дар назди таърих хизмати В. Маяковский аз лиҳози тараннуми Инқилоб ва таҳкими социализм бештар бошад, саҳми суханвари сонӣ дар маърифати ҳусну назокати зиндагӣ афзунтар аст. Сабаби ин ҳодиса ба доираи ғояҳо алоқаманд мебошад, ки нависандагон бинобар тобишҳои ҷаҳонбинии худ дар асарҳои худ масъалаҳои инъикос кардаанд. Дар маркази эҷодиёти Сергей Есенин ботини одам, эҳсосоти вай, дар

маркази эҷодиёти Маяковский истиклол ва озодии одам меиstadt, Маяковский замони инқилобро фаҳмида, мувофиқи ҳамон замон анъанаро ба он тобеъ кунандааст. Мароми (кредои) ӯ ин буд:

Ҳамон аст шоир дар ин рӯзгор,
Ки марше сарояд, нависад шиор!

Ярослав Смеляков ба ду адиби номбурдаи рус аз марҳалаи баъдина номи Александр Твардовскийро зам намуда гуфтааст: «Бароям се ном ҳаст, ки бидуни эшон, дар назарам, имкони сухан аз равнақи назми шӯравӣ вучуд надорад. Инҳо Есенин, Маяковский ва Твардовский мебошанд. Саҳми инон назар ба бародарони ҳамқалами дигар бештар ва марҳалавист». (ЛГ, 1986, 22 январь).

3. Завқи эстетикӣ ва меҳнати шахсии нависанда. Завқи эстетикӣ нависанда ва кӯшишу меҳнатҳои вай дар эҷодиёти ӯ нақши муайяне мегузоранд. Завқи эстетикӣ нависанда бо ҷидду ҷаҳд ва кӯшишҳои шахсии нависанда зич алоқаманд мебошад, чунки агар нависанда ҷидду ҷаҳд накунад, завқи вай сайқал намеёбад ва агар завқи нависанда сайқал наёфта бошад, вай назокату нафосати анъана ва бурду бақои онро сарфаҳм намеравад. Ҳамчунин, табиату нафосати навовариро ҳам пай намебарад. Дар ин сурат эҷодиёти ин қабил адиб ҳамчун тақлиди ноӯҳдабароёна ва хушкӯху сурат хоҳад гирифт. Осори зеҳни кунд дар ҳар давра пайдо шавад ҳам, вай умр намебинад, фаромӯш мешавад.

Бинобар ин, нависанда ҳамон вақт ба масъалаи анъанаю навоварӣ баҳои муносиб дода, ба он муносибати объективона зоҳир менамояд, ки вай дар натиҷаи омӯзиши суботкорона ва ҷустуҷӯҳои пай дар пай дониши мукаммали адабӣ, илмӣ, таърихӣ сиёсӣ, табиӣ ва ғ. ҳосил карда, завқи солим ва сайқалёфтаи эстетикӣ ба даст дароварда бошад.

4. Малакаи маҳорати нависанда. Нависанда яку якбора ба камол намерасад, роҳи камолоти вай аз фосилаи муайяну конкрет иборат хоҳад шуд. Ҳар як нависанда дар оғози фаъолияти эҷодӣ анъанаи мавҷударо меомӯзад, онро ба тарзи нисбатан пасив татбиқ менамояд, яъне вай ба пешгузаштагонӣ худ тақлид мекунад, дар натиҷаи омӯзиши пайвастаи анъанаҳо торафт бештар анъанаро маърифат мекунад. Агар нависанда омӯзиши анъанаҳоро дар маҳаки талаби замон ба амал барорад, дар ин сурат тезтар аз доманаи тақлид халос меҳӯрад, яъне доираи анъана торафт маҳдуд шуда ба баръакс, доираи навоварӣ торафт вусъат пайдо мекунад.

Ҳамон навъе ки маълум аст, анъанаю навоварӣ мутаносибан ба амал меоянд, яъне агар анъана пурра риоя карда шавад, навоварӣ маҳдуд мемонад, вале агар навоварӣ васеъ ҷорӣ шавад, доираи анъана танг мегардад. Аммо гарави муваффақият — баробар, мутаносибан риоя шудани ҳарду мебошад.

Азбаски нависандагон дар масъалаи омӯзиш фаъолияти якхела зоҳир намеkunанд ва малакаи эҷодӣ хусусияти субъективӣ дорад, фосилаи роҳи камолот низ гуногун мешавад, яъне агар адиб ҷаҳонбинии пешқадам дошта бошад, соҳибистеъдод бошад ва фаъолияти бештар зоҳир намояд, дар он сурат вай зинаи камолотро зудтар тай мекунад. Дар акси ҳол зинаи камолот хеле тӯл меёбад, ё баъзан адибон то охир онро паймуда наметавонанд.

Давраи муайяно дар бар гирифтани камолоти нависанда дар мисоли эҷодиёти М. Турсунзода равшан ба назар мерасад. Эҷодиёти ин адиб солҳои сиком сар шудааст, вале ӯ то солҳои чилум асарҳои шогирдона навиштааст. Ӯ аз адабиёти классикӣ, эҷодиёти даҳонии халқ, аз адабиёти халқҳои бародар суботкорона ва хеле фаъолона меомӯзад. Омӯзиши фаъолонаи М. Турсунзода дар соли 1940 натиҷаи дилхоҳ медиҳад. Шоир дар асоси синтези ҷоидаи анъанаҳои адабӣ ва навоарӣ асари барҷастаи «Ба В. И. Ленин»-ро эҷод мекунад, ки он яке аз шоҳасарҳои ленинномаи тоҷик мебошад. Махз аз ҳамин шеър марҳалаи нав дар эҷодиёти шоир сар мешавад. Аммо гуфтан мумкин нест, ки Турсунзода аллакай камолоти эҷодиро пурра азхуд кардааст, тамоми анъанаҳоро омӯхтааст ва ба тарзи ҷоида навоарӣ карда метавонад. Омӯзиши шоир баъд аз ин ҳам давом мекунад. Як қатор шеърҳои лирикӣ ва достони эпикӣ «Писари Ватан» мисоли ҳамин омӯзиш мебошанд.

Махсусан, дар достони «Писари Ватан» Мирзо Турсунзода дар офариниши образи характери қаҳрамон, дар тасвири воқеа ва ғ. аз таъсири анъанаҳо алҳол комилаи ҳалос шуда натавонистааст. Аммо метавон гуфт, ки аз охири солҳои чилум шоир тамоми моҳияти ҳама гуна анъанаҳоро пурра дарк мекунад ва дар ҷои даркориаш ба тарзи ҷоида навоарӣ менамояд. Силсилаи «Қисси Ҳиндустон», достони «Ҳасани аробакаш» ва дигар асарҳои шоир шоҳиди ҳамин фикранд. Аксари мутлақи асарҳои баъд аз солҳои панҷоҳум эҷодкардаи ӯ тимсоли барҷастаи таносуби мӯътадили анъанаю навоарӣ мебошанд.

Аммо чунин тасаввур кардан хатост, ки баъди азхуд намудани анъана ва ҳосил кардани малакаи комили эҷодӣ нависанда ҳамеша асарҳои баркамол меофарида бошад. Имкон дорад, ки ҳар адиби бузург дар қатори асарҳои барҷастаи адабӣ, асарҳои ноқису яктарафа (хоҳ дар анъана ва хоҳ дар навоарӣ) эҷод кунад. Сабаби ин ҳодиса дар он аст, ки малакаю маҳорат омили субъективӣ мебошанд ва субъект метавонад тағйир ёфта истад, яъне гоҳе субъект бо объект мукаммалан мувофиқат накунад.

Баъзе нависандагон моҳияти тамоми унсурҳои анъанаро дуруст сарфаҳм намеравад, дар ин сурат хоҳу ноҳу таносуб фароҳам намеояд. Сабаби аз байн рафтани таносуб бисёр будани омилҳои субъективӣ мебошад.

Дар сохти ҷамъиятии мо азбаски омилҳои объективӣ таносуби анъанаю навоарӣ пурра дида мешавад, тамоми шароит муҳайёст бинобар ин, омилҳои субъективӣ фактори муҳим буда, роли калон мебозанд.

ТАНОСУБИ АНЪАНАЮ НАВОВАРӢ БО МУНДАРИЧАӢ

АДАБИЕТИ БАДЕӢ

Қайд кардан лозим аст, ки унсурҳои мундариҷа мафҳуми нисбӣ доранд, зеро унсурҳои мундариҷа ва шакл дар ҳолатҳои конкрет тағйир меёбанд, яъне агар як унсур нисбат ба унсури дигар мундариҷа ҳисоб ёбад, ҳамон унсур нисбат ба унсури сеюм воситаи шаклӣ ба шумор меравад. Мисол, образ нисбат ба забон мундариҷа ҳисоб ёбад, нисбат ба ғоя — шакл шумурда мешавад. Ё худ сюжет нисбат ба жанри адабӣ мундариҷа бошад, нисбат ба мазмун — шакл аст. Аз ин нуқтаи назар доираи мафҳумҳои унсурҳои мундариҷа нисбӣ мебошад. Одатан, дар таркиби мундариҷа унсурҳои мазмун, мавзӯ ва ғояро ҳамеша дохил менамоянд.

Дар таркиби тамоми унсурҳои процесси эҷодӣ ғоя (ё худ идея) нуқтаи асосӣ ва мавқеи марказиро ишғол мекунад. Бинобар ин, бояд таъкид кард, ки идея ҳамеша ва дар тамоми ҳолатҳо унсури мундариҷа ба шумор меравад ва ҳаргиз воситаи шаклӣ буда наметавонад. Аммо унсурҳои боқимонда чун фаҳмишҳои нисбӣ метавонанд тағйир ёбанд. (Дар бораи ғоя, мавзӯ ва мазмун муроҷиат шавад ба боби «Мундариҷа ва шакл»).

Таносуби анъанаю навоарӣ бо ғоя. Мувофиқи таърихи адабиёт ва маданият, мувофиқи таърихи ҳаёти халқ, мувофиқи завқи эстетикӣ омма ва омилҳои дигар ин ё он ғоя ва ё силсилаи ғояҳо дар давраҳои гуногуни таърих ҳамчун анъана идома меёбанд. Дар масъалаи ба анъана табдил ёфтани ин ё он ғоя эҳтиёҷоти маънавӣ ва моддӣ халқ ҳамчун омили ҳалқунанда хизмат менамояд, зеро агар ба ин ё он ғоя эҳтиёҷи набошад, он ғоя ба анъана табдил намеёбад. Чунончи, дар доираи ғояҳои адабии асри Х дӯстӣ, нақӯкорӣ, илмомӯзӣ ва ғайра ҳамчун сарсилсила намоён мешаванд. Сабаби иқтимоӣ ин ҳолат дар он аст, ки давлати навбунёди тоҷикон ба ин масъалаҳо эҳтиёҷ ҳис менамуд, зеро дӯстию нақӯкорӣ ва илму дониш бақои давлату ободии мамлакат мебошанд. Дар «Шоҳнома» бошад, ғояи марказӣ ватанпарварӣ аст. Сабаби ин ҳодиса дар он аст, ки дар охири асри Х ҳуҷуми бодиянишинҳо ва сустшудани иттифоқӣ дохилӣ ҳис карда мешуд, яъне хавфи барбод рафтани давлати тоҷикон ба миён омада буд. Бинобар ин ҳимояи Ватан масъалаи заруртарини давр ба шумор мерафт.

Гирем ғояи бузургдошти деҳқониро. Халқ деҳқонро аз камоли хоксорӣ *хокпош* мегӯяд. Бағоят ҷолиби диққат аст, ки ҳамин амали хокпоширо халқ аз замонҳои қадим муқаддастарину муаззамтарин амал меҳисобид, чунончи, дар «Авасто» гуфта шудааст, ки **ҳар касе, ки замин шудгор мекунад ғалла меорад, беҳтарин кори ҷаҳонро бачо меорад.** Дертар, дар «Матадғани Евишни Фриён» («Китоб дар бораи Евишни Фриён») бо чунин чистоне дучор меоем: **«Он чист, ки даҳ пой дораду се сар, шаш чашму шаш гӯш, ду думу се олот, ду дасту се бинӣ, чор шоҳу се китф ва ҷаҳон бар души**

вай аст». Чавоби чистон деҳқонест, ки ҳамроҳи ду барзагов замин меронад. Дар асри XI мутафаккири бузург Носири Хисрав боиси ободию маъмурии олам ва осоиштагии тамоми чуку чондорро дар деҳқонӣ дидааст, чунончи:

Беҳ аз саннои олам деҳқон аст,
Ки ваҳшу тайрро роҳатрасон аст...
Чаҳонро хуррамӣ аз деҳқон аст,
Аз ӯ гаҳ заръ, гоҳе бўстон аст.

Ё худ, ҳодисаи дигар. Дар адабиёти тоҷик масъалаи адолату зулм ва тарғиби ғояи адолат дар тамоми давраҳои сохти феодали аз ғоя ва масъалаҳои марказӣ ба шумор меравад. Сабаби эътибори ин ғоя ташнагии иҷтимоист. Гап дар сари он аст, ки барои сохти феодалӣ зулм, торочгарӣ, умуман беадолатӣ хос мебошад. Маҳз бинобар он ки адолат вучуд надорад, онро халқ орзу менамояд. Ин орзуро адибони пешқадам ифода менамоянд.

Идеяи дигар гуманизм мебошад, ки он низ чун анъана идома меёбад. Дар ҳаёти иҷтимоӣ инсондӯстии ҳақиқӣ вучуд надошт. Муборизаҳои шадиди мазҳабӣ, қабилавӣ ва вилояту кишварҳо аз ҳодисаҳои муқаррарӣ буданд. Ин воқеаи типии феодалӣ ҳамчун ҳодисаи таърихӣ дар «Ғуломон» дуруст инъикос ёфтааст. Маҳз бинобар мавҷуд набудани инсондӯстии ҳақиқӣ халқ ва нависандагони пешқадам ин идеяро орзу ва талкину тарғиб мекарданд.

Адабиёти тоҷику форс аз ҷиҳати доираи ғояҳо ва демократизми онҳо дар ҷаҳон, метавон гуфт, мақоми баландтаринро ишғол менамояд, чунки дар олам кам адабиёте дучор меояд, ки ғояҳои гуманизм, наққорӣ, сулҳҷӯӣ, ватанпарварӣ, муҳаббати попу илҳомбахшро ба мисли адабиёти тоҷику форс ҳамчун масъалаҳои марказӣ тараннум ва ташвиқ карда бошанд. Сабаби ин ҳолат аз як тараф, ва пеш аз ҳама муддати дуру дароз ва ба тариқи махсус ҳукмронӣ кардани феодализм бошад, аз тарафи дуюм, заъқи эстетикӣ ва ҷаҳонбинии халқ ва аз тарафи сеюм, эҷодиёт ва заковати махсуси классикони бузурги ин адабиёт мебошад. Аммо ҳамаи ғояҳои пешқадами адабиёти давраи феодалӣ маҳдудияти таърихӣ синфӣ ва ҷаҳонбинӣ доранд. Бинобар ин, ақидаҳои пешқадами гузашта дар адабиёти советии тоҷик, аз як тараф, ба тарзи шоиста чун анъана давом мекарда бошад, аз тарафи дигар, ин ғояҳо мувофиқи тақозои сохти иҷтимоии социалистӣ ва ҷаҳонбинии марксист-ленинӣ такмил ёфтааст. Агар пеш дар эҷодиёти адибони классик умуман гуманизм тарғибу ташвиқ мешуда бошад, ҳоло **интернационализми пролетарӣ** тарғибу ташвиқ меёбад, яъне ба гуманизм аз меъёри синфӣ назар карда мешавад.

Дар интернационализми пролетарӣ гуногунии мазҳабӣ, ирқӣ, нажодӣ ва ғайра ҳеҷ гуна роль намебозад.

Ҳамчунин, агар пеш дар осори классикон-умуман **ватанпарварӣ** таҷассум меёфта бошад ва Ватан ба фаҳмиши хоки ин ё он қавму қабил ва халқ доништа мешуда бошад, ҳоло **ватанпарварии советӣ** тараннум карда мешавад. Чунончи, Ҳабиб Юсуфӣ мегӯяд:

Қалам ба даст бигирам, ки шеър бинвисам,
 Забони ман зи ҳама пештар Ватан гӯяд.
 Ватан, чу нағмасарой аст дил зи ишки ту,
 Туро хазинаи илҳоми хештан гӯяд.
 Ба ин таровату ин рангу бӯ, ки ҳастӣ ту,
 Сазад, саросари саҳни туро чаман гӯяд.
 Дар оғуши ту ҳазорон диёру шаҳр бувад,
 Ба ҳар кучот равам, дил диёри ман гӯяд.

Дар масъалаи ватанпарварии адабиёти советӣ боз бояд илова кард, ки ватанпарварии советӣ бар зарари халқу давлатҳои дигар намебошад, чунонки гоҳе дар адабиёти тореволюционӣ дида мешавад. Ҳамчунин бояд илова кард, ки ватанпарварӣ дар адабиёти феодалӣ дар бисёр мавридҳо ба хотири подшоҳони ҷудогона содир мешуд, вале ватанпарварии советӣ ба хотири тамоми халқи советӣ, ба хотири тамоми давлати Советӣ ба амал оварда мешавад.

Ҳамин навъ тафовут дар ғояи муҳаббати пок ҳам ба назар мерасад. Дар адабиёти гузашта ишқи поки инсонӣ, хусну чамоли олии одам, садоқати баланду рӯҳбахш таҷассум меёфтанд, яъне дар ғояи ишқи пок ду компоненти дигар: *хусни маҳбуба* ва *садоқати ошиқ* диққатро ҷалб мекард ва ба таври ҳатмӣ инъикос меёфт, аммо дар адабиёти советии тоҷик дар ғояи ишқи пок компоненти дигар ҳамчун унсури муҳим дохил мешавад. Ин компонент *қаҳрамонӣ* ва *бунёдкорист*. Дар гузашта меъёрӣ ишқи пок садоқати шахси ошиқ буд. Баъзан муболиға дар садоқати беҳудуд инкишоф меёфт. Дар ин сурат идеали ошиқи содик яктарафа ривоч меёбад, яъне ошиқи қаҳрамон то ба дараҷае ошиқ мешавад, ки худро гум мекунад ва ҳатто талаф ҳам мебинад. Натиҷаи чунин вусъати идеали ошиқи пок мучаррад, гоҳе пессимистона ва фациаомез мешавад. Ин навъ ақидаро дар лирикаи шоирони гузашта Қамол, Ҳилолӣ бисёр мебинем ва бисёр дostonҳои ишқии романтикӣ низ аз ҳамин қабилианд.

Дар адабиёти советии тоҷик ин ғоя низ хеле такмил ёфтааст. Агар пеш меъёри садоқати пок мучаррад ва яктарафа ривоч меёфта бошад, ки он аксаран ба натиҷаҳои нохуш меовард, ҳоло ин меъёр такмил ёфтааст ва он бо оптимизм ва бунёдкори мукамал гардидааст, яъне садоқат дар адабиёти социалистӣ бо ободии мамлакат, бо бунёдкорихои оммавӣ ҳамроҳ ривоч меёбад. Агар садоқати том дар гузашта ояндаи сарбаста дошта бошад ва ошиқ ногузир ба нокомӣ дучор мешуда бошад, дар марҳалаи нави адабиёти тоҷик муҳаббат бо роҳи солим ҷараён ёфта, бо хушбахтӣ анҷом меёбад. Албатта, сабаби гуногунии ҷараёни муҳаббат ва гуногунии натиҷаҳо ба табиати сохти иҷтимоӣ вобаста мебошад, зеро агар сохти феодалӣ ба коми одамони баргузида бошад, сохти социалистӣ ба коми оммаи меҳнаткаш аст. Дар ҷамъияти феодалӣ ҳар як инсон наметавонад ба мақсад бирасад, балки агар вай дар роҳи иҷрои мақсад ҷидду ҷаҳди зиёд намояд, ногузир ба кулфат дучор меояд. Аммо дар ҷамъияти социалистӣ ҳар як фарди ҷамъи-

ят метавонад ба мақсад бирасад ва агар вай дар роҳи иҷрои мақсад ҳар қадар бисъёртар чадал намояд, ҳамон қадар бештару тезтар ба саодат ноил мешавад.

Ба ҳамин тариқ, *тақрибан ҳамаи ғояҳои пешқадами адабиёти тоинқилобӣ ҳамчун анъана дар давраи советӣ низ давом мекунад, аммо ин анъанаҳо ба тарзи холис ва айнан идома намеёбанд, балки навоварона арзи вуҷуд мекунад*. Анъанаҳо ҳатман бо такмили зарурӣ идома меёбанд. Садриддин Айни, Абулқосим Лоҳутӣ, Пайрав Сулаймонӣ, Мирзо Турсунзода, Ҳабиб Юсуфӣ ва ҳамаи адибони дигари советии тоҷик анъанаҳои ғоявиро мувофиқи табиати сохти социалистӣ ва ҷаҳоншиносии марксистӣ-ленинӣ такмил ва инкишоф медиҳанд. Аз ин нуқтаи назар, бояд таъкид намуд, ки ҳеҷ як анъанаи ҳақиқӣ бе даҳолати ҷасурунаи адиб давом намекунад.

Муҳимтарин ғояи мусбати «Авасто» гуманизм мебошад, ки он пеш аз ҳама дар ду ҷабҳа намоён мегардад: *яке* — таҳсини некию равшанӣ, ки дар муборизаи муттасила бо бадию зулумот собит мегардад; *дигар* — бузургдошти деҳқонӣ. Ҳардуи ин ғоя боиси ободонии кишвар ва маъмурии башарият мебошад. Ҳамин ғояҳо дар адабиёти асримиёнагӣ низ мавқеи муҳимро ишғол менамоянд, ки мисолашро дар эҷодиёти ҳар як классик равшан мебинем.

Ғояи инсонпарварии сӯфиёни бузургро махсусан таъкид кардан лозим меояд, зеро Ансорӣ, Аттор, Ҷалолиддини Балхӣ барин адибони барҷаста покии ахлоқи одамиро чун идеал ба миён гузошта, монеаҳои қабилавӣро наҷодӣ ва ҳатто динию мазҳабиро паси сар кардаанд. Гуманизми сӯфиёни бузург ба моҳияти иҷтимоии феодализм зарбаҳо мезад.

Бояд хотирнишон кард, ки меъёри гуманизм дар гузашта асосан дину мазҳаб буд. Аммо дар эҷодиёти адибони нобиға ин меъёр хеле васеъ карда мешавад ва ҷои онро *покии ахлоқ, наҷобати рафтор* ва *улвияти ҳиммат* ишғол менамоянд. Дар замони мо бошад, меъёри гуманизм равшану конкрет — манфиатҳои синфист, *яъне интернационализми социалистӣ ва гуманизми пролетарист*.

Анъанаҳои ғоявӣ бо мурури замон такмил ёфта, ҳамчун сарвати бебаҳои маънавӣ наслҳои гуногунро бо роҳи нек, бо роҳи саодати башарӣ пеш мебаранд. Агар назми имрӯзаи советии тоҷик ба туфайли ғояҳои ҳаётиаш оламгир бошад, дар ин мартабаи бузург анъанаҳои ғоявӣ ҳамчун пойдевори азим хизмат намудаанд.

Таносуби анъанаю навогарӣ бо мавзӯ. Одатан таносуби анъана бо мавзӯ нисбатан заиф аст, зеро ҳолату ҳодисаҳои ҳаёти, ки мабдаи мавзӯҳои адабианд, ҳамеша дар тағйирот мебошанд. Ҳодисаҳо пайдо мешаванд, инкишоф меёбанд ва аз миён мегараванд, бинобар ин, дар адабиёти бадеӣ низ мавзӯҳо дар тағйироти муттасилаанд, яъне зухур мекунад, инкишоф меёбанд ва иваз мешаванд. Азбаски дар ҳаёти иҷтимоӣ як силсила ҳодиса, ҳолат, масъала ва муносибатҳои ҳастанд, ки ҳамеша давом мекунад дар тамоми давраҳо мавқеъ ва мартабаи калон доранд, дар адабиёти бадеӣ низ мавзӯҳои ҳастанд, ки ҳамешагӣ идома меёбанд.

Дар қатори чунин мавзӯҳо дӯстии халқҳо, илму маърифат, ишқу муҳаббат ва ғайраро дохил кардан мумкин аст. Дар эҷодиёти классикони гузашта ҳусну малоҳати одам, заковати инсонӣ, шуҷоату қаҳрамонӣ, зебоии ботинӣ, дӯст доштани муҳит ва амсоли инҳо мақоми азимеро ишғол менамоянд, ки ин мавзӯҳо дар адабиёти советии тоҷик низ дида мешаванд. Аммо дар адабиёти тоинкилоби интихоби мавзӯ ва махсусан ҳалли он бештар ба тарзи мучаррад, алоҳида, схематикӣ ва якранг сурат мегирад, яъне мавзӯҳо бо ҳамдигар алоқаманд инъикос намеёбанд. Ҳалли мавзӯ бо ҳодисаҳои конкретӣ ҳаётӣ, бевосита бо зиндагӣ вобаста карда намешавад. Мисол, дар «Шоҳнома» қаҳрамонӣ ва ҷангҳо, ҷангҳои мамлакатҳо асосан дар симои паҳлавонҳои ҷудогона гирд оварда шудаанд. Ё ин ки дар дostonҳои ишқии романтикӣ диққат танҳо ба саргузашти пуршӯри қаҳрамонон равона карда мешавад.

Дар адабиёти асримиёнагӣ нависандагон мекушиданд, ки мавзӯ ҳар қадар бештар диққатангез ҳал карда шавад. Табиист, ки дар ин сурат ҳалли мавзӯ бо масъалаҳои дигари ҳаётӣ, бо ҳодисаҳои конкретӣ зиндагӣ хеле суҷ вобаста мегардад ва гоҳе умуман алоқаманд намешавад. Аммо дар давраи советӣ, аз як тараф, интихоби мавзӯ бо тарафҳои гуногуни ҳаётӣ алоқаманд бошад, яъне агар мавзӯи марказӣ бо силсилаи мавзӯҳои дигар алоқаманд бошад, аз тарафи дигар, дар ҳалли мавзӯ давраи конкретӣ таърих, ҳолат ва воқеаҳои зиндагӣ ба ҳисоб гирифта мешаванд. Мисол, мавзӯи манзара дар адабиёти тоинкилобӣ бештар хусусияти мучаррадро доро мебошад, зеро дар шеърҳои манзаравии гузаштагон нишонаҳои умумии ин ё он манзара тараннум карда мешавад. Аз ин қабил шеърҳо маҳалли конкрет, ҳаёти конкрет равшан тасаввур карда намешавад. Барои мисол мусаммати мусаддаси машҳури Манучехрӣ — «Хезеду хаз оред...»-ро ба хотир овардан мумкин аст.

Ин шеър бисёр шавқангез ва самимона эҷод шудааст. Аммо бояд иқрор шуд, ки макони манзара ба тақозои методи асосии адабиёти асримиёнагӣ як андоза мучаррад мебошад.

Барои муқоиса шеъри манзаравии шоири муосир Мӯъмин Қаноат «Пири гулфурӯшон»-ро мулоҳиза кардан мумкин аст:

Кӯҳи Варзобро чи даврон аст,
Гӯй, он пири гулфурӯшон аст:
Ҷомаи беқасаб ба бар дорад,
Локии шоҳӣ дар камар дорад,
Саллаи суф гирди сар дорад,
Сабади гул ба пеши бар дорад.

Бояд ишора кард, ки дар ҳарду шеър ҳам дар мадди назари шоир инсон қарор гирифтааст. Ин ҷиҳати анъанавист. Аммо агар дар объекти тасвири Манучехрӣ инсон ҷои дуюмдараҷаро ишғол намууда, шахси беҳаракату ғамолуд намояд, дар шеъри Мӯъмин Қаноат

ноат вай дар марқази объекти тасвир қарор гирифтааст ва дар назари хонанда шукӯҳманду ғаъол ва олиҳиммат метобад.

Дар шеърҳои манзаравии шоирони советии тоҷик манзара бештар ба таври мушаххас таҷассум меёбад ва хонанда аз шеърҳои манзаравии адибони муосир дониши бештари конкрет ҳосил карда метавонанд. Ба тарзи дигар ғӯем, анъанаи мавзӯи манзара дар адабиёти советии тоҷик васеъ идома меёбад. Аммо ин анъана хеле муқаммал гардидааст. Сабаби ин дигаргунӣ ва ба ин восита омилҳои навоарӣ — **сохти иҷтимоӣ** ва инчунин методи тараққиёти ҳозиран адабиёт мебошад.

Мавзӯи фалсафаи зиндагӣ дар эҷодиёти Хайём, Ҳофиз, Бедил барин адибони мутафаккир ҳамчун анъана ривҷ дошт. Ин широн абадияти ҳаётро, гузаранда будани умри инсонро, зебӣ ва иқтидори одамиро тараннум кардаанд. Дар эҷодиёти ин қабил адибон ҳаёт асосан ҳамчун як предмети объективӣ инъикос карда мешавад. Даҳолати субъект ба объект тақрибан мушоҳида карда намешавад. Аммо дар давраи нави таърих дар эҷодиёти Лохутӣ, Иқбол ва адибони дигар масъалаи фалсафаи ҳаёт бо даҳолати ғаъоли одам тасвир карда мешавад, яъне инсон шахси ғаъол — муқтадир ва дигаргункунанди объект — ҳаёт тасвир мешавад.

Ба ин тариқ, метавон хулоса кард, ки як силсила мавзӯҳои анъанавӣ дар адабиёти советии тоҷик низ давом мекунад, вале ин мавзӯҳои анъанавӣ мувофиқи иқтисоди давраи нави таърих ва ҳаёти конкретӣ моддӣ тибқи тараққиёти мафкураи ҷамъият ба тағйирот дучор шуда муқаммал гардидаанд.¹

Ҳамон навъе ки суҳаншиноси забардасти асримиёнагии тоҷику форс Насириддини Тӯсӣ гуфтааст, «рӯзгорро дар қори шеър мадхале азим аст», яъне мувофиқи рафти зиндагӣ адабиёти бадеӣ низ ҳатман ба тағйироту тақомулоти дучор меояд ва ба ҳамин маънӣ, анъанаҳо ҳам инкишоф меёбанд. Вобаста ба масъалаи мазкур ақидаҳои ду адиби бузурги советӣ — Самад Вурғун ва Мирзо Турсунзода ба хотир мерасанд. Дар яке аз маҷлисиҳои Даҳаи адабиёти тоҷик дар Маскав (1 октябри соли 1949) устод М. Турсунзода гуфта буд: «Ба қарибӣ, дар рӯзҳои Конференсияи тарафдорони сулҳ дар Маскав, миёни рафиқони озарбойҷонӣ рафиқон А. Фадеев, Н. Тихонов ва дигарон нишаста буданд. Самад Вурғун масъала ба миён гузошт, ки агар шеъри озарбойҷон аз паи Фузулӣ наравад, анъанаҳои миллии шарқии худро гум мекунад. Ман гумон мекунам, ки ин фикр ғалат аст».² Баъд устод Турсунзода фаҳмиши худро доир ба анъанаҳои миллии ва як чизи шахшудамонда набудани он баён мекунад, ки айни ҳақиқат мебошад: «Анъанаҳои миллии чиستانд? Ман чунон мефаҳмам, ки онҳо сарчашмаи ҳалқӣ доранд, онҳоро муттасил афзун кардан лозим меояд, ҳамаи чизи

¹ Доир ба масъалаҳои анъанаю навоарӣ дар жанрҳои адабии муосир ва вазну қофияи шеър, аз ҷумла, ниг.: Р. Мусулмонкулов. Анъана ва навоарӣ.— Душанбе. УДТ, 1985, с. 42—111.

² Декада таҷикской советской литературы в Москве. Сборник материалов. — Сталинабад, 1950, с. 124.

бехтаринеро, ки дар адабиёти умумичаҳонӣ, дар адабиёти рус мавҷуд аст, бояд гирифт. Бидуни ин ягон пешравӣ имкон надорад. Анъанаҳои миллӣ агар мунтазам бой карда нашаванд, анъанаҳои миллат шуда наметавонанд, зеро аз ҳаёти халқ пас мемонанд».¹

Донишманди маъруфи советӣ, академик Дмитрий Лихачев ба қарибӣ навишта буд: «Гузаштаи худро дӯст доштан ва бо он фахр кардан лозим аст, аммо гузаштаро на дар шакли яклаҳт, балки чизҳои бехтаринашонро — он чизҳоеро, ки дарвоқеъ шоистаи ифтихоранду ҳам имрӯзу ҳам минбаъд даркор мешаванд, бояд дӯст дошт»²

Ҳақиқати ин суҳанонро таҷрибаи эҷодии адибони советии тоҷик ва нависандагони халқҳои дигари бародар равшану қатъӣ собит намудааст.

2. РОБИТАИ АДАБИ

Адабиёти бадеии ҳар як халқ дар марҳалаи ибтидоиаш мувофиқи тақозои эҳтиёҷоти маънавии он халқ пайдо мешавад, аммо барои инкишофи минбаъдаи вай омилҳои зерин зарур мебошанд:

- 1) *мутобиқати сиёсӣ таърихӣ ҳаёти халқ.*
- 2) *тақозои ахлоқӣ маданияи ҳаёти ҷомеа.*
- 3) *таърихи маданияти халқ, яъне доираи ҳудуд ва дараҷаи анъанаҳои мавҷудаи мардум;*
- 4) *робитаҳои адабӣ.*

Бидуни робитаи адабӣ ҳеҷ як адабиёти рӯи замин инкишоф ёфта наметавонад, ки ин ҳақиқатро суҳанвари забардасти немис Иоганнес Бехер нозук ҳис намуда, дуруст таъкид кардааст: «Адабиёти ҳақиқатан миллӣ танҳо ба шарофати робитаҳои самарабахш бо адабиёти халқҳои дигар ба миён омада, камол меёбад».

Ҷалолиддини Балхӣ ба воситаи образи шоирона ба масъалаи ёриву ҳамкорӣ таваққуф карда, бе мадади каси дигар ва чизи дигар **касе** ва **чизе** шуда натавонистани **ҳеҷ кас** у **ҳеҷ чизро** рехтаву матин ифода намуда буд:

Ҳеҷ кас аз пеши худ чизе нашуд,
Ҳеҷ оҳан ханчари тезе нашуд.

Ё худ Саъдии Шерозӣ гуфтааст:

Як гули максуд дар ин бӯстон
Чида нашуд бе мадади дӯстон.

¹ Д. Лихачев. Слово о Родине. Правда, 1984, 13 январь.

² Ҳамон ҷо, с. 125.

Дар ҳақиқат, аз як гул баҳор намешавад, аз як гул гулдаста сохтан мумкин нест, аз як гул гулистон бунъёд намегардад. Баҳору гулдаставу гулистон аз мачмӯи гиёҳу лолаҳо, аз гулҳои бешумори гуногунбӯю рангоранг фароҳам меоянд. Адабиёти олам ҳам ҳамин навъ аст, дар офариниши он, ривочу равнақи ваи ҳамаи халқҳои соҳибзавқи ҷаҳон мувофиқи завқи эстетикӣ худ ҳисса гузоштаанд.

Чунонки дар халқ «ангур ангурро дида чашмак мезанад» мегӯянд, шоирону нависандагони халқҳои гуногун аз адабиёти ҳамдигар меомӯзанд, илҳом мегиранд ва аз таҷрибаи эҷодии дигарон фоида меобаранд.

Робитаи адабии халқҳо дар сурати мавҷуд будани шароити муносиб барқарор мегардад. Ба қатори шартҳои муносиб омилҳои зеринро дохил кардан мумкин мебошад.

Якум — дӯстии халқҳо, ки дар сурати мусоидати сохти ҷамъиятӣ ва вазъияти сиёсӣ фароҳам меояд. Чунончи, дар асоси ягонагии сохти социалистӣ миёни халқҳои сермиллати советӣ дӯстии устувори ленинӣ ҳосил шуда, робитаи пурсамари адабӣ барқарор гашт ва натиҷаҳои оламшумул дод. Г. В. Плеханов дуруст ишора кардааст, ки «таъсири адабиёти як мамлакат ба дигаре рост мутаносиб мебошад бо шабоҳати иҷтимоии ин мамлакатҳо».

Дуюм — инкишофи вазъияти сиёсии дохили мамлакат, ки ба соҳибдавлати оқилу дурандеш вобастагӣ дорад ва хоҳу нохоҳ робитаҳои сиёсӣ ва илмӣю техниро бо кишварҳои дигар ба амал меоварад. Чунончи, Пётри Қабир, ки Русияи чорьяки аввали асри XVIII-ро бо роҳи солими сиёсӣ пеш мебурд, зарурати робитаҳои хориҷии сиёсӣ, тиҷоратӣ, илмӣ, техникӣ, маданӣ ва ғайраро равшан ҳис намуд, барои ин навъ алоқаҳо кӯшишҳои оқилона сарф кард ва ба натиҷаҳои дилхоҳ муваффақ ҳам шуд. Ба ҳама маълум аст, ки Русия дар давраҳои баъдинаи таърих, махсусан дар асри XIX, ба муваффақиятҳои мислаш диданашудаи адабӣ, мусиқӣ, рассомӣ, ҳайкалтарошӣ, меъморӣ ва амсоли инҳо соҳиб шуд. Ин тараққиёти оламшумули соҳаҳои гуногуни маданияти рус, бешубҳа, самарайи сиёсати пешгирифтаи Пётри Қабир мебошад, ки бар асари вай робитаҳои адабии рус бо халқҳои аврупоӣ ба миён омада буд.

Аз мулоҳизаи омилҳои якуму дуюм чунин хулосае ҳам ҳосил мешавад, ки дар сурати заиф шудану барҳам хӯрдани муносибатҳои сиёсии халқҳо робитаҳои адабӣ ҳам заиф мешаванд ва ё ҳатто қатъ мегарданд. Чунончи, адабиёти тоҷику форси то асри XVI миёни халқҳои Тоҷикистону Афғонистону Эрон тақсим намешаваду як адабиёти яклаҳт аст (ба осори Рӯдакиву Ҳофизу Ҷомӣ се халқи мазкур баробар ҳақ дорад), вале аз асри XVI сар карда, се адабиёти мустақил ташаккул меёбад, ки миёни ҳамдигар робитаи нисбатан заиф доранд. Сабаби ин ҳолат ташкил ёфтани давлатҳои

¹ Г. В. Плеханов. Избранные философские произведения, т. I. — М., 1956, с. 658.

мустакил дар хоки Осиёи Миёна, Эрон ва Афғонистон мебошад, ки миёни худ муносибатҳои дурусти сиёсӣ надоштанд.

Сеюм — ягонагии мазҳабӣ ва ахлоқию маданият. Хангоме ки халқҳои гуногун ба як мазҳаб тобеъ гардонда мешаванд, бо осори адабию маданияи ҳамдигар шинос мешаванд ва тадричан баҳраманд мегарданд. Инро дар мисоли тараққиёти адабиёти тоҷику форс дар асрҳои IX—X (ва минбаъд), ки бар асари ошноӣ бо адабиёти араб сурат гирифта буд, دیدан мумкин аст. Адибони тоҷик, ки дар заминаи устувори анъанаҳои ғании адабӣ меистоданд, аз адабиёти араб чизҳои навро омӯхтанд, чунончи арӯзу қофияи классикӣ ва назарияи классикӣ жанрҳои адабиро дар адабиёти худ муназзам (чун система) бунёд гузоштанд.

Мисоли дигари омили сеюм адабиёти халқҳои туркизабон шуда метавонад, ки дар асрҳои XV—XVI хеле тараққӣ карда буд. Барои эҷодиёти Алишери Навоӣ ва Бобур барин намоёндагони бузурги ин адабиёт дар қатори сарчашмаҳои дигар адабиёти тоҷику форс ҳам мавқеъ дорад.

Агар омилҳои мазкур, бо ҳамдигар иттифок афтанд, робитаи пурзӯри адабӣ барқарор мегардад, ки натиҷаҳои барҷаста ҳосили он робита мебошанд. Академик Д. С. Лихачёв дуруст таъкид кардааст, ки «Ҳар қадар маданияти халқ баландтар бошад, ҳамон қадар дар вай риштаҳои пайвастананда мустаҳкамтаранд, вай ҳамон қадар сулҳпарвартар, ҳамон қадар **ичтимоитар** мебошад».¹ Донишманди мазкури советӣ дар поёнтари сухани худ гуфтааст, ки «Маданият бо роҳи ғунгунӣ пеш меравад, на ба воситаи фаромӯш кардани гузашта».

Робитаи адабӣ шакли воситаҳои зиёде дорад, ки баъзеи онҳо номбар мешаванд:

1) *донистани забони халқи дигар* ва мутолиаи асарҳои адабии вай дар асл (чунон ки адибони бузурги асримиёнагии тоҷику форс забони арабиро медонистанд, ўзбек — тоҷикиро, рус — фаронсавию немисиро, муосири советӣ — русиро ва ғайраю ҳоказо);

2) *тарҷумаи асарҳои беҳтарини як адабиёт* ба забони халқи дигар;

3) *ҷашнҳои адибони бузург*, санаҳои барҷастаи таърих ва амсоли инҳо;

4) *рӯзҳо, ҳафтаҳо ва даҳаҳои адабии халқе дар кишвари халқи дигар*;

5) *сафари адибон* ба кишвари халқи дигар, ошноӣ бо ҳаёту адабиёти вай;

6) *ошноӣ ва дӯстии адибони ҷудогонаи халқҳои гуногун*. Ҳамон навъе ки устод Мрзо Турсунзода мегӯяд, робитаҳои шахсии нависандагон монанди робитаи нависандагон бо хонандагон ҳамеша самарабахш будааст.

¹ Д. С. Лихачев. Искусство памяти и память искусства. — Литературная газета, 1982, № 50.

² М. Турсунзода, Куллийет, ҷ. III, с. 11.

Дар сурати барқарор гардидани *робитаи устувори адабӣ таъсири адабӣ* ба амал меояд.

Таъсири адабӣ дар сурате ҳосил мешавад, ки адабиёте чизҳои шоистаи таъсир дошта бошаду адабиёти дигар ба он эҳтиёҷ. Таъсири адабӣ дар сурате натиҷаи дилхоҳ медиҳад, ки чизҳои шоистаи таъсир барҷастатар бошаду дар адабиёти дигар — адибоне, истеъдодашон барҷастатар.

Таъсири адабӣ шакли роҳҳои зиёде дорад, чунончӣ:

1) пайравӣ ба *ғояҳои барҷаста*, ки боиси саодати инсоният мешаванд;

2) пайравӣ ба *мавзӯҳои пешқадаме*, ки ба ҳалли масъалаҳои ҳаёти кӯмак мерасонанд;

3) пайравӣ бар *методи тасвири* воқеияти зиндагӣ;

4) пайравӣ бар қор фармудани *ҷинсҳо ва жанрҳои адабӣ*;

5) пайравӣ бар сохтмони *сужет ва усулҳои тасвири зиддият*;

6) пайравӣ бар *устухонбандии асари* бадеӣ;

7) пайравӣ бар тарзу принципҳои *офариниши образ ва характерҳо*;

8) пайравӣ ба *худи сюжет, образҳои барҷастаи бадеӣ...*

Натиҷаҳои таъсири адабиёро ба ду гурӯҳ: *зоҳирӣ* ва *ботинӣ* тақсим кардан мумкин аст. Ғоҳе таъсири адабиётро ва ё ягон намоёндаи бузурги вайро ба адабиёти халқи дигар равшану ошкоро мушоҳида кардан мумкин мегардад. Аммо ғоҳе нависандаи соҳибистеъдод ба асари ошноӣ бо осори барҷастаи бадеии халқи дигар илҳом мегирад ва худ кашфиёти эҷодӣ ба амал меорад. Ҳарчанд ин навъ кашфиёт бозёфти худи адиб аст, дар вай саҳми таъсири файзбахши адабиёти халқи дигарро инкор кардан имкон надорад.

Таъсири адабӣ, ки бар асари робитаи адабӣ ҳосил мегардад, қонуниятҳои диалектикий тараққиёти адабиёти умумичаҳониро ифода менамояд, зеро дар марҳалаи адабиёте аз адабиёти халқи дигар мутаассир шуда, раванқ меёбад ва худ вай дар марҳалаи минбаъда ба адабиёти дигар таъсир мерасонад. Ғоҳе чунин ҳам воқеъ мегардад, ки адабиёте дар замоне ба адабиёти дигар таъсир мерасонаду дар як замони дигар худ аз вай мутаассир мешавад. Ба ин маънӣ, адабиёти халқҳои олам кам ё беш бо ҳамдигар иртиботе доранд ва пешрафти адабиёти умумичаҳонӣ ба суръати равобити адабӣ вобаста мебошад.

Ин ҷо масъалаеро ҷиддан таъкид кардан зарур аст, ки *тақлид таъсири адабӣ ба шумор рафта наметавонад*. Дар ҳар давраи замони воқеъ шуда метавонад, ки адиби нотаъво ба ин ё он ҷиҳати эҷодиёти адиби бузурги халқи дигар тақлид мекунад. Асари бо ин усул ҳосилшуда талаботи завқӣ хонандаро ба қуллӣ қонеъ гардонда наметавонад, зеро ҳангоми офариниши он нависанда ҷиғунагии завқ ва эҳтиёҷоти маънавии хонандаи халқи худро ба эътибор нагирифтааст. Ин ба он менамояд, ки боғбон навдаи дарахти хуберо аз боғи дигаре ораду дар боғи худ ба ниҳоле пайванд нагузаронда, бево-

сита худи онро ба замин халонад. Ин навдаи хаста ё сабз намешавад, ё сабз шавад ҳам, бари дуруст дода наметавонад.

Ба ин маънӣ, *таъсири ҳақиқии адабӣ ба ҳастии адибони соҳибистеъдод саҳт вобаста мебошад*, зеро дар адабиёте чизи қобили таъсирро адиби забардаст эҷод мекунад ва дар адабиёти дигар адиби соҳибистеъдоде дар заминаи он чиз кашфиёти дигар ба амал меорад. Чунон ки боғбон мевай пайвандиро аз ду дарахт ҳосил мекунад, на аз як дарахт.

Дар мисоли таърихи адабиёти бисёрасраи тоҷик, ки анъанаҳои барҷои хаттии он аз «Авасто» сар мешаванд, равшан мебинем, ки муносибатҳои адабӣ ва маданияи халқҳои гуногун бо ҳамдигар ба чӣ гуна натиҷаҳои фараҳбахши дилхоҳ овардааст. Аз рӯи материалҳои ба даст расида ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки муносибатҳои адабӣ пештар аз ҳама дар шакли тарҷумаи бадеӣ сурат гирифта будааст.

Дар адабиёти қадими тоҷик чандин асар аз санскрит (забони қадимаи ҳиндӣ) тарҷума шудаанд, ки онҳо, аз як тараф, барои пешрафти маънавиёти халқ, аз тарафи дигар, барои ривочу раванқи адабиёти бадеии паҳлавӣ роли калоне бозиданд. Бузургмехр «Панчатантра»-ро аз санскрит ба форсии миёна бо номи «Қалилак ва Диманак» бо ислоҳу иловаҳо тарҷума кард, ки онро донишманди бузурги эронӣ Абдулло ибни Муқаффаъ, ки номи аслиаш Хусрав пури Додуя (724—759) мебошад, ба арабӣ гардонд ва ин тарҷума дар адабиёти халқҳои Осиё ва Аврупо асоси силсилаи сершумори «Қалилаю Димна»-хоро ташкил дод. Гуфтан мумкин аст, ки шиносоии хонандагони мо, махсусан аҳли қалам бо «Панчатантра» ва дигар асарҳои тамсилии ахлоқии ҳиндӣ боиси минбаъда ривоч ёфтани тарзи тасвири тамсилӣ ва васеъ паҳн шудани мавзӯи пандуандарз дар адабиёти асримиёнагии тоҷику форс гардид.

Мисоли дигаре аз файзу баракатҳои ҳамкориҳои мардумони гуногун. Аз Ҳиндустон ба эронзамин ҳикоеи гуворое омаду таҳриру такмил ёфт ва номи «Ҳазор афсона»-ро гирифт. Онро дар садаи нӯҳум ба арабӣ тарҷума карданд ва номаш «Алф-ул-лайла ва лайла» («Ҳазону як шаб») шуд. Ин шоҳасари умумихалқӣ дар муддати тӯлони беш аз ҳазорсола сайр кардаасту такмил ёфтааст.

Баъди дар асри VII Осиёи Миёнаро забт намудани арабҳо дини ислом ва забони арабӣ ба гардани мардуми ин сарзамин бор карда шуданд. Ин ҳолат, аз як тараф, боиси қатъ ёфтани бисёр анъанаҳои миллии адабию таърихӣ ва хароб гардидани аксари ёдгориҳои маданӣ шуда бошад, аз тарафи дигар, дар натиҷаи забти арабҳо зиёиёни мо бо илму адаби араб ва ба туфайли забони арабӣ бо осори маданӣ ва илмӣ баъзе халқҳои дигари ҷаҳон шинос шуданд, ки дар ҳосил, адабиёти бадеии асримиёнагии тоҷику форс ва соҳаҳои гуногуни илм то дараҷае рӯ ба тараққӣ ниҳоданд. Масалан, шеър, вазну қофияи шеърӣ, санъатҳои бадеӣ ва як қатор жанрҳои адабӣ, ки дар адабиёти тоисломии мо мавҷуд буданд, дер-

тар, дар натиҷаи ошноӣ бо илму адаби араб ташаккул ёфта қонунияти муайян ва муназзами худро зоҳир карданд.

Ё худ, маҳз ба туфайли забони арабӣ мутафаккирони давраҳои гузаштаи мо бо фалсафа, тиб ва дигар соҳаҳои илму маданияти Юнони қадим шинос шуданд. Абӯнаصري Форобӣ, Абӯрайҳони Берунӣ, Абӯайибни Сино барин фарзандони нобиғаи даврони гузашта афкор ва ақоиди донишмандони юнониро давом ва инкишоф доданд ва ба ин восита дар пешрафти илму фарҳанги халқҳои ин сарзамин ва алаҳхусус халқи тоҷик ва тамаддуни умумиҷаҳонӣ саҳми арзандае гузоштанд. Чунончи, Абӯалӣ ибни Сино тарҷумаи арабии «Поэтика»-и Арасту эҷодкорона омӯхта, бисёр ақидаҳои ӯро инкишоф дод ва дар адабиётшиносии тоҷику форс таърифи пурраю мукаммали шеърро ба миён овард, ки ин назария ҳоло ҳам арзишу эътибори илмӣ ва амалии худро гум накардаанд.

Дар адабиёти тоисломии мо дубайтӣ, рубоӣ, маснавӣ, тарҷеот ва ғайра мавҷуд бошанд ҳам, баъдтар қонунияти жанрии онҳо пурра шуд, адабиёт бо жанрҳои нави адабӣ мукамал гашт. Адабиёти тоҷику форс дар як муддати кӯтоҳ тақомулоти босазо карда, ба як адабиёти оламшумул табдил ёфт, ки дар ин боб масъалаи таъсири мутақобилаи адабиёти халқҳои дигар, махсусан ҳинд, араб, юнон ва ғайра, бешубҳа, калон мебошад.

Дар асрҳои миёна ҳодиса ва масъалаҳои рангоранги робитаҳои адабӣ рух доданд, ки сабабгори он воқеаҳои таърихӣ марбут ба давлатдорӣ феодалӣ буданд. Мувофиқи тақозои ҳаёти иҷтимоӣ ва шароити таърих дар Хироту Шервон, Бухорову Хоразм, Ҳинду Бадахшон ва ғайра доираҳои адабӣ ба миён омаданд. Як хусусияти хоси доираҳои адабии номбурда дар он аст, ки тақрибан дар ҳамаи онҳо ҳусни таваҷҷӯҳ бештар ба осори шоирони забардасти асрҳои X—XIV равона карда мешуд. Чунончи, Алишери Навоӣ омӯзиши эҷодиёти классикони адабиёти тоҷику форс ва пайравӣ ба ононро шарафи олии доништа, чунин изҳори ақида кардааст:

Фонӣ, чу шуди чуръакаши Ҳофизу Чомӣ,
Чамшед гадон кунад аз чуръаи чомат,

Ё худ, шоири охири асри XVIII ва аввали асри XIX Мӯниси Хоразмӣ дар қатори устодони худ даҳ шоири классики тоҷику форсро ҳам номбар кардааст, чунончи:

Волии мулки тариқат гар **Низомий**дур манга,
Манзили маъниға Хизри роҳ **Чомий**дур манга.
Пири **Ансори** сузидин чошни нутқум топиб,
Сӯзда ҳосил шарбати юҳйил **изомий**дур манга.
Ҳофизи **Шероз** лутфидин тараккийлар топиб,
Жилвагоҳ аҳли тасаввуфнинг мақомидур манга.
Файзи **Фирдавси** гаҳи кунглум очибдур бийддек,
Гоҳ **Ҳоконӣ** футуҳининг паёмидур манга.
Гоҳ табъим Анварӣ нури била равшан бўлуб,
Гоҳ Саъди жомининг файзи мудомидур манга.

Топибон ишқи **Ироқӣ**дин замирим нашъае,
 Ҳосил, аҳли ишқнинг шӯри тамомиёдур манга.
 Нусхаи таъйид **Бедил**дин топиб файзи сухан,
 Маънӣ ичра номаи иқболи томиёдур манга.
 Қилса ҳосид дахли бечо сӯзаро йўқтур ғамим,
 Қӣм бу маънида Навоӣ рӯхи ҳомӣёдур манга.

(Мазмунаш:

Агар волии мулки тариқат бароям Низомӣ бошад, Хизри роҳи ман-
 зили маънӣ Чомӣ мебошад.

Нутқам чошнӣ аз сухани Пири Ансорӣ ёфтааст, шарбати юхъ-
 йул-изомӣ дар сухан ҳосил шудааст.

Аз лутфи Ҳофизӣ Шероз тараққиҳо ёфта, мақоми чилвагоҳи
 аҳли тасаввуф насиби ман аст.

Файзи Фирдавсӣ диламро чун байд кушодааст, гоҳе паёми фат-
 хи Хоқонӣ барои ман аст.

Гоҳе табъам аз нури Анварӣ равшанӣ ёфта, гоҳе файзи му-
 доми чомӣ Саъди барои ман аст.

Замирам аз ишқи Ироқӣ нашъае ёфта, хуллас, шӯри тамоми
 аҳли ишқ ба ман аст.

Нуҳаи таъйид аз Бедил файзи сухан ёфта, баҳри маънӣ номаи
 иқболи том бо ман аст.

Дахли бечо дар сухан кунад ҳосид, ғаме надорам, зеро дар ин
 маънӣ рӯхи Навоӣ ҳомии ман аст).

Таъсири пурфайзи як адабиётро ба адабиёти халқи дигар ин
 ҳолат ҳам нишон дода метавонад, ки дар асрҳои миёна адабиёти
 халқҳои туркизабон ба адабиёти мо дар баъзе масъалаҳо асари
 шоиста кардааст.

Аз шоирони алоҳидаи халқҳои дигар дар давраҳои гузашта,
 махсусан асосгузори адабиёти халқҳои туркизабон, арбоби бузур-
 ги давлатии асри XV Алишери Навоӣ дар инкишофи адабиёти ба-
 дей, санъат, таърихшиносӣ, адабиётшиносӣ ва дигар соҳаҳо хиз-
 мати намоёне кардааст.

Дар асри XIX баъди ба Русия ҳамроҳ карда шудани Осиёи
 Миёна дар баробари адабиёти ўзбек, туркман, қирғиз, қароқалпоқ
 ва ғайра адабиёти тоҷик ҳам ҳаматарафа пеш рафт. Суханварони
 мо бо эҷодиёти адибони тотор, озарӣ ва ба воситаи онҳо бо асарҳои
 нависандагони рус ва баъзе халқҳои Ғарб шиносӣ пайдо кар-
 данд.

Хонандагони тоҷик бо намунаҳои осори бадеии Лев Толстой,
 Николай Гоголь, Жюль Верн, Виктор Гюго, Александр Дюма, Фер-
 динанд Дюшенъ барин санъаткорони рус, дигар халқҳои аврупоӣ
 ҳанӯз дар ибтидои асри XX ва дар солҳои аввали пас аз ғалабаи
 Инқилоби Кабири Социалистии Октябр шинос шуда буданд.

Пайдоиш ва инкишофи чараёни маорифпарвариро бе таъсири
 ҳодисаи муҳими таърих — ишғоли Русияи подшоҳӣ Осиёи Миёна-
 ро ва ба тавассути он зухуроти соҳти нави ҷамъияти капиталисти
 ва бе таъсири адабиёту матбуоти халқҳои номбаршуда тасаввур
 қардан мумкин нест. Маҳз ба туфайли ошноии нависандагон бо

ҳаёту адабиёти халқҳои дигар ба масъалаи инъикоси муаммоҳои муҳимтарини замон ва шакли демократии асари бадеи торафт бештар диққат доданд.

Албатта, чунин тасаввур кардан ҳам ғалат мебошад, ки адабиёти гузаштаи тоҷик аз эҷоди бадеи ҳиндувон, юнониҳо, арабҳо, русҳо ва халқҳои дигари олам муттасил бархурдор будааст аммо ба ҳаёти адабӣ ва маданияи ягон халқи дигар асаре нарасонида бошад. Академик В. М. Жирмунский навишта буд, ки «дараҷаи маданияти халқ ҳар қадар баландтар бошад, робита ва таъсири мутақобилаи он бо дигар халқҳо ҳамон қадар пурманфиаттар мешавад».¹

Арабҳо баъди забт намудани кишварҳои бегона бо илму тамаддуни як қатор халқҳо шинос шуданд, аз соҳаҳои гуногуни маданияти он халқҳо, махсусан халқҳои эрониноҷод бештар баҳраманд гаштанд, ки ин масъаларо Х. А. Р. Гибб, Р. Фрай, Б. Ғафуров, Б. В. Веймарн, В. К. Чалоян, Б. Я. Шидфар барин донишмандон таъкид кардаанд. Бесабаб нест, ки адабиёти бадеи араб ва соҳаҳои гуногуни илм маҳз баъди мусулмоншавии сокинони Аҷам ба дараҷаи мислаш диданашуда инкишоф ёфтанд. Қонуниятҳои арӯз, илми қофия, сарфу наҳви забони арабӣ маҳз баъди тарвиҷи ислом муқаррар карда шуданд ва дар ин соҳаҳо ва дигар бозёфтҳои хидмати донишмандони аҷамӣ бағоят бузург аст. Ё худ, муҳаққиқони араб мусаллам медонанд, ки Ибни Муқаффаъ аз ҷумлаи асосгузори забардасти насри бадеи араб аст. Башшор ибни Бурди Тахористонӣ (714—784), Абу Нувос (782—813) — бунёдгузори назми классикӣ мебошанд, ки ин суҳанварони донишманд фарзандони халқҳои эрониноҷод буданд. Ҳамин тариқа, дар инкишофи адабиёти бадеи араб Саолабӣ, Ибни Қутайба, Соҳиб ибни Ибод, Роғиб Исфаҳонӣ, Майдонӣ, Бадеуззамони Ҳамадонӣ, Ҳарирӣ ва дигарон ҳиссаи намоёне гузоштаанд.

Адабиёти халқҳои арабизабон бо ғояву мавзӯҳо, жанрҳои адабӣ, сужети композиция, калимаву таъбирҳо ва як қатор образҳои шеърӣ тоҷикӣ-форсӣ бойтару мукамалтар гашт. Дар тадқиқу таҳқиқ ва муайян кардани қонунҳои сарфу наҳви арабӣ Себӯя, Саолабӣ, Замахшарӣ, Ҷомӣ барин донишмандони бузург хизмати калон кардаанд.

Ё худ, масалан, Халил ибни Аҳмад, ки қонуниятҳои вазни шеърӣ арӯзи арабро кашф карда, асоси арӯзи нормативиро гузоштааст, мувофиқи гуфтаи Ҷоҳиз, Масъудӣ, Ибни Халқон ва дигарон аз шеърӣ суруд, мусикӣ, умуман тамаддуни халқҳои эронизабон баҳраи комил доштааст ва дар кашфиёти худ аз китобҳои форсӣ истифода бурдааст. Мувофиқи нишондоди нависанда ва мутафаккири бузурги тоҷик Абӯрайҳони Берунӣ, Халил ибни Аҳмад дар таъсиси арӯз аз вазни шеърӣ ҳиндувони қадим низ фоида бурдааст.

Муҳаққиқони шарқшинос дар натиҷаи таҳлили далелҳо ва ҳодисаҳои адабӣ ба хулосаи дурусте омадаанд, ки барои пайдоиш ва

¹ В. М. Жирмунский. Литературные течения как явление международное.— Белград — Ленинград, 1967, с. 7.

ташаққули адабиёти халқҳои туркизабон адабиёти тоҷику форс дар баробари эҷодиёти даҳанакии халқҳои туркизабон ҳамчун яке аз сарчашмаҳои асосӣ хизмат кардааст. Гуфтаҳои алоҳида, асарҳои адабии бадеӣ ва рисолаҳои илмӣ Юсуфи Булосоғунӣ, Сайфи Сарой, Ҳайдари Хоразмӣ, Навоӣ барин як қатор фарзандони халқҳои туркизабон ҳамин матлабро таъкид ва тасдиқ мекунанд.

Яке аз аввалин ёдгориҳои хаттии адабии халқҳои туркизабон «Кутағду билик» мебошад, ки онро шоири дарбори Қарохитонӣ Юсуф Хос Ҳочиб дар асри XI дар пайравии «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ офаридааст. Юсуф Хос Ҳочиб на танҳо вазни «Шоҳнома» — *мутақорибро* ба қор бурдааст, балки аз сужети образҳои Фирдавсӣ низ истифода намудааст.

Алишери Навоӣ дар бораи ҳаққи устодии Абдурахмони Қомӣ нисбат ба худ суҳан ронда, самимона ўро гаштаю баргашта «**Маҳдуми Нуран**», «**қибла**», «**устод**» ва «**пир**» меномад, ки ин нишонаи эҳтироми том ва муносибати поқу беғашӣ шогирди зақӣ ба устод мебошад, чунончи:

Ул сафо аҳли пок фарҷомӣ,
Покфарҷоми покфар Қоми.
Ул яқин сорӣ дастгир манга,
Қиблаву устоду пир манга.

(Мазмунаш:

Он аҳли сафо пок фарҷомӣ: покфарҷомӣ покфар Қомӣ.

Сӯи ҳақиқат маро дастгир аст, маро қиблаву устоду пир мебошад).

Ё худ, Навоӣ, ки зери таъсири осори Ҳоҷа Ҳофиз қариб 600 ғазал ба забонҳои тоҷикию туркӣ сурудааст, мақому мартабаи ин марди бузургро дар жанри мазқури лирикӣ ин тариқа таъкид кардааст:

Ғазал гуфтан мусаллам шуд ба Ҳофиз, шояд, эй Фонӣ,
Нашоӣ чошнӣ дарюза з-он назми ҷаҳоноро.

Шоирони туркизабон асарҳои суҳанварони тоҷику форсро суботкорона омӯхтанд; аз сужети образҳо, ғояву мавзӯҳо, жанру тарзи нигориши адабиёти тоҷику форс ғоида бурда, адабиёти худро ба вучуд оварданд ва инкишоф доданд.

Адабиёти тоҷик на танҳо дар инкишофи адабиёти бадеии ўзбек ва халқҳои дигари туркизабон асар кардааст, балки донишмандони соҳаҳои гуногуни илм аз асарҳои олимони тоҷику форс ба тарзи фаровон истифода бурдаанд. Масалан, Алишери Навоӣ ва Заҳриддин Муҳаммад Бобур асарҳои назарии Рашидаддини Ватвот («Ҳадоик-ус-сеҳр фӣ дақоик-иш-шеър»), Шамси Қайси Розӣ («Ал-мўъҷам фӣ маоири ашъор-ил-Аҷам»), Ҳоҷа Насириддини Тўсӣ («Меъёр-ул-ашъор» ва «Асос-ул-иктибос»), Ваҳиди Табризӣ («Чамъи мухтасар»), Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ («Бадоеъ-ус-саноеъ») ва дигаронро бодикқат омӯхта, дар партави онҳо «Ми-

зон-ул-авзон», «Рисолаи арӯз» барин асарҳои худро офариданд ва бо ҳамин назарияи арӯзи туркиро асос гузоштанд.

Ин ҳолат низ бесабаб намебошад, ки аввалин шоирон ва асосгузори адабиёти халқҳои озар, ўзбек, туркман ва ғайра суханварони зуллисонайн (дузабона) буданд, онҳо адабиёти тоҷику форсро ба хубӣ омӯхта, чӣ ба забони туркӣ ва чӣ ба забони форсӣ-тоҷикӣ асарҳои бадеӣ эҷод намудаанд. Чунончи, Лутфӣ, Амир Шайхами Сухайлӣ, Алишери Навоӣ ва дигарон ба тоҷикӣ озода асарҳо таълиф кардаанд. Шоирони минбаъдаи ўзбек, аз кабили Турдӣ, Муқимӣ, Фуркат ва дигарон низ ба забони мо шеърҳо сурудаанд.

Ё худ, шоири номдори Озарбойҷон Имодадини Насимӣ, ки ўро дар асри XIV пӯшташро барканда, ба тарзи ваҳшиёна ба қатл расонда буданд, дар баробари девонҳои озарӣ ва арабӣ ба забони тоҷикӣ-форсӣ низ девони алоҳидае офаридааст. Насимӣ дар ашъори худ ба бисёр суханварони гузаштаи тоҷику форс, махсусан, ба Хоҷа Ҳофиз ва Чалолиддини Балхӣ пайравӣ намуда, шеърҳои самимона аз худ ба мо мерос гузоштааст.

Суханварони дигари Озарбойҷон, ҳамчун Фузулӣ, Фазлӣ, Воқиф, Видодӣ, Охундов, Собир, Мамадқулизода ва дигарон баробари ба забони модарии худ шеър эҷод карданашон, ба забони тоҷикӣ-форсӣ низ кам ё беш асарҳо ба майдон овардаанд. Як хизмати бузурги суханварони Озарбойҷон боз дар он аст, ки як гурӯҳи онҳо бисёр асарҳои адибони тоҷику форсро ба забони модарии худ тарҷума карданд, ки ба ин восита бо баъзе намунаҳои адабиёти бадеии тоҷику форс, бо идеалу сюжет, образи андешаҳои адибони мо на танҳо хонандагони Озарбойҷон, Гурҷистон, Арманистон ва дигар халқҳои Қавказ, балки толибони калом бадеи баъзе халқҳои Ғарб ҳам шинос шуданд.

Дар ин ҷо ҳақиқати гуфтаҳои дохили пролетариати дунё Карл Марксро равшан мебинем, ки навишта буд: **«Ҳар як миллат метавонад ва бояд аз миллатҳои дигар биёмузад».**

Адабиёти бой ва рангоранги тоҷику форс бо роҳи воситаҳои гуногун ба баҳру бар сайр мекунад ва дар бисёр масъалаҳо ба адабиёти як қатор халқҳои аврупоӣ таъсири пурсамар мерасонад.

Алигъери Данте аз сужети «Артай-Вирап-номак» илҳом гирифта, аз он дар таълифи «Мазҳакаи илоҳӣ» фонда бурдааст.

Саргузашт ва мочароҳои қаҳрамонони романҳои рицарии Граал ба «Корномаи Артахшери Попакон» шабоҳат доранд.

Умуман, ҳамон навъе ки мутахассисон нишон додаанд, адабиёти давраи паҳлавӣ ва асримиёнагии тоҷику форс, хоса ҳикоеҳои тамсилӣ ба адабиёти бисёр халқҳои аврупоӣ, махсусан қиссаҳои паҳлавонии он таъсири пурфайзе кардаанд.

Файласуфи бузурги немис Гегель аз осори бадеӣ ва фалсафии бузургони гузаштаи тоҷику форс мутаассир гашта буд. Ўро махсусан фалсафаи Мавлавӣ Чалолиддини Балхӣ ба илҳом овардааст.

Гёте аз қудрати сухани устодони калом бадеии тоҷику форс

1 К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 23. — М., 1960, с. 10

ва махсусан Хоҷа Ҳофиз ба ваҷд омада, «Девони Шарқу Ғарб»-и худро эҷод намуда буд. Ин суҳанвари бузург дар бораи кадрӯ эътибори классикони адабиёти тоҷику форс самимона чунин навиштааст: «**Меғӯянд, ки форсҳо аз тамоми шоирони панҷ асри худ (асрҳои X—XV—Р. М.) ҳамагӣ ҳафт танро меписандидаанд; ҳол он ки дар миёни божимондагони эътирофнашуда боз суҳанварони зиёде ҳастанд, ки як сару гардан аз ман баланданд**».

Дар бунёди дурдонаи дигари адабиёти ғарбӣ — «Оҳангҳои шарқӣ»-и Виктор Гюгои фаронсавӣ партави осори Саъдии Шерозӣ назаррас мебошад. Ҳамон навъе ки муҳаққиқи муосири тоҷик Шокир Мухтор ба хулоса омадааст, «дар бунёду инкишофи адабиёти классицистии фаронсавӣ маҳз суҳанварони Аҷам ширкат варзида, замини ашъори пандомезонаи оноро ободу густариш дода буданд».

А. С. Пушкин ба назми Саъдиву Ҳофиз мафтун гардида, якеро *хирадманди шоистаи иқтибос*, дигареро *шоири шоёни тақлид* донистааст. Ин шоири бузург аз осори Хоҷа Ҳофиз илҳом гирифта, баъзе шеърҳои лирикии худ, ҳамчун «Машав асири шӯхрати сарбозӣ» («Не пленяйся бранной славой»), «Эй духтари гул» («О, дева роза») ва ғайраро дар пайравии вай офарида, дар асарҳои дигараш як қатор таркиб ва образҳои шоиронаи ўро ба қор бурдааст. Шоири ҳассоси рус Фет ғазалҳои Ҳофизро тарҷума кард, принципҳои қофияву радифро риоя намуд ва бо ҳамин дар шеъри рус анъанаи ғазалро ибтидо гузошт. Нависандаи бузурги рус Ф. М. Достоевский ба масъалаи аз осори халқҳои дигар ҳарисона омӯхтани адибони бузург таваккуф карда, аз ҷумла, хеле дуруст меғӯяд: «Бигиред фақат як ҷиҳатеро аз Пушкин, хусусиятҳои дигари ўро як тараф монда, танҳо якеро бигиред: лаёқати умумиҷаҳонӣ, умумиинсонӣ, умумрағбатро. Вай (Пушкин — Р. М) тамоми адабиёти ҷаҳонро азхуд мекунад, ў ҳар якеро аз онҳо то он дараҷае мефаҳмад, ки дар шеъри худ инъикос месозад, аммо ҷунонингикос мекунад, ки асрори амиқтарини хусусиятҳои бегона ба шеъри худӣ ў мегузаранд».³

Мутафаккири барҷастаи рус Н. Г. Чернышевский қаҳрамонони Фирдавсро мадҳу сано хонда, диққати ҳамзамонону наслҳои ояндаро ба шохасари адабиёти тоҷику форс ҷалб намуда буд. Шоирони рус Кузьмин, Иванов, Брюсов ва дигарон ба тарзи суҳанварони лирики мо шеър гуфта, ғазал сурудаанд. Сергей Есенин худро мусофири олами назми Аҷам донистааст ва дурдонаи қиматбаҳотаринаш — «Савтҳои форсӣ»-ро дар пайравии шоирони бузурги форсизабон офаридааст.

Ин қабил мисолҳоро, ки аз муносибати гарму ҷӯшони оламиён ба адабиёти тоҷику форс ва таъсири пурфайзи адабиёти гузаштаи

¹ Аз китоби академик А. Крымский: История Персии, её литературы и дервишской теософии, т. III.— М., 1914—1917, саҳифаи унвон.

² Ш. Мухторов. Саъдӣ ва Гюго. — Тоҷикистони Совети, 1985, 22 май.

³ Ф. М. Достоевский. Полное собрание сочинений, т. XIII. — М., 1980, с. 19.

точик ба суханварони забардасти дунё шаходат медиҳанд, бепоян овардан мумкин аст...

Дар маҷлиси муҳташам, ки ба шарафи 60-солагии ташкил ёфтани СССР барпо гардида буд, 21-уми декабри соли 1982 Ю. В. Андропов аз ҷумла гуфта буд: «Тарзу усул ва шаклҳои нави ба талаботи имрӯза мувофиқи корро устуворона чустан лозим аст, ки онҳо барои боз ҳам бештар босамара ҳамдигарро такмил додани маданиятҳо, ба рӯи ҳамаи одамон васеътар кушодани дари тамоми сарвати беҳтарине, ки маданияти ҳар яке аз халқҳои мо мебахшад, имконият медиҳад».

Ҳақиқатан ҳам, дар мисоли давраи советии адабиёти қадимаи тоҷик равшан дидан мумкин аст, ки он дар натиҷаи истифодаи пурсамар аз адабиёту маданияти халқҳои бародар ба кадом пояҳои баланди инкишоф расидааст.

Дар адабиёти гузаштаи мо дӯстиву рафоқат, инсонпарвариву адолат, ватандӯстию нақорӣ барин ғояҳои пешқадами ҳаётан зарур талқин карда мешуданд ва ин адабиёт ба шарофати ҳамин идеяҳо ва таҷассуми моҳиронаи онҳо басазо ном баровардааст. Ва шӯҳрати рӯзафзуни умимичаҳонии вай ҳам дар ҳамин ғояҳои олии ҳаётӣ мебошад.

Мувофиқи тақозои шароити таърих ва сохти қафомондаи феодалии аморати Бухоро дар гузашта чинси *драма* ривҷ наёфта буд, вале ҳоло адабиёту маданияти социалистии тоҷикро бе драма тасаввур кардан номумкин аст.

Дар адабиёти гузаштаи мо *рубоиву ғазал, қитъаву дубайтӣ, ҳикояву мустазод* барин жанрҳои машҳури адабӣ мавҷуд буданд, ки онҳо дар замони қомилан нави таърихӣ гоҳе шаклан ва махсусан мазмунан инкишоф ёфтанд. Ба туфайли ҷустуҷӯ ва навовариҳои адибони мо имкониятҳои нави *мураббаву муҳаммас мусаддасу мусамман, тарҷеъбанду таркиббанд* барин жанрҳои адабӣ кашф шуданд ва ҳоло хеле шаклҳои нави онҳо ба миён омадаанд.

Дар насри бадеии гузашта жанрҳои *қисса, роман, ёддошт, сафарнома* ва амсоли инҳо мавҷуд бошанд ҳам, онҳо имрӯз бо қонун ва хусусиятҳои нави жанрӣ такмил ёфта, ҳамчун навҳои қомилҳукуки адабӣ мавқеи устувори ҳудро ишғол намудаанд.

Дар хусуси пешравӣ ва такмили босазои адабиёти тоҷик дар масъалаҳои *методи эҷодӣ, услуби бадеӣ, воситаҳои тасвир* ва монанди инҳо ҷои суҳан ҳам нест. Роман, повесть, достон ва шеърҳои устод Айнӣ ва устод Лоҳутӣ, Мирзо Турсунзода ва Мирсаид Миршакар, Ҷалол Иқромӣ ва Сотим Улуғзода, Раҳим Ҷалил ва Ҷазлиддин Муҳаммадиев дар тарвиҷи адабиёти имрӯзаи мо саҳми намоёне ҳисоб меёбанд.

Аз ин рӯ, яке аз донишмандони адабиёти муосири тоҷик Муҳаммадҷон Шукуров ба масъалаи ҷараёни имрӯзаи адабиёт таваккуф карда, дуруст кайд намудааст, ки «Ҳоло ҷавонтарин ади-

¹ Ю. В. Андропов. СССР шастсола шуд. — Тоҷикистони Советӣ, 1982, 22 декабрь.

би тоҷикро берун аз робитаҳои рӯзафзуни интернационалии маданияти тоҷик тасаввур кардан мумкин нест»¹

Адабиёти халқҳои бародар ба адабиёти советии тоҷик на танҳо дар масъалаи ҷинсу жанр, методу услуб ва ғайра таъсири босамар расондааст, балки адибони мо аз эҷодиёти нависандагони дигар дарси маҳорат ҳам омӯхтаанд ва ин омӯзишро муттасил давом медиҳанд.

Устод Айни самимона изҳор кардааст, ки ӯ аз эҷодиёти сардафтари адабиёти советӣ Максим Горький бисёр чизҳоро омӯхтааст. Ҳақиқатан ҳам, дар бисёр масъалаҳои эҷодӣ, ҷунончи, тасвири корубор ва маишат, тарзи тафаккур ва олами эстетикӣ халқ; дар истифода аз ҳикматҳои халқӣ; дар тарзи баёни ҳақиқати воқеӣ; дар рӯҳи зарифона ва таровати суҳан ва амсоли инҳо нақши ғайзбахши Максим Горькийро дар эҷодиёти устод Айни ва адибони дигари тоҷик пай бурдан мумкин аст.

Ҷунончи, худи устод Айни гуфтааст: «Шумо мебинед, ки дар «Одина»-и ман фольклор бисёр кам аст, дар «Дохунда» як миқдор фольклор ҳаст, аммо дар «Ғуломон» фольклор — зарбулмасал, латифаҳои халқӣ хеле бисёранд. Ин бешубҳа вобаста ба омӯзиши ман Максим Горький ва таълимоти ӯро дар бораи ғоида бурдан аз фольклор ва афсонаҳои халқӣ».² Устод Айни боз дар ҷои дигар чунин гуфтааст: «Ман дар додани образҳо, дар ташбеҳҳо, дар баёни характери қаҳрамонҳо, дар тарзи ифодаи содда аз Максим Горький бисёр чизҳоро омӯхтаам».³

Барои бори дигар равшан тасаввур намудани ҳақиқати ин масъала он далелро ба хонанда ҳавола намудан мумкин аст, ки Садриддин Айни аз як тараф, ба анъанаҳои Носири Хисрав, Зайниддин Восифӣ, Бедил, Аҳмади Дониш, Мирзо Сирочи Ҳаким ва дигар нависандагони гузаштаи тоҷик такя карда, аз тарафи дигар, асарҳои шарҳиҳои Максим Горький «Бачагӣ», «Дар байни мардум» ва «Дорулфунунҳои ман»-ро эҷодкорона омӯхта, яке аз шоҳасарҳои адабиёти советӣ — «Ёддоштҳо»-ро ба миён овард.

Устод Айни соли 1918, дар замоне, ки истибдоди амири ханӯз давом мекарду он ба қиёми худ расида буд, жанр ва вазни арӯзи анъанавиро эҷодкорона истифода карда, дар ҳавои «Марсельеза» суруди «Марши Ҳуррият»-ро офарид, ки он дар бедории афкори халқи мазлум роли бузурге бозидааст.

Садриддин Айни зарби ҳафтоду панҷ калтаки амириро чашида, зафари Қабири Социалистии Октябрро бо ҷону дил пешвоз мегирад ва дар мустазоди «Ба шарафи Инқилоби Октябр» чунин хитоб мекунад:

¹ М. Шукров. Чашмандози адабиёти тоҷик — Маориф ва маданият, 1972, 16 ноябрь.

² Ъ. Айни. Зиндаи ҷовид. Куллийет, ҷ. 11 китоби якум, с. 193-194. Ҳамон ҷо, с. 193.

Эй машъали рахшони адолат зи кучой?
 К-имрӯз ба мой?
 Торикии бедод зи гетӣ бизудой,
 Моно ки зиёӣ!..

Устод Лоҳутӣ на танҳо аз эҷодиёти Максим Горький баҳраманд шуда, аз асарҳои ӯ дарси ибрат омӯхтааст, балки аз маслиҳатҳои падарони ӯ низ файзҳо бардоштааст. Ҳамон навъе ки маълум мегардад, А. М. Горький аз корҳои эҷодии А. Лоҳутӣ муттасил бохабар будааст ва Лоҳутӣ баъзе асарҳояшро мувофиқи маслиҳатҳои ӯ эҷод мекардааст. Бесабаб нест, ки достони машҳури устод Лоҳутӣ «Тоҷу байрақ» аз рӯи дархост ва салоҳидди Максим Горький офарида шудааст. Худи Абулқосим Лоҳутӣ мегӯяд: «... Аз шунидани ин воқеа Горький ба ҷӯш омад, «Шумо ҳатман бояд дар ин бора достоне нависед», гуфт ӯ ва аз он рӯз дар ҳар маҷлисе, ки ба ман рост меомад, ҳатман мепурсид: «Чӣ тавр шуд, шумо достони худро саркардед?» Дар натиҷаи ин таъкидоти ӯ (Максим Горький — Р. М.) буд, ки оқибат достони «Тоҷу байрақ» ба вуҷуд омад».¹

Устод Лоҳутӣ симои дурахшони ин суҳанвари пролетарио дар асарҳои худ «Ба Максим Горький» ва «Се катра» самимона ва ҳунармандона ба қалам додааст.

Муносибати С. Айниву А. Лоҳутӣ ба эҷодиёти М. Горький ва самимияту ҳусни таваҷҷӯҳи Горький ба эҷодиёти адибони тоҷик аз зухуроти муносибатҳои тозаи адабии байни халқҳои советӣ башорат меоданд.

Шоири бузурги пролетарӣ В. В. Маяковский дар адабиёти ҳамаи халқҳои бародар пайравони шоистаи худро пайдо намуд. Дар адабиёти тоҷик устод Лоҳутӣ, Пайрав Сулаймонӣ, Ҳабиб Юсуфӣ ва дигарон тарзи баёни таъсирбахши Владимир Маяковскийро азхуд намуда, дар пайравии ӯ асарҳои лирикии гражданию иҷтимоӣ эҷод карданд.

Устод Айнӣ ҳарчанд асосан нависандаи ҳамосасаро мебошад, ба осори лирикии В. Маяковский бо дидаи ибрат менигарист ва аз гачинаи бебаҳои эҷодиёти ӯ ҳамчун сарчашмаи маънавӣ ва маҳорат ғоида мегирифт. Ӯ муносибати худро ба ин шоири инқилобии пролетарӣ дар шеъри «Ба Маяковский» ин тариқа ба қалам додааст:

32 сол пеш аз ин рӯзе
 Шеърҳои тӯро шунидам ман.
 3-он ба конуни синаам сӯзе
 Зад забона.
 Шарора чидам ман.

¹ А. Лоҳутӣ. Куллийет, ҷ. 6 — Душанбе: Ирфон, 1963, с. 228.

воситаи он дар олам сазоворона ном баровардааст, нақши Владимир Маяковский, Николай Тихонов барин суханварони русро на-
дидан мумкин нест. Масалан, худи шоир дӯстии беғаразона ва ҳам-
корихояшро бо Н. С. Тихонов дар достони лирикию фалсафии «Чони
ширин» ин тариқа самимона ба риштаи назм кашидааст:

Тихонов бо мӯйҳои сап-сафед
Қард табдил сӯхбати моро ба ид.
Дӯстиро ман аз ӯ омӯхтам,
Кишвари дилро аз ӯ афрӯхтам.
Ман аз ӯ омӯхтам касби адаб,
Ҳам муҳаббат, ҳам рафиқӣ, ҳам ғазаб.
Метавонад ӯ ба дарди дигарон,
Ёр гардад чун рафиқи меҳрубон...

Мирзо Турсунзода 18 июни соли 1965 дар газетаи «Литератур-
ная Россия» дар бораи сарчашмаҳои илҳами худ суҳан ронда, оид
ба муносибаташ ба ганҷинаи бепоёни адабиёти гузаштаи тоҷик,
инчунин ба эҷодиёти адибони классик ва муосири рус ин тариқа из-
хори ақида кардааст: «Ман ашъори худро на танҳо дар кӯраи наз-
ми қадимаи тоҷик обутоб додаам, балки сарчашмаҳои дигари ил-
ҳомро низ ҷустуҷӯ кардаам. Ин сарчашма пеш аз ҳама назми
пешқадами революционии рус буд. Дар байни асарҳои ба Шарқ бах-
шидаи шоирони советии рус, ки диққату рағбати маро ба худ
кашидаанд, асарҳои Николай Семёнович Тихонов низ буданд».

Ин эътирофи устод Турсунзода суҳанони хушқухолӣ набуда, ҳа-
қиқати воқеанд, ки дар эҷодиёти шоир амалӣ гардидааст. Дар
назми М. Турсунзода салосату тароват, нафосату назокати су-
хани Рӯдакиву Низомӣ, Ҳофизу Ҳилолӣ, панду ҳассосияти шарқиена
бо адолатхоҳиву сулҳҷӯӣ, ҳақталошиву озодихоҳӣ ва худхоҳиву
худшиносии замонавӣ бо ҳам аҷаб омезиш ёфтаанд...

Адабиёти советии тоҷикро бе *ҳикояву очерк* барин жанрҳои хурди
оперативии эпикиву публицистӣ тасаввур кардан мумкин нест. Асос-
ҳои ин жанрҳо дар адабиёти пешинаи мо мавҷуд бошанд ҳам, он-
ҳо дар давраи советӣ хеле инкишоф ёфтанд. Садриддин Айнӣ, Ҳа-
ким Қарим, Пӯлод Толис, Раҳим Ҷалил, Фазлиддин Муҳаммадиев
ва дигарон эҷодиёти адибони дигар халқҳои бародар ва мар-
думи дигарро омӯхта, жанрҳои номбаршударо такмил ва риво-
ҷу раванқ додаанд.

Дар эҷодиёти бисёр нависандагони муосири тоҷик, ҳамчун Фаз-
лиддин Муҳаммадиев, Ғаффор Мирзо, Мӯъмин Қаноат, Лоик Ше-
ралӣ, Муҳиддин Хоҷаев, Юсуфҷон Ақобиров, Мутеулло Начмид-
динов, Бозор Собир, Гулрухсор, Гулназар, Ҳақназар Ғоиб, Шох-
музаффар Ёдгорӣ, Саидалӣ Маъмур, Сорбон, Ҳалимшо ва дигарон
асари пурфайзи эҷодиёти Михаил Шолохов, Александр Твар-
довский, Владимир Маяковский, Сергей Есенин, Владимир Лугов-

ской, Расул Ҳамзатов, Эдуардас Межелайтис, Юстинас Марцинкявичюс, Давид Кугультинов, Олим Кешоков, Олжас Сулаймонов, Сильва Капутикян, Евгений Евтушенко, Роберт Рождественский ва дигаронро мушоҳида кардан мумкин мебошад.

Ҳамин ҳолат, яъне таъсири файзбахши адабиёту маданияти халқҳои бародарро дар пайдоиш ва ташаккули драматургияи тоҷик низ равшан метавон дид, зеро аввалин намоишҳои театрҳои миллии мо асарҳои драманависҳои халқҳои бародар буданд, аввалин драмаҳои миллии мо дар пайравии драматургияи адабони дигар халқҳои советӣ ба миён омадаанд. Дар ривожу раванги навиҳои гуногуни драматургияи тоҷик, бешубҳа, роли драматургияи рус, озар, ўзбек ва дигар халқҳои бародар калон мебошад. Драманависони советии тоҷик сирру асрори таълифи мазҳакаю фоҳиа, дрому либретто, водевилу киносценарияро аз драматургҳои номдори халқҳои бародар омӯхтаанд.

Дар касби камолоти бастакорону ҳайкалтарошон, рассомону актёрҳо, ҳофизону меъморон ва дигар соҳаҳои ҳунар донишқада ва донишмандони шаҳрҳои Москва, Ленинград, Тошканд, Киев ва ғайра роли бағоят бузургро бозидаанд.

Ҳоло жанри *рубои*ро, ки аз кашфиёти халқи тоҷик мебошад, дар адабиёти бисёр халқҳои бародар, чунончи рус, украин, ўзбек, арман, қирғиз ва дигарҳо дидан мумкин аст, шоирони русу украин, чеху словак ва ғайра *ғазал* мегӯянд. Ҳамин нави, асарҳои драмавӣ, кино ва ғайраи тоҷик боиси пайдоиши баъзе кинофильмҳо, асарҳои мусикӣ ва сахнавии баъзе халқҳои бародар гардидаанд.

Гузориши балети «Лайлӣ ва Мачнун» дар Театри Қалони СССР, намоиши «Гавҳари шабчароғ», «Зайнаббӣ», «Тӯй», «Домоди номдор» ва дигар асарҳои сахнавии драманависони тоҷик дар театрҳои Самарқанд, Бухоро, Тошканд, Ўш ва ғайра аз такомулоти тадриҷӣ ва нуфузи драматургияи тоҷик гувоҳӣ медиҳанд.

Константин Федин аҳли қаламро ба суботкорона омӯхтани анъанаҳои адабиёти халқҳои Осиёи Миёна, махсусан эҷодиёти бою рангоранги устод Айни ва маҳорати эҷодии ӯ даъват карда буд.¹

Адабиёти советии тоҷик аз рӯзҳои аввали пайдоишаш диққати хонандагону нависандагони дигар халқҳои бародарро низ ба худ кашид.

Устод Айниро беҳуда яке аз асосгузори адабиёти советии ўзбек намешуморанд. Ин фарзанди бузурги халқи тоҷик ҳамчун нависандаи заковатманд бо асарҳои сершумори бадии эпикӣ, лирикӣ ва публицистии худ дар адабиёту матбуоти советии ўзбек дар айёми пайдоиш ва ташаккули онҳо як ҷунбише ба вучуд овард. Дахҳо нависандагону шоирони советии ўзбек дар кулли масъала-

¹ Қ. Федин. Речь на VI Всесоюзном совещании молодых писателей. — Известия, 1965, 8 май.

ҳои процесси эҷодӣ, чунончи, интихоби мавзӯ ва тариқи ҳалли он, баргузидани чинсу жанрҳои адабӣ, муносибат ба забон ва дигар воситаҳои таърихи бадеӣ, тарзитаърихи ҳақиқати воқеӣ, роҳҳои офариниши образи характерҳо ва усули нишон додани сайри ташаккули характери персонажҳо ва ғайраҳо ҳоказо ба устод Айни лоиқи ҳоли худ пайравӣ намудаанд ва пайравӣ кардан доранд. Аз тарафи дигар, устод Айни, ки сӣ соли пурбаракаттарини умри худро дар Самарқанди бостонӣ гузаронидааст, дар маҷлису машваратҳои сершумори адабии Тошканд шахсан иштирок варзида, дар парвариши адибони зиёди ўзбек бевосита хисса гузоштааст.

Таъсири файзбахши «Одина», «Дохунда», «Ғуломон», «Марги судхӯр», «Ёддоштҳо» барин асарҳои устод Айни на танҳо дар адабиёти советии ўзбек, балки умуман дар адабиёти халқҳои Осиёи Миёна равшан ҳис карда мешавад, ки ин ҳолатро донишмандони таърихи адабиёт нишон додаанд. Чунончи, Муҳаммадҷон Шукуров ба воситаи тадқиқоти худ муайян намудааст, ки анъанаҳои Максим Горький дар адабиёти ҳамаи халқҳои Осиёи Миёна ба тавассути осори устод Айни паҳн шудаанд.

Бисёр муҳаққиқони адабиёти советӣ борҳо таъкид кардаанд, ки дар адабиёти халқҳои Осиёи Миёна методи реализми социалистиро бори аввал устод Садриддин Айни қорӣ намудааст.

Мувофиқи таҳқиқи Раҳим Муқимов ва Аслиддин Қамаров дар Осиёи Миёна аввалин шуда Садриддин Айни асари мӯхташами ёддошти офарид, пас нависандаи қазоқ Собит Муқонов («Мақтаби ҳаёт»), нависандагони ўзбек Абдулло Қаҳҳор («Афсона аз гузашта») ва Ойбек («Баҷағӣ»), адибони дигари тоҷик Сотим Улуғзода («Субҳи ҷавонии мо»), Ҷалол Иқромӣ («Устои ман, мактаби ман, ҳуди ман») ва дигарон ба ӯ пайравӣ карда, анъанаи ёддоштнависиро давом ва тақмил додаанд.

Соҳиб Табаров, Набӣ Раҳимов, Атахон Сайфуллоев ва дигарон собит намудаанд, ки дар Осиёи Миёна нахустин дафъа романи таърихиро устод Айни таълиф намуд, ки он минбаъд ба анъана табдил ёфт, Дарвоқеъ, ба бисёр романҳо, махсусан романҳои таърихӣ нависандагони ўзбек, қазоқ, қирғиз, туркман ва ғайра «Дохунда» ва «Ғуломон» барин асарҳои С. Айни таъсири пурсамар расондаанд.

Сарчашмаи маҳорат будани асарҳои Садриддин Айнӣ бисёр суҳанварони халқҳои советӣ, ҳамчун Маҳдӣ Ҳусайн, Мухтор Аев, Бердӣ Қарбобоев, Чингиз Айтматов ва дигарон низ таъкид намудаанд.

Таҷассуми мавзӯҳои дӯстию бародарӣ, рафқат ва ҳамрағӣ, интернационализми пролетарӣ аз анъанаҳои бехтарин ва шоистаи адабиёти советӣ ба шумор меравад. Ногуфта намонад, ки ин анъана таърихи хеле қадима дорад. Чунончи, ханӯз ҳафт аср пеш аз ин Саъдии бузург гуфта буд:

Чу узве ба дард оварад рӯзгор,
 Дигар узвхоро намонад қарор.
 Ту, к-аз меҳнати дигарон беғамӣ,
 Нашояд, ки номат ниҳанд одами?

Адабиёти советӣ аз рӯзҳои нахустини пайдоишаш ба ҳаёту мамоти меҳнаткашони дунё, аҳволи тоқатфарсон халқҳои мазлум рӯй овард, онро яке аз мавзӯҳои марказии худ қарор дод, дӯстию бародарии халқҳоро тараннум намуд. Максим Горький ва Владимир Маяковский барин адибони бузурги пролетарӣ ба мавзӯҳои байналхалқӣ рӯй оварданд, масъалаҳои интернационалӣ, дӯстии халқҳоро васф карданд ва доир ба онҳо як қатор асарҳои барҷаста офариданд ва бо ҳамин ин мавзӯҳоро дар адабиёти сермиллати советӣ ба анъана табдил доданд.

Дар адабиёти советии тоҷик устод Лоҳутӣ, Пайрав Сулаймонӣ ва дигарон ҳам анъанани классикони адабиёти гузаштaro давом дода, ҳам ба равиҳои В. В. Маяковский такъия карда доир ба ҳаёти меҳнаткашони мамлакатҳои хориҷа, махсусан Шарқи азиятдида як қатор асарҳои баландсанъату олиғоя эҷод намудаанд. Дар эҷодиёти Шоирӣ халқии Тоҷикистон Мирзо Турсунзода мавзӯи муборизаи озодихонаи халқҳои мустамликавии Шарқ меҳвари асоси ҳисоб меёбад. Шоирӣ дурбин ва нуқтасанҷӣ тоҷик ҳақиқати таърихро марксистона маърифат намуд ва ба ҳулосае омад, ки истисмори мустамликадорони аҷнабӣ абади намебошад ва ин ҳукмронӣ бақо надорад, он хоҳу нохоҳ завоҷ меёбад. Шоирӣ ҳақиқатбин Мирзо Турсунзода ана ҳамин масъалаи мураккаби иҷтимоиро, ки он дар айни замон барои халқҳои Ҳиндустон, Покистон, кишварҳои араб ва ғайра масъалаи ҳаёт ва мамот ҳисоб меёфт, ба тарзи бадеӣ ва дилкашу таъсирбахш, ончунон ки шоистаи устоди каломӣ бадеии советӣ бошад, ҳассосона ба риштаи назм даркашид.

Беҳтарин асарҳои Мирзо Турсунзода «Қиссаи Ҳиндустон», «Ман аз Шарқи озод», «Садои Осиё», «Ҷони ширин» ва ғайра ба мавзӯи муборизаи озодихонаи халқҳои мустамликавии Шарқи мазлум бахшида шудаанд.

Ба тавассути эҷодиёти Николай Тихонов ва Мирзо Турсунзода мавзӯи Шарқи хориҷӣ дар адабиёти советӣ пойдор гашт. Ҳамон навъе ки худ Николай Тихонов меғӯяд, дар инъикоси ин мавзӯ маҳорати беҳамтои Мирзо Турсунзода зоҳир гардидааст ва дар ин соҳа муваффақияти бузурге ба даст овардааст. Нависандагони халқҳои бародар ба Н. Тихонов ва М. Турсунзода пайравӣ намуда, ба ин мавзӯи муҳими замонавӣ рӯй оварда, лоиқи ҳоли худ асарҳои бадеӣ офаридаанд ва офарида истодаанд.

Микола Бажан, Константин Симонов, Самад Вурғун, Галактион Табидзе, Евгений Евтушенко, Роберт Рождественский, Зулфия, Мамарасул Бобоев, Мустай Карим, Расул Ҳамзатов ва дигарон дар мавзӯҳои сулҳу амонӣ, дӯстию бародарӣ, муборизаи

истиклолиятхоҳонаи кишварҳои мустамликавии Осиё ва Африко асарҳои бадеии сершуморе эҷод намудаанд. Хурсандиовар аст, ки дар инкишофи мавзӯ дар адабиёти сермиллати советӣ хизмати устод Мирзо Турсунзода калон мебошад. Назар ба фикри Чингиз Айтматов, «на танҳо мазмун, балки ҳатто шакли шеърӣ Мирзо Турсунзода чунончи рубоиву дубайтӣ ба шеърӣ рус таъсир расондааст».¹

Дар давраи ҳозира адабиёту санъати сермиллати советӣ, ки дар он ҳамаи халқу миллатҳои чи хурду чи калони советӣ ҳисса гузоштаанд ва гузошта истодаанд, дар айни гул-гулшукуфист. Ҳамаи хусусияти адабиёти сермиллатамонро Мирзо Турсунзода ба образи шоиронае чунин нишон додааст: «Даръёи сероби адабиёти сермиллати советӣ аз чараёнҳои гуногун ташкил ёфтааст. Ҳар як халқ анъанаи таҷрибаи эҷодии худро ба он фурӯ рехтааст. Баъзеҳо ба ин адабиёт бо шоҳасарҳою номҳои оламшумул ва баъзеҳо танҳо бо фольклор омадаанд. Халқҳои низ буданд, ки адабиёти хаттӣ надоштанд. Вале дар ин муддат дар оилаи тифоки халқҳои советӣ адибоне додаанд, ки номашон дар саросари дунё вурди забонхост. Барои мисол Айтматов ва Рытхэуро ном гирифтаи кифоя аст».²

Бағоят ҷолиби диққат мебошад, ки дар замони мо (ва минбаъд ҳам) хусусиятҳои беҳтарини миллии адабиётҳо на танҳо аз миён намеравад, балки онҳо инкишоф меёбанд ва гул-гул мешукуфанд. Ханӯз дар вақташ В. И. Ленин гуфта буд, ки «**маданияти байналмилалӣ ғайримиллӣ намебошад**». Дар инкишоф ва ривоҷу раванги адабиёту санъати байналмилалӣ умумиҷаҳонӣ ҳамаи халқу миллатҳо алоқадри ҳоли худ саҳми муайяне гузоштаанд ва гузошта истодаанд.

Анъанаҳои беҳтарини адабиёти халқҳои советӣ, хусусиятҳои пешқадами миллии адабиёти ҳар як халқ дар шароити мусоиди замони мо раванг ёфта, сабабгори пеш рафтани адабиёти халқӣ дигар ва дар якҷоягӣ боиси такмил ва гул-гулшукуфии тамоми адабиёту маданияти советӣ гардида истодаанд.

Ҳангоми саҳифабандии ин китоб имкони техникае фароҳам омад, ки порас бар матн афзудан мумкин аст. Ин имкон аз шарофати замони бозсозӣ барои нигоҳи нава ба масъалаи раванди адабии тоҷик дар садаи бист ғанимат доништа шул.

Дар ҷомеаи мо дар натиҷаи ҳукмфармоии якҷаҳизбии ХКИШ бӯҳрони шадиди сердомане рух намуд, ки адабиёт низ, мутаассифона, аз он бар канор намонд. Бӯҳрони адабиро метавон дар ду самти асосӣ мушоҳида кард. Аввал ин ки ба асари бадеи

¹ Ниг.: Ч. Айтматов. Шахсияти беназир. — Васлгари дилҳо. (Ҳотираҳо дар бораи Мирзо Турсунзода). — Душанбе: Ирфон, 1981, с. 29-30.

² М. Турсунзода. Баробарии рӯхӣ. — Маориф ва маданият, 1972, 14 декабрь.

³ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 24, с. 120.

на аз рӯи **хунар**, балки мувофиқи зоҳири **мавзӯ** ва **ғоя** ву **мазмун** баҳо дода мешуд, ки дар натиҷа хунари асил аз назари эътибори расмӣ ва пасон омма афтод ва адиби гандумнамои чавфуруш гули сари сабади чомеа шуд. Сониян, бино ба тафовути қавлу амал, ки дар чомеаи мо, мутаассифона, ба принципи фаъолияти иҷтимоӣ табдил ёфт, адибону суҳаншиносон ба дурӯғгӯй пардохтанд ва рафта-рафта ҳақиқати бадеиро аз ҳақиқати воқеӣ ҷунон дур бурданд, ки миёнашон ихтилоф пайдо шуд. Ин ҳақиқат имрӯз пушида нест, ки зиндагии серу пур ва адолати раҳбарон, гул-гулшукуфӣ кишвар ва покии коммунистон, дӯстии ҳалалнопазири халқҳо ва амсоли инҳо дар қоғаз, аммо кашшоқии оммаи меҳнаткаш ва порахӯриву маҳалгароии раҳбарон, ҳаробии даҳшаттоби муҳити зист ва ҳештанхоҳии ҳизбиён, шовинизм ва ғайраю ҳоказо дар воқеъ буданд.

Аҳли чомеаи имрӯзаӣ мо аксаран қарахту бепарвост ва ҳатто қорҳое мекунанд, ки на танҳо бар зарари чомеа ва атрофиёни ӯянд, балки бар муқобили азизон ва ҳуди ӯ ҳам мебошанд. Ба ҷунин дараҷаи ташаккули манқуртии одам саҳми адабиёти дурӯғини мо қалон мебошад. Поктарин ҷизҳои аҷдодӣ, масалан, ғахвораю ғахворабандон, суру азо, хотираи арвоҳ ва амсоли инҳо ё ҷун хурофот маҳкум шуданд ва ё мавриди истеҳзо қарор гирифтанд. Дар бораи ситоиши ҳаёти озоди халқи хуррами советӣ садҳо, балки ҳазорон асар навишта шуданд, аммо дар бораи ин ки солҳои бистуму сиюм тақдир (ва ё тақдирҷунбон) шаҳру деҳоти тоҷик, ҳатто хонадони ӯро ба ду нимаи оштинопазир ҷудо кард, ҳазорон фард хонасалоту саргашта шуд, лоақал асаре ба миён наёмад.

Ҳамон навъе ки майдонбе далер намешавад, дар солҳои гузашта адибони диловаре ҳам буданд, ки мардумро, баръакс, ба **худшиносӣ** даъват мекарданд. Сотимхон Улуғзода тавассути намоиши қаҳрамоноҳи ва қаҳрамонони халқаш хонандагонро бо чавҳари таъриху миллат шинос мекард. Фазлиддин Муҳаммадиев аз суннатҳои шариф ва ахлоқи ҳамидаи милӣ хотиррасон мекард. Дили Мӯъмин Қаноат ва Бозор Собир, Лоик, Шералӣ ва Гулрухсор, Гулназар ва ҷанде дигаронро маҳрумӣ аз марказҳои таърихиву фарҳангии Самарқанду Бухоро ва мероси маданияи қадима, инкирози фарорасидаи забони адабии тоҷикӣ ва беадолатиҳои дигар ба сӯзиш меоварданд ва онҳо ашъори сӯзону намакин меғуфтанд.

Андешаи таърихи адабиёти ҳафтод соли гузашта (ва даврони пешин низ ҳулосае пеш меорад, ки ҷигунагии раванди адабӣ ба ду омили ҳалқунанда пойбаст будааст: яке — ҳастии адибони соҳибистеъдод, ки ҳастиву нестии адабиёти асил маҳз ба онон вобаста мебошад; дигаре — мақомоти олии ҳукмрон, ки агар адабиётро **раҳнамо** донад, раванди адабӣ солим хоҳад буд, вале агар онро **дастёр** шуморад, ҷараёни адабӣ носолим сурат хоҳад дошт. Шукр, ки имрӯз дар адабиёт қувваҳои нишотбахш ҳастанд.

Дар қатори Мӯъмин Қаноат, Лоик, Бозор, Гулрухсор, Гулназар, Қӯҳзод, Саттор Турсун, Сорбон боз адибоне ҳамчун Зиё Абдулло, Баҳманёр, Камол Насрулло, Фарзона, Сайф ва дигарон ба майдон омаданду сафи адибони талошкунандаро афзуданд. Муосирони имрӯзаи мо шоҳиди зиндаи онанд, ки адиби лаббайгӯ аз дурӯғгӯиҳои фаровон обрӯву эътибор ва ҷоҳу мукофотҳо гирифта метавонист, аммо чун сухани ӯ дурӯғ асту умри дурӯғ кӯтоҳ, ҳақиқати зиндагӣ ҳамаи он обрӯву эътибор ва ҷоҳу мукофотҳои беасосро чун тӯдаи барф об кардааст.

Боби VIII

ТАРЗИ ТАСВИРИ ҲАҚИҚАТИ ЗИНДАГӢ

Ҳамон навъе ки аз боби сонӣ маълум аст, асоси предмети тасвири адабиёту санъатро ҳақиқати зиндагӣ ташкил медиҳад. Ҳастӣ бо роҳу равишҳои гуногун, марому матлабҳои мухталиф ва сифату рангуборҳои ҳархела либоси бадеӣ дар бар мекунад.

Услуб, мактаб, чараён ва методи эҷодӣ барин мафҳумҳои муҳими назарӣ бевосита ва ё бавосита бо ҳақиқати воқеӣ алоқаманд мебошанд. Аз ин лиҳоз алоҳида-алоҳида дидани онҳо воҷиб аст.

УСЛУБИ ЭҶОДӢ

Он тафриқаи хосае, ки нависанда ҳангоми интихоби мавзӯ ва ҳалли он, таҷассуми ғояву мазмун, сохтани сужету бандубасти асари бадеӣ, офариниши образи характер, корбасти ҷинсу жанри метод, истифодаи забон ва санъатҳои бадеӣ ва амсоли инҳо аз худ зоҳир менамояд, услуби фардии эҷодии адиб номида мешавад.

Доираи масъалаҳои услуб васеъ мебошад. Чунончи, ҳангоме ки сухани услуб пеш меояд, шеваи ниғориши муаллифе дар назар дошта мешавад. Ҳамчунин, аз мафҳуми мазкур ҳатман тафриқа, он хусусиятҳои, ки маҳз ба ин ё он адиби конкрет хосанд, фаҳмида мешаванд. Ғайр аз инҳо, тарафи дигари услуб ин аст, ки он, метавон гуфт, дар кулли лавозимоти эҷоди бадеӣ зоҳир мешавад. Аммо ин ҷо ба тавзеҳе зарурат ҳаст, ки нависанда нақши хосаи худро ҳатман дар кулли лавозимоти эҷоди бадеӣ не, балки дар баъзеи онҳо равшантар, дар баъзеашон хиратар мегузорад, ҳатто дар баъзеашон ба дигарон пайравӣ ҳам менамояд. Фақат гап дар ин аст, ки суханвар дар ҳар яке аз лавозимоти асар нақши худро гузошта метавонад. Агар ба тариқи содда гуфта шавад, услуб он чизест, ки нависандаро аз нависандаи дигар чудо месозад. Барои мисол гирем портрети персонажро. Яке ба он эътибори бағоят зиёд медиҳад, дигаре камтар, яке онро якбора мекашад, дигаре қисм-қисм нишон медиҳад, яке вайро аз забони персонажи дигар ба қалам медиҳад, дигаре онро худаш мекашад ва ғайраю ҳоказо.

Дар ҳаққи услуб одатан сифатҳои гуногунро — ҳамчун *равон, покиза, баланд, барҷаста, обдор, носуфта, дурушт, кӯҳна, нав* ва амсоли инҳо — ба қор мебаранд.

Агар нависанда анъанаю навоварию мӯътадил, мувофиқи талаби замон бо ҳамдигар пайваста, мавзӯъ ва масъалаҳои муҳимтарини ҳаётро бо шакли баланду ҷуртаҷиру дастрас инъикос намуда, барои тақмили донишу ҷаҳонбинӣ, сайқали завқи эстетикӣ хонандагонро хидмат гузошта бошад, он услуб *хубу баланд* ва *писандида* ҳисоб меёбад. Дар акси ҳол услуб *дурушту номақбул* ба шумор хоҳад рафт.

Матонати услуб дар он зоҳир мегардад, ки аз таркиби асари нависанда калимае бароварда ва ё илова карда нашавад, дар сурати табдили ифодае бо муроди ӯ он асар ҳалалдор шавад.

Чигунагии услуби эҷодӣ ба ду ҷанба: *объективӣ* ва *субъективӣ* вобаста мебошад.

Равиши умумии услубро чигунагии сохти ҷомеа, ҳодисаю масъалаҳои муҳими ҳаётӣ, завқу афкори аҳли ҷамъият ва ғ. муайян менамоянд, чунки нависанда парвардаи онҳоянд. Миёни услуби эҷодии Рӯдакию Анварӣ фарқи равшане ҳаст, ки сабабгори асосии он тафриқи муҳити объективӣ адибон мебошад. Ба ҳамин маънӣ ношири нахустин рӯзномаи ҷопии тоҷик «Бухорои шариф» Мирзоҷалол Юсуфзода ишораи муносибе дорад. Ӯ дар сармақолаи шумораи 12-уми мартӣ с. 1912 аз ҷумла навишта буд: «Мо бояд муносиби ҳоли оммаи мардум сухан гӯем, салоҳи амри умумиро дар назар дошта бошем. Лиҳозо, рӯзномаи мо, аввалан, ҳарчи мумкин бошад, бар забони форсии содда навишта мешавад; сониян, мақолаҳое, ки (ғайр аз ахбори олам) меҷӯем дарҷ намоем, иборат аз муқаддимаи инсоният хоҳад буд, яъне таҳриси (ба ҳирс овардани—Р. М.) мардум ба талаби илм ва ислоҳ намудани вазъи таълим».

Ҷанбаи субъективӣ услуб, ки ба он ҷаҳонбинию дониш, завқу маълака ва истеъдоду лаёқати қорӣ нависанда дохил мешаванд, таъсири ҷиддие дар шеваи нигорандагии ӯ мерасонад, зеро дар ҳар давраи замон, дар муҳити якхелаи объективӣ адибони мухталиф-услуб эҷод менамоянд: агар яке бо услуби нишонрас эҷод кунад, дигаре тарзе менависад, ки писанди хонанда намеояд. Биниш ва заковати нависандагӣ насиби ҳар адиб нестанд, танҳо адибони бориқбин ва ҳассос кодиранд, ки масъалаҳои замонро ҷавран пай баранд, ҷавоби беғалатро тибқи услуби қобили қабул пешкаш намоянд. Услуби эҷодии устодон С. Айни, А. Лоҳутӣ, М. Турсунзода ва адибони номдори дигари советӣ тоҷик ҳамин маъниро равшан исбот менамояд.

Пардозу ороиши сухан, мураккабии тарзи нигориш нишонаи истеъдоду маҳорати нависанда намебошанд. М. Горький дуруст мегӯяд, ки «соддагиро равшаниӣ услуб аз ҳисоби паст карда-

ни сифати адабӣ не, балки дар натиҷаи маҳорати ҳақиқи мерӯянд».¹ Абулқосими Фирдавсӣ ифодаҳои нишонраси кӯтоҳтар ва дилхоҳтарро ба забон оварда ҷаззобию писандагии услубро дар ҳамин дидааст. Ӯ дар фасли «Базми шаҳуми Анӯшервон бо Бузарҷмеҳр ва мӯбадон» гуфта буд:

Дабирист аз пешаҳо арҷманд,
В-аз ӯ марди афканда гардад баланд.
Чу бо олату рӯй бошад дабир,
Нишинад бари подшо ногузир.
Балоғат чу бо хат фароз оядаш,
Ба андеша маънӣ бияфзоядаш.
Зи лафз — он гузинад, ки кӯтоҳтар,
Ба хат он намояд, ки дилхоҳтар.
Хирадманд бояд ки бошад дабир
Ҳамон бурдбору суханёдгир.

Услуб муродифоти дигар ҳам дорад, онро ба ҷои *шева*, *тарз*, *тариқ*, *равия*, *мазҳаб*, ва ғ. кор мефармоянд, ки ҳамаи онҳо дар адабиётшиносии асримиёнагӣ воমেҳӯранд.

Масалан, Ҳоконӣ Шервонӣ гуфтааст:

Ҳаст **тариқи ғариб** назми ман аз расму сон,
Ҳаст шиори бадеъ шеъри ман аз пуду тор.

Ҳоконӣ медонист, ки услуби равшани фардӣ дорад, бинобар ин «тариқи ғариб»-ро ба зикр овардааст. Ӯ ҳамин маъниро тақрор ҳам кардааст, чунончи:

Тарзи ғарибӣ ман аст нақши хирадро тироз,
Шеъри бадеъи ман аст шурби суханро шиор.

Худи ҳамин суханвар истилоҳи «шева»-ро низ ба кор бурдааст (ҳамроҳи тавсифи «тоза»):

Подшоҳи назму насрам дар Хуросону Ирок,
К аҳли донишро зи ҳар лафз имтиҳон овардаам.

Мунсифон устод донандам, ки дар маъниву лафз
Шеваи тоза, на расми бостон, овардаам.

Дар ҳамин қатори муродифҳои номбурда гоҳе *сабк*-ро ҳам дучор омадан мумкин аст. Ҳамон навъе ки суханшиносии да-

¹ М. Горький. О детской литературе. — М.: Детская литература, 1958. с. 142.

қикназар Муҳаммадчаъфари Маҳчуб тадқиқ кардааст, истилоҳи «сабк»-ро бори аввал нигорандаи «Аш-шеър в-аш-шуаро» Абӯмуҳаммад Абдулло б. Муслим б. Қутайбаи Динаварӣ сабт намудааст. Ӯ дар муқаддимаи китоб (чопи Лейдан, 1902, с. 9) гуфтааст: «Шеърро нек биёзмудам ва онро бар чаҳор гуна ёфтам:

навъе аз он дорои лафзе зебо ва маоние дилкаш аст (...), навъе дигар ҳаст, ки лафзе зебову ширин дорад, аммо агар жарф дар он дарнигарӣ, дар маънии он ғоидате нахоҳӣ ёфт; ва ин навъ аз шеър бисёр аст;

қисмате дигар аз он дорои маънии нақӯст, аммо лафзҳои он кӯтоҳу норасост (...) Ин шеър бо он ки дорои маънӣ ва сабке нақӯст, обу равнақи он кам аст».¹

Дар ҳамин маврид чунин мулоҳиза пеш меояд, ки миёни истилоҳоти услуб ва сабк фарке гузоштан, доираи аввалиро маҳдуд, ба маънии хусусиятҳои хоссаи фардии адиб қабул кардан ва доираи дуюмро васеътар — ба маънии ҷиҳатҳои муштаракӣ услубии гурӯҳи суҳанварон доништан авло мебошад. Мавҷудияти сабкҳои таърихӣ хуросонӣ, ироқӣ ва ҳиндӣ ҳамин андешаро қувват медиҳад.

Дар «Фарҳанги истилоҳоти адабиётшиносӣ» (с. 129) нисби миёни ду истилоҳи номбурда фарқ гузошта шудааст. Доир ба услуб гуфта шудааст, ки «равия ва симои эҷодии як нависанда ё гурӯҳи нависандагон аст». Боз: «Услуб на фақат ба як нависанда, балки ба хусусиятҳои ғоявӣ бадеии эҷодиёти як гурӯҳи нависандагон низ дахл дорад, ки инро гоҳо ҷараён ё равияи адабӣ ҳам мегӯянд». Дар китоби номбурда роҷеъ ба сабк омадааст, ки он «тарзи баён ва кор фармудани воситаҳои бадеӣ, забон ва хусусиятҳои забони асарҳои ҷудоғона ё ягон нависанда аст. Аз ин ҷиҳат сабк як қисми услуб аст» (с. 95). Ҳамон тавре ки дар болотарак ифода шуд, ҳудуди маънавии истилоҳоти мазкурро баръакс доништан, яъне услубро маҳдуд ва сабкро васеътар доништан ба назар беҳтар мерасад.

Қамолоту ғановати адабиёти халқ ба қамолоти услубҳои ҷудоғона ва ғановати умумии он саҳт вобастагӣ дорад.

МАКТАБИ АДАБӢ

Мақтаби адабӣ — қаробат ва иттиҳоди нависандагон мебошад дар масъалаҳои асосии услуби эҷодӣ. Гоҳе мақтаби адабиро бо истилоҳоти муҳити адабӣ, доираи адабӣ, ҳавзаи адабӣ,

¹ Муфасссалтар ниг.: Муҳаммадчаъфари Маҳчуб. Сабки хуросонӣ дар шеъри форей. — Техрон, 1345, с. 3.

ки дар нуктаи чуғрофие чамъ омадани адибонро мефаҳмонанд, нодуруст омезиш медиҳанд. Ин мафҳумҳо доираи васеъ доранд, доираи адабие дар айни замон метавонад якчанд мактаби адабиро дар бар гирад. Масалан, дар доираи адабии Ҳироти асри XV ғайр аз мактаби адабии Абдурахмони Ҷомӣ мактабҳои дигари адабӣ ҳам буданд.

Пайдоиши мактаби адабӣ ҳамеша ба адиби забардасте вобаста мебошад, ки ба туфайли зеҳни тез ва ҷаҳонбинии бурро масъалаҳои муҳимтарини замонро пай мебарад, онҳоро тавассути истеъдоди баланди худ дар услуби фаҳмо ва муассир ба хонанда пешниҳод менамояд. Равияи пешгирифтаи ин нависанда дар интихоби мавзӯ ва тариқи ҳалли он, усули офариниши образи характер, тарзи татбиқи ҳақиқати бадеӣ, истифодаи ҷинсу жанри методи эҷодӣ, муносибат бар забон ва дигар лавозимоти эҷоди бадеӣ на танҳо диққати оммаи хонандагон, балки аҳли қаламро ҳам ҷалб менамоянд. Дар ин сурат адиби забардаст пайравони услуби худро пайдо мекунад. Ана ҳамин адибони пайрав ба мурури замон мактаби адабии адибиро ба вучуд меоваранд. Ба ин маънӣ, *мактаби адабӣ ҳамеша соҳибмактаб дорад*, чунончи мактаби Горький, мактаби Маяковский, мактаби Айнӣ, мактаби Турсунзода.

Нависанда Абдулҳамид Самадов доир ба мактаби Айнӣ мушоҳидаи дақиқе баён кардааст: «устод Айнӣ зиндагии талху пурушӯби халқ, рӯҳияи қаҳрамонҳояшро такя бар пойдевори назм ва насри ривоятиамон зада, бо тамоми ҷузъиёташ тасвир карда тавонист, олицаноб тасвир карда тавонист! Чунки устод парвардаи ҳарду мактаб — назм ва насри классикӣ буд, решаи ӯ аз замини шеърӣ сухани асил ғизо мегирифт, нигоҳи пурмеҳру хирадмандонааш аз офтоби гарми чехраи халқи тоҷик ҳарорату рангҳо меҷуст. Акнун асарҳои устод Айнӣ барои наслҳои имрӯза ва ояндаи насрнависони тоҷик, бешубҳа, мактаби хосаи адабӣ хоҳад гашт, балки ин мактаб солҳо боз дар хизмат аст».¹

Дар ташаккули мактаби адабӣ ғайр аз осори бадии нависандаи забардасте, ки шоистаи пайравӣ қарор гирифтааст, боз фаъолияти бевоситаи худӣ он адиб ҳам роль мебозад, зеро вай ҳамқаламони худ, махсусан адибони ҷавонро сӯи масъалаҳои зарурии рӯзгор ҳидоят менамояд, ба кори эҷодии онҳо бевосита роҳбарӣ мекунад; дар маслиҳат ва ҳатто таҳрири таълифоти онҳо меҳнати бедареғ ба харҷ медиҳад. Масалан, Сотим Улуғзода, Ҷалол Иқромӣ, Раҳим Ҷалил, Пӯлод Толис, Фотех Ниёзӣ ва дигарон, ки намояндагони мактаби адабии Айнӣ мебошанд, ба замми асарҳои худӣ устод, аз сӯҳбату маслиҳатҳо, таҳриру мактубҳои ӯ низ баҳрааманд шудаанд. Нишонаи муҳимтарини мактаби Айни дар масъалаи предмети тасвир —

¹ А. Самадов. Масъалаҳои насри муосир. с. 109—110.

ҳаққонӣ нишон додани ҳаёти тоқатфарсои халқи тоҷик дар дами вопасини амӯрати феодалии Бухоро, ташнагии вай ба озодӣ, ҷонбозиҳояш дар роҳи Инқилоб, кӯмаки аскарони сурх, шахди ҳаёти социалистӣ мебошад. Ҳамаи шогирдони устод Айнӣ, ки ба таърихи маданиятамон бо номи насли комсомол дохил шудаанд, ба ин принципи устод содиқ мондаанд. Нишонаи дигари муҳими мактаби адабии устод Айнӣ — тарзи соддаю демократӣ ва муассири нигориш ҳисоб меёбад, ки ба ин ҳам намоёндагони мактаби мазкур пайравии шоиста кардаанд.

Пайравӣ аз таклид, албатта, фарқ дорад. Адиби муқаллид ҳеҷ гоҳ услуби эҷодии хосаи худро бунёдгузошта наметавонад, табиист, ки дар ин сурат вай нависандаи ҳақиқӣ ба шумор нахоҳад рафт. Мактаби адабӣ ҳеҷ гоҳ мавҷудияти услубҳои хосаи эҷодиро инкор намекунад, балки ҳар мактабе ҳар қадар услубан бой бошад, ҳамон андоза вай бузургу ғанист. Чунончи, ҳар яке аз адибони мактаби адабии Айнӣ услуби махсуси худро дорад. Услуби фардии нависанда агар адибонро аз ҳамдигар ҷудо созад, мактаби адабӣ онҳоро муттаҳид наметавонад, чунки маҳз дар худ услуби махсуси умдаи принципиалие ҳастанд, ки миёни адибон муштарак мебошад. Агар мафҳумҳои «мактаби адабӣ» ва «услуби эҷодӣ» бо ҳамдигар муқоисатан дар назар дошта шаванд, аввалин хусусияти куллии муштаракро доро буда, дуюмӣ ҷузъию фардиро мефаҳмонад.

Пайдоиш ва вусъати мактаби адабӣ, аз як тараф, бо замон ва маҳалҳои сиёсӣ ахлоқии он алоқаманд бошад, аз тарафи дигар, ба истеъдодҳои нодир вобастагӣ дорад. Чунончи, инқирози феодализм ва ғалабаи социализм маҳз он маҳалҳои буданд, ки фавран ба беғалат аз ҷониби омма дарк шуданаш лозим буд. Аз тарафи дигар, устод Айнӣ, ки истеъдод дошту аз ҳаёт то ҳади ниҳой сабақ омӯхта буд, зарурати мазкурро саривақт фаҳмид, ба иҷрояш камар баст ва аз ӯҳдааш хеле хуб баромад. Бесабаб нест, ки таъсири пурсамари мактаби адабии Айнӣ аз ҳудуди адабиёту маданияти тоҷик берун рафтааст.

Дар таърихи адабиёти рус мактабҳои адабии «Арзамас», ки Жуковский, Батюшков, Вяземский, Пушкин, Тургенев барин адибони бузург намоёндагони он мебошанд ва «Муҳиббони каломи рус» (ҳамчун Шишков, Шахматов, Квастов ва дигарон) мақоми азимро ишғол намудаанд.

Вусъату идомаи матаб ба омӯзиши суботкорона ва татбиқи тақмили олиҳимматонаи адибони давраҳои баъдина алоқаманд мебошад. Нависандаи соҳибистеъдоди муосир Абдулҳамид Самадов гуфтааст: «... имрӯз мо ҳарчанд барои омӯхтани асарҳои бузургтарин адибони дунё имконияти фаровон дорем, — яъне агар хоҳем метавонем аз мактаби адабии онҳо ба қадри ҳол гузарем ва пайравашон шавем, — лекин бе хатми мактаби адабии устод Айнӣ, бе омӯзиши доимии назму насри клас-

сикиамон дар эҷод дастболо шудани нависандаи тоҷик бағумон аст»¹.

ЧАРАЁНИ АДАБӢ

Иттиҳод ва қаробати нависандагон дар атрофи як ғояи марказии давр чараёни адабӣ номиди мешавад.

Ба иқтисоди шароити таърих, ба эҳтиёҷи мафкураи аҳли ҷомеа ғояи ҷиддие дар маркази муборизаҳои идеологӣ қарор мегирад ва нависандагоне, ки ҷаҳонбинияшон он пояро тақозо менамояд, ба ташвиқу тарғиби вай мепардозанд. Чунончи, пайдоишу раванқ ва ё таназзули чараёнҳои адабии тоҷику форс *шуубия*, *сӯфия*, *риндия*, *маорифпарварӣ*, *ҷадидия* нишон медиҳанд, ки дар маркази ҳар яке аз онҳо як ғояи асосӣ ва ё силсилаи ғояҳои марбуту мазбут қарор гирифтаанд, ки он ғояҳоро шароити мушаххаси давр тақозо намудааст.

Чараёни адибиро моҳияти сохти ҷомеа ва ҳодисаю воқеаҳои бузургтарини он ба майдон меоранд. Масалан, пайдоиши *шуубия* ба истилои араб, барбод рафтани тамаддуни қадимаю баланди мардуми эронинаҷод вобаста мебошад. Мардони соҳибдиле, ҳамчун Ибни Муқаффаъ, муборизаи пурхатаре оғоз намуданд, то ки мероси ниёгон то ҳадди имкон нигоҳ дошта шавад. Ё худ, дар натиҷаи ривочи зулму асорат, фитнаю фасод ва дигар хусусиятҳои зотии феодализм *сӯфия* ба миён омад, то ки ба мардум оромии қалбӣ бахшад, то ки меҳнату адолат дар рӯи замин имкон дошта бошанд. Ё худ, таъйиқи истиқлоли одамӣ, ки ҳоси ҳар гуна ҷомеаи антагонистӣ, аз ҷумла, феодализм ҳам, мебошад, чараёнҳои машҳури *риндия* ва *ҷавонмарди*ро ба вуҷуд овард. Ҳамин тавр, шароити пӯсидани феодализм дар Осиёи Миёна *маорифпарвари*-ро тақозо намуд, то ки касолати онро табобат намуда, мардумро аз ҷаҳолат ба рӯшноӣ барорад. Хангоми заволи феодализм ва зуҳури буржуазия *ҷадидия* пайдо шуд, ки мактаби нав, дониши нав, рафтори нав, гуфтори навро талқин ва тарғиб мекард.

Дар боло ишора рафт, ки на танҳо дар пайдоиш, балки камолот ва инкирози чараён ҳам шароити таърих сабаб мешавад. Чунончи, суфия ва риндия хеле тақомул ёфта, адибони бузургеро парвариш карда бошад, шуубия дар асри XI катъ мегардад, зеро нуфузи торафтафзуншавандаи ислом онро зӯран хомӯш мекунад. (Ин масъаларо устод Улуғзода дар романи «Фирдавсӣ» хеле моҳирона акс кардааст). Ё гирем ҷадидияро. Пурра ғалаба накарда, аз миён рафтани буржуазияи навхез дар ҳоки аморати Бухоро ва аз феодализм якбора ба социализм гузаштани халқи тоҷик маҷол надод, ки ҷадидия ка-

¹ А. Самадов. Масъалаҳои насри муосир. — Садои Шарк, 1987, № 3, с. 110.

мол ёбад. Азбаски ин чараён манфиатҳои буржуазияро ифода менамуд ва буржуазия бошад, моҳиятан аз феодализми пӯсида пешқадам буд, ин чараён дар вақташ дар бедорию пешравии мардум роли мусбат бозидааст. Баъди ғалабаи инқилоби халқии Бухоро намояндагони чараёни мазкур ба ду гурӯҳи муҳолифи ҳамдигар тақсим шуданд: онҳое, ки маҳз тарафдори буржуазия буданд, мавқеи душмании Инқилобро ишғол намуданд, аммо онҳое, ки ғаразашон аз қадидия беҳбудию пешравии оммаи халқ буд, тарафи Инқилоб гузаштанд.

Дар дохили чараёни адабӣ услубҳои мухталиф, сабку мактабҳои гуногун имкон доранд. Чунончи, ақидаҳои суфия ва риндияро намояндагони сабкҳои ҳам хуросонӣ, ҳам ироқӣ, ҳам ҳиндӣ ифода намудаанд.

Дар Аврупо бинобар тақозои шароити таърих чараёни классицизм хеле хуб тараққӣ ёфт, ки намояндагони бузурги он Расин, Буало, Мольер, Сумароков, Херасков мебошанд. Ҳадафи ғоявии он чараён — зинда кардани бозёфтҳои азими маданияи давраи атиқа буд. Тадричан, баробари тараққиёти капитализм классицизм танг шуда, ҷои онро чараёни сентименталӣ ишғол намуд, ки он ҳаёти футурравандаи деҳотро ҳимоя мекард. Карамзин, Богданович, Дмитриев барин адибони рус дар инкишофи сентиментализм саҳм гузоштаанд. Ғарази чараёни декадентӣ санъати соф, санъат барои санъат буд. Намояндагони ин чараёни зиддихалқӣ барои он мубориза мебуданд, ки санъат поку муқаддас мебошаду онро бо масъалаҳои муқаррарии мардумӣ олудан нашоёд.

Дар адабиётшиносӣ аксаран метод истифода мешавад. Аммо гоҳе онро типичод ҳам меғӯянд. Ин ҳам сазовори таъкид аст, ки тарзҳои тасвири романтизму реализмро баъзан чун чараёни адабӣ ҳам ба қалам медиҳанд. Масалан, В. М. Жирмунский навишта буд: «Истилоҳоти классицизм, романтизм, реализм ва ғ. на танҳо барои ифодаи чараёнҳои адабии давраҳои муайян чун ҳодисаҳои таърих, балки барои типҳо ё методҳои санъат ҳам, ки дар давраҳои гуногун воқеъ шуданд, истифода мешаванд».¹

Дар адабиётшиносии тоҷик баробари метод ифодаи тарзи тасвир ҳам ба кор бурда мешавад.

Ҳамон навъе ки аз боби дуюм маълум аст, дар адабиёту санъат ҳастӣ инъикос меёбад. Ҳақиқати воқеӣ дар ду шакл ба ҳақиқати бадеӣ табдил меёбад: *предмети тасвири санъаткор аз ҷиҳатҳои ҳаҷму ҳудуд ва замонӣ макон ё тағйир медиҳад, ё не. Предмети тасвир агар ба тағйироти кулӣ дучор омада бошад, онро методи (ё тарзи, тип тасвири) романтикӣ мено-*

¹ В. М. Жирмунский. Литературные течения как явление международное. — Л.: Наука, 1967, с. 13.

манд, виле агар ба дигаргунии ҷиддӣ дучор нашуда бошад, онро методи (ё тарзи, типӣ тасвири) реалистӣ мегӯянд.

Киёси осори санъаткорони қадим ба андешае меоранд, ки аввалқадам романтизм пайдо шудаасту баъд реализм, яъне адибони давраи қадим (аксаран асримиёнагӣ ҳам) предмети тасвирро тибқи орзуву идеалҳои худ тағйир додаанд, яъне ҳам замон, ҳам макон, ҳам қаҳрамон, ҳам ҳаҷму ҳудуди воқеаю масъаларо дигар кардаанд. Аз асарҳои адибони Юнони қадим, аз «Авасто», асарҳои давраи паҳлавӣ — ҳамчун «Драхти асурик ва буз», «Қорномаи Ардашер», «Матадғони Ёвишнӣ Фриён» ва ғ. ҳамин фикр исбот мешавад.

Ин ҳолат дар тарзи тасвир, яъне усули романтикии нигориш, аз назари суҳаншиносони пешини тоҷику форс ниҳон намондааст. Қофист, ки ба ин маънӣ поре аз ёдгории давраи аввали асримиёнагӣ — «Муқаддимаи «Шоҳнома»-и Абӯмансурӣ» (346—958) оварда шавад. Дар асари номбурда аз ҷумла мазкур аст: **«Ва чизҳо андар ин нома («Шоҳнома» — Р. М.) биёбанд, ки саҳмгин намояд»**. Гумони ғолиб ин аст, ки «саҳмгин» ба маънии «ғайривоқеӣ», «шубҳаовар» мебошад. Нигоранда (саҳеҳтараш — гурӯҳи муаллифон) таъкидан оварда, ки **«Ва ин некӯст»**. Дар идома далелҳо қатор мешаванд: **«Чун мағзи ӯ бидонӣ, туро дуруст гардад ва дилпазир ояд — чун Қаюмарсу Таҳмурасу девону Ҷамшед; ва чун қиссаи Фаридуну валодати ӯ ва бародараш; ва ҳамон санг, кучо Офаридун ба пой боздошт; ва чун морон, ки аз дӯши Заҳҳок баромаданд»**. Ба хонандаи «Шоҳнома»-дон равшан аст, ки ҳамаи мисолҳои номбаршуда романтикианд. Ҷолиби махсусаш ин аст, ки ниёгони суҳаншинос ба усули романтикии тасвир бетараф набуда, балки ҳусни онро таъкид кардаанд, чунончи меҳонем: **«Ин ҳама дуруст ояд ба наздики доноён ва бихрадон ба маънӣ. Ва он ки душмани дониш бувад, инро зишт гардонад»**. Ҳазор сол муқаддам фикри амиқи назарӣ ифода ёфтааст, ки матлаб дар тарзи баёни романтикӣ бо ҳақиқати воқеӣ моҳиятан мутобиқ меояду шаклан не.

Максим Горький дар бораи хусусияти фарқкунандаи романтизм аз реализм гуфта буд: «Фикр карда баровардан, яъне аз маҷмӯи далелҳои воқеӣ моҳияти онро ҷудо кардан ва дар тимсоли образ таҷассум намудан аст — ба ин усул мо реализмро ҳосил мекунем. Вале агар чизи моҳиятан аз ҳақиқат ҷудокардашуда боз аз нав фикр карда шавад, аз рӯи мантиқи таҳмин чизи дилхоҳу имконпазир илова ва дар натиҷа образ боз мукамалтар сохта шавад — мо романтизмро ҳосил мекунем, ки он (...) барои бедор кардани муносибатҳои инқилобӣ ба ҳақиқат ёрӣ мерасонад».

Дар саросари адабиёти асримиёнагии тоҷику форс принципи асосии ҳамосасароиву қиссапардозиро романтизм ташкил меди-

ҳад. Романтизми адибони асримиёнагӣ дар тасвири пурмуболиғии амалиёти персонажҳо, тамсилу ташхис, нишон додани қувваҳои ғавқуттабӣ ва амсоли инҳо зоҳир мегардад. Умуман дар адабиёти халқҳои Шарқ тамсилу ташхис чун усулҳои баёни романтикӣ то дараҷае такомул ёфта, ба анъанаҳои устувори адабӣ табдил шудаанд, ки осори пурфайзи он дар адабиёти давраи советӣ ҳам равшан дида мешавад.

Мурод аз пайдоиши романтизм беҳбудии зиндагӣ будааст. Адибони бузурги пешқадам, ки ҳамеша толиби амният фароғати мардум, хоҳони адолату ҳақиқат будаанд, тимсоли қаҳрамонони далеру начотбахш ва нексиришту ибратангезро тараннум намудаанд.

Чигунагии методи эҷодӣ ба ду омил: ҷаҳонбинӣ ва шароити объективии ҷомеа сахт вобаста мебошад. «Мафҳуми ҷаҳонбинӣ,— навишта буд А. Фадеев,— мафҳуми методи бадеиро рӯйпӯш намекунад... Аммо методи бадеӣ бевосита ба ҷаҳонбинӣ вобаста аст...»¹

Романтизм мувофиқи ҷаҳонбинии адибон ва бинобар тақозои шароити сохти ҷомеа шохаҳои мухталиф: пешқадам ва иртиқоӣ пайдо кардааст. Агар Фирдавсӣ, Фаҳриддини Ғургонӣ, Низомӣ барин адибони бузурги пешқадам ҷиҳати идеалҳои гуманистии худ романтизми ғаёлу пешқадамро ба қор бурда бошанд, бисёр нависандагони пастҳиммат дар тарғиби дунёбегзорӣ, тавсифи комилан бардурӯғи шоҳону ҳокимон романтизми иртиқоиро истифода намудаанд.

Масъалаи моҳияти романтизми адабиёти дарбориву тасаввуфӣ бағоят нозук ва мураккаб мебошад, онро якбораю яклухт ҳал кардан мумкин нест, чунки агар Рӯдакию Ҷалолиддини Балхӣ барин шахсиятҳои азим дар ҳар маврид, яъне ҳам мадҳу ҳам тасаввуф, манфиатҳои умуми мардуми меҳнаткаш ва ҳақиқату адолатро дар назар дошта бошанд, бисёр адибони дигари тангназар аз рӯи тамаллуқ ва манфиатҳои шахсии худ асарҳо гуфтаанд. Масалан, агар адиби суфӣ Саной дар «Мантиқ-ут-тайр» камолоти одамиро аз ҳама боло гузошта, аз му субот ва саъю кӯшишро чун воситаҳои он нишон дода бошад, суфии дигар — Аҳмади Ясавӣ талқину тарғиб мекунад, ки «золим агар зулм қилса, оллоҳ дегил!» (яъне: «агар золим зулм кунад, ту «худо» бигӯ!»). Табиист, ки романтизми ин ду адиб аз замин то осмон фарқ дорад. Аз ин рӯ, доир ба мансубияти адабиёти дарборӣ, динию тасаввуфӣ ба романтизми пешқадам ва иртиқоӣ ҳукми қатъӣ наронда, балки ба тариқи конкрет ҳар як мисолро аз лиҳози ҷанбаи ғоявии он таҳлил бояд кард ва баҳо бояд дод.

Ҷазилати романтизм дар ин аст, ки он ба эҳсосот таъсири

¹ А. А. Фадеев. Заметки о литературе. — Литературная газета, 1955, 24 сентябрь.

сахт мерасонад. Хонанда ба тасвири нависанда бовар намекунад, аммо аз он мутаассир мешавад. М. Горький аҳамияти бузурги романтиздро дар таҳриқи тахайюли бунёдкоронаи одамони советӣ таъкид намуда аз ҷумла гуфта буд: «Вазифаи адабиёти мо танҳо аз инъикоси ҳодисаҳои рӯйдодаистода иборат нест. Вазифаи он бештар мебошад. Вай бояд хонандаро ҳаёл кардан, пешбинӣ намудан ва бунёдкорӣ омӯзад. Аз ҳамин рӯ, ба он намудҳои адабие — ҳамчун афсона, қиссаҳои романтикӣ, фантастикаи илмӣ — китобе роҷеъ ба фардо, ки ба инкишофи ҳаёл кӯмак мерасонанд, мо эътибори азим медиҳем».¹

Замоне ки капитализм истисмори пролетариатро ба ҳадди охиринаш расонд, барои пролетариат илоҷи дигар намонд ва ӯ роҳи инқилоби наҷотбахшро ҷустуҷӯ намуд. Дар ҳамин ҳолат романтизми революционӣ эҷод шуд. Онро адибони бузурге эҷод карданд, ки роҳҳои наҷоти коргару деҳқонро мекофтанд; онҳо мушоҳида карданд, ки озодиро ҳуди озодичӯён пайдо карда метавонанд; онҳо инро ҳам фаҳмиданд ва тарғиб карданд, ки барои ба мардум фаҳмонидани роҳи ҳақиқат мардони ҳақиқии соҳибдил камар мебанданд...

Дар асарҳои романтизми революционӣ қаҳрамонӣ фидокори бемислу монанд, талафоти ҷисмонӣ бедареғ характернок мебошад. Қаҳрамонони асарҳои романтизми революционӣ соҳиби характерҳои бағоят муктадир мебошанд, онҳо на танҳо бо рафтору кирдори худ хонандагонро дар ҳайрат гузошта, онҳоро аз паи худ мебурданд, балки бо азми беҳад олиҳимматонаи худ, садоқаташон дар роҳи адолату ҳақиқат барои кулли мардуми тамоми давраҳо намунаи ибрат мебошанд. Қаҳрамони М. Горький Данько (аз ҳикояи «Кампири Изергиль») мисоли хеле барҷастаи ҳамин ҳулосаҳо мебошад.

М. Горький, В. Маяковский, Д. Бедный намунаҳои барҷастаи осори романтизми революциониро эҷод кардаанд.

Романтизми революционӣ дар адабиёти солҳои бистуму сиюм серистеъмол буд. Аз адибони тоҷик махсусан устод Лохутӣ ин методро моҳирона ба кор бурда, асарҳои ҳақиқатан барҷаста эҷод кардааст, ки тамсил ва дostonҳои ӯ ба ин гувоҳанд. Дар замони ҷанги Бузурги Ватани ҳам романтизми революционӣ пурбаракат истифода шуд.

Аз мулоҳизаи таърихи тараққиёти тамаддуни умумиинсонӣ чунин бармеояд, ки мардум дар давраи аввал, ба таманнои беҳбудии муҳити худ, дида ба осмон дӯхта, мадад аз қувваҳои фавқуттабӣ ҷустааст. Аз ҳамин сабаб аст, ки дар осори аҳли эҷод ҳудоҳо чун одам амал мекунанд, ба манфиати одам ё зарари

Реализм

М. Горький. О детской литературе, с. 112.

вай мубориза мебаранд. Тадричан чои худоҳоро пайғамбарону авлиёҳо, деу париҳо, қаҳрамонони афсонавӣ гирифтанд. Аммо аз ин ҳам мурод ҳосил нашуд: муҳити инсон тағйир наёфт, «мамлакати тиллоӣ» бунёд нагашт. Аз ин рӯ, фарзандони заковатманди мардум дарёфтанд, ки офаридгор худи одам будааст ва маълум шуд, ки дидаро маҳз ба инсони муқаррарӣ дӯхтан зарур будааст. Ҳамин тавр, дар таърихи тамаддуни инсоният давраи сеюм — давраи р е а л и з м оғоз ёфт.

*Реализм методи эҷодӣ буда, он, ба қавли Энгельс (дар мактубаш ба Маргарет Гаркнесс), «ғайр аз ҳаққонияти ҷузъиёт, дар вазъиятҳои типӣ ҳаққонӣ офаридани характерҳои типиро тақозо менамояд».*¹ Ин таъриф чомеъ буда, ҳамаи масъалаҳои асосии реализм — ҳатман типӣ будани характер, вазъият, ҷузъият, ва мутобиқати куллии онҳоро миёни худ дар бар гирифтааст.

Характер — маҷмӯи рафтору кирдор, хислату гуфтор, қиёфаю одатҳост, ки нависанда ба персонажи конкрети худ мансуб медонад. Реализм нависандаро водор месозад, ки амал, феълу хӯй, қадду қомат, тарзи суҳанрониву ҷаҳонбинии одамро типӣ, яъне эътимодбахш тасвир намояд. Мутобиқи принципи мақоли халқии «мушт — намунаи хирвор», нависанда ҳам ҳангоми офариниши характер унсурҳои онро ҷунон ба қалам бояд диҳад, ки хонанда намояндаи қадом синфу табақаи ҷамъиятӣ, давраи замон ва халқу миллат будани соҳиби характерро равшан ва беғалат фаҳмида тавонад. Ҷунончи, аз тамоми унсурҳои характери Қорӣ-Ишқамба ҳувайдост, ки вай намунаи судхӯрони давраи воқасини феодализми Бухорои исломӣ мебошад. Дохунда типӣ барҷастаи он тоифаи меҳнаткаши халқи тоҷик аст, ки аз фишори зиндагӣ ба ҷон омада, инқилоб карда, соҳти дилҳои социалистиро бунёд намудааст.

Дар реализм ба тасвири *вазъияти типӣ* эътибори ҷиддӣ дода мешавад. Вазъият, ки тасвири замонро макон, равиши ҳодиса ва баёни ҳолатро фаро мегирад, дар асари реалистӣ бояд дақиқу эътимодбахш сурат гирад. Меъёри дурустию нодурустии вазъият таърих мебошад, зеро агар нависанда аснои тафсили вазъият рӯҳи замонро, хоҳ доништа ва хоҳ бешуурона вайрон карда бошад, вазъият ҳатман носоҳеҳ акс хоҳад шуд. Ҳангоми тасвири вазъият, сарфи назар аз он ки вай ба ҳодисаҳои таърих, масъалаҳои иҷтимоӣ, ахлоқи ҷамъа ва амсоли инҳо мутааллиқ мебошад, адиби реалист бояд ҳақиқати таърихӣю синфӣ ва моҳияти аслии замонавии онро ошкор карда тавонад. Дар ҳама ҳолат ба рӯҳи таърих содиқ мондани суҳанвар шарти муҳимтарини реализм ҳисоб меёбад.

Албатта, вазъият бо таърих бевосита не, балки тавассути

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве. В двух томах, том первый. — М., Искусство, 1967, с. 6-7.

ғояи марказии асар вобастагии сахте пайдо мекунад, ки ғоя, дар навбати худ, бо сужету зиддият, устухонбандӣ ва дигар лавозимоти асар алоқаманд мебошад. Чунончи, дар романи «Дохунда» чандин навъи вазъият тасвир ёфтааст, ки яке давоми дигаре, вале дар айни замон зоҳиран мухолифи ҳамдигар, сурат дорад — аз қабилӣ вазъияти хуши зиндагии осудаҳолонаи Бозор ва вазъияти нохуши қарздору хонасалот шуданаш баъди тӯи Ёдгор, вазъияти гуворон Дарай Ниҳону муошиқати Дохундаю Гулнор ва вазъияти дилрешкунандаи дастгир шудани Дохунда... Аммо бояд таъкид кард, ки ҳеҷ як лаҳзаи вазъият дар асари устод Айнӣ бо таърих мухолиф набуда, балки ҳар яки он комилан мувофиқи рӯҳи таърих, яъне ба дараҷаи типӣ сурат гирифтааст.

Ҳар як чизи комил аз *чузъҳо* фароҳам меояд. Асари бадеӣ ҳам инчунин. Ҳодисаю ҳолат, ашъё, амалиёту гуфтори персонажҳо, хулоса, ҳар як қисму лаҳзаи асар аз маҷмӯи *чузъҳо* иборат мебошад. Асари бадеиро ба қасре ташбеҳ кардан мумкин аст, ки аз тахтасангҳои хурду калон ва хиштҳо бунёд ёфтааст.

Чунонки санге бо санге ва хишт бо хиште пайванду мутаносиб асту яке бе дигаре вучуд дошта наметавонад, ҳамин тавр дар асари бадеӣ ҳам *чузъиет* яке дигареро пурра мекунад, яке идомаи дигарест. Аксаран нависанда *чузъеро* ба қалам дода, тавассути *чузъиёти* дигар онро тафсил медиҳад, чунон ки бинокор хиштеро болои хиште гузошта девори иморатро мебардорад. Аммо гоҳе адиб *чузъи* мухтасари пурмаъниеро меораду онро шарҳ намедиҳад, бо *чузъиёти* дигар пайваست намекунад (ҳамон навъе ки меъмор ҳам гоҳе аз хиште ё сангпорае кунгурае ё тарҳе месозад). Дар чунин ҳолат тафсири маънавии *чузъро* нависанда ба ҳуди хонанда ҳавола мекунад. Мисоле аз романи С. Улуғзода «Фирдавсӣ». Шоири бузурги ватанпарвар харобазори қасри Мадоинро зиёрат карда, аз ҳолати имрӯзаи қасри пуршукӯҳи дирӯза ба рикқат меояд. Ин фасли на чандон калонро нависанда бо чунин ҷумла анҷом медиҳад: **«Фирдавсӣ рӯ ба сӯи тоқи Қисро истода намоз кард»**. Дар ин пора як олам эҳсосу фаҳмиши Фирдавсӣ ишора шудааст, ки барои тафсираш китобе навиштан мумкин аст. Ин *чузъ* дар ғояти типӣ эҷод шудааст, зеро он ҳам аз ҳусни таваҷҷӯҳи шуубияи шоири бузург гувоҳӣ медиҳад, ҳам мутобиқи қонунияти ислом сурат бастааст. Мисоли дигар, аз «Дохунда». Ҳангоми назъи ҷони Бозор қарзи тӯҳматии ўро ба гардани Ёдгор бастанӣ мешаванд, вай мақоли «бузро ба пой ҳудаш меовезанду гӯсфандро ба пой ҳудаш» ба забон оварда, қарзро ба гардан намегирад. Ин эътирози Ёдгор, ки як *чузъи* барҷастаи типист, ҳам бо хатти инкишофи ғоявии асар, ҳам бо сайри сужету зиддияти он, ҳам бо рӯҳи таърихи ҳаёти халқи тоҷик дар аввалҳои асри XX пурра созгор мебошад.

Ҳамчунин, аз қабилӣ шартҳои муҳими реализм ҳисоб ме-

хӯрад ин ки чузъ бо чузъиёти дигар, яъне умуман вазъият ва характери типӣ бо вазъияти типӣ мутобиқати том дошта бошанд. Мутобиқат ҳар қадар баланд бошад, ҳамон қадар ҳам реализм устувор мешавад, ҳам ягонагию ваҳдати асар пурзӯр мегардад; ва, баръакс, баробари сустии мутобиқати мазкур ҳам мундариҷаи асар аз назари эътибор меафтад, ҳам чузъиёти асар аз ҳам пош меҳӯранд.

Дар реализм имкон надорад, ки миёни ҳақиқати бадеӣ ва ҳақиқати воқеӣ ихтилоф мавҷуд бошад. Аз пайдоиши ихтилоф реализми асар зарар мебинад ва ба ин восита қурби асар паст мешавад. Қобили таъкид аст, ки ихтилоф ҳар қадар бештар бошад, футури реализм ва беқурбии асар ҳамон андоза зиёд хоҳад буд, ки як мисолаш романи таърихӣ Л. Салдадзе «Авиценна» мебошад.

Рукни реализмро воқеияти замону макону қаҳрамон ташкил медиҳад. Реализм дар адабиёти халқҳои аврупоӣ баробари пайдоиши сохти буржуазӣ зухур карда, тибқи инкишофи он чун методи эҷодӣ ташаккул меёбад. «Дон-Кихот»-и Сервантес аз ҷумлаи намунаҳои аввалини барҷастаи реализм ба шумор меравад. Дар асри XVIII, махсусан асри XIX, ки тарзи капиталистии истеҳсолот босуръат пеш мерафту истисмор ва хонахаробшавии одами меҳнаткаш торафт меафзуд, дар реализм шоҳаҳои гуногун ба майдон омад, ки реализми пассиф, реализми танқидӣ ва *реализми социалистӣ* аз ҷумлаи онҳо мебошанд.

Назарияи реализм хеле барвақт ба вуҷуд омад буд. Ханӯз Арасту пай бурда буд, ки тарзи нигориши *Софокл дигар* асту тарзи нигориши *Еврипид дигар*. Мувофиқи қайдҳои Дени Дидро навъи «*инъикоси озод*» ҳасту навъи «*инъикоси дақиқ*». Шиллер бошад, ду тариқи мавҷудаи нигоришро «*сентименталӣ*» ва «*муқаррарӣ*» номидааст. Аммо хусусиятҳои реализмро бештар аз ҳама В. Г. Белинский ошкор кардааст. Ӯ назмро ба ду қисм — *реалӣ* ва *идеалӣ* тақсим менамояд, ки истилоҳоти мазкур дертар чун реализм ва романтизм маъмул мегарданд.

В. Г. Белинский аз ҷумла навиштааст: «назм ҳодисаю ҳолатҳои ҳаётро бо ду, гуфтан мумкин *тарз* фаро мегирад ва инъикос менамояд. Ин тарзҳо ба як мақсад оваранд ҳам, муқобили ҳамдигар мебошанд. Шоир ҳаётро аз рӯи ҷаҳонбинияш ба ашъё, муносибаташ ба олам, ба аср ва халқе, ки дар он зиндагӣ дорад, *ё аз нав месозад, ё онро пурраю айнан, бо тамоми чузъиёти воқеӣ ва ҷилову тобишаш аз рӯи ҳақиқат инъикос менамояд*. Бинобар ин, назмро ба ду, метавон гуфт, қисм: *идеалӣ* ва *реалӣ* тақсим кардан мумкин аст» (таъкид аз мо — Р. М.). Бо вуҷуди ин ҳама, хусусиятҳои марказии назарии реализм бори аввал пурра дар осори Фридрих Энгельс дида мешавад, ки он дар боло иқтибос ва таҳлил шуд.

Назарияи реализм дар Шарқ нисбатан бармаҳал пайдо шуда буд. Ин масъала дар афкори Шайхурраис Абӯалӣ ибни

Сино, Ибни Рушд, Абдулқоҳири Ҷурҷонӣ, Насириддини Тӯсӣ, ҷои муҳимро ишғол менамояд. Мувофиқи нуқтаи назари ин донишмандон, адиб гоҳе дар баёни предмети тасвири худ ба ҳақиқати воқеии он содиқ мемонад, ки дар натиҷа сухан эътимодбахш мешаваду муассир намегардад, яъне ақл гуфтаи шоирро қабул мекунад, вале қалб аз вай мутаассир намегардад. Назар ба қавли образноки Абдулқоҳири Ҷурҷонӣ дар «Асрор-ул-балоға» миқдори гавҳарҳое, ки шоир дар асараш васф кардааст, аз миқдори гавҳарҳои воқеии ҳаётӣ фарқ намекунад.

Дар адабиёти асримиёнагии тоҷик тасвирҳои реалистӣ дида мешаванд. Дар қитъаю рубоӣ барин жанрҳои хурди лирикӣ, ки устодони сухан эҷод кардаанд, ҳодисаю предметҳо, санаҳо ва ӯдамони конкретро зиёд дучор меем. Тасвирҳои воқеиро дар жанри бисёӣ баландпарвози замони гузашта — қасида ҳам дидан мумкин аст. Масалан, муаллифи «Таърихи Сиистон» дар бораи қасидаи «Модари май»-и устод Рӯдакӣ гуфтааст: «Ва мо ин шеър бад-он ёд кардем, ки *ҳар кӣ ин шеър бихонад, амир Бӯҷаъфарро дида бошад*, ки ҳама чунин буд, ки вай гуфтааст. Ва ин шеър андар маҷлиси амири Хуросон ва содот Рӯдакӣ бихондаст, ҳеҷ кас як байту як маънӣ аз ин, ки дар ӯ гуфта буд, мункир нашуд, илло ҳама ба як забон гуфтанд, ки андар ӯ ҳарчи мадеҳ гӯӣ, муқассир бошӣ, ки марди тамои аст».

Санъатҳои таърихӣ муаммо ва луғз (чистон) аксаран ба ҳамин маъни хизмат кардаанд. Дар *шаҳрошӯб* бошад, ҳаққонӣ тасвир кардани ҷузъиёти касбу ҳунари муҳимтарин қонуни равиҷи мазкур ҳисоб меефт. Ҳамчунин, дар сафарномаю ёддошт, ки дар адабиёти асримиёнагии мо раванқ доштанд, муносибати мудаккиқона ба предмети тасвир — талаби марказии жанрҳои номбаршуда, махсусан сафарнома, ба шумор меравад. Намунаи барҷастаи ин ақида таълифоти Аҳмади Дониш, Возеҳ, Доктор Собир ҳисоб ёфта метавонанд. Бо вуҷуди ин, гуфтан мумкин нест, ки дар адабиёти тореволюционии тоҷик реализм чун методи комили эҷодӣ ташаккул ёфта бошад. Ҳақиқати зиндагии дар асарҳои адибони пешинаи тоҷик ҷузъ-ҷузъ истифода шудааст, он тамоми ҷузъиёту лавозимоти асари бадеиро фаро нагирифтааст, меҳвари асосӣ дар ниҳоди ягонагӣ яклухтии асар қарор наёфтааст. Реализм он гоҳ ба методи эҷодӣ табдил меебад, ки на танҳо ҷузъу қуллӣ предмети тасвир, балки ҷумлаи лавозимоти асари бадеӣ, ҳамчун образи характер, забону услуб ва амсоли инҳо мувофиқи ҳақиқати зиндагӣ сурат гирифта бошанд.

Муҳимтарин фазилати реализм аз ин иборат мебошад, ки предмети тасвири нависанда эътимодбахш сурат мегирад, яъне хонанда ба гуфтори адиб бовар мекунад. Назариётчи бузург В. Г. Белинский гуфта буд: «Содагии тахайюл дар шеъри реали

яке аз нишонаҳои этимодноки шеърӣ ҳақиқӣ ҳамчунин истеъдоди ҳақиқӣ ва баркамол мебошад».¹

РЕАЛИЗМИ ТАНҚИДӢ — як шохан бисёр муҳими реализм буда, асри XVIII дар Аврупо пайдо шуда, дар асри XIX нашъунамо кардааст. Капитализм дар Аврупо босуръат тараққӣ ёфта, торафт сармоядорро сарватмандтар ва меҳнаткашро хонахаробтар мекард. Коргар рӯз аз рӯз бештар кор мекард, маҳсули меҳнати вай торафт зиёд мешуд, аммо вазъияти зиндагии вай беш аз пеш бад мешуду бад. Донишмандону адибони пешқадам ба ин ҳолати ғачеъ ва нобаробарии сангин мутаваҷҷеҳ шуданд ва дарёфтанд, ки ин **беадолатии иҷтимоист**, ин одамро истисмор кардани одам аст.

Ҳамин ҳолати нгувор, яъне бадбахтшавии аҳли меҳнат, муфлисии моддӣ ва саргумиҳои маънавии онҳо дар адабиёту санъати пешқадами халқҳои Аврупо, махсусан дар Русия инъикос меёфтанд. Нависандагон тавассути образи характерҳои типии синфу табақаҳои гуногуни воқеӣ зулми синфиро фош мекарданд, омилони зулмро дар ноинсофию бемаданиятӣ, пастию бадахлоқӣ муттаҳам менамуданд. Дар асарҳои Н. В. Гоголь, А. Н. Островский, Н. Г. Чернышевский, М. Е. Салтыков-Щедрин, Н. Л. Некрасов, А. П. Чехов ва дигарон меҳнати тоқатшикан ва ғуломворонаи коргарону деҳқонон, тинати поку ҳиммати олии онон, муносибати самимонашон ба ҳамдигар ва муҳиту ватан, аз як тараф, беадолатиҳои аҳли синфи муфтхӯр, пучии фитрату пасти тинати онҳо, дурӯягӣю қаллобӣ ва ҳатто хиёнаташон ба халқу давлат, аз тарафи дигар, реалистона таҷассум ёфтанд.

Ҳодисаи нави методиро Фридрих Энгельс зиракона пай бурда, навишта буд, ки «ҷои қаҳрамонони собиқ — шоху шохзодагонро акнун камбағалон ва аҳли меҳнат ишғол карда истодаанд».²

Хусусияти бисёр мумтози асарҳои реализми танқидӣ ин аст, ки дар онҳо **меҳнат** чун меъёри одамигарӣю ноодамӣ тасвир меёбад, он гӯё бўтаест, ки зари холисро аз фулӯзоташ чудо мегардонад. Он касоне, ки меҳнат мекунанд, аз ҷиҳати моддӣ қашшоқанд, аммо ботинан ғанианд, аммо онҳое, ки кор намекунанд, соҳибдавлатанду аз тамоми тарафҳои дигар пуч. Зиддияти сетарафа — ихтилофи зоҳиру ботини истисморкунанда, аз як тараф, истисморшаванда, аз тарафи дуюм, зиддияти миёни ин ду тоифа, аз тарафи сеюм, нависандагони реалистро дар ҳайрат гузошта ва ҳушёр карда буд.

Муваффақияти бузурги реализми танқидӣ дар ин аст, ки нависандагон хусусияти синфӣ антагонистӣ доштани зулму ис-

¹ В. Г. Белинский. Собр. соч. в 9-ти томах, т. I. — М.: Худ. лит-ра, 1976, с. 168.

² К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, т. I, с. 485.

тисморро пай бурда, ба хулосаи дурусте омаданд, ки сохти иҷтимоиро дигар кардан зурур мебошад. Ин назария дар доираи қимати худ бешубҳа инкилобӣ буд. Бесабаб нест, ки дар бедории фикрии ҳазорон одамон ва рӯйдоди инкилобҳои баъдинаи коргарони рус саҳми нависандагони бузурги асри XIX-ро мутахассисон азим мешуморанд.

Ин реализмро бинобар он *танқидӣ* номиданд, ки нависандагон ҳақиқати меҳнату зиндагии нобаробарро зери оташи сузони танқид гирифта буданд. Шоистаи таъкид аст, ки қуллаи баландтарини адабиёту санъати умумиҷаҳонӣ дар охири асри XIX маҳз реализми танқидӣ мебошад.

Аз нигоҳи давраҳои баъдина маълум шуд, ки реализми танқидӣ маҳдудият ҳам доштааст. Роҳи наҷоти иҷтимоиро ёфта натавонишани нависандагон — норасоии реализми мазкур мебошад. Адибони бузурги пешқадам ихтилофи оштинопазири синфҳои иҷтимоиро диданд, зарурати ислоҳи ихтилофи мазкурро дарёфтанд, аммо **роҳи ислоҳро пайдо карда натавонишанд**.

Маҳдудияти реализми танқидӣ дар марҳилаи дигари таърих, ба туфайли оммавӣ шудани кашфиёти асосгузори назарияи коммунизми илмӣ бартараф гардид ва методе, ки баъд ташаккул меёбад, **реализми социалистӣ** номида мешавад.

Реализми танқидиро нависандагон дар давраи советӣ ҳам кор фармудаанд. Мувофиқи фикри баъзе адабиётшиносон, чунончи, Соҳиб Табаров, повести устод Айнӣ «Одина», махсусан қиссаи «Чаллодони Бухоро» тибқи реализми танқидӣ эҷод шудаанд.

РЕАЛИЗМИ СОЦИАЛИСТӢ — чунон методи эҷодиест, ки баъди пайдоиши назарияи социализми илмӣ чун шоҳиди ҳамовозии санъаткорони пешқадам ба он пайдо шудааст. Дар миёнаи садаи гузашта Маркс ва Энгельс қонуниятҳои муборизаи синфҳои ҷамъияти антагонистиро кашф намуда, ногузир аз миён рафтани сохти истисморию исбот карданд. Акнун на танҳо зарурати аз миён бардоштани синфи муфтахӯри капиталистӣ, ки боиси бадбахтиҳои ҷомиа будааст, ошкор шуд, балки калиди ин табaddулотӣ азим — **муборизаи оштинопазири синфӣ** ҳам маълум гашт. Бо мурури андак замоне назарияи мазкур дастраси аҳли пешқадами қалам шуд ва тавассути он маҳдудияти таърихӣи реализми танқидӣ тасҳеҳ ёфт. Азбаски шоҳаи нави реализм моҳиятан хусусияти ҷиддии фарқкунанда дошт, онро реализми социалистӣ номиданд. С. Табаров дуруст навиштааст, ки «шаклгирӣ, пайдоиш ва инкишофи пуравчи реализми социалистӣ бо паҳншавии идеяҳои социализми илмӣ ва ғалабаи он дар арсаи таърихӣ алоқаву вобастагии қавӣ дорад»¹. Ба тарзи дигар гӯем, пайдо-

¹ С. Табаров. Реализми социалистӣ — методи адабиёти совети. — Душанбе: Ирфон, 1975, с. 10.

иши ин метод ба пайдоиши худи социализм дахлдор мебошад. «Реализми социалистӣ,— гуфта буд Максим Горький,— шояд танҳо дар асоси фактҳои таҷрибаи социалистӣ бунёд шуда бошад» (О литературе, 1980, с. 397).

Методи нав дар ибтидои асри ХХ дар амалияи эҷоди бадеӣ татбиқ гашта, солҳои сиюм истилоҳи *реализми социалистӣ*-ро ба худ гирифт. Дар таҳияи назарияи ин метод ва тарвиҷу тарғиби он Анҷумани якуми нависандагони СССР (с. 1934) роли калон бозидааст.

Дар Устави Иттифоқи нависандагони советӣ, ки Анҷумани якум тасдиқ намуда буд, методи реализми социалистӣ чунин таъриф гирифта буд: *«Реализми социалистӣ методи асосии адабиёти бадеӣ ва танқиди адабии советӣ буда, аз санъаткор тасвири ҳаққонӣ, таърихӣ конкретӣ зиндагониро дар инкишофи революционӣ он талаб мекунад. Дар ин ҳолат ҳаққоният ва конкретияти таърихӣ тасвири бадеӣ зиндагонӣ бояд бо вазифаҳои азнавсозӣ ғоявӣ ва тарбияи меҳнаткашон дар рӯҳи социализм вобаста карда шавад»*¹ Агар ин таъриф хулоса карда шавад, чунин гуфтан мумкин аст: *дар реализми социалистӣ ҳақиқати воқеӣ дар ҳамбастагии диалектикӣ ва инкишофи революционӣ, ба нафъи ғалабаи социализм тасвир меёбад.*

Дар таърифи мазкур се нуктаи муҳим ишора ёфтааст, ки ҳар яке толиби тафсири мухтасар мебошад. Пеш аз ҳама, дар хотир бояд дошт, ки методи мазкур ба тақозои ин қилоби *социалистӣ* арзи вуҷуд кардааст ва партави ғоявӣ он дар ҳар сурат роҳи ҷомеаи социалистиро бояд мунаввар созад.

Дар асари реализми социалистӣ ҳақиқати ҳаёт инъикос меёбад. Ҳақиқати ҳаёт бошад, чунон ки маълум аст, се марҳиларо дар бар мегирад:

- 1) ҳақиқати ҳаёти гузашта,
- 2) ҳақиқати ҳаёти мавҷуда,
- 3) ҳақиқати ҳаёти оянда.

Пӯшида нест, ки адиб ҳар се марҳалаи ҳақиқати зиндагиро дар як асар фаро гирифта наметавонад, балки як ё ду марҳаларо ба қалам медиҳад. Талаботи реализми социалистӣ чунон аст, ки марҳалаҳои ҳаёт бо ҳамдигар вобастагии қавӣ дошта бошанд, яъне агар нависанда гузаштаю ҳозираро ба қалам дода бошад, аз мантиқи баёни ӯ оянда ҳам тасаввур шавад, ё агар зиндагии мавҷударо инъикос карда бошад, давраи гузаштаи ҳаёт ҳам ишора гардад. Фаҳмиши марксистонаи *ҳақиқат* албатта аз фаҳмиши субъективонаи буржуазии он фарқи кулӣ дорад. Ҳанӯз В. И. Ленин навишта буд, ки «Вазифаи асосии мо, зимнан, аз он иборат аст, ки бар зидди «ҳақиқати» буржуазӣ ҳақиқати худро муқобил гузорем ва онро қабул кунем».²

¹ Первый Всесоюзный съезд советских писателей. Стенографический отчет.— М.: Госполитиздат, 1934, с. 716.

² В. И. Ленин. Асарҳо, ҷилди 31, сах. 389.

Нуктаи дигар дар реализми социалистӣ ҳамбастагии диалектикӣ аст. Ҳамон навъе ки диалектикаи материалистӣ дар қонуни сабабу натиҷа таълим медиҳад, масъалаҳои гуногун, воқеаю ҳолатҳои мухталиф, қулли ашъе ва амсоли инҳо бо ҳамдигар алоқаманд мебошанд. Ин алоқамандӣ ё ошкоро ва ё назарнорас сурат дошта, моҳиятан гоҳе мутобиқ ва гоҳе мухолиф аст. Ҳамин вобастагии азалии ҷузъиёти воқеӣ бо ҳамдигар дар асари реализми социалистӣ мувофиқи мантиқи табиии худ бояд риоя шавад. Нависандае, ки ҳамбастагии мантиқи мазкурро таъмин карда наметавонад, ночор ба «тасодуф»-ҳо роҳ медиҳад, яъне мушкилот осонакак ҳал мешавад, воқеа тасодуфан ранги дигари дилхоҳ мегирад, қаҳрамон ноҳостан гиреҳи сарбастаро мекушояд, ки дар ин сурат реализми асар нозир беқурб мегардад. Барои дида таълиқони рӯиштаҳои аён ва махсусан ноаёне, ки миёни ҷузъиёти моддию маънавии ҳаёт мавҷуданд, адиб ғайр аз истиснододу фитрати нависандагӣ боз ба дониши амиқу мукамал эҳтиёҷ дорад. Зарурати сабру бардошт ва тасҳеҳу такмили бурдборонаро ҳам таъкид кардан бамаврид аст, зеро таҷрибаи эҷодии С. Айни ва М. Турсунзода барин адибони забардаст собит менамояд, ки асари хуби бадеӣ баъди хуш қабул шуданаш аз ҷониби хонандаю мутахассис ҳам қобили такмил будааст. Чунончи, устод Айнӣ пас аз интишори қисси «Марги судхӯр» (с. 1939) худ дарёфтааст, ки алоқамандии Қорӣ-Ишқамбаро бо судхӯрони деҳот нишон намодааст ва онро дар нашри дуюми повесть (с. 1952) тасҳеҳ менамояд. Ба ҳамин навъ такмили шоистаи достони машҳури «Ҳасани аробакаш» ҳам дучор омадааст.

Нуктаи дигари таърифи реализми социалисти дар инкишофи революционӣ тасвир ёфтани ҳақиқати воқеи мебошад. Муҳаққак аст, ки ҳеҷ як масъалаю ҳодиса ва ашъеу чизе дигар дар ҳолати яхела намеистад, ҳамеша дар тағйироту тақомулот мебошад — сарфи назар аз ин тағйироту тақомулот назаррас аст ё ниҳонӣ, ба сӯи некӣ ё бадӣ. Инро ҳам аз назар вогузоштан нашоуд, ки ҳар як тағйироту табаддулот инкишофи революционӣ ҳисоб намеёбад, балки *танҳо он дигаргунии ҷиддӣ маънии инкишофи революциониро дорад, ки аз рӯи зарурати мантиқӣ ба амал омада, рӯ ба сӯи некию пешравӣ дошта ва тантанаву ҳақиқату демократияро ифода карда бошад*. Дар ҳаёт дигаргуниҳои зиёде ба амал меоянд, ки моҳияти инкилобиро надоранд, зеро зӯран, бидуни тақозои мантиқӣ ба амал оварда шудаанд ва албатта, ҳилофи ҳақиқату демократия қарор гирифтаанд. Дар методи реализми социалистӣ, ки зотан барои ифодаи манфиати қулӣ, барои хидмати демократия, прогресс ва социализм зӯҳур кардааст, ҳар як предмет мувофиқи ана ҳамин инкишофи революционӣ бояд тасвир ёбад.

Хусусиятҳои методи реализми социалистӣ, мувофиқи ақидаи мутахассисони таърихи адабиёт, бори аввал ба дараҷаи барҷаста дар романи «Модар»-и А. М. Горький татбиқ ёфтааст.

Нависанда натиҷаи даҳшатовари тарзи капиталистии истехсолотро дар образи коргар Власов ҳаққонӣ нишон додааст. Власов, ки намояндаи пролетариати хонахаробшудаи Русия мебошад, бар ивази меҳнати зиёду пурмашаққати худ як дами хуррамро намебинад, заҳри дар корхона ноилоҷан андӯхтаашро ба ҳамсараш Пелагея Ниловна мерезад ва қасдашро аз арақ мегирад. Азбаски Власов роҳи наҷот надошт, маҳв мешавад. Ба ҷои вай писараш Павел меояд. Азбаски писар вориси падар аст, арақхӯрию мочарои падариро идома медиҳад. Азбаски зиндагии дилбазан Пелагея Ниловнаро ба ҷон оварда буд, писарашро коҳиш мекунад, ки наҳод ин ҳам мисли падараш майзада шавад?! Азбаски Павел ҷавон буд, аз коҳиши модар чашмаш яла мешавад, меҷӯяд, ниҳоят, решаи зулмро меёбад, ба инқилобчиён ҳамроҳ шуда, муборизаи зидди сохти истисморино вусъат медиҳад. Дар ниҳояти кор, ба ин амали хатарнок, вале наҷиб ҳуди модар ҳам гирифтор мешавад ва фаъолияти инқилобии писари маҳбус ва рафиқони вайро идома медиҳад.

А. М. Горький воқеаро лаҳза-лаҳза ривоҷ медиҳад, ҷаҳонбинии қаҳрамони вай зарра-зарра вусъат меёбад. Аммо ривочи ҳар як лаҳзаи воқеаи умумӣ ва вусъати тадриҷии ҷаҳонбинии персонажҳои асосӣ сабабҳои маҳкаму шубҳанопазирӣ худро доранд. Хусусияти марказии романи «Модар» дар масъалаи тарзи тасвир дар ҳамин зоҳир мегардад, ки ин хусусият пеш дар таҷрибаи эҷодии Иван Франко, масалан қиссаи «Болеслав механдад» як андоза мушоҳида мешуду ҳалос. Максим Горький принципно амалияи офариниши образи қаҳрамони «Модар»-ро пасон дар шакли назарӣ ифодакунон аз ҷумла меғӯяд, ки дар реализми социалистӣ бояд инсон муттасил, «бетаваққуф инкишофёбанда» тасвир шавад.

Дар маркази реализми социалистӣ бегумон гуфтаи Фридрих Энгелс дар бораи мувофиқати характери типӣ бо вазъияти типӣ қарор дорад. На танҳо истеъдоду ҷаҳонбинии санъаткор, балки малакаю маҳорати ӯ маҳз дар ҳамин ваҳла аз имтиҳон мегузаранд.

Дар адабиёти халқҳои минтақаи Осиёи Миёна ва Қазоқистон методи реализми социалистиро бори аввал дар жанри роман устод Айнӣ ба кор бурд. Устод Айнӣ ҳатти тасвири худро дар романи «Дохунда» (с. 1929) аз хонадони миёнаҳоле оғоз менамояд, ки шароити қонунии сохти пӯсидаи феодалӣ тадриҷан онро хонасалот мекунад. Бозор бозуи қорӣ ва зану фарзанд дорад, барзагов, замини қорам ва бародар дорад. Дар дили вай орзуи тӯи писар хона мегузорад: аз мардум тӯй хӯрдааст, ба мардум тӯй бояд диҳад. Манфиатхӯрони деҳа Бозорро ба тӯй ташвиқ ва баъди он қарздор мекунанд. Бозори дарбадари қарздор дар як ҳолати ғачеъ мемурад ва ба ҷои вай писараш Ёдгор меояд. Азбаски Ёдгор ҷавон аст, қобилияти идрок дорад ва беасосии қарзи падарро мефаҳмад, бинобар ин, роҳи ҳалосӣ меҷӯяд. Ёдгор роҳҳои гуногуни наҷотро меко-

бад, дар ҷойҳои мухталиф бо одамони ҳархела дучор меояд, дар ёфтани ҳақиқат ва адолат, дар шинохтани дӯстони ҷонӣ ва душманони асосӣ машаққатҳои зиёде мекашад. Ниҳоят, Ёдгор мефаҳмад, ки зулми кашидан вай ҷузъӣ набуда, балки синфӣ будааст; ҳамчунин, мефаҳмад, ки ин душманони синфиро танҳо синфи меҳнаткаш нест карда метавонистааст ва вайро дар ин роҳи мубориза ҷарияи большевикӣ муттаҳид месохтааст. Ёдгор ин қувваи азимро дармеебад (аниқтараш худ ин қувва Ёдгорро аз зиндони амир наҷот медиҳад), бо он ҳамроҳ шуда мубориза мебарад, ғалаба мекунад ва сохти дилхоҳи социалистиро барпо менамояд.

Дар романи «Дохунда»-и устод Айнӣ ҳам, чунон ки дар мавриди «Модар»-и М. Горький дидем, ҳам зиддияту воқеаҳо, ҳам образи характери қаҳрамонони дар тағйироту тақомулоти муттасила инъикос ёфтаанд ва ҳама бақуллӣ асоси маҳками мантикии худро доро мебошанд.

Реализми социалистӣ моҳиятан пешқадамтарин методи эҷодӣ бадеӣ мебошад, зеро он, аз як тараф, ба муҳимтарин қонуниятҳои тараққиёти ҳастӣ асос ёфта бошад, аз тарафи дигар, ба манфиати аксари қулли башарият, ки аз оммаи меҳнаткаш ва табақаи зиёи пешқадам иборат мебошад, нигаронида шудааст. Сабаби дар як муддати кӯтоҳ ба методи асосии адибону санъаткорони тамоми халқҳои советӣ табдил ёфтани он, бегумон, ҳамин мебошад. Дар рушду тақомули реализми социалистӣ Александр Фадеев ва Михаил Шолохов, Федор Гладко ва Константин Симонов, Мухтор Азизов ва Михайло Стелмак, Чингиз Айтматов ва Валентин Распутин ва дигарон хидмати шоиста кардаанд.

Чунин тасаввур кардан, ки реализми социалистӣ дар доираи ҷорҷӯбае гунҷониш дораду аз хатти формулае берун намеояд, ғалат аст. Ҳарчанд методи эҷодии гурӯҳи калони нависандагони ҳозираи советӣ низ реализми социалистӣ, аммо он аз тарзи нигориши адибони давраҳои пешин фарқ дорад. Чингиз Айтматов, Расул Ҳамзатов, Валентин Распутин, Фазлиддин Мухаммадиев, Нодар Думбадзе ва дигарон тавассути асарҳои барҷастаи худ ҳақиқати зист ва ахлоқи ҳамзамонони моро муваққифона ва дилнишин ба қалам додаанд, хусусиятҳои реализми социалистиро таҷмил додаанд. Тасвири воқеии мушкilotи зиндагӣ, дар пӯйишҳо ва гоҳе қалавишҳо нишон додани одам аз нишонаҳои нави реализми социалистӣ ҳисоб меёбанд.

Реализми социалистӣ, бинобар аз рӯи моҳият ва рӯҳия методи пешқадамтарин буданаш, ҳоло дар эҷодиёти нависандагони ҳамаи кишварҳои социалистӣ ва он мамлакатҳое, ки адабиёту санъаташон маҷрои озодонаи демократӣ доранд, бомуваффақият истеъмол меёбад. Умуман, суҳанварони пешқадами дунё, ки аз неруи заковати нависандагӣ моҳияти аслии реализми социалистиро дарёфтаанд, ба он ҳусни тавачҷӯх пайдо кардаанд. Дар осори Анри Барбюс, Луи Арагон, Жоржи

Амаду, Чон Рид, Юлиус Фучик, Пабло Неруда, Нозим Хикмат, Сабохиддин Алӣ барин суханварони бузурги дунёе хусусиятҳои реализми социалистиро пай бурдан мумкин аст. Бо эътимоди қавӣ метавон гуфт, ки тарзи нигориши ояндаи тамоим адабиёту санъати тараққипарвари ҷаҳон реализми социалистӣ хоҳад шуд.

Реализми социалисти таркибан ҳам методи демократитарини дунёе ҳисоб меёбад, зеро дар вай ҳар гуна услуби писандаи эҷодӣ равоӣ, дар он мактабҳои гуногуни адабӣ амал мекунамд, дар вай ҳатто методҳои дигари эҷодӣ ҳам истифода мешаванд. Ҳар як нависандаи забардаст мувофиқи дараҷаи донишу ҷаҳонбинӣ ва баробари лаёқати зиндагишиносии худ сабаки хосае бунёд менамояд. Аммо ин гуногунсабкӣ, агар дар муқобили рӯҳияи реализми социалистӣ қарор нагирифта бошад, муҳолифи табиати таркибии методи мазкур набуда, балки ғавовати услубии онро ба вуҷуд меоварад. Дар ҳар адабиёт ё чанд адабиёти минтақае имконияти якчанд мактаби адабӣ мавҷуд мебошад, ки ба ҳастии анъанаҳои адабӣ, истеъдодҳо ва амсоли инҳо вобастагӣ дорад. Дар сурате, ки мавқеи ғоявии намоёндагони мактабҳои гуногуни адабӣ ба рӯҳияи социализм содиқ бошанд, ин адибон дастурҳои як методи реализми социалистиро бемалол баҷо оварда метавонанд. Чунон ки мактабҳои адабии М. Горький, М. Шолохов, С. Айни, М. Турсунзода ва дигарон ба табиати реализми социалистӣ на танҳо ихтилоф накардаанд, балки онро бойтару мукамалтар намудаанд. Ҳар яке аз методҳои пешқадам, ҳамчун реализми танқидӣ ва романтизми революционӣ бозёфтҳои ғазилатҳои нодир дорад, ки он дар асари реализми социалистӣ ҷо-ҷо истифода шуда метавонад. «Ин омехташавии романтизм ва реализм,— меғӯяд А. М. Горький,— махсусан барои адабиёти бузурги мо характернок аст, ба ӯ тозагӣ мебахшад, қувваеро ато мекунад, ки он торафт бештар намоён мегардад ва ба адабиёти тамоми олам амиқтар таъсир мекунад».

Таҷрибаи эҷодии адибони забардасти советӣ ба хубӣ нишон медиҳад, ки агар дар асари ҳамосавӣ тибқи мавзӯю ғоя, бардошти образи характерҳо, баробари имконияти воқеаю зиддият лаҳзаҳои реализми танқидӣ ва романтизми пешқадам ба қор бурда шаванд, асар дилчаспу муассир мешавад. Чун намуна «Еддоштҳо»-и устод Айни ва роману повестҳои Чингиз Айтматовро ба хотир овардан мумкин аст, ки аввалин аз романтизм (равшантар аз ҳама дар силсилаи ҳикояҳои ишқи духтари ноком) ва дуюмӣ аз реализми танқидӣ ўҳдабароёна фонида бурдааст. Баъзе мунаққидон асарҳои Чингиз Айтматовро ҳатто сирф реализми танқидӣ ҳам меғӯянд.

Бояд дониست, ки ин ҳодиса, яъне дар масъалаи тарзи тасвир серпахлӯ будани адабиёти советӣ ҳодисаи тасодуфӣ ва ғайриҷашмдошт намебошад. Қонуниятҳои ин ҳодисаро ҳанӯз А. М. Горький ин тариқа таъкид карда буд: «Санъате, ки одамону замо-

ни моро инъикос мекунад, чӣ гуна бояд бошад? Агар сухан дар бораи «услубҳо» ва «чараёнҳо» равад, Пушкину Толстой беихтиёр ба хотир меоянд. Дар санъати реалистонаи онҳо унсурҳои ҳам романтизм ҳаст, ҳам классицизм, ҳам, агар хоҳед,— символизм. Аниқтараш — дар асоси эҷодиёти санъаткорони мо реализми серпахлӯ бояд қарор бигирад».

Аммо ба хотир ҳаргиз роҳ додан мумкин нест, ки методи реализми социалистӣ як баҳри беканор буда, дар вай ҳама гуна ҳарачу мараҷ ва лашу лушҳо имкон дошта бошанд. Мутлақо ин тавр нест. Дар истифодаи методи реализми социалистӣ ва саропои вай **меъёри қатъие** мавҷуд аст, ки андаке риоя накардани он мавҷудияти методи мазкурро бакуллӣ барҳам меэзанад. Ин меъёр ҳамон талабҳои мебошанд, ки дар таърифи боло ишора ва тафсир ёфтанд. Ҳамин навъ меъёри қатъии реализми социалистӣ дар масъалаҳои муносибат ба гуногунии услуби фардии эҷодӣ, мактабҳои адабӣ ва методҳои дигари эҷодӣ низ ҳукмфармо мебошад. Ин ҷо меъёр боз ҳам мураккабтару қатъитар мегардад, зеро дар ин сурат нависанда вазифадор аст, ки пеш аз ҳама, ҷузъиёти тасвирро ҳаққонӣ, дар ҳамбастагии диалектикӣ ба қалам диҳад, аз тарафи дигар, услуб ва ё методи дигарро чунон кор бандад, ки аз он реализми умумии тасвир ва рӯҳияи социалистии асар ҳалалдор нашавад. Риоя кардани ин талабҳо, бешубҳа, амре мушкул буда, аз ӯҳдаи он танҳо адибони забардасте, ҳамчун С. Айниву М. Аvezов, Е. Распутину Ч. Айтматов, Ф. Муҳаммадиеву Н. Думбадзе баромада тавонистаанд.

Дар таърифе, ки болотар оварда шуд, реализми социалистӣ чун «методи асосӣ» қайд ёфтааст. Яъне онҳое, ки лоиҳаи Уставро таҳия намудаанд ва онҳое, ки Уставро тасдиқ кардаанд ва умуман санъаткорони солҳои сиюм чунин гумон доштаанд, ки дар адабиёту санъати советӣ ғайр аз реализми социалистӣ методҳои дигар низ ҳастанд. Мутаассифона, минбаъд тамоми эътибор ба методи нав равона шуду омӯзиши методҳои дигар аз назарҳо афтод. Тадқиқи реализми социалистӣ низ аксаран аз доираи эстетика таҷовуз карда ба ҷанбаи сиёсӣ табдил дода шуд. Ба ин ҳоли номатлуб сабабгори асосӣ вазъи ҷомеадорӣ бошад, ваҷҳи дигар ин буд, ки асарҳои сершуморе (ҳамчун таълифоти М. Булгаков, А. Платонов, Б. Пильняк, Е. Замятин, Б. Пастернак, В. Набоков, Н. Гумилёв, В. Ходасевич...) бинобар ҳамон сабаби аввал дастнорас буданд. Ба реализми социалистӣ аз боло муносибати носолим зоҳир шуд. Чунончи, М. И. Калинин гуфта буд: «Агар санъаткор дар заминаи реализми социалистӣ устувор истода бошад, ба туфайли истеъдоди миёна ҳам кораш барор хоҳад кард»¹. Чунин раф-

¹ Правда, 1939, 12 январь.

тори яктарафа — додани эътибори асосӣ ба ҳадафи ғояви ва сарфи назар кардани истеъдоди ҳаққонӣ ба пешравии адабиёту санъати ҳақиқатан олий ҳалали корӣ расонд.

Ба шарофати Бозсозӣ, ки съезди XXVII (1986) оғоз ниҳодааст, асарҳои бисёри мамнӯъ чоп шуданд ва гуфтугузори ҷиддӣ дар сари реализми социалистӣ низ шурӯъ шуд.² Ақидаҳо ба миён омада истодаанд, ки реализми социалистӣ методи ягона набуда, балки реализми танқидӣ, классицизм, натурализм низ арзи вуҷуд мекунад. Аммо тадқиқи мукаммалу маҳками илмӣ доир ба тарзи тасвир алҳол ба майдон наомадааст.

ФЕХРАСТИ ИСТИЛОХОТ

Аввалбайт — 212
 адабиёти бадеи — 5
 адабиётшиносӣ — 5—7, 10—12, 14
 амал — 124, 127, 129
 антитеза — 32
 анъана, урф, суннат — 40, 257—281
 анъана ва навоварӣ — 256—281
 арӯз — 236—248
 «арузи анъанави» — 244
 арӯзи классикӣ — 242
 «арӯзи нав» — 244, 245, 253
 арӯзи нормативӣ — 244
 «арӯзи озод» — 244
 «арӯзи шикаста» — 244

Бадеъ — 95
 байт — 234, 235
 байти восила — 179, 193
 байти восита — 179
 байти тахаллус — 167
 байт-ул-қасида — 160
 баллада — 136, 137
 банд, хона — 178
 бароати истехлол — 217
 баҳория — 176
 баҳри тавил (санъат) — 245
 бисёргона — 207
 «буколический» — 32, 33

Вазн — 28, 222, 223, 234—248, 259
 вазни арӯз — 16
 вазни ҳичо — 235, 236
 варваризм — 230
 ватад — 237
 водевиль — 157
 ворисият — 40, 262
 воқеа — 8 124, 127, 129, 131, 140, 142,
 146—148, 154, 200, 221, 230
 воҳиди вазн — 234, 235
 воҳиди шеър — 234, 235

Гирех, завязка — 203, 204
 гирехбанд — 144
 гирехкушо, катъ, развязка — 144, 203,
 206
 гуфтугӯ. муколама — 230, 231

Дактил — 31
 декадентӣ — 310
 детерминизм — 38
 диалог — 231
 достон — 140, 292
 достони лирикӣ — 194, 195
 достони мӯҳташам — 147, 148
 драма — 31, 32, 123—129, 292
 драмаи мусикӣ (мелодрама) — 157
 «драматическая» — 33
 дром — 153, 156, 157
 дубайтӣ — 160, 161, 164, 251, 253
 ду-гона (дилогия) — 146, 207
 дуо — 211

«Елегиаческий» — 31

Ёддошт — 149—153, 292

Жанр — 133, 148, 158, 161, 168, 220,
 254, 259, 292, 284
 жаргонизм — 229

Забон — 18, 125, 126, 128, 223—234,
 259
 забони адабӣ — 224—228, 231
 забони адабиёти бадеи — 229
 забони гуфтугӯӣ — 228, 229
 забоншиносӣ — 51
 замм — 210
 зарбулмасал — 97
 зарофат — 165
 зиддият — 124, 128, 131, 141—147,
 154, 200—205, 215, 217
 зинат — 27, 229
 зиҳоф — 242
 зу-л-қавофӣ — 254, 255
 зӯбухур — 245
 Зӯкофиятайн — 254, 255

«Иамбический» — 31
 инсценировка — 157
 «иронический» — 31
 истиора — 96
 итобу истеътоб — 211

иктисос — 211

Катарсис — 17, 72
 квалитативъ — 237
 квантитавъ — 237
 кизбъ — 25
 киноя — 96, 230
 китобшиносъ — 10
 классицизм — 310

Латифа — 134
 Лахча — 229
 либретто — 157
 лирика, чинси ғиной — 31, 123, 129, 158
 лирикаи ахлоқъ — 197
 лирикаи ишқъ — 197
 лирикаи иҷтимоӣ — 197
 лирикаи медитативъ-тасвиръ — 133
 лирикаи сиёсӣ — 197
 лирикаи тасвиръ — 133
 лирикаи холис — (медитативъ) — 133
 лирикаи ҳаҷвӣ — 197
 «лирический» — 32, 33
 «лиро-драмавӣ» — 197
 «лиро-эпикӣ» — 123, 137, 197
 «лиро-эпико-драмавӣ» — 123, 197
 луғат — 27, 229
 луғз — 317

Мавзӯъ — 27, 103, 109—114, 145, 170, 221, 259, 278—281, 302
 мавзӯ (вазъшуда) — 229
 мазҳака — 153—156
 мадҳ — 166, 210
 мадҳия — 175
 мактаби адабӣ — 306—308
 манзара — 124—128, 131, 138, 141, 215
 маорифпарварӣ — 309
 марсия — 175
 маснавӣ — 100, 168, 169, 185, 190, 193, 214, 220, 250—253
 маснави лирикӣ — 168, 169
 матлаб — 215
 матлаъ — 170, 211, 212
 матншиносӣ — 8—10
 маънӣ, маонӣ (маънии бикр, маънии тоза, маънии хосса) — 27, 229
 мақол — 97
 мақтаъ, хотима, анҷом, фаровард — 211, 216
 маҷоз — 96
 миллияти адабиёт — 46—48
 мемисис — 17
 мисраъ — 235

монолог — 231
 муаммо — 317
 муболиға — 96, 230
 мубтадо — 234
 мундариҷа, мазмун — 20, 27, 108, 109, 116, 170, 257, 259, 264—281, 302
 мундариҷаю шакл — 7, 102—121
 мунозира — 136
 мунфасил — 27, 229
 мусаммат — 176—178, 181, 214, 251, 253
 мусаммати муашшар — 176, 177
 мусаммати мураббаъ — 176, 177, 292
 мусаммати мусаббаъ — 176, 177
 мусаммати мусаддас — 176, 177, 192, 222, 292
 мусаммати мусаллас — 176, 177
 мусаммати мусалласи мустазоди тарҷеъбанд — 191
 мусаммати мусамман — 176, 177, 292
 мусаммати мутассасъ — 176, 177
 мусаммати мухаммас — 176, 177, 191, 222, 292
 мусаммати эпикӣ — 178
 муставлӣ — 27, 229
 мустазод — 187—192, 243—245
 муталаввин — 243, 245
 мутамоилият — 38, 42
 мутағайир — 27, 229
 муғаннинома — 218—220
 муҳокот — 17, 23—25

Навоварӣ — 223, 263—281
 назарияи адабиёт — 3, 7, 8, 15
 назарияи ҳусн — 30, 35
 назира — 222
 назм — 232—234
 насиб — 210, 213
 наср — 232—234
 нақди адабӣ (нақди шеър) — 7, 15
 нақл — 27, 229
 нафрин — 210
 новелла — 139, 140
 нома — 243
 нуқтаи оӣ (кульминатсия) — 144, 203

Образ(сурат, сувар, мусаввара, тас-
 вир, акс, инъикос, тандиаса) — 7,

17. 21, 24. 75. 62—102, 124, 125, 142,
145. 150, 152, 259, 284

образҳои ҷовид — 90—92

опера — 157

офарин — 210

очерк — 149, 150, 296

очеркҳои портретӣ — 149, 150

очеркҳои проблемӣ — 149, 150

Пайравӣ — 223

партиявийат — 39, 55—61

персонаж (иштироккунанда) — 86—94,
137, 144, 220, 230

пиррихий — 31

повесть — 117, 140, 292

портрет — 125, 128, 132, 138, 141, 143,
215

поэтикаи классикӣ — 28, 29

поэтикаи нормативӣ — 28, 180

пролог — 144, 203, 206

профессионализм — 229

публицистика — 123

Рабт, инкишоф — 144, 203—205

равӣ — 249, 250

радд-ул-аҷуз ала-с-садр — 96

радиоинсценировка — 157

радиф — 15, 222, 247, 255, 256, 259
рамз — 230

реализм — 39, 152, 156, 313—326

реализми сотсиалистӣ — 319—326

реализми танкидӣ — 316, 317,
риндия — 309

робитаи адабӣ — 281—302

роман — 117, 143—146, 292

романи манзум — 147

романтизм — 152, 310—313, 316

романтизми революционӣ — 313

рубой — 100, 162—165, 214, 221, 244,
251, 253, 297

рубоиёти мавқуф — 164

рубоиёти мусалсал — 164

рубоии мустақод — 187

рубоии тарона — 162

руҷӯи лирикӣ — 218—221

Сабаб — 237

сабк — 97

сабки ироқӣ — 97

сабки хуросонӣ — 97

сабки ҳиндӣ — 97

садр — 211

санъатшиносӣ — 12

санъатҳои бадеӣ — 96

санъатҳои лафзӣ — 96

санъатҳои маънавӣ — 96

сарсухан, муқаддима, дебоҷа —
207

сарчашмашиносӣ — 10

«сатирический» — 32, 33

сафарнома — 149—151, 292

сачъ — 94, 177

се-гона (трилогия) — 207

сентиментализм — 310

сӣдқӣ — 25

синекдоха — 32

синфият — 39, 48—55

сонет — 196

соқинома, муғаннинома — 218—
221

спондей — 31

сужет — 7, 124, 125, 12—, 137, 144—
147, 154, 155, 200—207, 221, 259,
284

суолу ҷавоб — в210

сухани бадеӣ — 5

сухани илмӣ — 5

сухани персонаж — 231

сухани тавсифии нависанда — 230

сӯфия — 309

Тааббӣ — 210

тавозӯъ — 210

тавсиф — 230

тазмин — 210, 221, 222

тазодду муқобала — 32

такрор — 247

талаб — 215

талмех — 96, 230

таманнаъ — 210

тамсил — 134—136

тарзи тасвир, методи эҷодӣ, типи эҷод—
18, 259, 284, 292, 303, 310

таркиббанд — 179, 185—187, 292

тарҷеот — 178, 186, 187, 214, 251

тарҷеъбанд — 179, 184, 187, 193,
292

тасвирҳои шоирона — 32' 94—102

тасдир — 211

тасомӯх — 210

татаббӯъ — 223

тахайюл, тахайил, мухайял — 20, 23,
25, 26, 62, 69—71, 85, 86, 151

тахаллус (гурезгоҳ) — 211, 213,
214

тахаллус (имзо) — 211, 215

ташбеҳ — 96, 230, 233, 293

ташбиб — 170, 210, 211, 213

ташхис — 96, 230
таърих (санъат) — 317
таъсири адабӣ — 281—300
таърихи адабиёт — 6, 15
тағаззул — 213
таклид — 223
тип — 86, 89
трохей (хорей) — 31

Умумият (типикунонӣ) — 68, 69
услуг; шева, тарз, тарик, равия, маз-
ҳаб — 18, 33, 209, 210, 292, 303—308
устухонбандӣ (композиция) — 7, 170,
172, 173, 200, 208, 220, 221, 284

Фард, муфрадот, «фардбайт» — 158—
160
фахрия — 175
фосила — 237
фочиа — 18, 153—155

хабар — 234
хазония — 176
халқият — 35, 44—48
хамрия — 175
характер — 18, 86, 92—94, 124—127,
139, 141—154, 284, 293, 314
хитобат — 26
хотима, хулоса, охирсухан, анҷом, эпи-
лог — 221
хусравонӣ — 248

Чор-гона (тетралогия) — 207
чистон — 317

Шакл, шакли бадеӣ — 27, 28, 115, 116,
257—259, 264—281
шахрошӯб — 317
шеър — 21, 22, 26, 174
шиквоия — 175
шукру шикоят — 165
шуубия — 309

Экспозитсия, оғоз — 203, 204

«элегический» — 32, 33
«эпиграмматический» — 32, 33
«эпико-драматический» — 197
эпилог — 144, 203, 206
«эпическая» — 33
эпопея — 148

Ямб (иамб) — 31

ғазал — 113, 167, 169—174, 213,
215, 222, 243, 244, 250—253, 256,
297

ғазали мусалсал — 173
ғазали мустақод — 189
ғоя (идея) — 36, 40, 103—108, 148,
170,
215, 259, 275—278, 284, 302

касида — 167, 170, 174—176, 193,
208, 214, 222, 250—253

кахрамон — 293
кахрамони лирикӣ (раҳи, хаста,
нотавон) — 130, 131

кисса — 136, 140, 142, 160, 164, 210,
292

китъа — 100, 165—168, 214, 244,
251

кофия — 15, 28, 222, 223, 247—256,
259

Ҳабсия — 175

ҳамоса — 31, 32, 123, 133

ҳаракату суқунат — 9

ҳақиқати бадеӣ — 78—82

ҳақиқати воқеӣ — 78—82

ҳачв — 165

ҳачвия — 175

ҳикоя — 117, 137—139, 210, 296

ҳикояи лирикӣ — 194

ҳичо — 235

ҳолия — 175

ҳочиб — 255

хусни талаб, матлаб, савол; баро-
ати талаб, адаби талаб — 216

хусни матлаъ, бароати ибтидо — 212,
213

хусни мактаъ, интиҳо, хотима; баро-
ати мактаъ — 216, 217

хусни таҳаллус — 211, 214, 215

Цавобия — 223
чавонмардй — 309
чадидия — 309
чамъиятшиносй — 12
цараёни адабй — 309, 310

чаҳонбинй — 9, 38, 40, 42—44, 152
чинс, чинси адабй — 122—133, 198,
284
чузъ ва кулл — 24, 25

МУНДАРИЧА

Дебача	3
Мукаддима	5
Илмҳои филологӣ	5
Таърихчан афкори назарӣ	16
Юнон ва Рими қадим	16
Шарқи асримиёнагӣ	19
Аврупо	29
Русия	31
Карл Маркс ва Фридрих Энгельс	38
Владимир Ильич Ленин	39
Боби I. МУТАМОИЛИЯТИ АДАБИЕТИ БАДЕЙ	42
Чаҳонбинӣ	42
1. Халқияти адабиёт	44
Таносуби халқияту миллияти адабиёт	46
2. Синфияти адабиёт	48
3. Партиявияти адабиёт	55
Боби II. АДАБИЁТ — ЯК НАВЪИ САНЪАТ	61
Образ	62
Таърифи образ	62
Заминаи образ	63
Фардияти заминаи образ	66
Умумияти заминаи образ	68
Роли тахайюл	69
Арзиши образ	72
Шартҳои санъат	75
Ҳақиқати воқеъ ва ҳақиқати бадеӣ	78
Машаққати эҷод	83
Персонаж, тип, характер	86
Персонаж	86
Тип	89
Қаҳрамон	90
Образҳои ҷовид	90
Характер	92
Тасвирҳои шоирона	94
Қудсияти суҳан	101
Боби III. МУНДАРИЧА ВА ШАҚЛ	102
Мундарича	102
Ғоя	103
Мазмунӣ асари бадеӣ	108
Мавзӯ	109
Шакл	115
Таносуб — қонун	116
Боби IV. ҚОНУНИЯТИ ЧИНСИ ВА ЖАНРИИ АСАРҲОИ БАДЕЙ	122
А. Чинсҳои адабӣ	122
Чинси ҳамоса	124
Чинси драма	126
Чинси ғиноӣ	129
Б. Жанрҳои адабӣ	133
1. Жанрҳои ҳамоса	133
а) Жанрҳои хурди ҳамоса	134
Латифа	134

Тамсил	134
Баллада	136
Ҳикоя	137
Новелла	139
б) Жанрҳои миёнаи ҳамоса	140
Повесть (ё қисса)	140
Достон	142
а) Гурӯҳи жанрҳои мӯхташам	143
Роман	143
Достони мӯхташам	147
Эпопея	148
г) Гурӯҳи жанрҳои махсуси ҳамосавӣ	149
Очерк	149
Сафарнома	150
Еддошт	150
II. Жанрҳои драма	153
Фочиа	154
Мазҳака	155
Дром	156
жанрҳои дигари драмавӣ	157
Мелодрама	157
Водевиль	157
Инсценировка	157
Либретто	158
Киносценария	158
III. Жанрҳои ғиноӣ	158
Фард	158
Дубайтӣ	160
Рубой	162
Қитъа	165
Маснавӣ	168
Ғазал	169
Қасида	174
Мусамматҳо	176
Тарҷеот	178
Тарҷеъбанд	179
Таркиббанд	185
Навъи сеюм	186
Мустазод	187
Жанрҳои омехта	192
Ҳикояи лирикӣ	194
Достони лирикӣ	194
Сонет	196
Ашъори номаълумжанр	196
Боби V. ЯКЛАХТИВУ ЯГОНАГИИ АСАРИ БАДЕИ	199
Сужет	200
Экспозиция	203
Гирех	204
Рабт	204
Авҷ	205
Қатъ	206
Оғоз	206
Анҷом	207
Устухонбандӣ	208
Матлаъ	211
Ҳусни матлаъ	212
Насиб	213
Ташбиб	213

Тағаззул	213
Тахаллус	214
Хусни тахаллус	214
Талаб	215
Хусни талаб	216
Мактаъ	216
Хусни мактаъ	216
Бароати истехлол	217
Сокинома, муғаннинома, ручӯи лирикӣ	218
Тазмин	221
Чавобия	223
Татаббуъ	223
Пайравӣ ва таклид	223
Боби VI. ҚОЛАБИ СУХАН	223
Забони асари бадеӣ	224
Забони адабӣ	224
Забони гуфтугӯӣ	228
Забони адабиёти бадеӣ	229
Назму нарс	232
Вазни шеър	234
Воҳиди шеър ва вазн	234
Таърифи вазн	235
Шарти ҳичоҳои арӯзӣ	237
Баъзе истисно ва анъанаҳо	239
Табиати арӯз	242
Омезиши вазнҳо	243
Арӯзӣ нав	244
Арзиши арӯз	247
Қадимтарин вазни шеър	248
Қофия	248
Таърифи қофия	248
Системаи қофия	250
Вазифаҳои қофия	251
Санъатҳои қофия	254
Зукофиятайн	254
Зу-л-кавофӣ	255
Радиф	255
Боби VII. РАВИШИ ЭҶОДИ БАДЕӢ	256
1. Анъана ва наоварӣ	256
анъана	257
Таърифи анъана	257
Унсурҳои анъана	259
Арзиши анъана	260
Таснифи анъана	262
Наоварӣ	263
Наоварӣ чист?	263
Таносуби наоварӣ бо мундариҷаю шакл	264
Ташхису таснифи наоварӣ	265
Робитаи узвию диалектикий анъанаю наоварӣ	267
Омилҳои анъанаю наоварӣ	269
а) Омилҳои айнӣ	269
б) Омилҳои зехнӣ	272
Таносуби анъанаю наоварӣ бо мундариҷаи адабиёти бадеӣ	275
2. Робитаи адабӣ	281
Боби VIII. ТАРЗИ ТАСВИРИ ҲАҚИҚАТИ ЗИНДАӢ	303
Услуби эҷодӣ	303
Мақтаби адабӣ	306
Чараёни адабӣ	309
Методи эҷодӣ	310
Истилоҳ ва таъриф	310
Романтизм	311
Романтизми революционӣ	312
Реализм	313

РАҲИМИ МУСУЛМОНИЁН

Теория литературы

(на тадж. (форси) языке)

Ороиши *Фуломалӣ Шукурӣ*
Мухаррири техникӣ *Т. Любичкая*
Мусахҳех *Салтанат Собирова*

Китоб бо маббари муаллиф нашр мешавад.

ВА 1650

Ба матбии 28.12.89. супурда шуд. Ба чопаш 2.08.90. имзо шуд формати 60×90¹/₁₆. Коғази типографии № 1. Гарнитура адабӣ. Чопи барҷаста. Ҷузъи чопи шартӣ 21.0. Ҷузъи нашрию ҳисобӣ 21.056. Ҷузъи рангаи шартӣ 21.125. Адади нашр 5000 Супориши № 3253. Нархаш 4 суму 00 тин.

Нашриёти «Маориф»-и Комитети давлатии РСС Тоҷикистон оид ба матбуот
734063. Душанбе, кӯчаи Айни, 126.
Комбинати полиграфии Комитети давлатии РСС Тоҷикистон оид ба матбуот
734063. Душанбе, кӯчаи Айни, 126.

